

НАУКА И СТУДЕНТИ

СТУДКОН 3

Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ

Уредник издавачког центра
Доц. др Гордана Ћигић

Уређивачки одбор
Стефан Здравковић
Доц. др Иван Јовановић
Доц. др Бојан Благојевић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

НАУКА И СТУДЕНТИ СТУДКОН 3

Тематски зборник радова
са скупа одржаног 10. новембра 2017

Ниш, 2020.

САДРЖАЈ

Hristina Konstantinova Teodosieva THE LANGUAGE PROBLEM OF IDENTIFICATION IN LITERATURE	1
Ирена Георгиева Димова ВАРИАЦИИ НА ТЯЛОТО (ВЪРХУ РОМАНИТЕ „ЗЕМНИТЕ ГРАДИНИ НА БОГОРОДИЦА” НА ЕМИЛИЈА ДВОРЯНОВА И „ДРУГОТО ТЯЛО” НА МИЛОРАДПАВИЧ)	7
Биљана С. Солеша СИРОМАШТВО, БОЛЕСТ И СМРТ – ПРАТИОЦИ ДЕТИЊСТВА У ПРИПОВЕЦИ СРПСКИХ РЕАЛИСТА	19
Александра Р. Савић ЛИСТ <i>БОСАНСКА ВИЛА</i> – НАПИСИ О СРПСКОЈ И ХРВАТСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ	31
Vesna Liponik DRAMATIC MONOLOGUE AS A PHENOMENON IN CONTEMPORARY SLOVENIAN POETRY: A FEMINIST READING OF <i>LJUBICA ROLANDA BARTHESA (ROLAND BARTHES'S MISTRESS)</i>	39
Габријела П. Замбо ПРОБЛЕМ КРИВИЦЕ У <i>АВЕТИМА</i> ХЕНРИКА ИБЗЕНА	49
Растко Лончар ТОПОС КОНЦЕНТРАЦИОНОГ ЛОГОРА У ПРВОМ ТАЛАСУ ПОСЛЕРАТНЕ ПОЕЗИЈЕ ФНРЈ	55
Милица Д. Миловановић КАД РЕФЛЕКТОР ПОСТАНЕ НЕГАТИВ: ПРОБЛЕМ (У)ВИДА У РОМАНУ <i>СМЕХ У ТАМИ</i> ВЛАДИМИРА НАБОКОВА	65
Ђорђе Шуњеварић ПРЕФИКСАЛНА ТВОРБА И СЕМАНТИЧКЕ ВАРИЈАЦИЈЕ ГЛАГОЛА ВИЗУЕЛНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ	71
Панајотис Асимопулос ПОЗОРИШТЕ, БИОСКОП И МУЗИКА У ГРЧКИМ И СРПСКИМ ФРАЗЕОЛОГИЗМИМА: СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА	85
Исидора Јакшић ИНТЕРАКЦИЈА ПОЈМОВНЕ МЕТАФОРЕ И МЕТОНИМИЈЕ У ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ НИН-А	103
Vesna Vajić ОСОБИНЕ БУНЈЕВАЌКОГ ГОВОРА У <i>БУНЈЕВАЌКИМ НОВИНАМА</i> (na primerima imenica)	115

Ана М. Крстић КОНСТРУКЦИЈЕ СА НЕЕКСПЛИЦИРАНИМ (ИМПЛИЦИТНИМ) ОБАВЕЗНИМ ДЕТЕРМИНАТОРОМ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	129
Јована Стојановић ЗНАЧЕЊА И МЕТАФОРИЧКА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ГЛАГОЛА ТАКТИЛНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ	137
Nevena Ristić TIŠINA I PONAVLJANJA U NOVELI <i>DES JOURNÉES ENTIÈRES DANS LES ARBRES</i> MARGERIT DIRAS	145
Rene Švaljek PARTICULARITÉ DU CONTE ONTARIEN ET SA DÉLICATESSE TRADUCTOLOGIQUE	155
Jovana S. Golubović LES VARIATIONS PHONÉTIQUES DANS LE FRANÇAIS PARLÉ	165
Karla Zvonar AKUSTIČKA ANALIZA GLASA /t/ PRIJE I POSLIJE FONETSKE KOREKCIJE IZGOVORA	175
Миланка Наранчић СЛИКЕ О СЕБИ И ДРУГИМА У ДРАМИ „БЕКСТВО“ МИХАИЛА БУЛГАКОВА ..	187
Katarina Milenković EUPHEMISTIC EXPRESSIONS IN BARACK OBAMA'S WARFARE POLITICAL SPEECHES	197
Јана Живановић НАСТАВНИК У НАСТАЈАЊУ – КРИТИЧКИ ОСВРТ НА <i>MICROTEACHING</i> VEŽBE	209
Vladimir Lukić ROLS, NOZIK I ŠABLONSKI PRINCIP PRAVDE: VILT ČEMBERLEN ARGUMENT KAO <i>INTUITIVNA PUMPA</i>	223
Madelaine Grigorieva Angelova THE MEANING OF TRUTH: ARGUMENTS AGAINST DEFLATIONARY THEORIES OF TRUTH	235
Алекса Поповић ТЕМА СРПСКИХ ПРИВИЛЕГИЈА У ДОМАЋОЈ ПЕРИОДИЦИ	245
Стефана Стојковић КРВНА ОСВЕТА У СРПСКОМ СРЕДЊЕВЕКОВНОМ ПРАВУ	259
Кристина Јоргић ПИТАЊЕ ЖЕНСКЕ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ МАРКСИЗМА-ЛЕЊИНИЗМА И ПРАКСЕ КПЈ	269
Ана Vučković POGLEDI SAVREMENE ISTORIOGRAFIJE NA DOLAZAK FRANJEVACA U SREDNJOVEKOVNU BOSNU	283

Марица Мишић СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – МИСЛИЛАЦ И КРИТИЧАР УСТАВНОСТИ	293
Вукашин Вукмировић СТЕФАН ДЕЧАНСКИ У ВИЗАНТИЈСКОЈ ТАМНИЦИ	309
Јелена Г. Лекић НИКЕЈА У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ИЗВОРИМА	315
Vesna Mladenović JOVAN KANTAKUZIN I STEFAN DUŠAN. ISTORIJA JEDNOG ODNOSA	333
Анђела Ђорђевић ПРЕДСТАВЉАЊЕ ЖЕНА У ДОМАЋИМ ШТАМПАНИМ МЕДИЈИМА (осврт на писање дневних таблоидних и полутаблоидних медија у августу 2017. године)	343

Hristina Konstantinova Teodosieva
PhD Student
Faculty of Slavic Studies
Sofia University „St. Kliment Ohridski“

UDK 82.01

THE LANGUAGE PROBLEM OF IDENTIFICATION IN LITERATURE

Abstract

Identification, in the meaning of straying from the initial way of a person's behavior and supplementing the characteristics of action from another one, is the foundation for a lot of motivation of fictional characters. Furthermore, for the author, it can be the reason to write a literary work. This is why identification is important in literary research, but at the same time, as a psychological process, it is hard to be strictly defined, except where there is introspection evidence. Wherein it refers to the identification of fictional characters, this question is even harder – mostly because the literary character never says for himself: “I am identifying myself with ...”. In this paper the answer is going to be searched through two theories of analytic philosophy – Ludwig *Wittgenstein's theory* for the family resemblance and Alfred Tarski's theory of object language and meta-language.

Key words: theory of literature, philosophy of language, identification, object language, meta-language

The problem of identification within the literary work can be observed in many texts, and, in general, it is the straying from the initial way of a person's behavior and the supplementing characteristics of the action from another person. Usually the identification is not a conscious action of the character or at least the possession of such knowledge is not pointed out. For the most part in my analysis,¹ the term ‘identification’ is employed in the psychoanalytical sense. I take into account the theories of Sigmund Freud, Eric Ericson, Carl Gustav Jung and Melanie Klein and their usage is completely related with the assumption of a mental state of resemblance. Because of the impossibility, the assertion for the inner life of the characters in literature is to be stated, except the cases where there is an explicit evidence on the narrator's part or there is a fictional introspection of the characters themselves – the so called psychological narration, the existence of such a process (identification) is observed only on the basis of the behavior of the character.

The clarification of the usage of the term “identification” is the purpose of the current paper. Generally, three borderline cases can be distinguished. The distinction between the derivative verbs from this noun is even more representative, but it

---

¹ This paper is a part of my research about models of identification in literature, which is the topic of my PhD thesis.

is not that obvious in the English language, as it is in Bulgarian and French. First, “identification”, as a term, taken from the field of psychoanalysis, goes with the derivative reflexive verb “to identify myself/oneself with”. The second option is to use this term to identify two things as identical. The observation is made from the outside, there is a third person, who says that these two things, or in some cases – persons, are alike. In this case the suitable derivative verb is the non-reflexive “identify”. This case can be further analyzed in two different variants: 1. When the equality is a fact, but it was not known by the speaker or the listeners; 2. The behavior of two different persons has similar characteristics and they are proclaimed to be identical.

Despite the variations in the definition of the term *identification* in the different psychoanalytical theories, a common characteristic is that the identification designates the attitude of the person toward external factors. In Freud’s definition it is an ambivalent desire for elimination and imitation of the opponent and in this process the child “takes his father as his ideal” (Freud, S., 1921: 104). In Jung’s theory it is connected with the idea of the “mask” as a “psychological process in which the personality is either partly or totally dissimilated from itself. Identification is an estrangement of the subject from himself in favor of an object in which the subject is, to a certain extent, disguised.” (Jung, 1946: 551) Sigmund Freud describes it as “the earliest expression of an emotional tie with another person. It plays a part in the early history of the Oedipus complex. A little boy will exhibit a special interest in his father; he would like to grow like him and be like him, and take his place everywhere.” (Freud, S., 1921: 104) By Anna Freud’s opinion in certain life periods, as for example puberty, the identification is influenced by a “prose of empathy” (Freud, A, 1937: 185). There can even exist an “identifications of the most primitive kind, such as we find in our study of early infant development, before the existence any object-love. Thus the fickle characteristics of puberty do not indicate any inner change in the love or convictions of the individual but rather a loss of personality in consequence of a change in identification” (Freud, A, 1937:186). A lot of definitions can be pointed out, but the main idea is that in psychoanalytic terms, the identification is a social interaction. The second cross point between the theories is that identification is a process in the spiritual life of the subject. In this paper the second characteristic is assumed to be a mental condition and for that reason only introspective evidence will be considered as certain.

Here is the first methodological problem. In the literary works of art the characters never say for themselves “I am identifying myself with ...”. So how evidence for that process should be adduced? The answer to this question could be found through two theories within analytic philosophy – Ludwig Wittgenstein’s conception of family resemblance and Alfred Tarski’s distinction between object language and meta-language. Indeed, the idea that the literary studies work with meta-language in the sense that it is a language which comments another language is not only intuitive, but it was recognized a long ago. I will make an attempt to render this distinction on the basis of Tarski’s work, where it has different characteristics. His distinction is associated with the existence and absence of certain predicates within the two languages.

The fictional world works with a primary language – object-language. Indeed, this proposition could be considered as a speculative one, since in a lot of literary works we can see such sentences as “This is true”, “You are lying” and even comments of the narrator as “He told a lie”, which could be considered as part of the meta-language following Tarski’s theory. So his conclusions for the truth in language could hardly be applied on a distinction between the languages in fictional and non-fictional speech. In “The Semantic Conception of Truth: and the Foundations of Semantics” Alfred Tarski gives the definition about the two languages precisely because of the question about truth: “The first of these languages is the language which is “talked about” and which is the subject matter of the whole discussion; the definition of truth which we are seeking applies to the sentences of this language. The second is the language in which we “talk about” the first language, and in terms of which we wish, in particular, to construct the definition of truth for the first language. We shall refer to the first language as “the object-language,” and to the second as the “meta-language.” (Tarski, 1944: 350) So the theory here would not be exactly an application of Tarski’s theory on literature speech, but a modification of it. The meta-language is the one, which comments the object-language. Similarly, literary theory works with literary works of art. It is even possible for the sentences to be denoted in the way that Tarski proposes: “the meta-language must be rich enough to provide possibilities of constructing a name for every sentence of the object-language.” (Tarski, 1944: 350) Tzvetan Todorov offers a similar analysis in his book “The Poetics of Prose” with his proposal every action in the story to be replaced with a simple sentence and the characters to be designated with names like “X” (Todorov, 1977). If this can be done, there is no obstacle to assume that in such way it is possible the sentences themselves to be named with letters. In that case a comment like “X is true” would be legitimate. On the other hand, the place of truth in the works of literature would not be commented here. My point is to show that the language in literature could be assumed as an “object-language”, and that of the critics as a “meta-language” not by the distinction about the existence of the predicate “is true”, but in relation with psychological and psychoanalytical statements and definitions and in particular – those about the process of identification.

Tarski says that the meta-language contains the object-language, so each sentence from the object-language is included in the meta-language. The number of the predicates, which are within the object-language, is larger than the number of those belonging only to meta-language. Terms such as “identification”, “introjection”, “projective identification” and others have been defined before their usage in the analysis. On the opposite “feel” and other mental predicates from the object-language stay undefined.

The characters in the literary works of art speak undefined language. Again in the sense of Tarski, the meta-language as a formal language is absolutely defined. On the contrary, the object-language of the fictional characters has a lot of meanings. The high frequency of metaphorical usages, allegories and symbols on each level of the literature work: the direct statements of the characters, the narrative, and also the poetic speech, presume this indefinability. In the same time, as it was already stated, the evidence about

the identification in one fictional world could be taken only from the literary work, which has created it. Thus the specifics of the fictional world prevent any general statements about identification from being made. What would be proposed instead is a “model reading” – the interpretation of the possible realizations of the textual potentialities.

The term “Identification” does not exist in literary speech, but participates in an implicit way in the language-game. Ludwig Wittgenstein suggests that the meaning of a term is to be examined via the family resemblances between it and other words across the different language-games. In his words: “We see a complicated network of similarities overlapping and crisscrossing: sometimes overall similarities, sometimes similarities of detail. I can think of no better expression to characterize these similarities than “family resemblances” (Wittgenstein, 1958 :32) If we take the meta-language, which comments on the fictional world as a separate language-game, its terms, such as “identification”, most probably would have family resemblances with words from the literary works of art. This could be illustrated with some of the definitions of the term such as the one, offered by Jung: “estrangement of the subject from himself in favor of an object in which the subject is, to a certain extent, disguised” (Jung, 1946: 551). Each one of the words in this definition could easily be used in the work of literature. Even the counter intuitive speech for the fictional word “subject” can take place in the work of art. For example – the Bulgarian author Nikola Vaptsarov uses it in his poem “Song about the man”.

Thus the definition of “identification” is constructed by the means of the object-language, and the term itself is a part of the meta-language. Words, which have “family resemblances” with “identification”, could exist in the works of literature. Such are “estrangement” *from himself*, “disguised” *as an other* and others. Also the preposition “as” in some cases of comparison can be a designator of an identification. There is such an example in the poem “The celestial market street” by the Chinese modern poet Guo Moruo, where the whole identification between the Sky and the Earth is on the basis of this preposition.

What is the language of literature is an important question for its theory ever since it has emerged – from Russian formalism, through Structuralism and Deconstruction. This paper is not an attempt to answer the question in general. However, the main problem is that a term from the meta-language “identification” does not have a place in the literary speech in general. At the same time, there is evidence about the process of identification in the narrative and in the communication between characters.

References

- Freud, A. (1937) *The Ego and the Mechanisms of Defense*. transl. Cecil Baines. London: Hogarth Press.
- Freud, S. (1921). *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XVIII (1920-1922): *Beyond the Pleasure Principle, Group Psychology and Other Works*, 65-144

- Jung, C.G. (1946) *Psychological Types or The Psychology of Individuation*. transl. Godwin Baynes. M.B., B.C. Cantab, New York: Harcourt, Brace and Company.
- Tarski, A. (1944). *The Semantic Conception of Truth: and the Foundations of Semantics*. *Philosophy and Phenomenological Research*, 4(3), 341–376.
- Todorov, Tz. (1977). *The poetics of prose*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press
- Wittgenstein, L. (1958) *Philosophical Investigations*. transl. G. E. M. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell Ltd.

ЕЗИКОВИЯТ ПРОБЛЕМ ЗА „ИДЕНТИФИКАЦИЯ” В ЛИТЕРАТУРАТА

Абстракт

Идентификацията, която представлява отдалечаване от първоначалното поведение на един индивид и привнасянето на действени характеристики у него от друг, стои в основата на мотивите на редица художествени персонажи. В същото време може да бъде и подтик за написването на литературни текстове от техните автори. В този смисъл тя се явява значима за изследването на художествената литература, но в същото време, като психологически процес, тя трудно може да бъде категорично открояна, когато не са налични свидетелства от интроспекция. Когато се отнася до установяването на идентификация у фикционални персонажи, този въпрос се оказва още по-трудно разрешим – най-вече поради факта, че литературните герои никога не заявяват сами за себе си „идентифицирам се“. В настоящия доклад ще бъде потърсен отговор чрез две теории на аналитичната философия – тази на Витгенщайн за семейните прилики в езиковите игри и на Тарски за обектен и метаезик.

Ключови думи: теория на литературата, философия на езика, идентификация, обектен и метаезик

Ирена Георгиева Димова
Университет „Матей Бел“
Банска Бистрица, Словакия

УДК 821.163.2.09-31 Е. Дворянова
 821.163.41.09-31 М. Павич

ВАРИАЦИИ НА ТЯЛОТО (ВЪРХУ РОМАНИТЕ „ЗЕМНИТЕ ГРАДИНИ НА БОГОРОДИЦА” НА ЕМИЛИЯ ДВОРЯНОВА И „ДРУГОТО ТЯЛО” НА МИЛОРАДПАВИЧ)

Абстракт

Съпоставителният анализ между романите на Емилия Дворянова и МилорадПавич е поставен върху няколко основни тематични оси, каквито са тези на тялото, като част от триадата тяло - пространство - време, на окото, съответно виждането, и ръката, като негово продължение, както и на крайните състояния на страха и екстаза. При това се обръща внимание и на самото построяване на текстовете, на пантекстуализма на Дворянова и инкорпорирането на микросветове (*mise en abyme*) у Павич, в опит за достигане в някаква степен до първичните мълнии на логиката .

Ключови думи: тяло, око, екстаз, текст, разказ

Романите на Дворянова и Павич ни поставят пред различното разглеждане на общочовешки въпроси, натрупали своята историческа, философска, културна и литературна множествена вариативност на отговорите. В единия случай, при „Земните градини на Богородица”, имаме пространство, което самò е пространството на екзистенциалното питане; в другия -,„Другото тяло”, - имаме остранныяване, отдалечаване и поглед върху тях. В този втори случай те са причина и повод за разказа, докато в първия романовото разказване започва върху тях, т.е. творбата (ни) казва, че да се живее може (и да се изразява в текст) единствено **чрез, в и за** тематичните оси на питанията относно диадата душа - тяло. Доколкото самите текстове поставят граници на обхвата на законната интерпретация, то романите на Павич и Дворянова предполагат различни едно от друго четения.

Тук се разглеждат двата романа, като се прокарват през няколко тематични оси, каквито са тези на тялото, като част от триадата тяло - пространство - време, на окото, съответно виждането, и ръката, като негово продължение, както и на крайните състояния на страха и екстаза. При това се обръща внимание и на самото построяване на текстовете, на пантекстуализма на Дворянова и

инкорпорирането на микросветове (*miseenabyme*¹) у Павич, в опит за достигане в някаква степен до първичните мълнии на логиката².

Многократността при артикулирането на разказа

Пет са частите на „Другото тяло”. Петицата носи богата семантична натовареност. Павич ни поставя пред модела на Витрувианския човек в неговата подвижност, т.е. в неговата петорност. Но ако се обърнем към семантиката на романовата структура, четири са гласовете, които ни разказват за „другото тяло”. Людмила Миндова говори за полемичността на Павич (Миндова 2009: 6). Точно тази черта на романа може да осветли структурата му, която в сравнение с останалите творби на автора, носещи предизвикателството на четенето като кръстословица, речник, наръчник за гадаене или клепсида, е сравнително „по-класическа”. В него се водят четири линии на полемиката върху „другото тяло”. Това е диалогизиране изобщо върху съществуването на идеята за него, което в романа на Павич е поставено както синхронно, така и диахронно. То два пъти се връща в 18 век и два пъти „остава” в настоящето, за да се повтори. Както историята е обречена да се повтаря, и ние, човешкият материал, сме неизменна част от механизмите ѝ за задействане. Л. Миндова нарича книгата и „симфония в пет части” (Миндова 2009: 6), но ако се вгледаме в текста, може да реабилитираме „законната” четиричастна структура. Разказът за „другото тяло” бива оркестриран четири пъти в романа, тъй като четири са опитите то да се постигне. Веднъж в самата рамка на творбата, която я отваря и затваря, т.е. разказаното от Лиза Суифт, втори и трети път през двете истории, споделени пред нея от съпруга ѝ, и четвърти, последен, от Лидия. Ако приемем каменния пръстен, Богородичните сълзи и стиховете за основни елементи на ритуала, представени в първата част на романа като един *cantusfirmus*, то те са прокарани в началото на книгата, за да се приведат в непрестанна (четворна) акумулация до последната.

Макар в романа на Дворянова да е възможно обособяването на поне осем части, чисто структурно, то четиригласието се запазва и при нея. Разказващите са трите Марии и един всевиждащ повествовател. При анализа си върху структурата на „Лунатиците” на Брах Кундера поема по един математически път, при който съпоставя частите по големина и разположение. Когато се опитва да достигне до извод за избраното от автора подреждане, той заключава: „Ръководил се е от други критерии: от очарованието, дължащо се на изненадващото съседство

¹ При по-нататъшното разглеждане в текста приемам идеите на Жан Пиер и на Жан-Мари Шафер, които се позовават на постулираното вече от Жерар Женет, но го разгръщат във връзка с *miseenabyme* - *Métalepses: Entorsesaupactedelarepresentation*. (ed.) John PierandJean-MarieSchaeffer. Paris: ÉcoledesHautesÉtudesenSciencesSociales, 2005, 121–30.

² В смисъла, който влага Маларме, когато говори за френския и анализирането му, т.е. опита за дехронологизиране и прелогизиране - *QuantauLivre* - *OEvrescompletes*, Pleiade, s. 386.

на различни форми (поезия, повествование, афоризми, философски размисли); от контраста между различните емоции, които изпълват различните глави; от разликата в дължината на главите; и най-сетне, от разгръщането на еднаквите екзистенциални въпроси, които се оглеждат в петте линии като в пет огледала” (Кундера 2011: 23). Тези критерии той нарича „музикални”. Подобна матрица на създаването успешно може да се положи и върху „Земните градини на Богородица”, благодарение на „близкостта” на Мариите и „оглеждането” на двете от тях в изгубената трета. Текстът на Дворянова може да се приеме като четиричленен с две Диаспазми преди финалната част. Като тази разчлененост обособява различните гледни точки - на двете Марии, на всевиждащия повествовател, свидетелствата на самата Мария и накрая смесването им. Така както търсената и пишещата романа обича да композира дори снимките, така и творбата се създава в една особена разположеност на частите си. Текстът позволява дори четенето си като своеобразна хиастична структура³, при която основната мисъл се събира в центъра, като се движи от двете му краища и се образува от два паралелни компонента, изградени около централен такъв. Хиазмът е бил необходим елемент при вътрешната организация на древните писания, които не са употребявали параграфи, пунктуация, главни и малки букви и други синтетични способности, които да предадат края на идеята или началото на следващата⁴. Чрез него се изгражда една дълбока структура на текста. Текстът-Дворянова не се подчинява на синтактични правила, откъсва се там, където пожелае, раздробява се, фрагментаризира се, като в същото време изтегля смисъла по цялата си протяжност и го събира в центъра си. Може би затова точно „свидетелствата” на Мария разполовяват книгата, а говоренето за тях ги обгръща. Самата Дворянова говори за „изтръгнатост от езика” и го назовава само като „слово”, като онова слово от началото, като „дълбина/ висота”, към която Литературата се насочва, когато напусне територията на думите (Дворянова 2002).

Ако при „Земните градини на Богородица” говорихме за своеобразен хиазъм, то при Павич виждаме роман на вариациите, в който конкретната история в своята митичност, представена като артефакт, се артикулира неколккратно с различните си варианти на повторно случване⁵. Разказването се концентрира около един *cantus firmus*, върху който са изградени четирите

³ Паралелизмът е типичен начин на изразяване за древната източна поезия и особено – за библейската. Съществуват различни видове паралелизъм: синонимен, антитезисен, синтетичен. Като четвърти вид паралелизъм би могъл да се определи инвертния паралелизъм или т. н. хиазъм (*chiasmus*). Речник на библейските символи, съст. проф. протопрезв. Н. Шиваров, С., 1995, с. 14–15.

⁴ Stock, Augustine. *Chiastic Awareness and Education in Antiquity*. - In: *Biblical Theology Bulletin* 14 (January 1984), p. 23.

⁵ Според Браян Макхел, „Преплитането на различни регистри в текста на романа произвеждат ефект на хетероглосия, множественост на дискурса, и тя е тази конкретна хетероглосия, която служи като средство за противопоставяне и диалог между светогледи и идеологии в романа, негова оркестрирана полифония от гласове.” (McHale 1987: 166).

истории на опита с „другото тяло“. Четириактността е упомената и като основа за друга история. Самият разказ за пътуването на Исус е поставен върху карта с „четири крака, четири разклонения“, върху „четирикраката буква Шин“. С “Другото тяло” се осъществява онова, което Ролан Барт вижда в „История на Окото” на Батай - „история на една миграция, цикълът на трансформациите, през които този предмет преминава далеч от първичното си битие, следвайки известен вид въображение, което го деформира, без при това да го изоставя” (Барт 1991: 268).

Тялото

Докато тялото при Дворянова се разглежда в конкретността си, като тялото на Мария, „разкованото” тяло (М. Кирова 1998: 95-132), при Павич то е видяно в предпоставеността си като идеята за тялото, като артикулиране на тайната. Едното е движещото се тяло, второто е мисленото/измисленото тяло, полово оразличеното срещу безполовото, кастрираното, импровизиращото със себе си срещу импровизираното, изгубеното срещу никога намереното. И докато в „Земните градини на Богородица” то носи едно име, или стои зад едно име - това на Мария, - то в „Другото тяло” минава през различни вариации на номинирането. Константна обаче остава идеята за „другото” тяло и постигането му, за което се пита в текстовете и чрез което те се превръщат във вместилища на паметта за него.

При Павич търсенето тяло е „духовното”, „детското” тяло, дори и онова на глинената армия⁶. Освен фактът, че идеята за неговото съществуване изобщо е усъмнена, тъй като самият разказ е усъмнен, което пък е следствие от недоверието в самата литература, романът на Павич сблъсква четири концепции за постигане на духовното аз. Около запазената в колективната памет случила се история се наслагват въобразените разкази. Основата в търсенето му е моментът, в който човекът ще притежава и земното, и духовното си тяло, или още ще удържи настоящия момент. Като това, което може да приемем за авторова саморефлексия, набелязва двукратно и идеята за другото тяло като тялото, създадено от книгите. „Той (нечестивият) знае, че словото може да получи ново тяло” се казва в едноименната глава „Тялото”, а по-рано повествователят писател е осенен от прозрението, че всъщност книгите са другото му тяло, че „никакво друго тяло след смъртта си” няма да има. А с края на четенето им и изобщо привеждането им в употреба от читателите ще умре и този негов втори облик. Тази проекция на идеята за другото тяло е вид частична, като изведена от по-големия разказ на Лиза, и е представена като имагинерна, създадена от болното вече съзнание на съпруга ѝ. Тъй като самите книги, които той си мисли, че читателите му връщат, не съществуват. В края

⁶ Може би към тази част (гл. Глинената армия) най-добре би сработила идеята на Л. Миндова за едно четене на романа през „Двете тела на краля” на Ернст Канторовиц (Миндова 2009: 6).

на романа, след смъртта му, научаваме, че той си е мислил, че ги подрежда по постоянно увеличаващите се лавици, които е поръчвал. „Моите книги са като шведска маса. Вземаш от книгата каквото искаш и колкото искаш, все едно от кой край на масата ще започнеш”, казва диететичният повествовател.⁷ С тази уговорка, която не е незначителна при говоренето върху авторовите послания и писателската рефлексия, се връщаме към четирите разказа за тялото и четирите смърти, породени от търсенето му. Другото тяло на Павич се достига чрез използването на готова формула, включваща три компонента - Богородични сълзи, пръстен биоринг и мантрата на стиха. Или за да се достигне, те трябва да се погълнат и изговорят. Поради сложната контекстуална поставеност на самите разкази за другото тяло, представени и в отделно обособените части на романа, ще разгледаме идеите им поотделно.

Захария Орфелин се „среща” с две женски тела, това на Ана и Забета, преди да бъде посветен в идеята за другото тяло. При това споделено търсене жертвата е маестро Джеремиа, чиято загуба се допълва от намирането на Забета, получаваща в края „здравето”. В третата част убитият е Хораций Керуак, който присъства само като част от разказа на Лидия и като мост към изпробването на обредните атрибути за постигането на другото тяло. Йеромонах Гаврил, от друга страна, умира от собствената си ръка, но и в незнанието за плана, за чието изпълнение е бил използван. И докато рамкиращият разказ на Лиза представя „виждането” на другото тяло - когато със съпруга си си разменят телата, и насън, и наяве, - то в другите случаи ръката се опитва да го достигне. Тя, като продължаваща акта на виждането, там, където омото вече е безсилно, приключва всеки опит за постигане на другото тяло. Маестро Джеремиа умира от отровата по клавишите, йеромонах Гаврил се опитва за втори път да изличи спомените си от този свят, като се свързва с бучиниша чрез обгръщането му с мишница и длан, дори самият пръстен е част от ръката. Вече споменатият разказ на Лиза, за която може да се каже, че се е уверила в истинността на другото тяло, ако изобщо литературата, която „не струва нищо”, не е измислила и това, със своята откриваща и закриваща разказа функция, има по-специална смислова положеност. Връзката между нея и повествователя представя и една по-различна идея за Другия. Ако в целия текст тялото присъства и като Leib, и като Körper, то единствено те постигат тялото-плът, което е Leibkörper. Те се припознават един в друг, затова и достигат до обменяне, размяна на телата чрез дистанциране от своето собствено, което е и вид пребиваване в другото тяло. Опитват се да постигнат духовното тяло и чрез едно холотропно състояние, каквото е това на упражняването, „ученето им в дишане”. В „Омото и духът”, продължавайки идеите на Хусерл, Мерло-Понти определя омото като „самозадвижващ се инструмент, средство, което създава своите цели, омото е това, което е било развълнувано от определено въздействие на света и го

⁷ Във връзка с автобиографичността в текстовете на Павич, Юлия Драгойлович говори за „репрезентация на автобиографемата пряко чрез фигурата на примарния диететичен повествовател” (Драгойлович 2013: 509).

възстановява във видимото чрез следите на ръката” (Мерло-Понти 1996: 162). Виждането води до откъсване от себе си или по-точно позволява отсъствието от собственото аз, то заличава разликата между виждащо и видимо, т.е. между субект и обект („то е средството, дадено ми, за да бъда отсъстващ от самия себе си...”) (Мерло-Понти 1996: 184).

Ръката, която носи особена потенция за продължаване на действията на окото, на довършване на виждането, присъства със същата семантична натовареност и при Дворянова. Тя сътворява „нямото” движение на окото. Музиката от виолончелото представлява създаването на един друг свят, за който виждането не стига, а е само начало. По този начин Мария, която никога не може да се „събере”, тя участва в двойно създаване. От една страна, в писането на романа, от друга, в индивидуалния продукт на свиренето на виолончелото. И сякаш при всичкото това творене тя самата е обречена на вечно рушене⁸ - „...а после ми хвърли един голям нож, най-големия, и с него сама ще се разчлени. Измъкни ме на части, не се бой от кръвта, не се бой от смъртта ми, тя няма да бъде истинска, защото после ти ще ме отнесеш на Атон, и там аз ще се събера цялата”. Мария-другата засвидетелства как Мария „любовно стискаше между краката си виолончелото, а ръцете ѝ го галеха, лявата, играеща по острието на звуците, дясната изкусително плуваща в дистанциите на лъка, това е най-истинският ми любовник, казваше тя, а веднъж аз я попитах, това, което казваш за твоя любовник, е видно, но откъде си сигурна, че не е жена”. Музиката е безполова, универсализираща всяко понятие, мелодията има само един език. Виолончелото няма пол, но в същото време е „партньорът” на Мария. В този смисъл и желанията на самата нея са с безполова насоченост. „Моралната музикалност”⁹ е същностна характеристика на търсената Мария, до която Мария-другата се опитва да достигне чрез докосването на струните на музикалния инструмент.

Във връзка с „изгарянето в собствената любов” основна метафора и метонимия на тялото е ръката. В една творба, в която е трудно да се извърши йерархизация на посланията, всичко обектно-субектно присъства с целостта си, т.е. с тялото и душата си. На Атон не може да стъпи женски крак, но „не ръката, към ръцете все пак Богородица е проявила може би милост”. Тази част от тялото е в изключителна степен семантично натоварена, върху нея е белегът, родилно петно на Мария, тя се движи по струните на виолончелото, тя пише, посочва желанията си и спира поривите си. Дори се „разголва”, когато става част от обредно натоварен акт, какъвто е този на свиренето или на себеразчлениването. Ръката е своеобразно продължение на виждането и мисълта, както вече се каза.

И в двата романа ръката, като продължение на виждането и като път за постигане на отсъствие от себе си или на творческо дело, каквото е музикалното,

⁸ Разчлението и мултиплицирането – Иван Иванов нарича „знак на женската променливост и незавършеност”, а нея означава като „конструкт, който синтезира разполовеността на женското”. (Иванов 2015: 171).

⁹ За “морална музикалност” в текстовете на Дворянова говори Нева Кръстева (Кръстева: 2007).

влиза в отношението между индивидуалното и идеалното тяло, чийто основен мотив можем да открием в екстаза и еротичния копнеж. Творческата потенция на ръката лежи точно във факта, че тя не вижда, „творящата ръка“ възплътява нямото движение, действие на окото, неговия логос, и го претворява в индивидуалното дело (Vojvodik 2006: 14-15). А самата музика - тя не се подчинява на времето, на неговото разтегливо присъствие и господство, тя се прекланя единствено пред екстаза.

Екстазът

Мотивът за настоящето, като пресечна точка на вечността и времето, е свързан и с крайните, екстатични състояния на човешкото. Херман Шмитц говори за страха като „цялостно присъствие“ на телесността и като заличаване на „обективната сигурност“, или още като PrimitiveGegenwart (Vojvodik 2006: 269). Другият момент на истинско присъствие, израз на пребиваването в настоящето, е екстазът. Като състояния на пълна слепота те са особен вид абсолютно присъствие в себе си и в същото време пълно отсъствие от света. Страхът в „Другото тяло“ е този на Захария от красотата, от която той бяга дори в съня си. Страхът му е от „всичко, което е очарователно“ - хубавия венециански мост, бронзовия конник, Ана Поце, любовта, дори от собствената му дарба да музицира и рисува. Той присъства по-скоро в марионетъчно човешко съществуване, като един добър механизъм в ръцете на Ана Поце и приятелката ѝ Забета за представяне на идеята за другото тяло и за изпробването ѝ. За това дори страхът му не е представен в своята ексцесия, а като категорията страх, и по-конкретно като „страх от красивото“. Той „слуша“ екстаза от свиренето, освидетелства го, но не го повтаря като изживяване. В мимолетно съществуване, което надхвърля екстазното, е маестро Джеремиа преди смъртта си, тъй като тогава той е в граничното състояние между смъртта и последното свирене на пиано. Още една предсмъртна отсъственост на телесното за сметка на своеобразно пребиваване в другото тяло е и жертването на йеромонах Гаврил, който „прегръща“ бучиниша, за да приеме сока в кръвта си и да изчисти спомените си за греха. В този миг главата му се замайва, а времето започва да тече по-бавно. Като по този начин той постига частица от онова, което с пръстена не успява, т.е. пребиваване в другото си тяло, а както показва пръстенът от ръката му - и вечна любов. При това самата музика в романа е откровение, тя се ражда от срещата с дявола. Третата проява на екстаза е сексуалният акт между Захария и Ана Поце, а след това и между Захария и Забета, когато тя получава от пръстена своето „здраве“. Което ѝ удостоверява получаването на „другото тяло“, в случая като втори шанс за живот за неизлечимо болната.

„Земните градини на Богородица“ също приканват към екстаз и го разпростират, тръгвайки от центъра му - тялото, - което събира и музика, и еротика, и философия, и религия. Полът у Дворянова е усъмнен и в същото време кръвта от разчленяването на Мария е категорично женска. Жената е

ясно откроява фигура в света на мъжкия Атон, както и когато е изчакваща извън пределите му. Тя не пожелава мъжа, понеже „е осъзнала собствената си способност да конструира текстове-светове и да използва тялото като генератор на дискурсите на властта” (Иванов 2015: 169-170). При срещата с лодкаря Мария по-скоро се наслаждава „от себеподобен под миража на един висшестоящ” (Кръстева 1995: 86). Ритъмът в телата им, който е и този на водните дълбини, ги превръща в едно общо. Сексуалният акт близо до Атон е възможен само като ритуален.

Мария от „Земните градини на Богородица” преминава в „собствената си градина”, като отказва да избере някого извън себе си. Връзката ѝ с виолончелото е вид съвкупление със самата себе си, дори причина да изневериш на пола си, да поискаш да се откажеш от него. Мария е белязана от недостатъчност още от първата си среща с музикалния инструмент, в който се „встрастява” и „втелеснява”. А музиката е моментът на екстаз, моментът на настоящето, в който емоцията може да достигне до пароксизъм, на изливането извън себе си, при което се озоваваш в безвремето. Той е ерзац на вечността, до която човешкото същество се опитва да достигне. Подобен момент на екстаз и на пребиваване в настоящето, лишено от минало и бъдеще, е и сексуалният акт. Мария слива двете му прояви - музиката и тялото. Лодкарят за нея е само средство да постигне развълнуване на морето. Мъжът е излишен в света на Мария, по същия начин и Мария-другата няма нужда от мъже, за да бъде привлечена от своя собствен пол, от един меланхоличен порив, следствие от разочарованието от мъжкото и себеидентификацията с обекта на любовта.

Медиаторите

Текстът-Дворянова пита за Другия, като изхожда от неговата уникалност, единственост (Левинас 1999: 110), докато „Другото тяло” посредством мита конструира както лични идентичности, така и една колективна такава. Но и в двата случая става въпрос за обговаряне на Другостта, която винаги присъства в отношение на съотнасяне към собственото аз. Всички тези възли на полемизирането в текстовете водят и до присъствието на множество медиатори. На посредници както в междуличностните отношения, така и между времеви и пространствени, между културни и епохални дори.

Под медиатор тук ще разбираме посредничеството на някого или на нещо при говоренето за някого или нещо, които се явяват основни за текста. Така в „Земните градини на Богородица” отсъствието на Мария се превръща в говорещо отсъствие, при което всяка вещ, белязана от нейното съществуване, придобива особена стойност на изказващо се битие. Отсъствието ѝ акумулира поредица от безкрайни значения, задвижени от множествеността на гледните точки в повествованието. Неразгаданото ѝ изчезване обговарят двете Марии, с което неопределеността на липсата ѝ, която отваря значеща празнина, бива множествено преосмислена.

Човекът може да бъде цялостно осмислен единствено в отношението си към Другия, към Другостта. Самият процес на мислене е диалогичен. В такъв се поставя и търсецят човек. В същото време той е една *oregaardert*, в която „четящите“ (т.е. Другите) се намесват. При този “прочит” често на субекта се приписват качества, които той не притежава, естетическа стойност, от която всъщност е лишен. Двете други Мариини попадат в този капан на идеализирането на отсъстващото. Това е и уловката на значещата празнота, да изкушава към запълването си. Мария, в своеобразно метонимично съществуване, бива повиквана от двете си приятелки, както и от всичко заобикалящо я. Тя е свързката между „институциите” на съществуването в романа - между женското и мъжкото начало в прекриването на граничното пространство, отделящо морето на Атон от строго мъжкия му манастир, между света, в който се „изгубва”, и света, в който остават другите Мариини, отново между тях двете и „гласа” на собственото си виолончело, както и между абстрактни категории като живота и смъртта, целостта и разчленеността (на тялото), познатото и загадъчното и пр. Познаваме я не толкова от това, което сама казва за себе си, колкото от това, с което я снабдяват другите, с техните гледни точки. В своята затвореност тя бива максимално отворена за „измамното” разказване. За нея знаем, че е непостоянна и подвижна, както непостоянни и подвижни са значенията. Тя е термин, чието определение се опитват да създадат двете Мариини в процеса на търсенето ѝ. Идентичността ѝ е поделена. Тройното наслагване на името предполага двойственост у всяка поотделно. Другите Мариини се настаняват в нея по силата на подсъзнателното (Ликова 2008: 87). Самият мимезис на проектирането, от друга страна, кара единичното да избледнее, да се превърне в своеобразна сянка на главното, основното, тройното в нашия случай. Добрият писател за Рене Жирар, „разкрива имитативната природа на желанието”¹⁰. Тайната на атрактивността не лежи в обекта на желанието, а изхожда от субективността на желаещия. Мария е подложена на фабулация не защото е изначално надпоставена в сравнение с другите две Мариини, а понеже се „отдалечава”, отсъствайки. Тя започва да бъде желана. Желанието за нея започва от Мария-другата, която „не харесва мъжете”, но се предава и на другата-Мария. Двете Мариини са в ролята на *HomoMimeticus*, поради което създават впечатлението за минало съществуване на вече раздробена единност. Двете Мариини могат да се нарекат проекции на желанието (си), родени от него, вторични по отношение на примарната Мария.

Когато говори за Другия и за еротичното привличане, Бодрияр назовава проявите му като „хипостазис на Същото” (Бодрияр 2001). Вглеждането в другия ни доближава към нас самите. Като основната причина за това „отчуждаване на себе си в другото” френският теоретик вижда в сексуалността (при модерния еротизъм имаме работа с извратена форма на кръвосмешение - на проектирането на същото в образа на другия (Пак там.). По такъв начин

¹⁰ Цит. по Dorothy J. Hale: René Girard, from *Deceit, Desire, and the Novel*. “‘Triangular’ Desire”. In: *The Novel: An Anthology of Criticism and Theory 1900-2000*. Blackwell Publishing, 2006, 294-314.

се вглежда в другия и Мария при половия акт с лодкаря, който е своеобразно откровение пред света на Атон. Павич ни поставя пред идеята за ритуалността на съвкуплението. Ана и Захария, като част от „пъстрата актьорска игра”, но играйки себе си, поставят една реална сцена на отнемането на девствеността пред цялата венецианска публика. Така те не само са част от карнавала, но стават част и от собствен ритуал, в рамките на който се извършва и единичната, персонална завършеност в инициационния път на Поце. Със знака на подобна обредност, която е *miseenabyme*, е белязан и сексуалният контакт между Захария и Забета, при който момичето осъществява „мистичния обред със стиха”.

Освен упоменатите медиативни функции на елементите, които са част от обреда, като посредници между различни пространства и хора присъстват и музикалният инструмент, музиката, изговарянето и с особените си конотации самата смърт. По такъв начин те са както медиатори (контактъори) между минало и настояще, вътре и вън, между иманентно и трансцендентно, така и между пространството на плътта и отвъд нея. Лиза иска от съпруга си да прочете целувките ѝ. През тях, казва тя, „едното ни тяло отива в другото ни тяло”. Шията и оставянето на следи - съобщения - по и чрез нея присъстват в текста от началото до края, тъй като самият той се затваря от едно такова докосване по врата. Освен разчитането на думи и послания чрез допира до шията, като орган на гласа, думите се четат и по парата, която излиза от устата, както е направила келнерката при записването на разговора между Лиза и Лидия. Целувката на Кибела присъства и като онова наказание на Кибела от „Атинянката Таис”. Отпечатък от червило за устни намират върху врата на убития Хораций Керуак. „Целувката е залог за щастие, спомен, лъжа, обещание или дълг с лихва. Вестител на радост или нещастие. През целувката едното ни тяло отива в другото ни тяло...”, казва Лиза и по този начин от кодираното си появяване в началото *Sorriso di Kibela* се разгръща из целия текст. Романът на Павич е „целунат” от присъствието на Данте. Той е изобщо силно металитературен, в него полемизират не само споменатите различни разкази около „другото тяло”, но и историческите личности, които стоят зад идеите му.

Йеромонах Гаврил изпраща спомените си под земята посредством бучиниша, онзи, от който маестро Джеремя умира и бива също изпратен със смъртта си под земята. Теодор търгува с устни стихове, оставени му като наследство от далечна роднина от Италия. Тези стихове обаче трябва да се прочетат отдясно наляво, както е мислил Христос според друг изпробващ мантрата в романа - маестро Джеремя, който говори за това в гномите си, на които учи Ана. Сънят привнася в действителността делото на творческия процес, който не е наяве. „Дяволските трели” са продиктувани на композитора в съня му от самия дявол, явил му се с цигулка в ръка. Когато Ана Поце свири на чембалото, тя „мисли с ухо и говори с пръсти”.

Във връзка с конструирането на споменатата „колективна идентичност” текстът на Павич е богат инструментализиран, тъй като в него се сблъскват множество културни и исторически кодове. И при все това има едно особено отношение към темата за феминизма и изобщо към присъствието на жената.

„Женското време не тече в същата посока като мъжкото”, казва Ана Поце на Захария. В съня на повествователя дяволите са жени, понеже жените на земята стават все по-силни, а те се приспособяват, както е обяснено в главата „Сатаната пие сок от ябълка”. Бафомет е връзката му в съня с миналото, с нейния разказ за времето преди голямата експлозия. Самото посредничество между земното и другото тяло, винаги мъжко, се осъществява чрез жената.

И двата романа центрират говоренето върху темата за тялото, словото и артикулирането им, като „превеждат” разказите на миналото с езика на настоящето, което е и едно невъзможно изговаряне, тъй като в своята екстатика словото се превръща в неподлежащо на превод.

Романите на Дворянова и Павич представят два вида говорене върху няколко исторически и културни кода, срещнали се в миналото, срещащи се и в настоящето чрез литературата. Пътят към другото тяло е пътят на самопознанието. А човекът като обиталище се превръща в собствената си кутия на Пандора, за да отключи прегрешението със самото си отваряне. И двете произведения се опитват да постигнат духовното тяло, като премахват ограниченията на профанния хронос и топос, потапяйки се при това и в „отсъственост”, която се постига чрез изкуството на музиката или еротиката.

Използвана литература:

- Барт, Р.(1991).*Въображението на знака*. София: Народна култура, 1991.
- Бодрияр, Ж.(2001).*Пластична хирургия за другия*, Литературен вестник, год. 11, бр. 14, 2001.
- Vojvodík (2006). *Imaginescorporis. Tělo v českém moderně a avantgardě*. Brno: Host, 2006.
- Дворянова, Ем. (2002). Защо не пиша масова литература, Култура, бр. 46, 2002.
- Дворянова, Ем.(2006).*Земните градини на Богородица*. София: Обсидиан, 2006.
- Драгојловић, Јулија.(2013).*МилорадПавић у стваралаштвуМилорадаПавића*, Књижевнаисторија. Год. 45, бр. 150 (2013), стр. 499-511.
- Иванов, И.(2015).*Българският постмодерен роман в културната ситуация през новото хилядолетие*. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2015.
- Кирова, М.(1998).*Тялото, разковане*. София: ИК Феня, 1998, с. 95-132.
- Кръстева, Н. (2007).*За музиката на Емилия Дворянова*. Алтера, юни 2007. <<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=456&WorkID=15950&Level=1>> (26. 12. 2016).
- Кундера, М.(2011).*Завети и предателства*. София: ИК Колибри, 2011.
- Левинас, Е.(1999).*Другост и трансцендентнос*. София: СОНМ, 1999.
- Ликова, Р.(2008).*Мимезис и антимиимезис*. В началото на новия век. София: Жанет 45, 2008.
- McHale, B. (1987). *PostmodernistFiction*. London. New York: Routledge, 1987, p. 166.

Мерло-Понти, М.(1996). *Окото и духът*. Философът и неговата сянка. София: ИК КХ, 1996.

Миндовау Л.(2009). *Симфония в 5 части, въведение и postscriptum*, Литературен вестник, 2009, бр.16, с. 6.

Павич, М.(2008). *Другото тяло*. София: ИК Колибри, 2008.

VARIATIONS OF THE BODY (BASED ON THE NOVELS OF EMILIA DVORIANOVA “ЗЕМНИТЕ ГРАДИНИ НА БОГОРОДИЦА” AND MILORAD PAVIC „ДРУГОТО ТЯЛО”)

Abstract

This comparative analysis of Emiliya Dvoryanova’s novel and Milorad Pavić’s novel is based on a few mainthematic points, like the seabout the body as a part of the triadbody – space – time, about the eye, resp. the process of seeing, and about the hand, ascontinuing the seeing, and about the extreme conditions of fear and ecstasy. An emphasisis put on the process of composing the texts, on Dvoryanova’s pantextualism and on the process of incorporation of sub-texts mirroring each other (mise en abyme) in Pavic’s novel.

Key words: body, eye, ecstasy, text, narrative

СИРОМАШТВО, БОЛЕСТ И СМРТ – ПРАТИОЦИ ДЕТИЊСТВА У ПРИПОВЕЦИ СРПСКИХ РЕАЛИСТА

Анстракт

У овом раду се истражују трагичне слике детињства у српској реалистичкој приповеци. Српски реалисти су тематизовали и свет детињства праћен сиромаштвом, болестима и смрћу. Циљ истраживања јесте препознавање елемената трагичног, страдања без кривице, у српској реалистичкој приповеци. У уводном делу дат је осврт на основне одлике српске реалистичке приповетке, на испољавање трагичног у књижевном делу, те преглед социјалних прилика у Србији друге половине 19. века. У средишњем делу рада се, поређењем илустративних примера текстова из одабраних приповедака и резултата истраживања домаћих аутора из области српске историје, социологије и историје медицине 19. века, разматрају положај деце у тадашњој српској породици и околности које га условљавају. У завршном делу истиче се допринос реалистичке приповетке у осветљавању атмосфере једнога времена. Истраживање обухвата приповетке Јанка Веселиновића, Јакова Игњатовића, Ива Ћипика, Милована Глишића и Симе Матавуља. Како се трагови прошлости одражавају у уметничким делима, на основу истраживања закључујемо да се одрастање српске деце у другој половини 19. века одвијало у веома лошим културолошким условима са честим трагичним исходима.

Кључне речи: реалистичка приповетка, детињство, сиромаштво, болест, смрт.

Уводна разматрања

Књижевност епохе реализма увек подразумева стварност као основно средство фикције, те је и приповетка, најраспрострањенија прозна врста у реализму, пратила стваран и савремен живот. Садржаји ове прозе су богати разноликим видовима народног живота, од патријархалних, традицијских, фолклорних, до оних које је наметало ново време и нови, капиталистички друштвени односи (Deretić 2001: 811). Њена тематика је широка и разноврсна: сеоски, градски, породични живот, социјални односи, емоције, а садржаји испуњени фолклором, етнографијом, народним виђењем и схватањем живота (Živković 1994: 216). Богата је и мотивација. У овој прози се препознаје социолошка, биолошка, етичка, психолошка, симболичка, фантастична мотивација, прецизније речено, „избалансирана социјално-психолошка мотивација којој се у већем или мањем интензитету прикључују и други типови мотивација“ (Vukićević 2007:

316). Идеологија српског реалистичког приповедања је опажати свет, описати га што верније и тим описом и пратећим коментаром дати свој став и суд о том свету. Социјално ангажовани реалистички писац је уверен да пише зато што има јасно одређену друштвену улогу и зато што верује да његове речи имају важност. Друштво, системом својих вредности и конвенција, гради поверење у писца, и ослушкује оно што писац говори, а писац настоји да то поверење оправда и испуни (Pantić 2015: 239).

Реалисти су наметали теме које су захтевале одговарајући лексички фонд и стилска решења, што значи да су тематика (заједно са јунацима, фабулом, техником заплета и расплета) и стил били равноправни у поетским захтевима епохе. Душан Иванић наводи да се с реалистичким тенденцијама повезује опис(ивање) са животним, свакодневним, (реалиним) хронотопима (ђачке и студентске собе, дућани, канцеларије, крчме, школе, болнице, цркве, дворишта, куће и сл). Како примена оваквих стратегија не би довела до монотоније, добри приповедачи су укрштали непоновљиво/судбинско и свакодневно – савремено, спољашње са унутрашњим у неочекиваним спојевима, непрестано трагајући за формулом којом би се свакодневица саопштила као епски вредна прича (Ivanić 2007: 365). Реалисти, инсиситрајући на детаљу, не желе да оставе никаву сумњу у аутентичност приповеданог, наводи Сава Пенчић. Прецизност је саставни део њихове стваралачке технике а детаљизација усмерена ка потпуном остварењу илузије истинитости и аутентичности (Penčić 1967: 40–41). Међутим, Душан Иванић, наглашава да су реалисти успешни и у стварању пренесеног смисла (симболичког, метафоричког или неког другог реторички препознатљивог смера), што се види у избору другачијих мотивско-тематских склопова, другачије лексике и синтаксе (Ivanić 2007: 374). Српски реалистички приповедачи су тако формирали врло разуђену мрежу приповедних топоса, облика и идеја, један богат и слојевит уметнички свет, једну представу о реалном свету.

Слика српског друштва онога времена коју данас имамо умногоме почива на слици која нам о том друштву долази из српске реалистичке прозе, поглавито приповетке (Pantić 2015: 239). Циљ овог рада јесте да на одговарајућем корпусу, истраживањем слика детињства праћеног сиромаштвом, болестима и смрћу употпуни слику тадашњег српског друштва и осветли атмосферу једног времена из ове перспективе. Поред тога, како су приповетке са овом тематиком пуне трагичних тонова, циљ је истовремено пратити испољавање феномена трагичног (страдање без кривице) кроз тематску структуру, анализу социјалних прилика, објективне и субјективне реалности, сукоба уоквирених у личностима појединаца.

Трагика је естетичка категорија заснована на појавама из живота и зато садржи богатство живота, његову сложеност и разноврсност. Трагичну радњу у књижевном делу можемо препознавати по неким важним универзалним и свевременским ознакама као што су тешка и болна страдања и патња племенитих особа, јаких људи. Трагично открива смрт и тешке патње личности, ненадодивост губитка личности за људе, утврђује бесмртност личности која страда, доприноси филозофском осмишљавању стања света и смисла човековог

живота, открива историјске привремено нерешиве противречности. Трагично се испољава у књижевном делу као његово кључно обележје када је у основи неки пресудан и нерешив сукоб супротстављених, разорних, непомирљивих вредности које указују на основну антонимичност људског постојања у индивидуално-психолошком и историјском погледу (Bojčev 2009: 89).

Истраживање феномена трагичног могуће је приликом изучавања књижевности у оним делима у којима су карактери, ситуације, догађаји, социјалне околности, обележени људским страдањем и усмерени ка неумитном несрећном исходу. Пошто увек указује на општије проблеме људског живота, истраживање трагичног подразумева поглед на шири егзистенцијални контекст у односу на конкретну друштвену и психолошку стварност представљену у делу. Зато тумачење ових садржаја подразумева обавезни осврт на социјалне и културолошке прилике у Србији друге половине 19. века.

Србија 19. века – земља сиромашних

Србија друге половине 19. века је сиромашна земља. У делу *Кнежевина Србија* М. Ђ. Милићевић наводи да су и становници београдског округа готово сви сељаци. Од 63.880 становника, колико је пописом од 1866. године нађено, земљорадњом се занимало око 60.065, дакле, само 5,98% нису били тежаци. На сиромаштво се битно одразио распад породичних задруга. Милићевић наводи да су се у прошлости тежаци „чвршће држали задруга него сада. Данас је највећа задруга ако два или три брата живе у заједници. Иначе се деле, чим се и други ожени; тако се множи инокоштина а с њом и сиромаштина“ (Milićević 1876: 114). Задруге су биле главни облик организовања сељачких домаћинстава на читавом српском простору. До њиховог распадања дошло је након 1860. у оквиру аграрне реформе. Смањени сељачки посед је постајао недовољан за самоиздржавање и увођење савремене аграрне технологије. Снажна имања су се тиме смањивала, слабећи отпорну моћ сељаштва према зеленашком капиталу. Бивши задругари су се, без довољно земље за самосталан живот, задуживали код зеленаша, уз огромне камате јер банака није било. Потези државе нису били довољни да сузбију зеленаштво, што због висине минималног зајма, што због лоше организације и сложеног поступка (Bataković 2000: 175–179).

Након 1878, Србија је била привредно неразвијена земља, етнички и социјално хомогена. Сељаштво чини 87,5 % становништва. Како до средине 19. века скоро да није било српског грађанства, вароши су се попуњавале становништвом са села. Генерација, која није била ни сељак ни варошанин, била је често опасан елемент наше малограђанске културе (Ćorović 2014: 623). Од 1875. до 1906. отворено је 146 индустријских предузећа, а број неписмених је, упркос бесплатном школовању уведеном почетком осамдесетих година, био око 80% (Bataković 2000: 185). Независно од чињенице да у Србији 19. века преовладава сеоско становништво и на ставове раније српске историографије да је приказивање сеоског живота доминантно тематско-мотивско подручје

обрађивано у књижевним делима епохе реализма, у књижевним делима српских реалиста ништа мање није заступљена градска, односно варошка средина са својим начином живота (Maksimović 2014: 91).

У Србији 19. века прилике за развој науке су неповољне. Срби у Хабзбуршкој монархији су помагали Кнежевини Србији, међутим, како су знања добијали у туђој држави и туђим институцијама, то су и њихова духовна стремљења била често у другом правцу. Хабзбуршка монархија је узимала најбољи део српске интелигенције, те је научни напредак, а са њим и културолошки, у Србији био веома спор (Vlahović 1995: 291).

Овакво стање се одражавало на квалитет живота у сваком смислу. Увид у описе кућа за становање (независно да ли је у питању научни или књижевно-уметнички текст) даје слику свеопштег сиромаштва. Милан Ћ. Милићевић у *Кнежевини Србији о српским кућама* пише:

Кад су Турци истерани из Србије, оставили су Србе у земуницама, талпарама, лубницама, кулачама и кровнићарама. Доциније, куће даском и шиндром покривене беху доказ да је народ богатији, и да му је укус развијенији. Сељачке куће обично су ограђене оградом: одграђене се могу видети само у каква нерадника, или у какве удовице или у сирочади, којима је хранитељ умро. Око куће су махом разне стаје: вајати, амбари, кош, кошара, млекар, хлебна пећ (на ногама или зидана), качара, и друге стасине према множини и имућности породице. Сама је кућа најчешће раздјељена на две поле: на кућу (кујну) и собу. У имућнијих домаћина има и по две три собе, али сељаци најрадије живе у кући око вагре, а спавају по вајатима, особито млађи (Milićević 1876: 111).

Сиромаштво и лоше животне услове су описивали и српски приповедачи. Јанко Веселиновић у приповеци *Мали певач* описује кућу у којој лежи болесно, немоћно дете:

Кућерак мален, покривен копривом, а до кућерка једна зградаца (...) Уђосмо у кућу. Слаб пламени жијин оветли кућу и ја видех у једном крају једну секиру, у другом две ведрине за воду и врг на поклопцу, а у трећем један долапић, на коме беху две земљане чиније, један лонац и једна шерпа. То беше сав намештај. (...) Соба беше излепљена блатом и неокречена; баш до врата стајаше земљана пећ; уз један дувар стајаше разбој. То беше све. (...) Један прозорчић, претрпан крпама, пушташе светлост прекодан у ову сиромашну одају. (...) Ова сниска собица изгледала ми је као гробница... (Veselinović 1956: 41).

Слични ентеријер налазимо у приповеци *Биједи* Ива Ћипика:

Пред очима часом представи ми се слика биједи и сиротињства. Уљегосмо у неки двор без врата. Сав је пливао у води. На мјестима пун глиба. Ћубар се бјеше размочио, па се разлио до пред сама кућна врата. Уђох у некакав тамни простор. На први мах ништа нисам могао да разаберем, а осјећао сам силну влагу и трулеж. (...) Код огњишта сједило је, на по у лугу, слабашно дијете. (...) До постеље ваљало је прећи преко два кука, што су се задјела у земљу, те дијелила та два простора. Тло је каменито, избочито. Кров куће је капао, на мјестима постављене су даске, да се по млакама не тури. Постоља је велика. На њој сламница покривена

излизаним сукненим крпелинама, без икакве боје, које су застарјелим тијестом и месом заударале. Између тих крпелина нешто се макло. То је било дјетешце од какове три године (Сіріко 254).

Детињство без детињства

У тако отежаним условима одрастала су деца. Породице у 19. веку су имале више деце него данас. Међутим, због лоших животних услова свако шесто дете је умирало већ током прве године живота. Просечна сеоска породица обично је имала четворо деце. Образовању и васпитању деце није посвећивана особита пажња јер до 80-тих година 19. века школовање у Србији није било обавезно. Мали број деце је похађао школу, те је породица представљала главни извор знања о животу и свету. Пред већином деце био је исти животни пут – дечаци су настављали да се баве оним чиме су се бавили и њихови очеви и дедови, пољопривредом; девојчице су удајом прелазиле у другу породицу и тамо настављале да се баве уобичајеним женским пословима (Vuletić 2013: 59).

У задругама деца су имала положај нејачи (слабих и незаштићених бића). На отежани, подређени и уопште неодговарајући, нехумани положај деце указују многе ситуације. Када старији говоре, деца ћуте, наредбе старијих се обавезно извршавају. Када путују са одраслима, одрасли јашу, а деца воде коња. Ако је у кући гост, дете не прича, изузев ако га гост нешто не упита. Тада одговара кратко, смерно, озбиљно, оборене главе на одређеној удаљености (Требјеџанин 2000: 176). Деца су до 16. године ручала најчешће посебно. У спољашњој средини обично су се кретала без надзора. Положај мушког и женског детета није једнак. Мушко дете је (као наследник породичне лозе) привилеговано. Више се пазило и неговало, те је и смртност мушке деце била мања. У патријархалној култури родитељи не очекују од своје деце да постигну што виши друштвени статус, већ само да их наследе на њиховом положају. Дете не учествује ни у породичном ни у друштвеном животу. Како дораста, дечак са 7–8 година преузима неке радне обавезе којима добија бољи статус. Када се замомчи већ има многа права која женска деца немају (Требјеџанин 2000: 180–182). Деца су увек била слободнија са старијима, бакама и дедама, него са родитељима. Синови богатијих родитеља су од малена припремани за будуће поседнике имања, официре или дворске и државне службенике. Дете обичног грађанина имало је ограничен избор занимања у животу. Могло је да се преда наукама, занату, трговини или да буде војник. Војнички позив у то време био је високо цењен у српској средини, јер је доносио друштвени углед и добар положај, а официри су сматрани добром приликом за удају кћери. Телесно кажњавање и даље представља главно средство у процесу васпитања. Као образовно средство батине су биле заступљене у школи. Однос са родитељима, начин обраћања, целивања руке, уопште читава формална страна односа, долазила је отуда што се на тај начин чувао хијерархијски систем поштовања у породици (Simić 2006: 142–143).

На низак социјални положај деце указује облачење. Лети би деца била готово потпуно гола. Мушка деца су била лошије обучена од старијих. Носили су само кошуљу, што можемо видети и у опису главог јунака приповетке *Мали Стојан* Јанка Веселиновића: „Јадник, беше веома слаб створ (...) Дрхташе, сироче као прут. Од одела имађаше на себи ново гуњче без рукава, кошуљу и гаћице – исцепане толико, да му се виђаше на више места наго тело; – опанке и чарапе, кроз које му провириваху голи прсти. Беше сав мокар и каљав“ (Veselinović 1956: 114). Деца су се само у свечаним приликама боље облачила.

У условима екстензивне сеоске привреде била су значајан економски чинилац, првенствено, као радна снага, а тек онда као настављачи породичне лозе (Vuletić 2006: 116). Деца су од малих ногу почињала да раде послове примерене свом узрасту. У кругу породице најмања обавеза старије деце је била чување млађе деце. Већ када би напунили пет-шест година дечаки су постајали чобани, а када би довољно физички ојачали, радили су на њиви (Vuletić 2013: 59). Бројне слике деце која раде тешке физичке послове, небезбедне и непримерене узрасту налазимо у српској реалистичкој прози. У делима Јанка Веселиновића се, без обзира на ауторово настојање да свему нађе срећни крај, наилази на приличан број приповедака у којима се огледају социјалне противуречности и животне трагедије. Издавајмо приповетке *Мали певач* и *Мали Стојан* у којима аутор дубље понире у савремену сеоску стварност.

У приповеци *Мали певач*, шестогодишњи дечак Милић чува газда Игњатове свиње јер живи у продици са мајком удовицом и још троје млађе деце и тако зарађује за хлеб. Газда не размишља о безбедности овог малишана већ шестогодишње дете шаље по зими и ветру да храни стоку „Дете отишло, а зима јака, па она ветрина, па кад увече дође кући, увати га грозница ... сву ноћ је лежао у ватри; сутрадан се не разабера; после нападе на њега рђуштина (врућица)“ (Veselinović 1954: 38). Писац нам детаљно даје ток болести пропраћен сликама стравичне сеоске сиротиње. У убогој сиротињској изби (писац је упоређује с гробницом) гуши се његово детињство. Мали Стојан из истоимене приповетке је већ у десетој години суочен с људском неправдом и животним тегобама. Сироче, без оца, захваљујући небризи мајке и очуха одлази на старање тудору који, проценивши његову „употребну вредност“, шаље дечака „да служи газди“. Новац који десетогодишњи дечак зарађује чувајући стоку углавном гладан („како устанем, а ја у торбицу, ако је мрс парче сланине или сира; а, ако је пост главицу-две белог или мрког лука и парче леба – па за марвом“) узима тудор. Пошто му више није био потребан, газда га гладног и поцепаног, без новца („платиће тудору“) шаље у студену зимску ноћ. Језиве су и слике детињства као и описи изгледа овог дечака „помодреле усне не беху у стању да одговоре. Он само дрхташе. Поведох га у собу. Он бадољаше, као да на туђим ногама иде“ (Veselinović 1954: 115).

Сиромаштво удружено са болешћу и неправдом налазимо и у приповецима Ива Ћипика. У приповеци *На повратку рада* дечак Марко, који се тек замомчио, иде са мајком у бербу маслина, како би нешто зарадили, јер их је очева болест финансијски исцрпла. Дечак се на раду разбољева и ту малу зараду

троши на лекара и лекове. Много дирљивија је слика беде у приповеци *Биједа* у којој видимо децу без надзора и помоћи одраслих у немилим ситуацијама које прати свеprisутна глад. Девојчица Кате се стара о својој браћи, јер су јој родитељи ухапшени. Суочавамо се са стравичним описом сиротињске куће, који је наведен у претходном поглављу.

Здравствена култура, српска медицина и третман болести

Сиромаштво су пратили неписменост, нехигијена, одсуство здравствене културе. Овакви животни услови су утицали на просечан животни век. Они који су успели да преживе рано детињство живели су око 50 година. Слику лоших хигијенских и здравствених прилика илустровали смо у претходним описима. На селу су често сви чланови породице спавали у истој соби. Меморарска и аутобиографска литература често помињу да постоје продице у којима чланови проводе свакодневни живот у заједничкој просторији, спавају у истој соби, чак и када на то нису формално приморани (Timotijević 2006b: 176). Воде у кућама није било, често ни у дворишту, доносила се са удаљених извора. Лична хигијена најчешће се сводила на овлашно умивање ујутру. Руке су се обично прале после доласка с њиве. У многим крајевима није било уобичајено прање руку пре јела. Купање није било често. Занемаривана је чистоћа одеће, те се, најчешће, у истом оделу радило и спавало по недељу дана, а каткад и дуже. Хигијенске прилике нису биле много боље ни у варошима. Београд је водовод и канализацију добио тек крајем 19. века. Имућнији грађани, међутим, били су у могућности да хигијени посвете већу пажњу. Многи од њих имали су и послугу која се бринула о чистоћи њихових домаћинстава (Vuletić 2013: 35). Традиција заједничког живљења и скромност кућног инвентара, умањивали су „гадљивост“ сеоског света. Једење из исте зделе, „полагивање“ истом дрвеном кашиком, заједничка тестија за воду, били су уобичајена појава. Било је немогуће силом натерати сеоски свет да редовно крече куће, да се не спава по земљаним подовима, да се окану штетних прехранбених навика. Са једним или два извора или бунара за читаво насеље, сеоско становништво није обраћало пажњу на бројне опасности од загађења изворске воде нечистоћом. Варошко становништво, било је већ током друге половине 19. века много подложније утицају европских здравствених стандарда (Jovanović 2006: 360–365).

Српска медицина је почетком 19. века била међу најзаосталијим у Европи. Школованих лекара није било, те су болеснике лечили травари, врачаре и самоуки народни лекари. Први школовани лекари дошли су у Србију по завршетку Другог устанка. Држава је 1838. године основала санитарску службу, која је требало да предузме послове заштите живота и здравља српског народа. Њен примарни задатак је био спречавање и искорењивање најопаснијих заразних болести тога доба – куге и великих богиња. Међутим, тешки животни услови, лоше хигијенске прилике, недостатак лекара и осталог медицинског особља спутавали су жељени исход. Зато је држава слала младе људе на студије

медицине у иностранство. Најраспрострањенија болест у Србији била је грозница, која је у одређено време године нападала готово половину становништва. Најопасније су биле болести дисајних органа. Туберкулоза, велики кашаљ и запаљење плућа били су најчешћи узрочници смрти људи у 19. веку. Током друге половине 19. века број лекара је постепено растао. На почетку 20. века их је било око 200, још увек недовољно у односу на број становника. Сеоско становништво је од најближег лекара често било толико удаљено да од њега није имало никакве користи (Vuletić 2013: 36–37). Иако су постојале, болнице нису вршиле своју примарну функцију. Оне у то време имају више социјални него медицински карактер. Болесници су се, по правилу, лечили код куће, приватно (Timotijević 2006a: 243). Становништво је било упознато да се по болницама лако умирало, те онај ко је имао неког свог да га негује, није тамо одлазио. Многе болнице су биле стационар скитница, сифилисом заражених проститутки, бескућника и алкохоличара, остављених да тамо скончају. Са слабом храном, у привременим или непогодним објектима, болнице су преузеле на себе највећи део терета социјалног старања. Са друге стране, наш човек крије болест код куће и лечи се сам, а из болнице бежи, тврдио је један окружни лекар, јер тамо „губи“ по два месеца, а за то време му на селу покраду све што има (Jovanović 2006: 668–670). Болести које су сасвим уништавале човека биле су тифус, велике богиње и туберкулоза. Током 19. века харале су три хроничне болести сифилис, туберкулоза и лепра. За туберкулозу и њен третман код становништва у Србији је карактеристично што, упркос сазнањима о преносивости ове болести и њеном често смртном исходу, туберкулозни никад нису заиста били сасвим изопштени из заједнице. Њих је било могуће наћи међу великошколцима, учитељима, тежацима, полицијским чиновницима, пограничним стражарима, новинарима, као и међу самим лекарима и болничарима (Jovanović 2006: 667).

Оснивање српског лекарског друштва 1872. је допринело подизању нивоа стручног и научног рада лекара у Србији. Међутим, са системом који се крајем 19. века, састојао од свега тридесетак окружних болница и око две стотине лекара, држава није била у стању да се потпуно суочи са мноштвом оболелих и изнемоглих грађана. Све то је омогућило дуготрајан упоредан живот народне, неконвенционалне медицине. Током 19. века у Србији веровање у моћ народних лекова и враџбина, као и у чудотворну исцелитељску снагу икона и хришћанске молитве, претходило је вери у савремену европску медицину. Тако су у очувању здравља најпре примењивана локална знања, а тек на самом крају, када би се видело да болесник неће преживети, позиван је државни лекар у помоћ (Jovanović 2006: 362–365). На илустрацију оваквих схватања наилазимо у приповеци *Увео листак* у којој се мајка, иако живи у имућној породици, због болести детета најпре обраћа врачарама за помоћ. Чак и кад лекар каже да је лечење успешно завршено, мајка поново доводи врачу да „долечи“. „А кад дете болесно, бабе врачаре једна из собе друга у собу, па свака каже да се дете већ оладило, да нема од њега ништа. А мати јадна чупа косе од жалости.(...) У оном кругу, у ком је она одрасла, врачаре и картаре биле су уважене, па и

Христина без ових никуда. То из ње Верковић искоренити није могао, нити ће икад искоренити, ма како да је поучава“ (Ignjatović 1988: 164). И у приповеци *Мали певач* Јанка Веселиновића, мајка се најпре обраћа врачари па тек онда тражи помоћ образованих људи (учитеља): „Одем јуче код Јолке Бошњакуше да му метне воду. Она вели да је нагазио... молим те, овако те молим!... Ајде, помози му!“ (Veselinović 1956: 38). Укорењено схватање да је у случају болести најбоље обратити се свештенику и његовим молитвама, а потом бајалицама и другим чудотвориним средствима, тешко се мењало (Timotijević 2006a: 240).

Смртност деце у 19. веку била је велика, независно од услова у којима деца одрастају. Та смрт је код заједнице изазивала бол, патњу и осећај неправедности. Неприродност смрти и њена застрашујућа неумитност, одузимала је деци право на дуг живот. Узимана пре времена, она нису могла остварити уобичајену дуготрајност људске егзистенције (Borožan 2006: 896).

Тематизација болести, смрт деце и немоћ родитеља присутна је у многим приповеткама. Болест и смрт деце су једнако погађале и имућне и сиромашне породице. У приповеткама *Увео листак* Јакова Игњатовића, *Код дечета на умору* Ива Ћипика, *Задушнице* Милована Глишића, *Поп Агатон* Симе Матавуља, видимо како болест и смрт погађају децу (различитог узраста) из имућних, углавном градских породица. Деца су умирала од обичне прехладе, ангине, али и од тешких тада нелечивих заразних болести. У немалом броју приповедака видимо сукоб обичног човека са суровом стварношћу и његову немогућност да превазиђе препреке које му је судбина наметнула. Немоћ родитеља пред поражавајућим тријумфом болести представљена је у тихим, готово немим интимним патњама и трагедијама, које, недовољно исказане и безгласно оплакане, одводе понекад родитеље и у лудило.

У приповеци *Увео листак* Јакова Игњатовића несрећни Тоша Верковић се по трећи пут суочава са губитком породице. Радња приповетке прати Верковићев трећи брак са Христином, женом нижег социјалног статуса са којом добија сина Владана. Дете су брижљиво чували, плашећи се болести. Деца су тада умирала од богиња, ангине, грознице. Упркос брижљивој нези, Владан се након шесте године разболева. Аутор описује очајног, немоћног оца, који потпуно сломљен, по трећи пут гледа победу болести над својом децом. Верковић „у највећој забуни, не зна шта ради. Иде као бесомучан тамо-амо. Сваког познатог пита да л се може од дифтерије спасти дете у седмој години, кад је већ паљено. Наравно, свако га теши.(...) Не може себи да дође. Сасвим се променио. Тако изгледа као да је полудио. (...) иде као бесомучан, бега од куће, не може да издржи“ (Ignjatović 1988: 181–182).

У приповеци *Поп Агатон* Симе Матавуља свештеник Агатон иде у посету сину, који у варошкој билници умире од туберкулозе. Син Младен има око 24 године, лекари не дају наде. Не нада се ни сломљени отац: „А када му се примакох, сва људска туга скупљена, оличена у једном слабом, ломном старцу! Крупне црне очи, са изразом празнине, стојаху укочене. Иза њих је доиста пресахло благотворно врело суза, – њих је одиста толико протекло кроз оне увеле образе, на којима су се раскокале двије нездраве црвене пјеге, да већ ниједне нема“ (Matavulj 1954: 352).

У приповеци Ива Ћипика *Код детета на умору* лекар, др Марко, покушава да спасе дете некадашње симпатије, Катинке. Супружници су видно узнемирени, јер су прво дете већ изгубили. Опис мучне атмосфере језе и ишчекивања надлазеће трагедије на крају приче уверљиво дочарава свеопшти осећај немоћи и јада: „сви стоје окупљени око болесника; осећају нешто тешко што ће сигурно надоћи и, у томе ишчекивању, пребиру своје мисли, пратећи очима сваки крет умирућега. И неко време нико ништа не говори; (...) А дете умире. (...) Оно лежи наузностице и полутвореним, разроким очима гледа у нешто неодређено. Подсутонска јасна светлост не може надоместити сјај његових очију, које се гасе“ (Ћипико 114).

Понекад је болест односила читаве породице и гасила породична огњишта. У познатој Кочићевој приповеци *Кроз међаву* умире читава породица Реље Кнежевића. Сличну ситуацију имамо у приповеци Милована Глишића *Задужнице*. Породица Стојана Нинковића је почела нагло изумирати. Да не би остао сасвим сам, Стојан се жени сиромашном Нером са којом добија сина. Након непуне две године Стојан умире, а Нера остаје са дететом, које пази и чува. Сасвим здраво дете, пуно живота наслућује да долази зло. Кроз разговор он пита мајку који је дан данас и говори како ће у петак, ићи своме тати. Дете се чак и радује и говори „хоћу тати“. Мајку Неру обузима слутња. Дете се разбољева. Постаје му горе, лекари не дају добре прогнозе. Мајка се, иако страхујући, ипак, очајно нада: „не помажу ни лекови ни нега. У четвртак, у сами мрак, дође лекар, да опет обиђе малог боника. Нера га гледаше с неком очајном надом, као у Бога, као у светињу. Прегледа лекар и сумњиво слеже раменима“. Мајка је сасвим сломљена. Не може да се помири са губитком, од бола за умрлим дететом она луди. „Дуго је боловала у наљућој врућици. Нико се није надао да ће остати жива. Једва је оздравила и мало се опоравила; али – није више при чистој свести“ (Глишић 268, 273).

Ипак, не дају сви писци песимистички завршетак. У Веселиновићевој приповеци *Мали певач* јунак ће након дуге борбе победити болест, запаљење мозга. Приповетка *Биједи* Ива Ћипика се завршава симболичним описом. Наратор, напуштајући кућу мале Кате, која се срчано бори са сиромаштвом и болешћу, запажа: „на сред куће кроз продрти кров указало би се сунце у облику цекина па би опет nestало га, ко да нема гдје да се устави код толике невоље. О сунчаној зраци наред куће титрала је прашина у сјају да још боље голотињу открије.“

Закључак

Одабрани примери српске реалистичке приповетке показују да су српски реалисти показали велико интересовање за свакодневне проблеме обичног човека. Уметнички интерпретирана слика стварности и човека у њој у српском реализму је најчешће нијансирана трагичним тоновима. Патња и страдање потпуно невиних људи произилазили су из бројних проблема ондашњег друштва. У наведеним примерима нарочито су наглашени сиромаштво, породица и третман деце у њој, неписменост, одсуство здравствене културе, скромне могућности медицине.

Решење ових питања у датом историјском моменту није било ни у моћи државе, а ни појединца. Иако је држава, која се изнова рађала, покушавала да донесе слободу и пристојан живот свом грађанству, слобода и живот без страдања ће још дуго остати само сан. Литераризација стварности у српској реалистичкој приповеци савременом читаоцу даје потпунију слику српске прошлости 19. века коју су пратили сиромаштво, незнање, заосталост, болести, страдање, патња и трагика невиних. Савременом читаоцу је тешко да у мноштву суморних слика издвоји шта је најстрашније: чињеница да већина српске деце није знала шта значи имати детињство, или мрак незнања, или пак стрепња, неизвесност, зле слутње, страх и немоћ пред тријумфом болести, које су једнако погађале сиромашни, необразовани сеоски свет али и оне писменије, имућније, градске људе, којима је тадашња медицинска пракса била доступнија. Издвојене приповетке су у књижевној критици различито вредноване. Данашњој широј читалачкој публици су углавном непознате. Независно од уметничких домета наведене прозе, читаоци се кроз тамне слике ондашње стварности суочавају са једном великом истином да је српско дете 19. века морало још дуго да чека своје право на детињство, а свет одраслих неко друго, веселије, светлије и безбедније доба. У међувремену, страдање и патња су били оно што се у животу велике већине подразумевало.

Литература

Извори:

- Ćipiko, I.(b.g). *Celokupna dela*, knj. 2. Beograd: Narodna prosveta.
- Glišić, M. (b.g). *Celokupna dela*, knj. 1. Beograd: Narodna prosveta.
- Ignjatović, J.(1988). *Odabrana dela Jakova Ignjatovića*. Društvene pripovetke, knj. VIII. Novi Sad/Priština: Matica srpska/Jedinstvo.
- Matavulj, S. (1954). *Sabrana dela*. Pripovetke. knj.5. Beograd: Prosveta.
- Veselinović, J. (1956). *Izabrane pripovetke*. Beograd: Prosveta.

Литература:

- Bataković, D. (2000). *Nova istorija srpskog naroda*. Beograd: Naš dom.
- Borjev, J. (2009). *Estetika*. Novi Sad: Prometej.
- Borozan, I. (2006). Kultura smrti u srpskoj građanskoj kulturi 19. i prvim decenijama 20. veka. U: Stolić, A. i Makuljić, N. (prir). *Privatni život kod Srba u 19. veku (889–977)*. Clio: Beograd.
- Ćorović, V. (2014). *Istorija Srba*. Beograd: Lento.
- Deretić, J. (2011). *Istroija srpske književnosti*. Beograd: SEZAM BOOK.
- Jovanović, V. (2006). Zdravlje i nega tela. U: Stolić, A. i Makuljić, N. (prir). *Privatni život kod Srba u 19. veku (359–385)*. Clio: Beograd.
- Maksimović, G. (2014). *Kazivanje grada*. Niš: Filozofski fakultet.

- Milićević, Đ.M. (1876). *Kneževina Srbija*. Beograd: Državna štamparija.
- Pantić, M. (2015). *Osnovi srpskog pripovedanja*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Penčić, S. (1967). *Realizam*. Cetinje: Obod.
- Simić, V. (2006). Svet deteta i njegova slika u srpskoj umetnosti 19.veka. U: Stolić, A. i Makuljić, N. (prir). *Privatni život kod Srba u 19. veku* (133-165). Clio: Beograd.
- Timotijević, M. (2006a). *Rađanje moderne privatnosti: Privatni život Srba u Habzburškoj monarhiji od kraja 17. do početka 19. veka*. Clio: Beograd.
- Timotijević, M. (2006b). Privatni prostori i mesta privatnosti. U: Stolić, A. i Makuljić, N. (prir). *Privatni život kod Srba u 19. veku* (165–245). Clio: Beograd.
- Trebešanin, Ž. (2000). *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*. Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta.
- Vlahović, P. (1995). Selo u Srbiji u 19. veku. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* (279–292). knj. XLIV. Beograd: Etnografski institut.
- Vuletić, A. (2006). Vlas muškaraca, pokornost žena – između ideologije i prakse. U: Stolić, A. i Makuljić, N. (prir). *Privatni život kod Srba u 19. veku* (112–133). Clio: Beograd.
- Vuletić, A. i Mijajlović, J. (2013). *Između posela i balova: život u Srbiji u 19. veku*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Vukićević, D. i Ivanić, D. (2007). *Ka poetici srpskog realizma*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Živković, D. (1994). *Evropski okviri srpske književnosti V*. Beograd: Prosveta.

POVERTY, ILLNESS AND DEATH – FOLLOWERS OF CHILDHOOD IN THE STORIES OF SERBIAN REALISTS

Abstract

This paper examines the tragic pictures of childhood in a Serbian realistic story. Serbian realists also discussed the world of childhood followed by poverty, illness and death. The aim of the research is to identify elements of tragic, suffering without guilt in the Serbian realistic story. In the introductory part is a review of the basic features of the Serbian realistic story, the manifestation of the tragic in the literary work, and a review of social circumstances in Serbia in the second half of the 19th century. In the central part of the paper, by comparing illustrative examples of texts from selected stories and results of research by domestic authors from the field of Serbian history, sociology and history of medicine of the 19th century, the situation of children in the then Serbian family and the conditions that condition it are considered. In the closing part, the contribution of the Serbian realistic narrative to the illumination of the cultural circumstances of that time is emphasized. The research includes the stories by Janko Veselinovic, Jakov Ignjatovic, Ivo Cipiko, Milovan Glisic and Simo Matavulj. As the traces of the past are reflected in works of art, we conclude from the research that the rise of Serbian children in the second half of the 19th century took place in very poor cultural conditions with frequent tragic outcomes.

Key words: realistic narrative, childhood, poverty, illness, death

ЛИСТ БОСАНСКА ВИЛА – НАПИСИ О СРПСКОЈ И ХРВАТСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Резиме

Лист *Босанска вила* био је један од најважнијих гласила Срба у Босни и Херцеговини током аустроугарске окупације, а за вријеме свог постојања бавио се, између осталог, питањима српског језика и српске књижевности. На основу писања овог часописа, нарочито у рубрици *Листак*, могуће је реконструисати мишљење Срба у Босни и Херцеговини о српској и хрватској књижевности, те о њиховом међуодносима. У овом раду ћемо приказати и систематизовати кључне ставове о положају књижевности у једном од најбурнијих периода за српски језик уопште.

Кључне ријечи: Босанска вила, Срби, Хрвати, књижевност, језик

Увод

Након Берлинског конгреса Босна и Херцеговина је предана Аустроугарској на управљање и за тих „четрдесет година, доживјела немјерљиве промјене у друштвеном, културном и политичком животу“¹. У току окупације власти су настојале неутралисати националне тежње становника и истовремено подстицати наднационални, вјештачки скројени идентитет.² Један од начина борбе друштвених група за признање и очување идентитета било је и покретање часописа. Са друге стране, управо је штампа била оружје у рукама власти, јер су окупатори врло брзо схватили да распиривање националних тежњи могу зауставити покретањем провладиних часописа, али и захтијевањем посебних критеријума за покретање аутономних часописа.³ Штампа је у таквим околностима била унапријед осуђена на тешко и споро развијање, чему су придонијели и нескладни односи међу самим становништвом. Први листови били су режимски, намијењени појединим конфесијама и требало је да служе као доказ да ће се под заштитом власти чувати затечене конфесионалне разлике, те да развију

¹ Савић, А. (2017) *Језичка политика у Босни и Херцеговини од Берлинског конгреса до Првог свјетског рата и њене последице на политичке процесе*, необ. маг. рад, Бања Лука, стр. 12.

² Исто.

³ Аустроугарске власти су могле забранити излазак листа и без образложења „кад сматрају да је он изашао из дозвољених оквира“. Шире в. Танасић С. (2000) „Босанска вила о српском језику“ у *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд, стр. 1161–1168.

осјећај везаности за Босну и Херцеговину.⁴ Касније су се појавили и други, аутономни листови.

За вријеме аусторугарске окупације у Босни и Херцеговини основани су многи листови и друштва. Једно од гласила Срба била је и *Босанска вила, лист за забаву, поуку и културу*, покренут 1885. године. Часопис су покренули учитељи сарајевске Српске школе Божидар Никашиновић, Стево Калуђерић и Никола Кашиковић⁵. Први број часописа штампан је 1885. године а лист је излазио готово тридесет година, угасивши се послје Сарајевског атентата, 1914. године. *Босанска вила* сматра се једним од најчвршћих бедема српства у тадашњој Босни и Херцеговини, а то потврђује њена дуговјечност, као и велики број претплатника. Разлози њене велике популарности су барем двојаки – најприје, овај лист је први часопис Срба у Босни и Херцеговини, покренут нетом послје окупације, а потом чињеница да је овај лист у свим годинама излажења задржао првобитно означени српски курс.

Часопис је све вријеме свог постојања његовао српски језик и народну културу, окупљао познате и мање познате писце и представљао културне и књижевне појаве у Босни и Херцеговини, али и у другим мјестима гдје су живјели Срби.⁶ Иако се сусретео са многим недаћама – од недостатка средстава до прогона и цензуре, ипак је остао стожер Срба у Босни и Херцеговини.

Српска и хрватска књижевност у Босанској вили

Будући да је *Босанска вила*, између осталог, пратила књижевне токове у земљи, али и у окружењу, јасно је да је највише пажње у листу посвећено српској књижевности. Међутим, у неким бројевима је нарочита пажња посвећена и књижевности у Хрватској. Један од разлога је свакако и сам однос православца и католика у самој Босни и Херцеговини, који су у то вријеме били концентрисани на самоизградњу својих националних група, и у складу с тим, на критике других националних група.

Тодор Крушевац сматра да се у „дугогодишњем деловању »Босанске виле« запајају два по много чему различита периода: први, дужи, од покретања до око анексије (1908), у коме је она, издржавши све притиске једног апсолутистичког режима, крчила путеве модерном књижевном раду и у исто време успешно вршила своју националну дужност, и други, знатно краћи, од анексије до Сарајевског атентата 1914, када је међу својим сарадницима окупљала младе српске и хрватске писце, представнике нашег модернизма.“⁷ С обзиром на ово двојство у уређивачкој политици, можемо констатовати да је и сам часо-

⁴ Краљачић, Томислав, *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, стр. 187.

⁵ Крушевац, Тодор (1978) *Босанско-херцеговачки листови у XIX веку*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, стр. 305–306.

⁶ Исто, стр. 305–331.

⁷ Исто, стр. 305

пис пратио друштвене и политичке промјене у земљи, те да их је понекад и сам иницирао. Управо због чињенице да је „једно од главних обиљежја периода у којем се, у савременом смислу ријечи, о књижевности на просторима Босне и Херцеговине уопште и може говорити (IХи ХХ вијек), било је смјењивање, али и истовремено постојање, интегралистичких и дезинтегралистичких тенденција у књижевности и културама јужнословенских народа“⁸, часописе у Босни и Херцеговини, нарочито послје окупације, треба посматрати као дио ширег националног програма друштвених група у процесу самообразовања.

Први период излагања – од оснивања до анексије

Многи аутори констатују да је аустроугарска окупација затекла Босну и Херцеговину утешким културним приликама и са великим бројем неписмених људи. Такве околности захтијевале су од овог листа да буде бедем културе, о чему свједоче и његови циљеви: учвршћивање код читалаца свијести о српском језичком јединству, подстицање на очување тога јединства и афирмација српског народног језика и његове књижевне норме⁹. Иако је током цијелог вијека излагања *Босанска вилачврсто* остајала при пропагираним ставовима о очувају српског идентитета, језика, културе и књижевности, ипак се у првом периоду излагања запажа оштрији наступ у изражавању тих интереса. У позиву на претплату истакнуто је *Вилино* основно опредјељење, а то је тип „српско-босански“, али и јединство са осталим Српством.¹⁰ То се прије свега може примијетити у односу овог листа према Хрватима и према хрватској књижевности.

Једна од најчешћих тема објављених прилога била је народна књижевност. Наиме, *Босанску вилу* одликује предан и константан рад њених аутора на окупљању и штампању народних умотворина, а управо је то била горућа тема у расправама са хрватским листовима. Већ у првом броју, у рубрици *Листак*, непознати аутор похваљује рад Матице српске у издавању „књига за народ“¹¹ и обрушава се на нови загребачки лист:

„Хрвати од неког доба болују од једне тешке бољетице, од живе жеље, да они преузму на балканском полуострву – ако не друкчију, а оно барем културну и књижевну игемонију... жељу ту гаји већ од неко доба сав млађи нараштај хрватски.“¹²

Та хегемонија требало би, како пише овај лист, да почива на народном благу, којег Хрвати немају, те постаје јасно зашто се *Босанска вила* посебно оп-

⁸ Драгомировић, Д. (2013) „Темељи и коријени српске књижевности у Босни и Херцеговини“ у *О књижевности у Босни и Херцеговини (погледи на српску литерарну традицију): избор књижевно-критичких текстова*, Матица српска, Друштво чланова Матице српске у Републици Српској: Бања Лука, стр. 11–21.

⁹ Танасић, С., нав.дј. стр. 1164.

¹⁰ Босанска вила, 1886, год. 2, бр. 24, стр. 385.

¹¹ Босанска вила, 1885, год. 1, бр. 1, стр. 14–15.

¹² Исто.

ходи према народној књижевности. И у сљедећем броју из 1886. године лист на исти начин коментарише активности Матице хрватске у Босни и Херцеговини, нарочито скупљање народних пјесама.

У броју 17. из 1886. године Никола Беговић коментарише издање *Hrvatske narodne pjesme iz Bosne. Skupio K. Blagić, Zagreb, 1885.* и констатује да се српске народне пјесме називају хрватским, и замјера Хрватима што пјесме не дијеле на „католичке“ и „мухамеданске“ те констатује да „није основа народности ни језик, ни друго нешто; већ су обиљежјанародности велики идеали народни које је здрава историја одоставјерила“¹³, тиме посебно истичући жељу Хрвата да се приближе муслиманима. Скоро да не постоји неки број листа у овом периоду у којем се не говори, ако не о хрватској и српској књижевности, а оно о народној пјесми и умотворинама и њиховој припадности. У бројевима 7. и 8. из 1887. године налази се одговор Андрији Фекоњи који је написао чланак *Crtice o srpskih i hrvatskih narodnih pjesnih*, у којем аутор констатује да су пјесме од онога код кога су настале а не онога код кога се пјевају. Свака ова расправа обогаћена је бројним примјерима и поређењима, са циљем да се докаже власништво над народним пјесмама. Очигледно је да је управо тај дио књижевности тачка раздора између Хрвата и Срба, што се углавном поклапа са ставовима тадашње српске филолошке мисли. Најприје, *Босанска вила* чврсто заузима Вуково гледиште о Србима трију вјера, а у листу је и штампан Вуков текст *Срби сви и свуда*. Према томе, лист „стоји на становишту да је Босна и Херцеговина српска земља и да у њој живи један једини, српски народ, раздјељен у три вере [...] пориче постојање Хрвата и хрватског имена“¹⁴

Друго питање око којег се *Вила* спорадично изјашњава је положај дубровачке књижевности, односно српска књижевност у Дубровнику и дијеловима Далмације. Наиме, лист често помиње Ивана Гундулића, у више бројева доноси извјештај са Гундулићеве прославе у Бечу тим поводом доказује како је Гундулић српски пјесник истичући „заслуге Гундулићеве за наше мало Српство“.¹⁵ У броју 9. из 1890. године наилазимо на опсежан чланак о дубровачкој књижевности, у којем се тврди да

„Разлика пак у књижевности та два племена доста је осетна и знатна у периоду дубровачко-далматинске књижевности; језик писаца хрватских јасно се разликовао од језика писаца српских, тако да би се са основом могли делити у писце српске и хрватске“.¹⁶

Аутор потписан као Јерис представља ирилично издање *Османа* сматрајући Гундулића једним од српских писаца дубровачко-далматинске књижевности. У четири броја из 1890. године у чланку „Дубровник је српски“ говори се о томе да Хрвати присвајају Дубровник и дубровачке писце. Аутор Антоније А. Стражичић поручује Вјекославу Клајићу

¹³ Стр. 272.

¹⁴ Крушевац Т, нав. дј., стр. 318.

¹⁵ Босанска вила, 1888, год. 3, бр. 3, стр. 44.

¹⁶ Босанска вила, 1890, год. 5, бр.9, стр. 140.

„Крв у српскијем жилама, које су рађале и одњихавале се у сусједним српскијем земљама, прелила се преко брда – овамо до зицина града Дубровника, не кварите ту племениту, толико пута процијеђену крв... јер та крв још ври у колијевци Ивана Гундулића.... а свједоком су вам моја браћа: Дубровачка Омладина.“¹⁷Говори се често и о хрватским претензијама на Херцеговину.

Дакле, двије најзначајније књижевне појаве које је *Босанска вила* врло често описивала и бранилајесу народна књижевност, нарочито народне пјесме и дубровачко-далматинска књижевност. У почетним годинама излагања готово сваки број садржи по неки чланак, коментар или приказ који коментарише ове појаве. Међутим, врло брзо ће овај лист ублажити своје писање, и то не напуштањем претходних ставова, него напросто њиховим неспомињањем.

Други период излагања – од анексије до 1914. године.

Брзо смјењивање важних догађаја и непрестана нетрпељивост како између власти и становништва, тако и међу становнишвом самим, само су придонијели важности листова и културних институција и учврстили њихов утицај у Босни и Херцеговини. Међутим, и сами листови су у том вртлогу различитих идеја и интереса постепено ублажавали своје ставове, посебно због све присутнијих идеја о јужнословенској интеграцији.

Од анексије Босне и Херцеговине су, како наводи Крушевац, „на уређивање имали већег утицаја представници млађег нараштаја, нарочито модернизма, који ће уз то лист усмеравати у ширем југословенском правцу, уместо додашњег искључиво српског“.¹⁸ Наиме, иако се у самој Босни и Херцеговини након 1908. године тензије заоштравају, што због различитих утисака становништва о анексији, што због бурног парламентарног живота,¹⁹ изван земље све више јачају покрети јужнословенског, нарочито српско-хрватског јединства. Тако се од 1905. године као сарадник *Виле* појављује Димитрије Митриновић, који има више повољних оцјена о хрватским писцима²⁰. Митриновић се наводи као један од главних узрока преоријентације *Босанске виле*.²¹ Већ 1904. године на страницама овог часописа читамо пјесме „Поздрав Југословенској омладини“ и „Јужним Словенима“ које славе братство и удруживање словенске браће²². Надаље, у броју 1–2 из 1910. Митриновић наводи следеће

„Има и други смисао у ком Вила треба да буде савремена. То је савремено схваћање српског патриотизма према хрватском. Оставив своју нацио-

¹⁷ Босанска вила, 1890, год. 5, бр. 7, стр. 103.

¹⁸ Крушевац, стр. 316.

¹⁹ Имамовић, Мустафа (2007) Правни положај и унутрашњо-политички развитак БиХ од 1878. до 1914, Сарајево: Magistrat и Правни факултет у Сарајеву, стр. 229–268.

²⁰ Крушевац, стр. 321.

²¹ Исто.

²² Босанска вила, 1904, год. 19, бр. 23–24.

налистичку искључивост, која је до недавно била потребна и разумљива, она треба да хрватски народ сматра не братским него својим народом, и хрватску литературу, својом литературом. Тако јој се дају нове задаће: рушење шовинистичких предрасуда о српско-хрватском народном јединству... друго, упознавање српске публике са хрватским књижевницима и књижевним радом.²³

За Митриновића су ове задаће „југословенска дужност“ и он најављује да ће од тог момента *Босанска вила* имати више удјела у босанскохерцеговачком југословенству. У наредним бројевима штампан је и одломак писма Ватрослава Јагића који се противи честом и непотребном дуализму „српско–хрватско“ када се говори о књижевности и који савјетује да се та разлика ублажи угледајући се на Њемце који не „комадају њемачку литературу по двојаким совима на двоје“.²⁴ Одмах послвије тога, у *Вили* је штампан чланак „Хрватска књижевност и њезино обиљежје“ што је у претходном периоду било готово незамисливо. У том чланку Милан Марјановић пише на ћирилици о развоју хрватске књижевности, њеним проблемима, недостацима, али и успјесима. У чланцима прије и послвије тога *Босанска вила* се осврће на хрватску приповијетку, поједине хрватске писце, те хрватске књиге.

Годину дана прије гашења, наилазимо на занимљив чланак о југословенском књижевном језику у који нису укључени само „Србохрвати“ већ и Словенци који би требало да узму дијалекат и екавицу од своје браће. У тим годинама се и у овом листу запажају обриси будућег књижевног и културног јединства.

Закључак

Часопис *Босанска вила* најдуготрајнији је српски лист у Босни и Херцеговини и, како га многи називају, стожер српске мисли у земљи, али и извањ ње. Зато и не чуди чињеница да је овај часопис током цијелог периода излагања пратио и преносио многа запажања из српске историјске и филолошке мисли. Такође, како су се мијењале историјске и културне прилике на Балкану, тако се мијењао и *Вилин* став о појединим темама, најприје о јединству српске и хрватске књижевности.

Док се почетком окупације свака друштвена група у Босни и Херцеговини борила за свој идентитет, дотле је и *Босанска вила* писала о српском језику и српској књижевности, полемисала са Матицом хрватском и листовима у Загребу о опусу и значају српске књижевности. Међутим, када су се прилике промијениле, тј. када је наступила анексија а на Балкану се почела рађати идеја о ослобађењу и уједињену јужних Словена, часопис је ревидирао своје ставове и почео писати о српскохрватском, а касније и о српскохрватскословеначком културном и књижевном заједништву.

У овом раду смо на основу условне подјеле овог часописа на период прије и послвије анексије установили да период прије 1908. године одликују оштрије

²³ Босанска вила, 1910. Год. 25, бр. 1. И 2. стр. 20.

²⁴ Босанска вила, 1910, глд. 25, бр. 12–15, стр. 177.

полемике о језику и књижевности, те залагање за јединство српског језика и књижевности, а период послје окупације ублажавање ставова и све већа присутност хрватских књижевника и хрватске литературе у *Босанској вили*. Наведени примјери показују еволуцију ставова уредника и аутора у овом часопису, те свједоче о томе да *Вила* није усамљена у ставовима које затупа, већ да су они проистекли искључиво из ставова цјелокупне српске филолошке и националне мисли која је такође у првим годинама 20. вијека еволуирала од изразито српске оријентације до залагања за југословенство.

Извори

Босанска вила, 1885–1914.

Литература

- Драгомировић, Д. (2013) „Темељи и коријени српске књижевности у Босни и Херцеговини“ у *О књижевности у Босни и Херцеговини (погледи на српску литерарну традицију): избор књижевно-критичких текстова*, Матица српска, Друштво чланова Матице српске у Републици Српској: Бања Лука, стр. 11–21.
- Имамовић, Мустафа (2007) *Правни положај и унутрашњо-политички развитак БиХ од 1878. До 1914*, Сарајево: Magistrat и Правни факултет у Сарајеву, стр. 229–268.
- Краљачић, Томислав, *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, стр. 187.
- Крушевац, Тодор (1978) *Босанско-херцеговачки листови у XIX веку*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, стр. 305–306.
- Савић, А. (2017) *Језичка политика у Босни и Херцеговини од Берлинског конгреса до Првог свјетског рата и њене посљедице на политичке процесе*, необ. маг. рад, Бања Лука, стр. 12.
- Танасић С. (2000) „Босанска вила о српском језику“ у *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд, стр. 1161–1168.

JOURNAL BOSANSKA VILA—THE ARTICLES ABOUT SERBIAN AND CROATIAN LITERATURE

Summary

The journal *Bosanska vila* was the most important magazines of the Serbs in Bosnia and Herzegovina in the period of Austro-Hungarian occupation. During its existence *Bosanska vila* dealt with specific issues of the Serbian language and Serbian literature. The articles published in this magazine, particularly in section *Listak* are of great

importance. By analyzing these articles we can reconstruct the opinions of the Serbs in Bosnia and Herzegovina on Serbian and Croatian literature and their interrelation. In this paper we will underline and present the key views on the position of Serbian literature in one of the most difficult periods for the Serbian language in general.

Key words: *Bosanska vila*, Serbs, Croats, literature, language

**DRAMATIC MONOLOGUE AS A PHENOMENON IN
CONTEMPORARY SLOVENIAN POETRY: A FEMINIST
READING OF *LJUBICA ROLANDA BARTHESA*
(*ROLAND BARTHES'S MISTRESS*)**

Abstract

The article focuses on dramatic monologues in the poetry collection *Ljubica Rolanda Barthesa* (2015) and tries to offer (one of the possible) feminist readings of the collection. Contemporary Slovenian poetry was in the last decades characterized by an increasing interest in the use of dramatic monologue. This is connected with the possibility to create a platform for a social critique. On this background emerged *Ljubica Rolanda Barthesa (Roland Barthes's Mistress)*, which was immediately labeled as feminist. Both form and content are intertextually based; this comprises the selection of speakers, the content and the way of speaking. Following the gesture/procedure of Judith Butler, we can speak of an impossible speech that acts like a masquerade, which traverses its own impossibility. The mechanism could be introduced with the metaphor of ventriloquism. The latter with the simulation of unilaterally formulated role play uncovers its monological foundation and addresses the question of justification (and inevitability) of voice appropriation both in the name of giving a voice and silencing.

Key words: Roland Barthes's *Mistress*, contemporary Slovenian poetry, dramatic monologue, feminism, intertextuality.

**The dramatic monologue as a phenomenon in contemporary
Slovenian poetry**

Dramatic monologue is a form that consists of a speaker and a mask. The mask expresses the desired content, which serves the speaker's intentions. The mask stands in the void between poet and speaker (Luu, 2008: 20).

Contemporary Slovenian poetry was in the last decades characterized by an increasing interest in the use of a dramatic monologue. It would be sufficient to mention the collections which also consist of monologues and are in the key aspects similar to *Ljubica Rolanda Barthesa* (by that I mean the similarity of form and the selection of marginal speakers). These are *Opus quinquedierum* by Taja Kramberger, published in 2009, *Pridemtakoj (I'll be right back)* by Barbara Korun in 2011, *Hlačeza Džija (Trousers for Dži)* by Alenka Jovanovski in 2012. On this background emerged

Ljubica Rolanda Barthesa, which was, on the basis of reception, immediately labeled as feminist. This means engaging in the marginalization of women.

A feminist text

In the review of *Roland Barthes's Mistress*, Alenka Jovanovski writes: "The basic form from which the poems in *Roland Barthes's Mistress* derive is supposed to be a transformation of powerlessness into power" (Jovanovski, 2016: 253). Something similar was written by the jury that rewarded the collection with one of the most prominent poetry awards in Slovenia, Veronica Award: "it is [...] a poetry that subverts old patriarchal patterns and empowers socially weaker and oppressed, it is a feminist poetry conscious of women's powers, creative, social and sexual" (Korun, 2017).

As a feminist collection, it has been described in Pregl Kobe's review: "One of the basic principles of Ana Makuc's feminist poetry is self-awareness and, consequently, self-sufficiency." The first statement with which Pregl Kobe describes the feminism of *Roland Barthes's Mistress* resembles the already mentioned awareness of women's power, followed by empowerment in direction of (although in this case very individualistically set) self-sufficiency.

In addition, Vesna Lemaic writes on the book fold: "The poetry of Ana Makuc is written in the form of dramatic monologues that give voice to female historical, literary and mythological figures and characters; they revive them, personify them and thus empower them." In her interview for *Dnevnik*, the poetess herself says she thought that only feminists would read the collection.

The examples above make clear that the collection is in several places, directly or indirectly, labeled as a feminist collection of poetry. These quotations reflect individual perception of how feminist literature looks like but appear to be similar in key aspects.

Mary Eagleton replies to the question of what a feminist text is: "Perhaps the nature of the readership is the key" (Eagleton, 1996: 213). This shifts the focus from the author to the reader and gives the primacy to the moment of reception. Barrett doesn't speak of a feminist work, but about the text as a feminist event, the meaning of which was collectively designed as such. Considering this, one can refer to the collection as a feminist event.

Eagleton cites Coward and Barrett, who agree that women's writing is not synonymous with feminist writing. Coward emphasizes that feminism cannot be a product of the identity of women's experiences and interests, whereas Barrett adds that it is not possible to imagine feminist art separately from the common experience of oppression: "Although an emphasis on women's experience, or the fact of female authorship, or indeed a concern with the female body, is not enough to make a work of art feminist, I do not see how feminism can ever take women to be a dispensable category" (Barrett, 1996: 230).

I will not use these sorts of categorizations, but it is certainly impossible to say that the collection does not discuss questions that fall within the domain of feminism. These are the items I will be interested in discussing below.

Power and gender

“The deconstructive approach to subjectivity draws heavily upon Foucault’s claim that notions of subjectivity are merely the result of the operations of power upon the body”(Squires, 2008: 64).Foucault believes that “the subject is constituted through practices of subjection, or in a more autonomous way, through practices of liberation, of liberty”(ibid.).Squires adds to this that “the constraints of power are regarded as simultaneously the precondition of, and a threat to, individual subjectivity”(ibid.).

Julia Kristeva refuses to give any concrete content to femininity, as for her it represents “that which is marginalized by the patriarchal symbolic order. By this definition, femininity has a stable relationship only to dominant patriarchal power”(Squires, 2008: 61). Gender, as defined by Kristeva, is the expression of structural relations of power.The position of gender holders is strengthened by material and linguistic structures.Toril Moi emphasizes that, from this perspective, the patriarchal oppression comes from “imposing certain social standards of femininity on all biological women”(Moi, 1985: 65).And as Butler points out, “gender ought not to be conceived merely as the cultural inscription of meaning on a pre-given sex [...]. [G]ender is also the discursive/cultural means by which ‘sexed nature’ or ‘natural sex’ is produced and established as ‘pre-discursive’ or ‘prior to culture’”(Squires 2008: 65).

In this context Butler wonders “in what senses then is gender an act? As in other ritual social dramas, the action of gender requires a performance that is *repeated*. This repetition is at once a reenactment and reexperiencing of a set of meanings already socially established; and it is the mundane and ritualized form of their legitimation” (Butler, 2007: 191). It follows that “there is no gender identity behind the expressions of gender; that identity is performatively constituted by the very ‘expressions’ that are said to be its results. Thus what our culture understands by feminine behavior is not the consequence or the product of a feminine identity; instead, our understanding of a feminine identity is produced, within signification, through the repeated performance of words and actions which we code as ‘feminine’” (Eagleton, 1996: 342).Gender is the effect of words and actions. A different perception of gender identities leads to a different perception of the power relations.

The effect of words and actions

In the Makuc’s collection, the speakers are divided into two groups: historical personalities or fictional, mythological characters. The characters comprising the first group are: Miss Columbus, Frida Kahlo, Sappho, Anaïs Nin, Virginia Woolf, Henry Miller’s ex-wife, Sylvia Plath, Dali’s Gala and Anne Boleyn. And in the second group: Roland Barthes’s mistress, Cassandra, Lolita, Little Red Riding Hood and Salome.

As we can see, on the linguistic level, some of the speakers are determined by their relationship to a man, or a husband. The title already expresses one of the main

components of the collection; this same dimension is pointed out in some of the other poems' titles: Dali's Gala, Henry Miller's ex-wife and Mrs. Columbus. This formulation draws attention to the significance of marriage as a proprietary treaty and highlights heteronormativity as the *modus operandi* of the patriarchy (although in all cases it is not a wedding). The roles of the speakers are arranged along the lines of "mother and whore" (Makuc, 2015: 37). They are further reinforced by the culturally conditioned attributes of femininity and masculinity (in the text *Sappho*, thick beards and hair to the waist as almost hyperbolic illustration).

Failed naming

"[T]he sexed body [...] must itself be recognized as constructed by discourses and practices that take the body both as their target and as their vehicle of expression," (Squires, 2008: 65) to the extent that the body becomes a name, that "the body is the name. The terrible name of the transformation" (Komelj, 2014: 227). In this context, it is possible to read the poem Roland Barthes's *Mistress* as an ironic invitation to the failed naming: "Love, / attach the sound of my usual name, / another body between the bodies, / the submeaning" (Makuc, 2015: 12).

The submeaning is based on the perception and interpretation of words and actions. But the question of what exactly this 'usual name' is remains unanswered. Maybe Shakespeare could help us with his *Romeo and Juliet*: "It is nor hand, nor foot, / Nor arm, nor face, nor any other part / Belonging to a man. O, be some other name! / What's in a name? That which we call a rose / By any other name would smell as sweet" (Shakespeare 1967: 34).

The next line in the Makuc's poem specifies the nature of this particular approach, this kind of naming: "Love me evasively / intangibly, slippery; // love me with words" (Makuc, 2015: 12). The texts in the collection can thus be understood as a problematization of the slippery nature of names that tell more about what surrounds the mistress, than about the mistress herself.

In her commentary on the work of Kristeva, Moi emphasizes that the circumstances of oppression produce the urgency, the political necessity, that women "require their space as equal, not as subordinate members, "and we still need to emphasize that difference between male and female experience of the world ... as long as patriarchy is dominant, it still remains *politically* essential for feminists to define women *as* women in order to counteract the patriarchal oppression that precisely despises women *as* women" (Squires 2008: 136).

On behalf of the engagement and on the basis of a specific situation common to all women in the (literary) patriarchy, it is inevitable and necessary to emphasize the difference. The emphasis on gender in the collection is strategic, the problematization and subversion of difference is made through the strategy of the reversal and the masquerade, by implementing the version of the repetition, whereby the space from which the texts spoke is limited by the space to which they respond with their speech.

Versions of the repetition

The ritual structure of gender is permeable to allowing the variability that offers a deviation, so Eagleton claims: “The role of ‘agency’ can be seen if we accept that the subject is not *determined* by the cultural norms of gender difference. For instance, the cultural construct of femininity [...] is varied and disputed: there is no single, feminine identity. In this sense the subject is active within the ‘regulated process of repetition’ by which these norms are established. There is space for change, for the rules to be challenged or rewritten, for ‘a variation on that repetition’ (Eagleton, 1996: 342–43). The claim evokes the idea that the ritual structure can only be eroded by a particular ritual structure that will act as a subversive *version of the repetition*.

Perhaps this aspect answers the question “[w]hy construct a problem as a binary opposition,” (Eagleton, 1996: 345) and if “the very concept of essentialism could ‘operate as a deconstructionist strategy’, embodying ‘some strategic or interventionary value’ (*ibid.*).

If, according to de Beauvoir, women define their otherness in relation to men, in the case of Roland Barthes’s *Mistress* an attempt is made to answer the question that Adrienne Rich asks in the essay *When we Dead Awaken: Writing as Re-Vision*, quoting a passage from the letter of Jane Harrison: “By the way about ‘Women,’ it has bothered me often – why do women never want to write poetry about Man as a sex – why is Woman a dream and a terror to man and not the other way around? ... It is mere convention and propriety, or something deeper?” (Rich, 1979: 36) It is necessary to explore how this strategy of the turn works and what produces an approach that is “relational and contextual” (Squires, 2008: 60).

Roland Barthes’s Mistress reverses the perspective of otherness by creating the man as other. The turn acts as a version of the repetition, variation on the same topic. The movement proceeds from him to her, the deviation from a man takes place in relation to a man, which alludes to the influence of the heteronormative matrix in the formation of relations.

The dynamics of relations are illustrated in *Anaïs Nin*: “I love the moments of going away from you, / because I know that I will write” (Makuc, 2015: 14), which is how the speaker “develops a bond with her jailer, / but only as much as it is necessary for escape” (21). In *Sylvia Plath* the speaker asks “Where to?” (28) and replies: “I will leave you / I will breastfeed and cover / our children / and will miscarry myself in another poem” (*ibid.*).

This is a discourse that operates within hegemonic frames and tries to erode those frames from the inevitable *inside* position that prevents the absolute break; its *outside* are invasions into this matrix.

The soil of the subversion is slippery, and perhaps “the undermining of patriarchy through the overmiming of its discourse may be the one way out of the straitjacket of phallocentrism” (Moi, 1985: 140).

When Virginia Woolf in *A Room of One’s Own* writes about representation of women in literature, she points out that “almost without exception they are shown

in their relation to men. It was strange to think that all the great women of fiction were, until Jane Austen's day, not only seen by the other sex, but seen only in relation to the other sex. [...]. Hence, perhaps, the peculiar nature of women in fiction; the astonishing extremes of her beauty and horror; her alternations between heavenly goodness and hellish depravity – for so a lover would see her as his love rose or sank, was prosperous or unhappy.” (Woolf, 1992: 105–106) or with Virginia Woolf's words in *Virginia Woolf 2*: »Let us never forget / that we grew up with literature / written by men” (Makuc, 2015: 31).

The reversal produces a situation in which women represent men, address them, mention them, move from them into their own, and at the same time point to the inevitability of the bond they are trying to thwart. If “excessive imitation” is certainly one of the strategies, it is certainly not the only one. Texts parody what is conceived as the original, so that this kind of parody turns out to be “the parody [...] of the very notion of an original” (Butler, 2007: 188). However, the parody's existence depends on the existence of the original, even if it only parodies the concept of the original; it still needs the original to do that. The parody parasitizes on the concept of the original. In this sense, the parodical response, like the reversal of the perspective, appears as a *variation of the repetition*, as a variation on the same topic.

Impossible speech and ventriloquism

Luu cites Byron and Armstrong, who speak of a monologue as a form that allows women to take critical positions and question the assigned social roles. This raises the question of why dramatic monologue is the most appropriate and effective form for the purposes theorists expose. Luu answers this question with the help of Judith Butler.

“Impossible speech” is the term Judith Butler uses for the kind of speech that does not conform to the norms governing ‘speakability’ and therefore the kind of speech that places the speaker's subject status at risk. As Butler explains, “If the subject speaks impossibly, speaks in ways that cannot be regarded as speech,” or in ways that cannot be regarded “as the speech of a subject,” then “that speech is discounted and the viability of the subject called into question” (Luu, 2008: 4).

Within patriarchy woman is constructed through the practice of subordination; if she does not agree to this practice, she agrees to the practice of exclusion, or advocates the practice of liberation, but is inevitably also marked by the practice of subordination, from which she has departed, but because the latter has not ceased to be a *modus operandi* of social order, her subjectivity is formed in this range. The possibility of subjectivity thus overcomes impossibility as the only option. Impossible speech is therefore not only speech that is not possible, but also a speech that, when possible, gives rise to reluctance and resistance, because as such it is an act of resistance and thus a bad, inappropriate speech with the status of an interruption.

In the same manner that Judith Butler has done, we can mark the monologues as a form of impossible speech that acts like a masquerade transcending and revealing

its impossibility. It arises from the absence of address, which is, however, always a form of address. Monological structure combines the moment of absent address and the possibility of answering / addressing this absence, so it manifests itself as an occupation of a separated space. And just as the absence of an address is merely one of the forms of address, which is, inevitably, always an address, the monologue is also dialogical.

The mechanism of dramatic monologue can be introduced with the metaphor of ventriloquism. The meaning of the metaphor ranges from the most obvious cultural appropriation to the giving of a voice to the marginalized groups. A wide range reveals exactly this problematic point in which, by using the trope, I can fall into one or the other semantic field or, I am oscillating on an axis that allows both options, which in fact includes both options.

The latter coincides with the way in which the hegemonic discourse represented women as well as with the form of dramatic monologue. With the simulation of the role play, the dramatic monologue uncovers its monological foundation and addresses the question of justification (and inevitability) of voice appropriation both in the name of giving a voice and silencing.

Intertextuality

The relevant names in the theory of intertextuality are certainly Julia Kristeva and Roland Barthes. “Kristeva introduced a new, dynamic, transformative, socio-historical and relational theory of the subject’s entry into language as well as the entry of language into the subject with the concept of intertextuality” (Juvan, 2000: 48). Roland Barthes writes in *Le plaisir du texte* that the intertext is “the inability to live beyond the endless text.” The claims appeal to the inevitable relativity, the inability to move away from society as an intertext. In the context of the theory of feminism, this means the awareness of the fact that “the legitimate, official knowledge that has emerged as a consequence, a product and an effect of an authority investment in a certain field is only at first glance a neutral, objective, impartial knowledge” (Bahovec, 2006:29).

In the context of the theory of intertextuality, the author’s statement in which she foresees that her texts will be read only by feminists expresses the need to know a particular topos as an urgent (or rather an ideal) reading postulate.

The latter corresponds to the use of allusions as the most common intertextual strategy in the collection: “When alluding, the hidden content of the speech segment remains muted, is not directly named or described, but in the text, an expression or structural pattern hints at it, it suggests its denotation and connotation. This procedure implies the said term / pattern - name, a recognizable situation, an event or a person - only if the addressee is able to recognize the cursor of a foreign discourse, [...] and from this template extract the relevant sheaf of meanings (Juvan, 2000: 30).

The result is that “in the background, which is common to the alluder and to the addressee [...] the hidden meaning of the allusion is anchored” (*ibid.*). The use of

allusions is characteristic of the erudite poetry, “written for an educated audience. A learned poet could afford tips on myths, legends, authors and their biographies, and build the meaning of his poem through a network of analogies with tradition, without having to elaborate, designate, and explain to his cultivated readers” (31).

In *Roland Barthes's Mistress* both form and content are intertextually based; this comprises the selection of speakers, the content and the way of speaking. Monologues are revisionist. As they redefine stories, they reveal the fixation of conventions.

Masks worn by the speakers are designed as allusions. Allusions function as masks, which are put on speakers, so that they are recognizable. When the speaker is a historical figure (Sylvia Plath, Virginia Woolf, Anaïs Nin ...), the mask encompasses both life and work of these individuals.

When using allusions, a certain problem may arise. In an interview with *Delo*, the newspaper, the author says that the title of the collection is “ironic, because it’s known that Roland Barthes was gay” (Bratož, 2016).

In doing so, it is necessary to ask whether this situation involves subtle ironisation that offers a springboard for implicit criticism, or could it be just an exercise in representation and perpetuation of the status quo. “Politically speaking, the ironist is extremely hard to assail precisely because it is virtually impossible to fix her or his text convincingly. In the ironic discourse, every position undercuts itself, thus leaving the politically engaged writer in a position where her ironic discourse might just come to deconstruct her own politics” (Moi, 1985: 40). Furthermore, Moi warns: “Ultimately one might even argue that all discourse is ironic, since it rapidly becomes theoretically and practically impossible to distinguish between ironic and non-ironic discourse” (176). Irony is strategically slippery and intangible, but its great advantage is that it enables ambiguity, does not carry out semantic repression, and does not evoke the significance of a single universal truth, but as a strategy prepares the terrain for the possibility of a different approach.

In the case of Barthes’ homosexuality, irony alludes to his complex attitude toward his own sexual orientation or his insistence on hiding it. Author’s usage of irony in the collection is in danger of reproducing what tried to be problematized with ironic addressing. In case of lack of information, the reader will read the text in such a way that what has been hidden remains hidden and is not subjected to problematization. If the reader is familiar with the situation, she/he automatically performs optimal reading activity and access to the content with irony.

In addition, to cite such specific data as the information about the sexual orientation of the author, who by the way warned against positivistic methods and wrote about the distancing from the cult of the Author, is at least slightly contradictory. Again, a certain (related) problem arises by exposing the above-mentioned *problem*, since by citing the author’s statements and exposing some biographical data, the methodological approach enters the same positivistic quotation and thus reproduces exactly the aspect that has been problematized.

If “repeatability, the quotation of the same sign or type of speech act after Derrida is not a marginal linguistic phenomenon, but precisely a precondition

for the comprehensibility and success of communication” (Juvan, 2000: 104), communication will be successful only between participants, who will be in a consensual relationship to a common context, which in this case, encompasses feminists who know that Roland Barthes was gay.

As an alternative to matrilinear networks based on the perpetuation of the family matrix, the end of the collection exposes comradeship: “literature produces / unusual comrades” (Makuc, 2015: 42). So, in this context the use of allusions alludes to the extent of a common struggle. In the collection, a common struggle is limited to the readers that are in a consensual relation to a common context. Again, this includes feminists who know that Roland Barthes was gay.

References

- Bahovec, E. D. (2006). Kaj je avtorica? Foucault z Agambenom., *Delta*, 12.1–2, 19–39.
- Barrett, M. (1996). Feminism and the Definition of Cultural Politics. In Mary Eagleton (Ed.). *Feminist literary theory: a reader* (226–230). Oxford (VB), Cambridge (ZDA): Blackwell.
- Bratož, I. (2016) *Ana Makuc: Moč in upornost žena, mater; ljubic in muz*. February 8, 2018 from the World Wide Web <http://www.delo.si/kultura/knjiga/ana-makuc-moc-in-upornost-zena-mater-ljubic-in-muz.html>.
- Butler, J. (2007). *Gender Trouble*. New York: Routledge.
- Eagleton, M. (1996). *Feminist literary theory: a reader*. Oxford (VB), Cambridge (ZDA): Blackwell.
- Jovanovski, A. (2012). *Hlače za Džija*. Ljubljana: LUD Literatura (Prišleki).
- Jovanovski, A. (2016). Plasti poti. *Literatura*, 28.305–306, 246–254.
- Juvan, M. (2000) *Intertekstualnost*. Ljubljana: DZS (Literarni leksikon).
- Komelj, M. (2014) *Noč je abstraktnjša kot N*. Koper: Hyperion.
- Korun, B. (2011). *Pridem takoj*. Ljubljana: KUD Apokalipsa (zbirka Apokalipsa).
- Korun, B.; Razdevšek T.; Tancer Kajnih D. (2016). *Utemeljitev strokovne žirije za Veronikino nagrado 2016*. February 14, 2018 from the World Wide Web <http://www.veronikini-veceri.si/novice/362-utemeljitev-strokovne-zirije-za-veronikino-nagrada-2016.html>.
- Kramberger, T. (2009). *Opus quinque dierum*. Ljubljana: Center za slovensko književnost (Aleph).
- Luu, H. (2008). *Impossible speech': 19th-century women poets and the dramatic monologue*. February 8, 2018 from the World Wide Web <https://qspace.library.queensu.ca/handle/1974/1262>.
- Makuc, A. (2015). *Ljubica Rolanda Barthesa*. Ljubljana: KUD Apokalipsa (Fraktal).
- Pregl Kobe, T. (2016). *Ana Makuc: Ljubica Rolanda Barthesa*. February 14, 2018 from the World Wide Web <http://ars.rtvlo.si/2016/06/ana-makuc-ljubica-rolanda-barthesa/>.
- Rich, A. (1979). *On Lies, Secrets and Silence*. New York and London: Norton & Company.

- Shakespeare, W. (1967). *Romeo and Juliet*. London and Toronto: Coles Publishing Company Limited.
- Squires, J. (2008). *Gender in Political Theory*. Cambridge and Maldon: Polity Press.
- Šučur, M. (2016). *Intervju z Veronikino nagrajenko, pesnico Ano Makuc: V moji poeziji ima ženska lastno željo*. February 14, 2018 from the World Wide Web <https://www.dnevnik.si/1042750422>.
- Toril, M. (1985). *Sexual/textual politics: feminist literary theory*. London and New York: Methuen.
- Woolf, V. (1992). *A Room of One's Own, Three Guineas*. Oxford: Oxford University Press.

DRAMATSKI MONOLOG KAO FENOMEN U SAVREMENOJ SLOVENAČKOJ POEZIJI: FEMINISTIČKO ČITANJE LJUBAVNICE ROLANDA BARTA

Apstrakt

Članak se fokusira na dramatične monologe u zbirci poezije *Ljubica Rolanda Barthesa* (2015) i pokušava da ponudi (jednu od mogućih) feminističkih očitavanja kolekcije. Savremenu slovenačku poeziju u poslednjim decenijama karakterizira sve veći interes za korišćenje dramatskog monologa. Ovo je povezano sa mogućnošću stvaranja platforme za društvenu kritiku. U tom kontekstu pojavila se *Ljubica Rolanda Barthesa*, koja je odmah bila označena kao feministička. I oblik i sadržaj su zasnovani na intertekstualnoj osnovi; ovo obuhvata izbor govornika, sadržaj i način govora. Po Džudit Batler možemo govoriti o nemogućem govoru koji se ponaša kao maskarada, koja prelazi sopstvenu nemogućnost. Mehanizam se može uvesti sa metaforom ventrilokvizma. Onaj koji simulira unilateralno formulisanu ulogu otkriva svoju monološku osnovu i rešava pitanje opravdanosti (i neizbežnosti) aproprijacije glasova, kako u ime davanja govora, tako i od utišavanja.

Ključne reči: *Ljubica Rolanda Barthesa*, savremena slovenačka poezija, dramatski monolog, feminizam, intertekstualnost.

Габријела П. Замбо
 Филозофски факултет
 Универзитет у Новом Саду

УДК 821.113.5.09-2 Ибзен Х.

ПРОБЛЕМ КРИВИЦЕ У *АВЕТИМА* ХЕНРИКА ИБЗЕНА

Апстракт

За узорак наше анализе смо одабрали драму *Авети*, великог норвешког драмског писца Хенрика Ибзена, који се сматра оцем *модерне драме*. Значај овог рада се огледа у доприносу књижевној критици, која је у својим досадашњим истраживањима мотив кривице у *Аветима* везивала искључиво за капетана Алвинга, односно Освалдовога оца. Своје ставове смо изградили на основу текстуалних назнака базирајући се на унутрашњем приступу књижевном делу. Текстуалне назнаке смо употпунили прилозима из књижевне критике које смо користили као смернице за разумевање модерне драме и комплексности њених ликова. Дошли смо до закључка да драма *Авети* свој трагизам гради на основу два мотива: наслеђа и кривице. Установили смо полазне тачке наслеђа и кривице (отац, односно капетан Алвинг) као и завршне тачке – на кога се *путем наслеђа* преноси *кривица*. Установили смо да сижејно постоје две линије кретања кривице. Једно кретање подразумева пренос кривице са оца на сина, а друго кретање је кривица мајке за „убиство“ радости живота и рада у мужу (капетану Алвингу) и сину (Освалду). С обзиром на то да се у трагичком свету убиство може оправдати само убиством, овом тезом се разјашњава зашто Х. Ибзен кажњава Хелену Алвинг тиме што је приморава да убије рођеног сина.

Кључне речи: Хенрик Ибзен, драма, кривица, болест као метафора, однос родитеља и деце.

Проблем кривице у *Аветима* Хенрика Ибзена

Године 1881. настаје драма *Авети*, која је често сматрана као наставак драме *Нора* (1879), којом започиње циклус породичних драма Хенрика Ибзена. *Авети* су изазвали бурну реакцију, те је представа била забрањена за приказивање у скандинавским позориштима. Прво извођење комада било је 20. маја 1882. у Чикагу, где је постојала штампа на норвешком језику, као и интересовање за театар, што је 1913. године довело до оснивања *Норвешког народног театра* (Чикаго је био либералан, и у оквиру америчких појмова, рецимо и када је реч о коцки, промету алкохолних пића, проституцији и др.) [Figueiredo, 2011: 244].

Драма *Авети* одређена је као *породична драма*. Трагизам породичног живота се првенствено везује са класичну драму. Код Шекспира у првом плану је

породична трагедија. Извор свих револуција је револуција у породици [Džouns, 2005: 40]. Осим што нам даје увид у функционисање породичног живота једне норвешке породице са краја 19. века, ову драму можемо посматрати и у контексту *грађанске симболистичке драме*. Породична драма стављена је у шири контекст грађанске драме, у којој породица (и сви њени чланови) игра одређену улогу у друштву.

„Професор Кохт је Авети на још специфичнији и дубљи начин повезао са античком драмом. Драму је насловио „породичном трагедијом“, али она није само то, већ и социјална драма, односно античка трагедија преликана на модерној души“ [Цит. по: Кохт, 1931: 8] [Singh, 2013: 7].

Дански филозоф Серен Кјеркегор (дан. *Søren Kierkegaard*) био је темељни потицај за развој Ибзенове драмске тематике сукоба појединца с владајућим друштвом, али и унутарњих сукоба. У Ибзеновој драматици први пут долази до изражаја трагика нашега времена која произлази из раздвојености модерног човека, где се истина сукобљава с истином, једна правда с другом правдом, а не као до сада правда против неправде. Не бори се човек само против вањских сила него се те силе сукобљавају у човеку. *Модерна драма*, било да је грађанска и/или породична, конфликт открива у оквиру четири зида, а позорница је представљена као сценски простор којем фали четврти зид кроз који се гледаоци инфилтрирају у интиму породичног живота.

Бурну реакцију публике изазвала је тема сифилиса, жене која напушта своју породицу и одлази своме љубавнику, али и љубавна сижејна линија која спаја Освалда и Регину, за које се испоставља да су брат и сестра. Х. Ибзен драму није нити цензурисао, нити мењао, већ је увео потпуни обрт у схватању *драматичности* драме. Уместо убиства и самоубиства својствених грчкој драми, драматична је свакодневица и истина која се крије између четири зида. Иако се драма завршава жељом Освалда да му мајка помогне да умре када дође до последњег стадија деменције проузроковане сифилисом, драма је отвореног карактера и не даје нам информацију да ли ће до Освалдовога самоубиства доћи и да ли ће му мајка у томе помоћи.

„Тема Авети није нова код Ибзена. Основно искуство Авети није болест већ наслеђе“ [Вилијамс, 1979: 57].

Проблем наслеђа се читава у чињеници да је Х. Ибзен сифилис наменио покојном господину Алвингу и њиховом сину Освалду (линијом наслеђа), а госпођа Алвинг је чиста и здрава. У троуглу између Освалда, мајке и мртвог оца тешко је спречити помишљање на Софоклову трагедију *Краљ Едип*. Централно тематизовање неизбежног очевог наслеђа и мајчиног везивања које гуши, даље је проузроковало низ психоаналитичких тумачења овог дела [Figueiredo, 2011: 239].

Уколико смо свесни чињенице да господин Алвинг представља искључиво негативан лик (што сазнајемо само из речи његове удовице!), јасно је због чега госпођа Алвинг није наследила сифилис. Медицински гледано, оваква ситуација није могућа. Уколико је Освалд добио болест у пренаталној фази развоја, знаци би се видели већ после неколико недеља, а највише би доживео

до једанаесте или дванаесте године живота када би уследила потпуна мождана парализа. С обзиром да се у драми не помињу рани знаци сифилиса, теоријски гледано можемо искључити могућност преноса болести путем наслеђа. Остаје могућност да је Освалд задобио болест у иностранству где га је мајка послала док је још био дете да би га заштитила од нездраве атмосфере у кући (мајка не воли оца, отац вара мајку са слушкињом, итд.), чиме Освалдов сифилис посматрамо из новог угла — за сифилис је крива мајка.

Постоји мишљење у оквиру књижевне критике да је Освалд заправо оболео од шизофреније, што у потпуности побија основу тезу драме *за оца : добра мајка*. Уколико бисмо *Авети* анализирали у односу на античку трагедију, било да је у питању сифилис или шизофренија, фаталан крај је неизбежан. У том смислу, *Авети* се мотивски подударују са грчком трагедијом, јер демонстрирају неизбежан исход судбине. Исход на који ниједан антибиотик нема утицај [Singh, 2013:2].¹ Постоји могућност да Освалд није добио сифилис ни као одрастао човек, ни као фетус, већ као дете од четири године, када је пушио очеву лулу. Ову теорију је разрадио Fournier, који наводи у свом истраживању неколико случајева у којима се инфекција пренела обичним контактом као што је нпр. пољубац [Цит. по: Fournier, 1882] [Soloski, 2013: 300].

Уколико бисмо прихватили да се сифилис преноси физичким контактом, болест би прешла и на мајку, служавку, њеног мужа Јакова Енгстранда, Регину Енгстранд, односно ћерку служавке и гдина Алвинга, као и пастора Мандерса. Тим путем, сваки од ликова би био заражен. Међутим, самим тим што Х. Ибзен искључује могућност да је гђа Алвинг имала болест, развојна линија преноса сифилиса се прекида код њеног сина Освалда. Не можемо замерити Хенрику Ибзену на недовољној информисаности о преносним факторима сифилиса, јер су узрочници откривени тек 1905. године, након чега се болест детаљније почела изучавати у складу са развојем технологије и медицине, али је непобитна чињеница да се драма другачије интерпретира из угла садашњег знања о овој болести.

Улога кривице у овој драми игра веома важну улогу, али то није кривица (хамартија) у класичном смислу те речи. Хамартија (грч. *hamartia*) се скоро увек преводи као кривица, иако је тај појам немогуће применити на трагичног јунака, особито у оном смислу у коме је Европејац, после две хиљаде година утицаја хришћанства, био склон да га тумачи: грех и испаштање греха [Marić, 2008: 55]. Капетан Алвинг је приказан као *Онај који је грешан*, а Освалд је *Онај који испашта грехе*. Аутор овог рада сматра да кривицу не преузима само један лик, већ два. Уколико прихватимо да син испашта за грехе оца, онда госпођа Алвинг испашта за своје грехе. Поставља се питање: „Шта је скривила госпођа Алвинг и на који начин је кажњена?“ Госпођу Алвинг на почетку драме видимо као удовицу, добротинитељку која гради сиротиште. Она чита *озбиљне књиге* које мењају њену перцепцију живота о норвешком друштву. Наизглед снажна личност, врло брзо скида маску. Њена кривица је у њеној слабости, потчиње-

¹ Превод свих делова са енглеског језика за ову прилику је урадила Г. З.

ности друштвеним и културним институцијама на чијим темељима гради своје мишљење и доноси одлуке. У том погледу, кривица је пребачена са индивидуе на друштво и на његове баналне институције [Cast, 1917: 518]. Она читав свој живот проводи у браку са човеком ког не воли и који јој причињава само непријатне и болне ситуације. После годину дана брака она одлази свом пријатељу и бившем љубавнику пастору Мандерсу, али од њега добија само прекор, јер њу и мужа везује закон и њена је обавеза да буде подршка свом мужу, без обзира на његово понашање. Госпођа Алвинг се враћа мужу и тиме пресуђује себи наредних двадесет и пет година. Без обзира на то што она не наслеђује „грехе“ мужа, односно није заражена сифилисом, њена казна је већа – сина, ком је ускратила породично васпитање и бригу, мора да усмрти својом руком (еутаназира) на његову сопствену жељу. Уколико античка трагедија убиство посматра као највећи грех, модерна трагедија мотив убиства диже на виши ниво трагичности – често су у питању младе особе. „Рани однос између детета и оца је ствар од огромне важности код оба пола и игра доминантну улогу у будућем развоју карактера детета“ [Džouns, 2005: 79–80]. Џоунсова констатација нам говори две ствари – осим што Освалд не познаје добро свог оца и није му привржен, он има погрешну представу о оцу, коју је створио искључиво на основу писама које му је мајка слала, а која капетана Алвинга приказују као доброг и честитог човека. У тренутку када Освалд сазнаје од доктора да је озбиљно болестан и да болест носи у себи од рођења, мајчина писма о добром оцу побијају теорију наслеђа. У том тренутку, син ког је мајка заварала лажима о идеалу породичног живота Алвингових, криви себе за болест која га је заувек хендикепирала у радости живота и раду.

ОСВАЛД: (...) Нисам више могао да радим. Хтео сам да започнем нову велику слику, али као да су ме све снаге издале. Читава моја енергија као да је била паралисана, нисам могао да се задржим на једној мисли, вртело ми се – све се јурило – пред очима. О, било је то ужасно стање! Коначно сам послао по лекара – и од њега сам добио одговор. (...) Ви сте од рођења имали у себи нешто црвоточно – заправо, употребио је израз „vertouili“. (...) Греси очева свете се деци. (...) тек пошто сам извадио твоја писма и превео му сва она места која су се тицала оца... тада је, наравно, морао да призна да је погрешно, и онда сам сазнао истину! Несхватљиву истину! Да је требало да се уздржим од веселог, блаженог младеначког живота с друговима. Да је то било превише моје снаге. Дакле, сам сам себи крив! (...) На један овако срамота, непромишљено лакомислен начин проиграти своју срећу, сопствено здравље, све, све – своју будућност, свој живот...! [Ibzen, 2004: 134–135].

Драма *Авети* је у највећој мери натуралистичко дело Ибзена, поготово у мотивацији психологије ликова. У њој се преплићу два фактора, што узрокују човекову катастрофу: утицај средине и друштвена каузалност, која доводи до моралне деформације и биолошки детерминизам, наследни фактор, што крах личности чини неизбежним [Vučković, 1982: 27]. Госпођа Алвинг капетанов начин живота оправдава његовом жељом за *радости живота* које средина није могла да му приушти. Она себе криви за то што му није пружиала срећу, већ

га је осуђивала по стандардима околине. „У тренутку када гђа Алвинг окри-вљује себе да је уништила мужевљеве *радости живота*, покојни муж више не представља духа, већ хуманизовану жртву социјалних конвенција“ [Singh, 2013: 5–7]. У том смислу, она је главни кривац за трагизам њеног мужа. С обзи-ром на то да Освалд од оца наслеђује исту жељу за *радости живота*, госпођа Алвинг посредством својих лажи постаје главни виновник за смрт свог сина. У трагичком свету, значајан поступак мора имати и значајне последице: убиство се може искупити само убиством [Hrستیć, 1986: 93]. Уколико се проблематика кривице и трагизма у највећој мери односи на госпођу Алвинг, разумљиво је да је оригинални наслов Ибзенове драме био *Госпођа Алвинг* [Цит. по: Коht, 1971: 328].²

Ибзен се бавио савременим социјалним питањима – улогом религије у модерном животу, лицемерјем породичног живота, подређеним статусом жена и корупцијом на разним нивоима – фамилијарном, социјалном, културном и др. У *Аветима*, Х. Ибзен се суочио са скандинавском фамилијарном дилемом средње класе и расцепом између патријархата и матријархата [Hossain et al., 2014: 210]. Овај рад настоји да докаже посебан сегмент матријархата у оквиру *Авети* – положај мајке и жене, чија кривица се огледа у њеној слабости да се отргне из стега друштвених конвенција и да се бори за бољу будућност себе и свог вољеног сина. У том погледу није чудно што се драма *Авети* сматра парафразом *Норе* – Госпођа Алвинг је „Нора која се вратила свом мужу“.

Литература

- Марић, С. (2008). *О трагедији*. Београд: Службени гласник.
- Цоунс, Е. (2005). *Хамлет и Едип*. Сремски Карловци-Нови Сад: Издавачка књижар-ница Зорана Стојановића.
- Ваšовић, А. (2008). *Čehov i prostor: struktura dramskog prostora u Čehovljevim dramama kao koncentrirani izraz dramske strukture*. Novi Sad: Sterijino pozorje.
- Cast, G. C. (1917). Tragic Guilt in the Modern Drama. *The Journal of English and Germanic Philology*, Vol. 16., No. 4., 515–540.
- Figueiredo, I. (2011). *Henrik Ibsen: maska*. Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Hossain, A., Ejupi, V., Iseni, A., Siljanovska, Lj. (2014). Power and sexuality in Henrik Ibsen's Ghosts. *European Scientific Journal*, vol. 10., no. 11., 209–226.
- Hrستیć, J. (1981). *Čehov dramski pisac*. Београд: Nolit.
- Koht, H. (1931). *The Life of Ibsen*. New York: The American-Scandinavian foundation, W.W. Norton & company.
- Machiraju, A. F. (1992). Ideals and Victims: Ibsen's Concerns in "Ghosts" and "The Wild Duck". *The Modern Language Review*, Vol. 87., No. 1., 134–142

² Коht за ову изјаву не наводи извор, тако да се претпоставља да је овај податак извучен из Ибзенових бележака, које је Коht уређивао [Machiraju, 1992: 140].

- Singh, K. (2013). The Haunting Taste of Henrik Ibsen's Ghosts. *IRWLE*, Vol. 9. No. I, 1–8.
- Soloski, A. (2013). "The Great Imitator": Staging Syphilis in A Doll House and Ghosts. *Modern Drama*, Vol. 56., Issue 3., 287–305.
- Stojanović, Z. (1984). *Teorija tragedije*. Beograd: Nolit.
- Vilijams, R. (1979). *Drama od Ibzena do Brehta*. Beograd: Nolit.
- Vučković, R. (1982). *Moderna drama*. Sarajevo: IRO Veselin Masleša.

PROBLEM OF GUILT IN HENRIK IBSEN'S GHOSTS

Abstract

For the sample of our analysis we chose a play *The Ghosts*, written by the great Norwegian playwright Henrik Ibsen, who is considered the father of modern drama. The significance of this paper is in the contribution to the literary criticism, which in its previous researches has linked the motive of guilt in the play exclusively to Captain Alving (Oswald's father). We built our views on the basis of textual indications based on the internal approach to literary work. We have completed the textual notes with the contributions from the literary criticism that we used as guidelines for understanding the modern drama and the complexity of its characters. We have come to the conclusion that the play builds its tragicism on the basis of two motives: inheritance and guilt. We established the starting points of heritage and guilt (Captain Alving) as well as the end point - to whom the guilt is passed through inheritance. We have established that there are two lines of guilt. One movement involves the transfer of guilt from father to son, and another movement is the mother's guilt for the "murder" of the joy of life and work in husband (Captain Alving) and son (Oswald). Given that in a tragic world murder can only be justified by murder, this thesis explains why Henrik Ibsen punishes Helen Alving by compelling her to kill her own son.

Key words: Henrik Ibsen, drama, guilt, illness as a metaphor, relationship between parents and children

Растко Лончар¹
 Филозофски факултет
 Универзитет у Новом Саду

УДК 821.163.41.09-1“1945/1953“

ТОПОС КОНЦЕНТРАЦИОНОГ ЛОГОРА У ПРВОМ ТАЛАСУ ПОСЛЕРАТНЕ ПОЕЗИЈЕ ФНРЈ

Апстракт

Најранија књижевност ФНР Југославије, у периоду од завршетка Другог светског рата до, оквирно, објављивања првих песничких књига М. Павловића и В. Попе 1952. и 1953. године – што се узима за године, условно речено, почетка модернизације српске књижевности – пролазила је у знаку народноослободилачке борбе и „обновитељског“ заноса. У оба случаја, радило се махом о подређивању субјективног доживљаја колективним и идеолошким схватањима. Мањи број песама насталих у овом периоду, бави се индивидуалистичким доживљајем концентрационог логора као посебног топоса у ратном периоду. Идеја рада јесте да, анализом песама Р. Тошовића, С. Марковића, Л. Солдића, И. Ивањија и других прикаже различитост приступа једној од тема која није потпадала под пропагирани оптимистичко-панегирички поглед на нову, револуционарну књижевност.

Кључне речи: концентрациони логор, послератна поезија, социјалистички реализам.

Садржај послератне књижевности у ФНРЈ углавном је варирао између тема из НОБ-а – као темеља слободе, револуције и борбе против фашизма – и изградње садашњости на таквим темељима засноване.² Првих послератних година, чини се да је предратни сукоб на књижевној левици решен у корист заговорника социјалистичког реализма. Разлози овоме нису, по свему судећи, литерарне и књижевнотеоријске природе. Наиме, непосредно пред почетак рата, тзв. „модернисти“ – међу најзначајнијима, Мирослав Крлежа, Марко Ристић и Оскар Давичо – су долазили у сукоб са „реалистима“, који су заступали званичну *линију* Комунистичке партије Југославије. Крлежа и Ристић су, од стране Јосипа Броза, непосредно пред Други светски рат, жигосани као троцкисти – у време стаљинизације партије – док је Давичо одговарао пред Партијом због

¹ Ментор: проф. др Гојко Тешић.

² Потребно је, свакако, приметити да је постојао и невелики, али не безначајан корпус изузетака који су од оваквог правила одударали. Примера ради, непосредно по ослобођењу су штампани Андрићевиромани *На Дрини ћуприја* и *Травничка хроника* (оба 1945. године), а свега неколико романа који тематизују НОБ и непосредно послератно доба – попут *Песме* О. Давича и *Далеко је сунце* Д. Ђосића, доживели су већи број издања, односно, надживели су тренутак објављивања. Што се поезије, пак, тиче, трајнију вредност су оствариле *Песме из дневника заробљеника бр. 60211* М. Дединца и *Зрењанин и Вишња за зидом* О. Давича.

штампања његових песама у Крлежином часопису „Печат“ (Комељ, 2009: 367). Понашање Мирослава Крлеже – а што у својој *Аутобиографији о другима* бележи Борислав Михајловић Михиз (Михајловић Михиз, 2003: 136) – јасно сведочи да је дојучерашњи противник „три овна“ – Јована Поповића, Милована Ђиласа и Радована Зоговића, све тројице „реалиста“ – био принуђен да, у измењеним околностима и услед несигурности, обустави своје непријатељство са табором „дијалектичких нолитоваца“, како их је до пре рата називао. Марка Ристића загичемо како, по ослобођењу Београда, позива на ликвидацију „домаћих издајника“ и „сарадника окупатора“³, а потом и као првог амбасадора у Француској. Оскар Давичо, пак, сарађује у уредништву „Гласа“ (Давичо, 1983: 66), подређен „реалисти“ Велибору Глигорићу, а касније и Антонију Исаковићу и Добрици Ћосићу.

Што се тиче старије књижевности, углавном је изнова штампана литература српских реалиста – Глишића, Јакова Игњатовића, Ћипика, Светолика Ранковића, Јанка Веселиновића, Сремца – али и нека дела Кочића и Борисава Станковића. У складу са оваквом издавачком политиком, победа „реалиста“ је изгледала као неминовност. Што се тиче преводне књижевности, најчешћи су наслови совјетске књижевности, у виду белетристике која тематизује Октобарску револуцију и каснији Грађански рат у СССР-у, односно, мемоарске прозе учесника истих. Додуше, осим Фадејева, Шолохова, Островског, Горког, превођени су и западни књижевници чије је стваралаштво могло бити тумачено као критика буржоаског друштва – Балзак, Аптон Синклер, Голсворди, Стендал, Арагон.

У једној таквој атмосфери, када се од књижевника свих генерација тражило да заузму активну улогу у стварању новог друштва, чини се – из данашње перспективе – једино – иако незванично – поетичко начело било избор садржаја. Од књижевника се, посматрано са ове временске дистанце, није тражило да буду критичари новонастајућег друштва – како су то некада од совјетских писаца тражили синдикати железничара (Ласић, 1970: 31) – колико апологети једне жртве положене у темељ нове будућности – тј. Народноослободилачке борбе – и напора младости да настави завет предака – у виду обнове ратом разорене отаџбине.

У тадашњој НР Србији, најмлађи песници су се окупљали око часописа „Младост“ и „Млади борац“, тј. београдске издавачке куће „Ново поколење“. У првом таласу послератних српских песника, међу најмлађима су се нарочито истицали Велес Перић, Славко Вукосављевић, Драгослав Грбић, Слободан Марковић, Бранко В. Радичевић, Мира Алечковић, Иван Ивањи и други. Стваралаштво већине наведених скоро је по правилу, већ у другој или трећој књизи, доживљавало видне промене, како по питању поетског израза, тако и по питању тематске преокупације. Певања о ратној прошлости, те изградњи, пругама и кубницама – са патосом који се из данашње перспективе може учинити као лажан, извештачен – ускоро су замениле интимистичке, „свакодневне“

³ Вид.: Политика, 28. октобар 1944. стр. 1.

теме, а што је даље, у перспективи, отварало пут ка наступању модернистичке поезије, која ће се утемељити књигама Миодрага Павловића и Васка Попе.

Топос концентрационог логора – као једне од најмонструознијих појава везаних за Други светски рат – у поезији која тематизује рат изузетно је слабо заступљен. Чак и код оних песника чије је лично искуство везано за концентрационе и „логоре за преваспитавање“, овај топос се не јавља често као тематска преокупација, иако је сасвим извесно да овакво једно искуство из својих сећања нису могли да потисну – било као епизоде у њиховом ратовању, било као догађаја који ће их касније одредити као личности. Невелики корпус песника који су се у својој поезији дотакли овог мотива, може се поделити на две групе, у зависности од тога да ли певају из сопственог логорашког искуства, или пак не.

У прву групу, која је прошла кроз логоре различитих типова, могу се сврстати Иван Ивањи, Слободан Марковић, Лука Солдић, Бранко В. Радичевић и Владимир Черкез, док се у другој налазе Ристо Тошовић и Радоје Радовановић.

Као једна крајње маргинална појава у књижевности оног времена – али и једна од ретких која у поезији одступа карактером своје поезије од већине – јесте Радоје Радовановић (1920–1968), песник који није, према Предрагу Палавестри, „имао довољно снаге да се супротстави општој клими лирске публицистике“ (Палавестра, 2012: 196), иако је исто покушао бивајући својеврсним ракићевским епигоним, у књизи песама *И вековима тако...* (1947) коју је сам издао. Радовановић је покушао да да својеврсни „лирски преглед“ страдања српског народа – од немањићког доба до краја Другог светског рата. Између осталог, у његовом опусу места је нашла и једна песма о усташком логору Јасеновац.

У њој, песми насловљеној „У Јасеновачком логору“, песник тематизује разговор између (најмање) два лица у логорским зидинама, ноћ пред покушај бекства у децембру 1944. Један глас поставља проблем братоубилачког рата – алудирајући на чињеницу да су Хрвати започели вршење геноцида над њиховим дојучерашњим комшијама, Србима, са којима су делили земљу, обичаје, културу, па чак и вокабулар – као сукоб двају народа, пре него као последицу фашистичке идеологије.

Други глас – или други гласови, не може се рећи са апсолутном сигурношћу – га разуверава: „Исто толико пати / И братско, везано срце, оштрицом прободено, / И црном, изродском чизмом у крви изгажено“, као и „Ти кривиш хрватски народ... Грубе су осуде твоје / А тешка клевета твоја, мој јадни, несретни друже... / За нашом младошћу ведром сва хрватска срца туже“ (Радовановић, 1948: 66).

Радовановић песму завршава сменом два гласа: првог, који најављује бекство и страдање, лешеве над којима „братско ће сузити око“ (Радовановић, 1948: 66), и другог, који оставља елиптичан завршетак, прекидајући разговор најавом доласка страже.⁴

Са друге стране, интересантни су случајеви Риста Тошовића (1923–1986)

⁴ Ипак, остаје неразјашњено да ли се бекство збило, с обзиром на то да се једини масовни покушај бекства из Јасеновца одиграо у априлу 1945. године.

и Владимира Черкеза (1923–1990). Први, кога Јован Деретић назива „идеологом младих“ (Деретић, б. г.), уредник првог послератног прегледа поезије најмлађих аутора, зборника насловљеног *Поезија младих* (1948), крајем 1949. године је у тексту насловљеном „О раду са младим писцима и омладинским књижевним часописима“ (Тошовић, 1949) *de facto* анатемисао стваралаштво Велеса Перића – који је тог месеца спроведен на голооточки логор – и осудио стваралаштво Владе Дијака – који ће и сам ускоро бити спроведен „на мермер“ – оба као интимистичку декаденцију, а њихове ауторе као лажне комунисте.⁵

У поеми „Застава“, објављеној у Тошовићевој дебитантској збирци песама *Стихови са Кошура* из 1948. године, аутор уз наслов ставља и следећу напомену: „1942. године усташе су засијале кукуруз на имањима побијених и протјераних у Јасеновац. Ноћу су дошле радне бригаде са Козаре и обрале кукуруз под самим Јасеновцем“ (Тошовић, 1948: 47). Након стихова који описују унутрашње стање једне од бригадирки, следе и стихови: „ – Јасеновац дријема у самртној јези, / откуцава поноћ на његовој кули, / иза жице лају будни митраљези!“ (Тошовић, 1948: 49). Атмосферу језе – масовног стрељања митраљезима у поноћ – ускоро, пак, прекидају оживела поља, „бригаде и заставе“, буди се смех у устрептаним грудима и, иницијална атмосфера убрзо прераста у оптимизам који собом, скоро по правилу, носе „радне акције“. Скоро дионизијску атмосферу, у којој се јавља и лик „насмејаног Тита“, пак, прекида напад крвника, који долазе као утваре, на коњима, и сабљама убијају бригадирке или их зверски муче до смрти. Тошовић троделну поему завршава епилогом, оптимистичном поруком да њихова жртва неће бити заборављена.

Подручје око Козаре и Грмеча је у овом случају – као и у Ћопићевој „Бици у Златној долини“ – простор у ком се одвија битка за жито и кукуруз, у периоду који ће касније постати познат као Трећа непријатељска офанзива, а логор Јасеновац тек локалитет који се помиње неодређено и мутно, као место страдања, мотив који се даље не разрађује.

Певајући о борби за кукуруз, Тошовић пак, свесно или нехотице, заправо говори једну горку истину о чињеници да НОВЈ никада није покушала напад на концентрациони логор Јасеновац где су, према једним подацима, након треће офанзиве усташе спровели и убили око 50,000 људи (Терзић, 1957: 235). У најмању руку је бизарна слика, грађена по контрасту, где се са једне стране спроводи масовно стрељање, а са друге браће кукурузана земљи оних који страдају под митраљезима.

Владимир Черкез је, у суштини, интересантан као песник који у својим песничким књигама – при чему прве две (*На ливадама : пјесме* и *Заставе Крајине*) тематизују ратно време – не спомиње своје логорашко искуство у Јасеновцу, где је провео око годину дана, пре него је пуштен (или размењен) са мањом групом „напредних омладинаца“, након чега се придружује НОБ-у.

Черкезово ћутање се може тумачити на неколико начина – са једне стра-

⁵ Податак је значајан ради увида у деловање Риста Тошовића као „идеолога младих“, односно, аутора који је у најранијем стваралаштву до танчина пратио линију КПЈ. Као идеолог омладине, Тошовић је својим песничким примером, несумњиво, имао да послужи и као узор млађим ствараоцима, било као антологичар или критичар.

не, може се говорити о жељи да се трауматично искуство потисне из сећања, односно, о осећању извесне неумешности да се једно такво застрашујуће искуство поетски обради, тј. да су разлози Черкезове ћутње разлози личне, индивидуалне природе. Са друге стране, могуће је да Черкез бира да јасеновачки логор не тематизује ради очувања тезе о „братству и јединству“ југословенских народа, јер – за разлику од „логора за преваспитавање“ у Смедеревској Паланци, који тематизују Радичевић и Марковић – овде се радило о логору смрти, притом логору за вршење геноцида над, углавном, српским живљем од стране званичне војске тзв. НДХ – а које је било изузетно осетљива тема, нарочито од 1948. године, када је, услед сукоба са Информбироом, било изузетно значајно одржати јединство конститутивних народа Југославије.

Бранко В. Радичевић (1925–2001), у својим *Песмама* (1949) обрађује своје логорашко искуство (urednik, 2013) у „логору за преваспитавање омладине“ у Смедеревској Паланци, где је био спроведен као партизански курир. У циклусу „Иза жица“, Бранко В. Радичевић, доминантно сетним, гласом носталгије, лиризује своја сећања из логорског окружења – чежњу за слободом која се огледа у шетњама улицама на којима нема пуцњаве, повратак мајци и огњишту, природи и безбрижном – али насилно прекинутом – детињству... Радичевић пева и о својој трансформацији у логорском окружењу, у песми „Кад би мати дошла“: „Ни по гласу ме не би познала, огрубео је, потмуо. / Сви ми имамо исти глас, јер иста су грла, сува“ (Радичевић, 1949: 12), или се обраћа вољеној: „Слободу да ти дам, / па макар она кликнула / право из мојих рана“ (Радичевић, 1949: 13), обраћајући се не само визијама својих ближњих, већ и персонификујући једина видљива тела, па макар она била и васионска, попут „Месеца над решеткама“, разговарајући са „Ветром у жици“ који наноси мрачне слутње.

Изразито су потресни Радичевићеви стихови: „Кад отворим очи – тама, кад затворим очи – тама“ (Радичевић, 1949: 19), одакле бежи у сновима, враћајући се већ наведеном лирском инвентару, поручујући себи: „Чувај снагу за дан, а ноћи ће проћи, / доћи ће дан и неће престати да свањива“ (Радичевић, 1949: 20).

Циклуси који уследе – из времена, чини се, ауторовог учествовања у борби – такође, у извесној мери – пре него се песник прихвати тематизовања радних акција – говоре о песниковој чежњи. Делује да је у Радичевићевој поезији простор логора само врхунац тескобе и немогућности кретања коју собом доноси рат – у борби, песник има могућност да погине борећи се, што му је у потпуности одузето у логорском окружењу.

Слободан Марковић – Либеро Маркони (1928–1990), већ је са тринаест година стекао својеврсно логорашко искуство, бивајући најпре депортован у логор у Каваји, одакле бежи, да би, две године касније, као и Радичевић, био затворен у Смедеревској Паланци (Радисављевић, 2008).

На пољу поезије се јавља књигом песама *После снегова* у којој – структурално, слично Радичевићу – први циклус посвећује данима у логору, односно, мотивима везаним за затвор – како у Пећи, тако, по свему судећи, и у Смедеревској Паланци. Тако, примера ради, у песми „Кула у Пећи“ говори о страдању

младе затворенице: „Девојку су младу шибали / горе но упрегу кад стане плут / Девојку су младу стрелићали“ (Марковић, 1949: 14). Попут Бранка В. Радичевића, и он из тамнице чезне за завичајем, присећајући се мириса, слика и породице. У песми „Чезнем дуње“, Марковић пева: „да миришу / завичајем / у тамници“, (Марковић, 1949: 15) тражећи дуње од сестре која је, нада се, још увек на слободи. Жеља за бекством у њему је јака, што је мотив који пак, није присутан код оболелог Радичевића: „– Ножем планине покидаћу жице. / Вратићу се, мајко, победан ко зора“ (Марковић, 1949: 17), док исто поручује девојци која је, од чобанице постала ратница, која га у завичају чека: „Стално кидам тврде везе, борбу водим. / Са грудима развалићу зид од жица“ (Марковић, 1949: 19).

Код Марковића, лик мајке и сестре, материнске фигуре, то јест, јавља се у тренуцима заточеништва – као и код Радичевића – док се потрага за фигуром, ликом оца јавља у тренуцима када рат пролази, када нестаје егзистенцијални страх јединке за свој опстанак, али се јавља немогућност настављања породичног живота, што је мотив који се код Марковића јавља на самом крају књиге, након циклуса „кубикашких“ песама о братству и јединству бригадира.

Иван Ивањи (1929), пред сам крај рата ухапшен је у Новом Саду – претходно на почетку рата, у Зрењанину, оставши без родитеља – и спроведен је у логор Аушвиц, а потом и Бухенвалд. О овом потресном искуству оставио је четири песме, објављене у његовој првој књизи песама, *Живећу увек пролећем*. Пратећи структуру која је присутна и код Марковића и Радичевића, Ивањи је у књизи објавио својеврсну лиризовану аутобиографију, на почетак, као догађај који је одредио његов идентитет, стављајући долазак у концентрациони логор.

Прва песма, наслова „Купатило“, сведочанство је о дехуманизацији вршеној над логорашима од стране нациста: „Ти људи више нису људи / већ бројеви“ (Ивањи 1950: 7) или „Што оста / – пумпу крви, / ко би срцем звао?“ (Ивањи, 1950: 7). Пред купатилом, Ивањи оставља одело, а са њиме и прошлост своју, која нестаје: „Остао је стражар. / И бич. / И кундак жут“ (Ивањи, 1950: 8). Страховита је тишина која влада у бараци, неупоредива са оном код Радоја Радовановића, где логораше воде жив, речит дијалог: „Једва чујно / сламарица је шуштала. / Наш шапат је био тиши“ (Ивањи, 1950: 9).

У песми „Свитање над Елбом“, у атмосфери дана који је окарактерисан као пука смена сунца и месеца – као извора који реку „посребрују“ или „позлаћују“ – песник себе види као тело, попут олова тешко. Он контрастира племените метале – злато и сребро – са „меким“ – али тешким – оловом; реку коју „оплемењују“ небеска тела својим сјајем, са својим телом које сјаја нема. Ипак, код Ивањија се сјај јавља изнутра, у стиховима који најављују песниково одбијање капитулације: „Повратила се вера стара / издржати / издржати треба“ (Ивањи, 1950: 11).

Последња, песма насловљена „Пролеће у логору“, говори о времену непосредно пред капитулацију Немачке. „Сунце је било / као у завичају“, пише Ивањи, „Али сенке, / то су биле сенке жица“ (Ивањи, 1950: 12). Испред логора цветају трешње – што је још један од, практично стандарних контраста у поезији логораша по принципу поређења живота изван логора и обамрлости „унутар

жице“ – а интересантан је лик стражара који, предосећајући крај и слом, кришом логорашима додаје хлеб. Понос логораша, како се песма ближи свом врхунцу и како логораша осећају неминовност победе, расте, и последњи пут – они одбијају хлеб, иако гладни, са жељом да сачувају своје достојанство на крају.

Лука Солдић, који није објавио ниједну ауторску књигу, иако се у времену после ослобођења бавио и писањем прозе и поезије, те са Чедом Вуковићем уредио зборник *Проза младих : зборник* (1948), јавља се песмом „Туђе дјевојке“ у већ помињаном зборнику Риста Тошовића *Поезија младих*.

Уз песму, Солдић пише и кратку напомену:

„Двије су пуне године пролазили цестом Абруца поред нашег логора, мало и велико, без разлике, шибало нас погледима мржње и једине ријечи које су достојавали да нам упуте биле су *tibelli, assassini, vigliacchi* (бандити, убојице, дивљаци)“ (Солдић, 1948: 144).

Изразито комплексне емоције Солдић обрађује у песми. Сам поглед на младе Италијанке, које на грудима носе „жутог цвијећа ките“, девојке „јесењу опите“, у њега буди устрепталост младости, али девојке одговарају страхом од „очију што са прозора плазе“ (Солдић, 1948: 144). Суочен са омразом, коју читава на лицима девојака, и сам лирски субјекат Солдићев проговара демонизујући, и сам се таквим осетивши: „Ви носите смрт и отрове страшне / и сутоне црне што тамјаном дишу“, слушајући у њиховим гласовима „крик и клетву, / мукли пљусак тијела, грозни смијех у мраку“, видећи како њихове косе „мрсише [...] руке што су робље клале“ (Солдић, 1948: 144).

Лирски субјекат чезне за брезама које га – као Радичевића јаблани – подсећају на завичај, односно, слободу. Иницијално осећање младалачке појуде и страсти, осећања мириса које се јавља у првим стиховима песме, убрзо је замењено претпостављеним међусобним разменама имаголошких представа – слободних девојака о логорашима, логораша о девојкама које љубе фашисти. Могући ток жудње за телесним, у самом је зачетку замењен чежњом за слободом и оним што слободу симболизује, на тај начин имплицитно показујући још једну од ратних страха.

У својој књизи, насловљеној *Сами против себе : усташтво у књижевности*, Миливоје Марковић се бави анализом књижевних дела која обрађују злочине усташких фашиста над српским становништвом. У књизи где се, са једне стране, хрватски аутори који говоре о усташким зверствима, пореде са ауторима других југословенских националности, видљив је изостанак младих, послератних песника који овај мотив тематизују. Осим И. Г. Ковачића и Владимира Назора, према Марковићевој евиденцији, практично нема хрватских песника који се мотива усташких зверстава дотичу – било на простору концентрационих логора, било ван њега – као ни оних ван ондашње НР Хрватске.⁶

Ристо Тошовић и Радоје Радовановић су, у том смислу, можда једини

⁶ Потребно је напоменути да је, у периоду од 1944. до 1950. године изашло неколико књига мемоарског карактера о логору Јасеновац, при чему се издвајају оне Илије Јаковљевића, Николе Николића и Антуна Барца.

песници српске књижевности који тематизују јасеновачки логор, иако не говоре из личног искуства, већ пре градећи извесну представу о логору. Барокна Тошовићева слика о црним коњаницима са сабљама, о митраљезима који се злокобно чују у поноћ, не одговара поетици остатка песме, који је изграђен по поетици садржаја послератног социјалистичког реализма – о жртвама, раду, акцијама омладинаца. Исто тако, слика коју предочава Радовановић, логораша који између себе разговарају припремајући бекство и притом негирајући генерализаторску запитаност једног од логораша, више подсећа на дијалоге у романима Оскара Давича који тематизују предратно време комунистичких *Робија* или Ћосићевом *Времену зла*, као да се ради о истражном затвору пре него логору смрти. Ако се ове слике упореде са мемоарским записима логораша који су објављивани непосредно по завршетку Другог светског рата или, примера ради, својеврсним есејистичким репортажама Горана Бабића објављиваним у „Оку“ осамдесетих година – касније скупљеним и објављеним у књизи *Само ти, синко, ради свој посао : записи 1999* – евидентно је да су и Радовановић и Тошовић – било свесно или ненамерно – подбацили у обради мотива логора у Јасеновцу.

Разлози оваквом неуспеху могу бити индивидуалне природе – било да се ради о недостатку песничког талента или информисаности о самом логору – али исто тако и, условно речено, политички, што би могао бити случај и са ћутњом Владимира Черкеза.

Песме које садрже изванредан мемоарски карактер, што је случај са Радичевићем и Марковићем, односно, Ивањијем и Солдићем, у сваком су случају успелија лирска остварења. Код Ивањија је овај мотив нарочито обрађиван са искључиво егзистенцијалистичког становишта, пре него идеолошког, што није случај са другим песмама из његове књиге, а које тематизују радне акције и песничко школовање. Као и Ивањи, и Марковић и Радичевић су у својим књигама оставили најуспешнија остварења онда када говоре о прошлости, пре него садашњици и будућности, које су писане са значајним утицајем доминантне књижевне поетике тог времена, односно, социјалистичког реализма; када њихова песничка индивидуа остварује свој израз без притиска извесних, условно речено, колективних књижевних назора – односно, назора наметаних колективу од стране доминантних књижевних теоретичара, све до појаве Зорана Мишића – и његових текстова објављиваних у часопису „Младост“, сабраних у књизи *Реч и време* из 1953. године – и поновног јављања Мирослава Крлеже и Оскара Давича на књижевној левици.

Лука Солдић, иако маргинална књижевна појава оног времена, оставља значајно сведочанство о логору у Аbruцу, о начину на који је цивилно становништво свих узраста посматрало логораше, попут варвара, а не еквивалентних људских бића, и његова песма стоји раме уз раме са остварењима друге тројице аутора са логорашким искуством, као лирско сведочанство о временима дехуманизације и изгубљености индивидуе у поремећеним вредностима цивилизације.

Топос логора у првом таласу послератне поезије ФНРЈ, управо, сведо-

чанство је о књижевној политици једног новог, друштва насталог из тзв. социјалистичке револуције. Са једне стране, логорашка прошлост песника је нашла, условно речено, функцију као контраста садашњости и будућности, као подсетник одакле се пошло у нове победе. Ипак, ћутња о усташким логорима – подједнако застрашујућа као и ћутња о Голом отоку – још је једно сведочанство о неодвојивости књижевног стваралаштва од партијске *линије* у првом периоду послератног стваралаштва у ФНРЈ.

Литература

- Бабић, Г. (1999). *Само ти, синко, ради свој посао : записи 1999*. Београд: С. Машић.
- Давичо, О. (1983). *Процеси*. Сарајево: Ослобођење.
- Деретић, Ј. (б.г.). *Кратка историја српске књижевности*. Посећен 19.2.2018. на страници www.rastko.rs https://www.rastko.rs/knjizevnost/jderetic_knjiz/jderetic-knjiz_12_c.html.
- Ивањи, И. (1950). *Живећу увек пролећем*. Београд: Ново Поколење.
- Комељ, М. (2009). Смрт против смрти, *Сарајевске свеске*, 25/26, 363–393.
- Ласић, С. (1970). *Сукоб на књижевној левници: 1928–1952*. Загреб: Либер.
- Марковић, М. (1991). *Сами против себе: усташтво у књижевности*. Горњи Милановац: Дечје новине.
- Марковић, С. (1949). *После снегова: песме*. Београд: Ново Поколење.
- Михајловић Михиз, Б.(2003). *Аутобиографија – о другима. Књ. 1*. Нови Сад: Соларис.
- Мишић, З. (1953). *Реч и време : разговори о поезији*. Београд: ИП Ново поколење.
- Палавестра, П. (2012). *Послератна српска књижевност 1945–1970 и њена историја*. Београд: Службени гласник.
- Радисављевић, З. (2008). Бард малих ствари, *Политика*, 25.10.2008.
- Радичевић, Б. В. (1949). *Песме*. Сарајево: Свјетлост.
- Радовановић, Р. (1947). *И вековима тако...* Београд: Штампарско-издавачко предузеће Н. Ф. Србије.
- Солдић, Л. (1948). Туђе дјевојке. У: Тошовић, Р. (прир.) *Поезија младих*. Београд: Ново Поколење.
- Терзић, В. (1957). *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945. Књ. 1, (Од слома старе Југославије до Другог заседања АВНОЈ-а)*. Београд: Војни историски институт Југословенске народне армије.
- Тошовић, Р. (1948). *Стихови са Кошура*. Сарајево: Свјетлост.
- Тошовић, Р. (1949). О раду са младим писцима и о омладинским књижевним часописима, *Младост: часопис за књижевност и културу*, бр. 11–12.
- urednik (2013). Бранко В. Радичевић. посећен 18.2.2018. на <http://www.cacak-dis.rs/vesti/branko-v-radicevic/>

THE CONCENTRATION CAMP TOPOS IN THE FIRST WAVE OF THE POST-WAR POETRY IN FPRY

Abstract

The earliest literature of the FPR of Yugoslavia had, in the period from the end of World War II until, approximately, the publication of the first books of poetry by M. Pavlović and V. Popa in 1952. and 1953. – the years that are, usually, considered as the beginning of the process of modernization of Serbian literature – undergone the influence of the national liberation struggle and „restorational“ enthusiasm. In both cases, writing and publishing meant subordinating subjective experiences to the ones of the collective, as well as ideological understandings. The lesser number of the poems created and published in this period, deal with the individualistic experience of the concentration camps as a specific topos in the war period. The idea of the paper is to, by analyzing the poems of R. Tošović, S. Marković, L. Soldić, I. Ivanji and others, present the diversity of the approach to one of the topics that did not belong to the propagated, optimistic-panegyric view on the new, revolutionary literature.

Keywords: concentration camp, post-war poetry, socialist realism.

КАД РЕФЛЕКТОР ПОСТАНЕ НЕГАТИВ: ПРОБЛЕМ (У)ВИДА У РОМАНУ *СМЕХ У ТАМИ* ВЛАДИМИРА НАБОКОВА

Апстракт

Приказати свет око себе у бојама, мирисима и звуцима потпуно супротним од оних које смо лично искусили један је од највећих изазова за сваког писца и уметника уопште. Потпуно одсуство вида је стога вероватно последња ствар коју бисмо могли довести у везу са Владимиром Набоковым, човеком који је захваљујући синестезији, вештини којом је овладао још у време док се као дечак играо коцкицама, као и својој љубави према лептирима, развио готово ненадмашну способност за уочавање детаља. Ипак, у роману *Смех у таму*, писац чији ум, по сопственом признању говори енглески, срце руски а уши француски, маестрално, готово кинематографски, обрађује мотив слепила кроз лик Алберта Албина – не само дословно, кроз саобраћајну несрећу која му одузима једно од чула – и фигуративно кроз чињеницу да постаје део љубавног троугла у коме се налазе Марго Петерс (Набоковљева прва Лолита) и њен љубавник Аксел Рекс – већ и на много ширем, општем плану, попут неразумевања уметности, а на крају крајева и живота уопште.

Кључне речи: Владимир Набоков, слепило, *Смех у таму*, љубавни троугао, синестезија.

1. Увод

Свакоме ко иоле познаје Набоковљев опус, било да се ради о критичару или о читаоцу, ће се, у неком тренутку проучавања замршених стаза којима је овај полиглотски геније смело ходио, врло вероватно, наметнути један сасвим оправдан закључак – тај да су најчудније судбине које могу задесити једно књижевно дело, по неком неписаном правилу готово увек бивале резервисане управо за његове романе. Почев од покушаја спаљивања рукописа у којима је и сâм њихов аутор спречаван, преко дивовских борби за проналажење издавача, до површних тумачења, те неколико верзија и превода – свако од њих морало је, чини се, да прође изразито трновит пут пре него што угледа светлост дана.

Роман *Смех у таму* представља епитом управо ове последње тврдње. Џулијан В. Коноли (Julian W. Connolly) у *Гарландовом приручнику за Владимира*

¹ Ментор: Проф. др Радојка Вукчевић

Набокова (1995) наводи да се ради о роману у који је поменути аутор унео највише измена током превођења истог са руског на енглески језик, обелодањујући да је први превод романа подарио Винифред Рој (Winifred Roy) 1936. године и да је исти носио назив *Camera Obscura*. У истом чланку се наводи да су у новој верзији романа промењена имена протагониста, као и начин на који Албин открива неверство своје љубавнице, а лик по имену Чипи (Cheapy) је у потпуности изостављен. Руска верзија имена протагонисте Кречмар замењен је Албином у новој верзији; Магда постаје Марго, Роберт Хорн је Аксел Рекс, а Албинова супруга Ана Елиза носи име Елизабет. Другачија имена имају и Елизабетин брат, као и писац са којим Албин често разговара. Даље се наводи да је овај роман посебан и због чињенице да Набоков користи нови приступ догађајима и ликовима у овом роману: кинематографске мотиве, слике и тачку гледишта и да „жели да напише целу књигу као да је у питању филм“ (као што је цитирано у Конолију 216).

Барбара Вајли (Barbara Wyllie) у Конолијевом (Connolly, 2005) *Приручнику за Владимира Набокова* објашњава да је Набоков одувек имао амбивалентан став према биоскопу, (који у овом роману заузима веома важно место), јер биоскоп истовремено представља епитом свега најгорег што припада комерцијалној, популарној култури, а с друге стране покреће неодољиву динамику узбуђења и чудеса која је, непобитно и непрестано фасцинантна.

2. Тематски оквир романа

Аутор Дејвид Ремптон (David Rampton) (1993) предлаже да се о овом роману говори као о једном од четири Набоковљеве „студије опсесије“ (34) будући да је то, како он тврди, главна особина набоковљанске нарације: радња се одвија око једне идеје која у потпуности обузима протагонисту. Ремптон даље тврди да су, иако је у питању његов најбољи руски роман, поменуто дело критичари систематично занемарили, јер све његове особине које га чине популарним међу читалачком публиком, критичари сматрају исувише лаким и очигледним. У питању је „парадигматска једноставност бајке, истраживање идеје да се жеља може манифестовати у облику лудила, студија повезаности секса, уметности и насиља“ (45). Један од новијих изучавалаца Набоковљевог стваралаштва, Леона Токер (Leona Toker) (1989), с друге стране, види одређене сличности овог романа са опусом Натанијела Хортона (Nathaniel Hawthorne), јер се *Скерлетно слово* завршава на исти начин на који *Смех у тами* почиње – опаском о надгробној плочи. Коначно, Лори Кленси (Laurie Clancy) (1984) види овај роман као „обраду вечног љубавног троугла, али оног спроведеног на нешто сложенијем и естетски остваренијем нивоу (...), везу између живота и уметности, маште и стварности“ (49).

Читава фабула романа представљена је већ у првом његовом пасусу: то је прича о богатом и срећном човеку по имену Албин који је због жене напустио љубавницу. Одиста, Албин са супругом Елизабет, коју је упознао у Берлину и ћерком Ирмом, живи у складној заједници и добија идеју да нека од чувених слика ита-

лијанске или холандске школе оживи на биоскопском платну уз помоћ филмског продуцента. Случајан одлазак у биоскоп проузрокован ненаданим вишком времена и један фаталан сусрет неповратно ће ставити тачку на већ поменуто породичну идилу, у тренутку када, упркос обесхрабрењима појединаца са којима је претходно разговарао, ступи у контакт са човеком по имену Аксел Рекс, заинтересованом за ову идеју. Албин „гуши сажаљење које осећа према сопственој жени и дозвољава пожуди да преузме контролу над његовим животом“ (Токер, 1989: 108). Супругу је волео али га није узбуђивала: „Амор који му је служио био је левак, безвољан и немаштовит“ (Набоков, 2016: 12). Гајио је искрене емоције према њој, али је истовремено постојала у њему горућа покуда која га је разарала. Марго је, с друге стране, девојка која је становала код фрау-Левандовске, а управо она ју је упознала са тридесетогодишњим мушкарцем по имену Милер, са којим је Марго била у недефинисаном, али врло интензивном односу целих месец дана, све док јој једног јутра није рекао да мора да оде и јавио јој се из Бремена, поручујући да је стан плаћен до јула. Тај догађај је оставио озбиљне последице на њу. Једно време је радила као модел у женској школи, а онда је упознала Албина и одмах схватила да: „морам да откријем како живи. Можда и није много богат, па што да се натезем с њим“ (Набоков, 2016: 35). Упустила се у ту авантуру са прецизно одређеним циљем и покренула читав низ догађаја који ће из корена променити неколико живота, а Албинову породицу распарчати, без икаквих изгледа за њено поновно окупљање, при чему „...Елизабет, мирна тридесетпетогодишња Елизабет никада није ни помислила да би је муж преварио“ (Набоков, 2016: 43).

3. Мотив слепила: дословно и метафорички

Леона Токер (Leona Toker) (1989) наводи да Набоков остварује метафору Албиновог моралног слепила на тај начин што истог лишава физичког вида, како би истовремено нагласила повезаност између дословног и метафоричког значења. У вези с тим, тврди она у истом чланку, значајна је и промена ранијег наслова у *Смех у тами* јер, иако роман обилује визуелним сликама и скривеним опаскама о оптичким илузијама, нови наслов садржи „злослутни звучни мотив који преноси суморну атмосферу која доминира у роману“ (120–121). То није, каже она, онаква врста смеха коју изазивају лаке комедије, већ *смех у тами*, један од најзлослутнијих звукова које људски глас може да произведе, а свој есеј завршава констатацијом да *Смех у тами* својом неугодном атмосфером и истраживањем теме безобзирности, представља одговор на свеопште процесе и догађаје који су се одиграли током те деценије.

Како Коноли (Connolly) објашњава у *Гарландовом приручнику за Набокова* (1995), у роману се не ради само о слепилу проузрокованом сексуалном жељом, већ је контекст немогућности увиђања много шири – „Албин не обраћа пажњу на ситне детаље одређених искустава која чине нечији живот драгоценим, јединственим и препуним чудеса“ (216). У истом чланку се наводи да Набоков открива поменуто слепило на неколико начина, у најширем смислу чињеницом

да није у стању да разликује аутентично од лажног, што се даље преноси и на сâм живот и онеспособљава га за раздвајање искреног од онога што то није – из истог разлога, успех који Марго постиже у управљању Албиновом личношћу не произилази толико из њене добре глуме колико из његове наивности.

Колико је у томе Марго вешта можда најбоље илуструје чињеница да се једном приликом обрела у његовој кући, истражила сваку просторију и на крају га закључала, те је Албин морао да слаже Пола, брата његове супруге, да је чуо провалника и да га је он закључао.

Лори Кленси (Laurie Clancy) (1984) објашњава да је Албинова способност самообмане усавршена до те мере да се огледа у спектакуларној немогућности да изађе на крај са било којом ствари, те да то представља разлог због кога се аутор обрушава на њега у толикој мери, истовремено штедећи Марго и Рекса. Управо кроз мотиве биоскопа и сликарства прецизно се описују Албинове најважније мане. Према Лорију Кленсију чине их: његова жарка жеља за лепотом и немогућност да је препозна; самообмана, подложност манипулацији коју спроводе други, паметнији и урачунљивији од њега и коначно, немогућност да учи на сопственим грешкама. С тим у вези, важно је напоменути да Рагу-Бувар (Raguet-Bouvar у Zunshine, 1999) примећује да *Camera obscura* не садржи толико директних и прецизних алузија на сликаре и сликање колико их има у *Смеху у тами*, разлажући свој аргумент даље констатацијом да се сви сликари деле у две категорије: *стари мајстори заната и модерно смеће*. Рагу-Бувар сматра да улогу озлоглашене варалице и презреног уметника у овом роману има Аксел Рекс, те да га његово име аутоматски смешта у групу извршилаца и уводи га у причу као зликовца, чија жртва постаје Албин. Иста ауторка даље објашњава да су сликарске школе и правци у овом роману супротстављени и представљају различите ставове према уметности и животу: стари мајстори су чврсто тло на којима Албин жели да изгради своју репутацију, нове тенденције опчињавају Марго, а Рекс је удаљен од обоје јер је само карикатуриста.

Лори Кленси (Laurie Clancy) се у већ поменутој студији (1984) осврће и на обраду других мотива који су у роману у тесној вези са видом и тврди да ни он није изузетак од чињенице да су позорница и биоскоп са својим елементима фантазије и илузије, те својом способности да удвоје стварност увек били надахњујући за Набокова, а самим чином куповине улазнице, тврди исти аутор, Албин прихвата оно што је судбина припремила за њега. Према Конолију (Connolly, 1995), биоскоп у коме Албин среће Марго иронично носи назив *Аргус*, по митолошком бићу које има очи свуда по телу. Као допуна Конолијевим размишљањима може послужити виђење Токерове (Toker) (1989), по коме филм који Албин гледа у биоскопу на дан када се упознаје са Марго предвиђа његову сопствену будућност, а сахрана коју замишља на дан рођења своје ћерке најављује ону којој неће присуствовати.

Његова ћерка Ирма умрла је јер је под повишеном температуром изашла на прозор, мислећи да је „чула познати звиждук у четири тона“ (Набоков, 2016: 93), мелодију коју је иначе певушио њен отац када би се враћао кући. Промрзла је и заспала, сањајући да са оцем игра хокеј на леду.

Убрзо потом, Марго и Албин су са Акселом Рексом, њеним потајним љубавником отишли у Ружинар и након неколико недеља Албину је писац Удо Конрад испричао истину о Акселу и Марго. Суочио ју је са тим, а она је све порекла, те је спаковао њихове ствари и сео са њом у аутомобил, али су доживели саобраћајну несрећу на мало оштријој кривини када су им двојица бициклиста пошла у сусрет. Албин је претрпео тешке последице, између осталог и слепило. Смештен је у болници у Грасеу, а овај део романа је нарочито мучан јер Албин стално тражи од Марго да упали светло и нада се да ће видети нешто када буде сунца или ако буде носио наочаре. „Био је тамо одвојен од оног претходног живота који се у свом најоштријем заокрету нагло угасио“ (Набоков, 2016: 49). Марго и Рекс су га сместили у кућу на падини изнад једне варошице и унајмили болничарку којој је речено да је Рекс његов лекар, а Марго нећака. Марго и Рекс су постепено, на превару, узимали новац од Албина. То је потрајало све док Пол није видео извештај о несрећи у новинама и дошао за њима у Швајцарску.

Пол је довео Албина назад његовој супрузи, али Албин није имао мира. Искористивши прилику када је Пол отишао у полицијску станицу, не би ли разјаснио неке детаље злочина који се одиграо, Албин је сео у такси и одвезао се код Марго, с намером да је убије, али је у том њиховом обрачуну ипак он био тај који је настрадао. Овакав крај пружа могућност читаоцу да се вајка над ауторовим суровим поступком и срди се на Марго која се попут јегуље измигољила из поменуте ситуације, на начин њој својствен током целог романа, остављајући нас да шкргућемо зубима због чињенице да правда, по ко зна који пут на овом свету, није задовољена.

Закључак

На самом крају овог приказа изнела бих своје виђење истог дела опаском да разумем зашто руски критичари нису фасцинирани овом *цртицом* у Набоковљевом опусу. Када узмемо у обзир чињеницу да је ово прва верзија *Лолите*, романа којим је Набоков напокон стекао одређену дозу финансијске сигурности, долазимо до закључка да је *Смех у таму* заправо послужио готово искључиво као квалитетан предлог за изузетан роман. Ипак, и поред тога у овом роману постоје одређени аспекти који се издвајају својом бриљантношћу, попут начина на који се у роману обрађује сликарска тематика, а који уједно открива Набоковљево изванредно познавање исте области; његов, у сваком роману присутан, невероватан осећај за детаљ; уверљивост са којом слика Албинову опсесивну жељу (што му можда и није толико тешко пало, с обзиром да их је, током живота и сâм имао неколико).

Изнад свега, сматрам да сâм расплет (чињеница да је Албин, коме је чуло вида главни инструмент за рад, ослепео) представља најсвирепију и најироничнију могућу казну за његов безобзирни поступак према сопственој породици и једно од најдомишљатијих разрешења неког романа, ако не у светској, онда бар у англо-руској књижевности.

Из свих горепомнутих разлога, *Смех у тами*, „ларва” раскошног лептира по имену *Лолита*, свакако заслужује извесну пажњу критике, а сасвим сигурно и потпуну преданост страственог читаоца.

Библиографија

- Clancy, L. (1984). *The Novels of Vladimir Nabokov*. London: Macmillan.
- Connolly, W. J (1995). The Garland Companion to Vladimir Nabokov. U: Alexandrov, E. V. (prir.). *Laughter in the dark* (214–225). New York: Routledge.
- Nabokov, V. (2016). *Smeh u tami*. Beograd: Lom.
- Raguet-Bouvard, C. (1999). Nabokov at the Limits: Redrawing Critical Boundaries (Border Crossings). *European Art: A Framing Device* (183–209). U: Zunshine, L. (prir.). Routledge: New York.
- Rampton D. (1993). Modern Novelists: Vladimir Nabokov. *Studies in Obsession: The Defense, The Eye, Laughter in the Dark and Despair*. 34–56. London: Palgrave Macmillan
- Toker, L. (1989). V. Nabokov: The mystery of literary structures. *Laughter in the Dark: Guinea Pigs and Galley Slaves* (107–122). Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Wyllie, B. (2005). Cambridge Companion to Nabokov. U: Connolly, W. J. (prir.). *Nabokov and cinema* (215–231). Cambridge: Cambridge University Press.

WHEN THE SPOTLIGHT TURNS INTO A NEGATIVE: THE PROBLEM OF (IN)SIGHT IN VLADIMIR NABOKOV'S *LAUGHTER IN THE DARK*

Abstract

Depicting our surroundings with colours, smells and sounds completely opposite to those known to us remains one of the biggest challenges for writers and artists in general. The complete absence of sight is thus probably the last thing one would associate with the man who developed an almost unsurpassable eye for detail, thanks to synaesthesia, an ability he acquired as early as a boy, while he was playing with alphabet blocks, and his love towards butterflies. In the novel *Laughter in the Dark*, however, the writer whose mind, according to his own words, is English, heart Russian and ears French, the motif of blindness is treated through the character of Albert Albinus, not only literally via the car accident that takes away one of his senses- and figuratively by making him a part of a love triangle together with Margo Peters (Nabokov's first version of *Lolita*) and her lover Alex Rex- but also on a more general plane, such as his failure to understand the depths of art and life itself.

Key words: Vladimir Nabokov, blindness, *Laughter in the dark*, a love triangle, synaesthesia

ПРЕФИКСАЛНА ТВОРБА И СЕМАНТИЧКЕ ВАРИЈАЦИЈЕ ГЛАГОЛА ВИЗУЕЛНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ

Анстракт

За предмет истраживања у овом раду узети су глаголи визуелне перцепције у српском језику који имају богату полисемантичну структуру и од којих, додавањем префикса, настају многи нови глаголи, понекад и са другачијим значењем (*гледати, видети, вирити, мотрити и пазити*). Значења свих анализираних глагола, који су најпре представљени појединачно са својим префиксалима, а потом и упоредно проучавани, утврђена су на основу речника Матице српске. Циљ овог истраживања је увиђање значењског односа међу издвојеним глаголима ове лексичко-семантичке групе, као и међу њиховим префиксалним твореницама. Примарна значења пет мотивних глагола подразумевају способност вида и дефинисана су коришћењем именица *очи* и *поглед* или синонимних, детерминисаних глагола (нпр. *скривено гледати* код *вирити* или *пажљиво гледати* код *мотрити* и *пазити*). За разлику од других, префикс *за-* има могућност додавања свим овим глаголима, с тим што се једино код глагола *завидети* губи значење визуелне перцепције. Из анализе проистиче да глаголи са више значења (*гледати, видети*) учествују у грађењу већег броја префиксалних твореница, које су такође, у већини, полисемантичне (*прогледати, превидети*).

Кључне речи: српски језик, глаголи визуелне перцепције, префиксација, семантика, морфосемантика.

Увод

У српском језику бројни су примери глагола који се односе на људска чула. Пошто се њима означава процес којим човек сазнаје или перципира своју околину, такве глаголе називамо глаголима перцепције. Међу њима се једна посебна група односи на чуло вида, па је према томе реч о визуелној перцепцији. „Природа глагола перцепције је таква да нико не може потврдити тачност исказа, осим лице које је субјекат” (Bulatović, 1999: 34). Саговорници не могу бити сигурни да је особа која им се обраћа заиста перципирала нешто из спољне средине, јер то понекад може бити само привид или производ фикције.

Ова скупина глагола налази своје место у литератури. О глаголима визуелне перцепције нарочито је писао, између осталих, Жељко Марковић. Утврдио је четири улоге аргумената ових глагола: „улогу перципијента, објекта

¹ djsunjevaric@gmail.com

перцепције, органа опажања и спацијалног детерминатора” (2012: 71). На основу дефинисаних аргумената аутор анализира глаголе визуелне перцепције илуструјући примерима из више светских језика. Марковић одређује и ситуационе типове у којима се јављају најфреквентнији глаголи визуелне перцепције *видети* и *гледати* (2007: 481–488). И у другим својим радовима овај проучавалац глагола перцепције посебну пажњу посвећује анализи њиховог значења у српском језику, често их упоређујући са стањем у словеначком језику (Marković, 2013: 61–75). Визуелну перцепцију компаративно је проучавала и Весна Булатовић (1999) сагледавши глаголе енглеског и српског језика. У својој књизи *Визуелна перцепција у енглеском и српском језику* класификује их на основу тога да ли је перципирање које означава глагол вољно или невољно. Такође, ауторка посебно издваја глаголе свршеног од оних несвршеног вида. Приступа детаљном проучавању сваког од издвојених глагола у српском, али и енглеском језику. За сваки глагол упоређивана су значења и дати примери из више речника. Примењена је компоненцијална анализа, која ће као добар теоријско-методолошки поступак бити коришћена и у овом раду. Приликом анализе грађе имаћемо у виду констатације и закључке претходних проучавалаца.

Управо су глаголи визуелне перцепције узети за предмет овог рада. Издвојено је пет полисемантичних глагола који учествују у грађењу више префиксалних твореница: *гледати*, *видети*, *вирити*, *мотрити* и *пазити*. Циљ овог истраживања је уочавање разноврсности префикса који се додају овим глаголима, њихове продуктивности и поливалентности, као и увиђање семантичких варијација између издвојених глагола и њихових префиксала, али и међу њима самима.

Анализа грађе

Грађу за проучавање чини пет наведених мотивних глагола и сви префиксали њима мотивисани. За глагол *гледати* наводи се девет значења, а примарно потврђује да се ради о глаголу визуелне перцепције: „имати поглед, очи управљене на некога или на нешто”². Већ коришћењем именица *поглед* и *очи* у дефиницији упућује се на перцепцију чулом вида. Лексема *видети* је семантички разноврснија, што се потврђује у Речнику, који наводи четрнаест значења. Ипак, само два се односе на чуло вида („имати способност вида; запазити, запажати очима” и „запазити, уочити”), док су се остала углавном удаљила од тога. У објашњењу глагола *вирити* („гледати скривено”) користи се чест глагол визуелне перцепције *гледати*, који овде нема своје потпуно значење, јер је детерминисан лексемом *скривено*. Слично је и са примером *мотрити*, где се глагол *гледати* у дефиницији детерминише прилогом *пажљиво*, а основно значење петог издвојеног глагола визуелне перцепције *пазити* гласи: „пажљи-

² Сви примери и њихова значења преузети су из *Речника српскохрватског књижевног језика* (RMS).

во пратити погледом; бити усредсређен, концентрисан на што напрегнуто гледајући”. Глаголи *вирити*, *мотрити* и *пазити* немају толико богату полисемантичну структуру као прва два примера, а чак се и дефинишу помоћу глагола *гледати* и *видети*. Међутим, значења свих ових глагола су слична, повезује их визуелна перцепција и могу се посматрати у односу неправне синонимије. Једино се лексема *видети* разликује од осталих по томе што не означава вољну перцепцију као други примери. Жељко Марковић наводи да „глаголи *гледати* и *видети*, главни представници глагола визуелне перцепције, имају субјекатске аргументе у различитим семантичким улогама” (2012: 72), јер се првим глаголом означава да особа активно и вољно перципира околину, а другим да се сасвим случајним погледом нешто опажа. Сви мотивни глаголи који су узети за предмет истраживања јесу несвршени, с изузетком двовидског глагола *видети*, јер се њиме истовремено „изражавају и свршени и несвршени вид” (Bulatović, 1999: 105).

ГЛЕДАТИ

Глагол *гледати* је незаобилазан пример када се говори о визуелној перцепцији. Његова полисемантична структура и разноврсност префикса који му се могу придодати стварајући нове глаголе постављају га на прво место значајних примера за анализу у групи глагола визуелне перцепције. Цео глагол *гледати* у основи је четрнаест префиксала забележених у Речнику (RMS). Префикси који учествују у грађењу нових глагола су: *до-*, *з-*, *за-*, *из-*, *над-*, *о-*, *од-*, *по-*, *пре-*, *при-*, *про-*, *раз-*, *са-* и *у-*.

У значењу лексеме *догледати* („1. угледати што надалеко, докле се може видети. 2. престати гледати, свршити гледање”) задржана је семантика мотивне речи, тј. и у новом глаголу доминира визуелна перцепција. Смисао гледања одређен је даљином или завршетком радње, а префикс поред сужавања значења носи и промену у виду глагола. Мотивисана реч је свршеног глаголског вида, док је глагол *гледати* увек несвршен (трајни). Ни новонастала лексема није једнозначна, већ Речник бележи два њена значења.

Префикс *з-* у примеру *згледати* такође мења глаголски вид. У Речнику је ова лексема одређена као необична, а дефинише се синонимним глаголима визуелне перцепције: „сагледати, угледати, опазити”³. Према томе, лексема *згледати* остаје у домену вида. За разлику од глагола у основи, мотивисана реч има само једно значење.

Полисемантична и знатно фреквентнија је лексема *загледати*. Међу првим значењима ове речи наводи се „бацити поглед”, „упрети поглед” и сл., а објашњава се и навођењем синонимних глагола који су предмет овог рада: *за-вирити*, *погледати*, *опазити*, *спазити* и *угледати*. Визуелна перцепција доминира и у овом примеру, а префикс мења вид мотивног глагола, те је добијен свршени глагол.

³ Сви наведени глаголи обухваћени су анализом у овом раду као префиксалне творенице издвојених мотивних глагола.

Свршеног вида је и префиксална твореница *изгледати*. Ни овај глагол нема измењено значење мотивне речи, већ је оно само модификовано: „дovршити гледање, гледајући стећи, добити”. Ова лексема настала од глагола *гледати* је једнозначна. Може се поставити наспрам глагола *догледати*, јер са другим његовим значењем успоставља синонимни однос.

Следећи префиксал *надгледати* објашњава се другим глаголом визуелне перцепције *погледати*, тако да не излази из семантичког поља ове групе лексема. Значење је тачно одређено, те овај пример није полисемантичан. Слично је и са глаголом *одгледати* који има једно значење („пратити погледом”), конкретније од мотивне речи. Међутим, префикс *од-* је једини префикс који се додаје глаголу *гледати*, а не носи промену глаголског вида. Занимљиво је да се све више ова префиксална твореница користи у комплетивном значењу, тј. означава да се нешто гледа до краја и тада је глагол *одгледати* свршеног вида⁴.

Остале моносемантичне лексеме добијене префиксацијом су *прегледати*, *разгледати* и *угледати*. У Речнику се све три речи дефинишу уз помоћ неког синонима из групе глагола визуелне перцепције: код лексеме *прегледати* у објашњењу се наводи *разгледати*, код *разгледати* *прегледати*, а код *угледати* – *опазити*, *спазити* и *видети*. Стога, оне се нису семантички удаљиле од глагола у основи. Синонимија се уочава у пару *прегледати* и *разгледати*, а сви ови глаголи су свршени.

Значењски су богатије преостале префиксалне творенице мотивисане глаголом *гледати*. Једна од таквих је *огледати*, која се најпре дефинише синонимним глаголима *прегледати* и *разгледати*. На основу одређења рекло би се да ни ова лексема не излази из домена вида. Међутим, у секундарном значењу „покушати, опробати, окушати” губи се семантика визуелне перцепције. У другом значењу речи *огледати* ништа не упућује на чуло вида. Глагол *погледати* је такође свршеног вида и има два значења („а. управити поглед према коме, чему, обухватити погледом, гледнути. б. обазрети се, осврнути се.”). Прво задржава семантику визуелне перцепције, док је у другом она мало померена, али се такво значење јавља и као секундарно код глагола *гледати*. Такав је случај и са лексемом *пригледати*. Примарно значење овог свршеног глагола делимично чува смисао визуелне перцепције карактеристичан за његов глагол у основи („погледати, обићи кога или што ради надзора”), али се другим делом дефиниције удаљава од њега. Семантичка варијација глагола *гледати* најочљивија је баш у овом примеру. Излажење из домена вида јавља се у другом значењу глагола *пригледати* „припазити, причувати”, јер упућује да се неко брине или води рачуна о некоме. Два значења има и лексема *сагледати*. У првом је наведен синонимски низ који чине различити глаголи визуелне перцепције (*угледати*, *опазити*, *запазити*, *видети*), док друго означава процес умног сазнавања и схватања. Секундарно значење се не односи на перципирање чулом вида, тако да је и у овом примеру донекле измењена семантика.

Најбогатију полисемантичну структуру има префиксална твореница *прогледати*. Од шест значења која се наводе у Речнику, два секундарна су из-

⁴ Овакво дефинисање глагола *одгледати* није потврђено у Речнику.

губила везу са визуелном перцепцијом. За разлику од примарног значења („гледајући видети кроз што”) које је у блиском семантичком односу са мотивном речју, четврто и пето гласе: „а. продрети у што разумом, открити, схватити што. б. потпуно упознати, разоткрити кога” и „добити рупе од дуге употребе, подерати се”. Сâм префикс *про-* допринео је да се овако измени значење које има глагол у основи. Четврто значење ове лексеме подразумева умни процес којим се пролази кроз нешто да би се добила суштина и оно је блиско секундарном значењу глагола *сагледати*, док је пето означено као шаљиво и користи се када се говори о одећи или обући.

На основу анализе префиксалних твореница мотивисаних глаголом *гледати* види се да значајан број префикса учествује у грађењу нових речи у чијим основама је овај мотивни глагол. За разлику од лексеме *гледати* која је несвршеног вида, сви примери осим *одгледати* (према RMS) свршени су, што значи да придодати префикси уносе промену глаголског вида. Од четрнаест мотивисаних лексема половина је полисемантична, као и глагол *гледати* који им је у основи. Често се ови глаголи дефинишу синонимним глаголима, па се задржава значење визуелне перцепције, али се јављају и случајеви семантичког варирања и измене значења мотивног глагола. Међутим, неретко су и та значења која излазе из домена вида присутна као секундарна у богатој полисемантичној структури мотивног глагола. Углавном се у примарним значењима задржава домен чула вида, док најслабију везу са мотивном речју има глагол *пригледати*, који није толико чест у српском језику. Највећу фреквентност, па стога и највише значења има лексема *прогледати*.

ВИДЕТИ

Други „главни представник” глагола визуелне перцепције, како истиче Жељко Марковић, свакако је глагол *видети*. У литератури се углавном раздвајају глаголи *гледати* и *видети* на основу субјекта који вољно или невољно нешто перципира, али и самог глаголског вида, јер је, за разлику од *гледати*, глагол *видети* најчешће свршен. У Речнику се пак наводи да се исти облик може односити и на несвршени вид. То потврђује и Весна Булатовић приликом класификовања глагола визуелне перцепције наводећи и облик *видети* међу несвршеним глаголима, поред чешћег *виђати* (1999: 101). Овај глагол у основи је десет префиксалних твореница. Префикси којима се оне граде јесу следећи: *до-*, *за-*, *из-*, *на-*, *пре-*, *пред-*, *при-*, *про-*, *раз-* и *у-*.

Иако је лексема *видети* изразито полисемантична, чак пет префиксала у чијим се основама јавља има само једно значење. Глагол *довидети* се односи на чуло вида, јер значи да се погледом допире до неке тачке докле око може да види. Слично значење је примећено и код примера *догледати*, што упућује на то да овакву семантику овим речима доноси сâм префикс *до-*. Код глагола *завидети* уочава се семантичка варијација мотивне речи. Значење ове лексеме „бити незадовољан због нечега што други има или постиже; прижељкивати оно што други има” не односи се на перцепцију чулом вида. Семантика

је потпуно промењена у односу на глагол *видети*, а мотивисана реч је несвршеног глаголског вида. Ретка је употреба лексеме *навидети* која се налази у Речнику. Уместо дефиниције дат је један синонимни глагол *мрзети*. Смисао визуелне перцепције и овде је изгубљен, а овај глагол је такође несвршен као и претходни. Примером *предвидети* означава се процес нагађања будућности. У основи је глагол визуелне перцепције, јер се „гледањем” у будућност слути шта ће се догодити. Међутим, пошто у том процесу не учествује чуло вида, таква семантика је померена у други план. Ближи значењу мотивне речи је глагол *развидети*, јер се у објашњењу налазе два глагола визуелне перцепције настала префиксацијом („разгледати, размотрити, испитати; обавестити се о нечему”). Ипак се визуелна перцепција само делимично задржава и прилично удаљава од њене суштине. Осим глагола *завидети* и *предвидети*, све остале једнозначне префиксалне творенице са глаголом *видети* врло су слабе фреквентности у српском језику. И оне које се употребљавају не користе се у значењу чула вида, већ имају померену семантику коју уноси додати префикс.

Исти број префиксала од глагола *видети* одликује се вишезначношћу. Један од њих је *извидети*, који се користи у два значења. Његово примарно значење („истражити, испитати, проучити”) не упућује на перципирање чулом вида. Друго значење је одређено за језик војника, али је донекле ближе визуелној перцепцији, јер се у дефиницији користи глагол *разгледати* и односи се на утврђивање распореда и активности непријатеља. Јачу везу са значењем мотивног глагола одржава лексема *превидети*. И она се реализује у два значења: „а. не видети, не опазити. б. изоставити, пропустити” и „прегледати, разгледати”. Доминантни су примери глагола визуелне перцепције у објашњењу ове речи. Прво значење је чешће у српском језику, али не мора нужно да се употреби само када нешто није виђено (под а), већ и када је нешто случајно прескочено или заборављено (под б), па је семантика у овом примеру проширена и ван домена вида. Разноврсни глаголи визуелне перцепције присутни су и у дефинисању лексеме *привидети* која има три значења. Основно значење је „мало погледати, проверити”, где је поље вида сужено, али у осталим значењима доминира перцепција очима. Као и код претходна два примера, и код глагола *провидети* један од синонима у дефиницији је глагол са истим префиксом, у чијој основи је лексема *гледати*. Прво значење („видети кроз што, прогледати”) идентично је са примарним значењем лексеме *прогледати*. Речник наводи још једно одређење овог глагола, које је фигуративно и веома разгранато на више ужих значења. Углавном се сва та ужа значења могу свести на синонимни глагол *предвидети*, али већина излази из домена вида, нарочито како се иде према крају полисемантичне структуре лексеме *провидети*. Један од синонима који се наводи код овог глагола је *увидети*. Првим значењима лексеме *увидети* упућује се на умну активност и размишљање, а тек треће значење бележи синонимне глаголе визуелне перцепције *видети* и *спазити*. Самим тим, овде се може говорити о семантичкој варијацији мотивне речи.

Од десет префиксалних твореница глагола *видети* само су *завидети* и *навидети* несвршеног вида. У процесу префиксације учествују исти префикси

као и код глагола *гледати*, изузев *на-* и *пред-*, што сведочи о њиховој продуктивности, али и карактеристичном значењу које уносе у новостворену реч. Већи је степен напуштања и варирања значења визуелне перцепције у примерима са основом *видети*. Половина анализираних префиксала је полисемантична, а као и код глагола из претходне групе, уместо дефиниција чест је синонимски низ разноврсних глагола.

ВИРИТИ

У Речнику се за глагол *вирити* наводе само два значења, од којих прво сведочи да се ради о глаголу визуелне перцепције. Ни број префикса који се додају овом глаголу није велики, а сви они су учествовали у грађењу префиксалних твореница са претходно анализираним глаголима. Издваја се укупно седам префикса: *з-*, *за-*, *из-*, *на-*, *по-*, *при-* и *про-*.

Два глагола добијена префиксацијом имају само једно значење: *звирити* и *навирити*. Код лексеме *звирити* наводи се да је у питању покрајинска варијанта глагола *вирити*. Стога је овај пример маркиран и спецификован за одређени крај. Глагол *навирити* је, за разлику од мотивне речи, свршеног вида, чему је допринео додати префикс. Значење се није изменило и упућује на процес да се нешто погледа „за часак”. Оба ова глагола задржавају семантику мотивне речи.

Сви остали префиксали од глагола *вирити* су полисемантични. Глагол *завирити* је свршеног вида и има два значења. У првом се два пута јавља глагол визуелне перцепције *погледати*, тако да не излази из семантичког поља вида. Ипак, другим значењем се од њега доста удаљава: „заћи некуд мимогред, успутно, на кратко време, навратити, свратити”. У овом значењу нема ничега што би упутило на чуло вида, тако да оно потпуно излази из његовог домена. Семантика префиксала *извирити* најближа је мотивној речи, с тим што се код свршеног глагола *извирити* гледање ближе одређује конструкцијом „показујући се што мање”. Уз ову дефиницију наводи се и синонимни глагол *провирити*. Друго значење овог глагола идентично је секундарном значењу лексеме *вирити*: „помолити се, мало се показати”, а оно одступа од смисла визуелне перцепције. Готово исто секундарно значење има и лексема *повирити*, док је примарно доста разноврсније: „а. мало погледати кроз какав мали отвор или иза каквог заклона. б. бацити поглед, погледати испод ока. в. доћи куда, обићи кога задржавајући се само најкраће време”. Једино прво значење под в не подразумева чуло вида, јер се односи на физичко посећивање некога. Глагол *привирити* у разговорном стилу такође значи свратити на кратко код некога. То је његово секундарно значење, док је примарно богатије ужим значењима, од оних који упућују на визуелну перцепцију до фигуративних који се односе на разумевање нечега, тј. улажење у суштину. Три значења забележена су код глагола *провирити*. Значење „погледати кроз узан отвор” је основно и оно остаје у домену вида, а поред дефиниције дат је и синоним из ове групе *извирити*. Друго и треће значење повезано је са секундарним значењем мотивног глагола.

Анализа префиксала са основом *вирити* показује да додати префикси мењају вид мотивне речи, тако да настају свршени глаголи, осим покрајинске

лексема *звирити* која је несвршеног вида. Семантика ових глагола углавном остаје у домену визуелне перцепције и у јакој је вези са значењима глагола у основи. Скоро сви издвојени примери су полисемантични, са изузетком глагола *звирити* и *навирити*, којима се у Речнику наводи једно значење.

МОТРИТИ

Исти број префикса учествује у грађењу префиксалних твореница у чијој основи се налази глагол *мотрити*. Као и лексема *вирити*, и ова има само два значења, од којих је друго одређено као необично. Међутим, семантика овог глагола је у пољу визуелне перцепције, због чега је узет за предмет овог рада. Следећи префикси уз глагол *мотрити* стварају нове речи: *за-*, *на-*, *по-*, *про-*, *раз-*, *с-* и *у-*.

Пет префиксалних твореница дефинише се само навођењем синонимног низа глагола из ове лексичко-семантичке групе. То су лексеме *замотрити*, *намотрити*, *помотрити*, *смотрити* и *умотрити*. Глаголи *опазити* и *спазити* јављају се као објашњење лексема *замотрити*, *намотрити*, *смотрити* и *умотрити*, глагол *угледати* дефинише *замотрити*, *намотрити* и *умотрити*, а наводе се и примери са истим глаголом у основи: *смотрити* за *намотрити*, *промотрити* и *размотрити* за *помотрити*. Све ове лексеме су свршеног вида, као и два преостала префиксала из ове групе *промотрити* и *размотрити*. Код ових глагола у Речнику се поред синонима дају и одређене дефиниције: *размотрити* значи „размислити о нечему, претрести, проучити, анализирати”, док је *промотрити* семантички разноврснији („а. пажљиво, са свих страна погледати кога, што, разгледати. б. упознати се с чим истражујући стање, околности, садржај, последице чега.”). Лексема *размотрити* губи значење визуелне перцепције и односи се на мисаону активност. За разлику од ње, *промотрити* само другим делом излази из домена вида, док је значење под а идентично примарном значењу мотивног глагола.

Све речи из ове групе добијене префиксацијом су моносемантичне и углавном се одређују упућивањем на синонимне глаголе. Префикси уносе разлику у виду глагола, тако да су сви префиксали свршеног вида, а значење је потпуно промењено једино у примеру *размотрити*.

ПАЗИТИ

Иако се у српском језику лексема *пазити* најчешће употребљава у значењу „бринути се (о коме, чему), чувати (кога, што)”, у Речнику је то њено секундарно значење, док основно значење овај глагол смешта у групу глагола визуелне перцепције. Од овог глагола настаје најмање префиксалних твореница, јер у творби учествује укупно шест префикса: *за-*, *о-*, *по-*, *при-*, *с-* и *у-*.

Са само једним значењем издвајају се два префиксала која имају глагол *пазити* у основи. Лексема *попазити* има значење „припазити неко време на кога, што”. Према томе, она задржава значење мотивне речи, али је смисао визуелне перцепције мање приметан у односу на бригу и чување. Глагол *спа-*

зити је фреквентнији, што се уочава и његовом појавом у речничким дефиницијама. Међутим, и он је једнозначан: „погледом уочити, угледати, опазити, приметити”. Својим значењем у потпуности одговара групи глагола визуелне перцепције.

Преостала четири примера садрже више значења. Међу њима два глагола дефинисана су помоћу синонима, тако да се у једном значењу јављају глаголи визуелне перцепције, а у другом глаголи који нису из тог семантичког поља и не односе се на чуло вида. Лексема *припазити* примарно значи исто што и *причувати*, док се у другом одређењу наводи глагол *опазити* и тиме се овај пример приближава домену чула вида. Код глагола *упазити* случај је обрнут. Основно значење даје глаголе визуелне перцепције *спазити* и *угледати*, док секундарно наводи лексему *упамтити*. Најбогатију полисемантичну структуру међу овим префиксалима има глагол *запазити*. Његово примарно значење „примити што чулом вида, уочити, видети, осетити” остаје у истом семантичком пољу, док су остала од њега више удаљена. Тако је и са лексемом *опазити*, која првим значењима упућује на чуло вида, а у потоњим се таква семантика губи (нпр. „напоменути, додати, рећи”).

Анализирани префиксали са *пазити* су свршеног вида, што је у супротности са несвршеним глаголом који им је у основи. Доминантно је значење визуелне перцепције и у овој скупини примера, а јављају се и семантичке варијације мотивног глагола. Сви префикси који су додавани глаголу *пазити* врло су продуктивни, јер су учествовали и у префиксацији претходних мотивних глагола.

Семантички односи између глагола

Као што је већ уочено, све анализирани мотивне глаголе повезује једна заједничка компонента њиховог значења, а то је чуло вида. Према томе, између њих се може успоставити синонимни однос. Али, и све мотивисане речи које су у раду анализирани ступају међусобно у неку врсту семантичких односа захваљујући њиховим префиксима.

Од седамнаест различитих префикса који се додају издвојеним мотивним глаголима визуелне перцепције, префикс *за-* има најинтензивнију дистрибуцију, јер гради префиксалне творенице са сваком од пет мотивних глагола који су узети за предмет овог рада. Поред заједничког префикса, ове лексеме су и семантички блиске. Односе се на перципирање чулом вида (глаголи *загледати* и *завирити* означавају вољну, док *замотрити* и *запазити* невољну перцепцију), а у дефинисању лексеме *загледати* као синоним наводи се глагол *завирити*. Све ово иде у прилог томе да се успостави синонимни однос између ових глагола. Међутим, лексема *завидети* одступа од тога, јер излази из домена вида и једино је овај глагол са префиксом *за-* несвршен. Овакав однос пет мотивисаних глагола са префиксом *за-* подударан је са односом глагола који су у њиховим основама. Као што се код мотивисаних издваја лексема *завидети*

по значењу и глаголском виду, тако се код мотивних глагола издваја *видети* по виду и припадности групи глагола невољне перцепције.

По дистрибуцији, префиксу *за-* блиски су префикси *по-*, *при-*, *про-* и *у-*, јер сваки од њих гради по четири префиксала. Префикс *по-* додаје се глаголима *гледати*, *вирити*, *мотрити* и *пазити*. Све префиксалне творенице осим *попазити* имају значење визуелне перцепције, а глагол *погледати* налази се и у одређењу лексема *повирити* и *помотрити*. Ова три глагола представљају синониме, али не потпуне, јер им се не поклапају сва значења, већ сам основна. Сви анализирани глаголи са префиксом *по-* су свршеног вида и означавају вољну перцепцију⁵. Глаголи се префиксом *при-* (*пригледати*, *привидети*, *привирити* и *припазити*) имају макар једно значење које се односи на чуло вида и сви су свршени. У објашњењу лексеме *пригледати* јавља се глагол *припазити*, док се код *привидети* јавља *пригледати*. Ови глаголи у већој или мањој мери имају слично значење. Исто је и код префиксала са префиксом *про-*. Глаголи *прогледати*, *привидети*, *повирити* и *промотрити* означавају гледање кроз нешто одређено, неки отвор, и тако ступају у синонимијску везу. Синонимне су и лексеме *угледати*, *увидети*, *умотрити* и *упазити*, а све их повезује једночлани синоним *спазити*. Такође, оно што одликује све наведене префиксалне творенице са префиксом *у-* јесте свршени глаголски вид, као и невољна визуелна перцепција. Однос синонимије среће се и у пару *догледати* и *довидети*, јер ови глаголи означавају гледање нечега докле је могуће. Сва блиска значења лексема са истим творбеним формантима на почетку, а различитим основама, у вези су са самим префиксом који имају и захваљујући коме су добили такво значење.

Семантичка блискост, тј. један вид синонимије уочљив је и између глагола са различитим префиксима. Лексеме *догледати* и *изгледати* имају значење завршетка радње (гледања) и свршеног су глаголског вида. Синонимни однос јавља се и између глагола *извирити* и *повирити*, али и код других парова са истом основом (нпр. *погледати* и *разгледати*). Посебно блиско значење имају они глаголи који се јављају у речничкој дефиницији или синонимском низу са глаголима које дефинишу⁶. Оно што је уочљиво на основу проучавања ових глагола визуелне перцепције јесте да се у дефиницијама као синоними често заједно јављају лексеме *опазити* и *спазити*, а и у својим одређењима упућују једно на друго. Исти су и према глаголском виду и типу визуелне перцепције. Међутим, и између њих постоји разлика на значењском плану. Весна Булатовић примећује да је шире значење лексеме *опазити*: „Оно обухвата перцепцију другим чулима и закључивање путем менталних процеса” (1999: 108). Глагол *спазити* односи се конкретно на перципирање чулом вида.

Поред синонимије, јавља се и антонимски однос међу појединим глаголима. Насупрот лексеми *опазити* стоји глагол *превидети*, којим се означава да је визуелно перципирање пропуштено. На основу супротног значења ових

⁵ Одређење типа визуелне перцепције не важи за префиксалну твореницу *попазити*, која према анализи не припада овој групи глагола, јер се семантички удаљила.

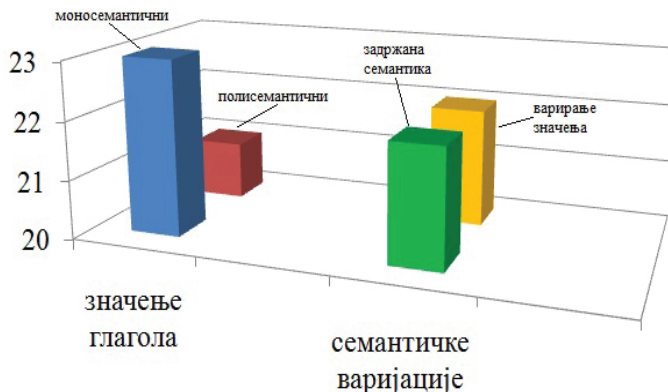
⁶ О таквим примерима је током анализе у раду већ било речи (уп. префиксале глагола *мотрити*).

примера успоставља се међу њима однос својеврсне антонимије. Лексема *загледати* својим секундарним значењем блиска је глаголу *заволети*, али се тим значењем супротставља семантици глагола *навидети* („мрзети“). И овим паром потврђује се постојање антонима међу анализираним префиксалима. Речи супротног значења нису заступљне у већем броју, јер углавном сви примери припадају истој лексичко-семантичкој групи.

Полисемантичност проучаваних лексема допринела је појави блиских, али и супротних значења међу појединим глаголима. Највише је синонима код глагола са истим префиксима или основама, али јављају се и другачији примери (нпр. *угледати* : *опазити*). Антонимија је у анализираној грађи ретка појава и то само код глагола који излазе из домена вида. Правих синонима и антонима нема, јер се подударане обично јавља на основу само једног значења, а не целе полисемантичне структуре. Глаголи *опазити* и *спазити* су семантички ипак најближи.

Закључак

Из анализе глагола визуелне перцепције у српском језику, задржавајући се на глаголима *гледати*, *видети*, *вирити*, *мотрити*, *пазити* и њиховим префиксалима, види се велика разноврсност значења које примери носе захваљујући придодатим префиксима, тако да ни основна семантика чула вида није занемарена. Од пет мотивних речи настале су 44 префиксалне творенице, међу којима 23 има само једно значење, а 21 је полисемантична (слика 1).

Приметно је да они глаголи са богатијом полисемантичном структуром учествују у грађењу већег броја префиксала, а и ти новонастали глаголи су најчешће полисемантични (*гледати* – *прогледати*). Када се посматра полисе-

мантична структура префиксала, уочава се да половина (22) задржава значење мотивне речи, тј. остаје у домену вида, док се друга половина грађе (22) неким својим значењем или у потпуности удаљава од семантике глагола визуелне перцепције или је скроз напушта и добија ново значење (слика 1). Међутим, то семантичко варирање мотивног глагола ретко обухвата комплетно значење префиксалне творенице. У потпуности измењено значење јавља се у примерима *завидети*, *навидети*, *размотрити* и *попазити*. Иако се у њиховим основама налазе глаголи визуелне перцепције, значење је потпуно измењено и не осећа се семантика чула вида.

Префикси који су додавани мотивним речима углавном су високо продуктивни у српском језику, али јављају се и они који учествују у грађењу само једне префиксалне творенице. Таква су само 4 префикса од укупно 17 који су учествовали у префиксалној творби издвојених глагола и срећу се у следећим примерима: *надгледати*, *одгледати*, *сагледати* и *предвидети*. Префикс *за-* је семантички поливалентан, јер се везује за сваки од пет мотивних глагола и њиме се остварују разноврсна значења у блиској или даљој вези са визуелном перцепцијом. Неки од анализираних мотивисаних глагола ступају у односе синонимије и антонимије, што показује њихово семантичко богатство. Овим истраживањем утврђено је да творба речи у српском језику богата речник, али и конкретизује и ствара многа значења која су нова или само представљају семантичке варијације мотивне речи.

Литература

- Babić, S. (1991). *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Bulatović, V. (1999). *Vizuelna percepcija u engleskom i srpskom jeziku*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore.
- Klajn, I. (2002). *Tvorba речи u савременом српском језику*. Део 1, Слагање и префиксација. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска.
- Marković, Ž. (2012). Аргументи глагола визуелне перцепције. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. 55, св. 2, 71–84.
- Marković, Ž. (2007). Ситуациони типови глагола *видети* и *гледати*. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. 50, 481–488.
- Marković, Ž. (2013). Српски глагол *угледати* и његови словеначки еквиваленти. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXVIII-1, 61–75.
- Piper, P. i Klajn, I. (2014). *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- RMS: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. IV–VI. Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.

SDR: *Семантичко-деривациони речник*, св. 2, Човек – унутрашњи органи и ткива, психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, средство. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2006.

Stanojčić, Ž. S. (2010). *Граматика српског књижевног језика*. Београд: Креативни центар.

PREFIXAL FORMATION AND SEMANTIC VARIATIONS OF THE VERBS OF VISUAL PERCEPTION

Abstract

What has been taken as the subject of the research in this work are the verbs of visual perception in the Serbian language that have rich polysemantic structures and from which, by adding prefixes, many new verbs, sometimes even with different meanings, are derived (*look, see, peek, observe* and *look out*). The meanings of all analysed verbs, which are primarily presented separately with their prefixal derivatives, and then studied comparatively, are formulated on the basis of the dictionaries of 'Matica srpska'. The aim of this research is to gain the insight into their the meaning relation among the separated verbs of this lexico-semantic group, as well as among their prefixal derivatives. Primary meanings of five motive verbs involve the ability to see and are defined by the use of the nouns *eyes* and *a look* or synonymous, determined verbs (for example *looking furtively* when it comes to peeking or *looking carefully* when it comes to observing and looking out). As opposed to all others, the prefix 'za-' in Serbian can be added to all these verbs, with the exception of the verb 'zavideti' (English – *envy*) which loses the meaning of visual perception. On the basis of analysis, it can be concluded that verbs with several meanings (*look, see*) take part in the formation of a large number of prefixal derivatives which are also, in most cases, polysemantic ('**progledati**' English – *see again*, '**prevideti**' English – *oversee*).

Key words: the Serbian language, the verbs of visual perception, prefixation, semantics, morphosemantics.

ПОЗОРИШТЕ, БИОСКОП И МУЗИКА У ГРЧКИМ И СРПСКИМ ФРАЗЕОЛОГИЗМИМА: СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА

Апстракт

Путем синоптичке анализе у истраживању разматрају се грчке вишечлане језичке јединице које садрже три компоненте уметничке позадине (позориште, биоскоп, музику), и њихови преводни еквиваленти у савременом српском језику. Коришћен корпус је ексцерпирана грађа из једнојезичних или двојезичних, општих или фразеолошких речника испитаних језика. Са посебним освртом на синхрони опис основних својстава изабраних фразема, тежимо ка идентификацији концептуализације њихових карактеристичних сличности и системских разлика са семантичког становишта. Као методолошки оквир узета је билатерална метода системско-функционалног поређења, и то посматрана интерлингвално, при чему је полазни језик грчки, а циљни језик српски.

Кључне речи: позориште, биоскоп, музика, фразеологизам, грчки, српски.

Уводне напомене

Креативно стимулисање чула, стабилан темељ међуљудске комуникације и конструктивно испољавање емоцијских нијанси одржавају се надахнутим уметничким манифестацијама. Будући да су у њих уткана одређена знања, искуство, смисао и значење по Солару (Solar, 2006: 305), уметност се јавља као дијахронично културолошко обележје које је сасвим нераздвојиво од човекове бити. Стога у сваком језичком коду те неоспорне чињенице образлажу доминантно постојање устаљених синтагматских или реченичних целина, које су у насталом експресивном споју изгубиле семантичку аутономност, а стекле нови конотацијски садржај (Šipka, 2006: 133–137; Menac, 2007: 5–15; Zgusta, 1991: 153–159).

Обележја рада (тема–корпус–метода)

Предмет рада су фразеологизми који у свом лексичком саставу садрже лексеми са најчесталијим елементима из позоришта, биоскопа, музике као саставним деловима, а који су заступљени у два савремена балканска језика, односно у грчком и српском језику.

Анализа је вршена са лексичко-семантичког становишта, са циљем да се утврди у којој мери се концептуализоване специфичности уметничке културе грчког и српског народа подударају, и на који начин говорници грчког и српског језика их лексикализују кроз вишечлане језичке јединице.

Методом контрастивне анализе проучавамо одговарајући корпус који је заснован на дескриптивним и фразеолошким, једнојезичним и двојезичним речницима (БГ, ВРС, КФР, МФ, МХФ, ОФР, СРС, ФХ). Састоји се од укупно 366 лексичких јединица, 166 грчких и 200 српских: 133 устаљене језичке јединице (66 у грчком и 67 у српском) указују на главна обележја позоришта; 59 случајева (25 грчких, 34 српска) описује важне појмове биоскопа; 174 идиома (75 припада полазном језику, то јест грчком, док 99 потиче из циљног језика, односно српског) илуструју карактеристике музике.

Идиоматски изрази представљају се уз неопходне ознаке (Г = грчки; С = српски). Грчки фразеолошки обрти су акценатовани, али и транскрибовани према Међународној Фонетској Абецеди, а дослован превод даје се у витичастим заградама.

Позориште (133 = Г: 66 & С: 67)

авлѐа {завеса, застор}

(а) почетак догађаја, откривање процеса

Г₁: ани́уи (сикѓнете) и́ авлѐа {отвара се (диже се) завеса}

Г₂: ани́уо (сикѓно) тин авлѐа {отварам (дижем) завесу}

С₁: завеса се диже

С₂: застор се отвара

(б) завршетак делатности, крај ситуације; скривање од јавности

Г₁: катева́зи тин авлѐа {спушта завесу}

Г₂: кли́ни (пѐфти) и́ авлѐа {затвара се (спушта се) завеса}

С₁: завеса је пала (застор је пао)

С₂: спуштати застор (завесу)

дра́ма {драма}

(а) наглашено изражавање забринутости за небитан догађај ради изазивања пажње других особа; непотребно преувеличавање

Г: ми́н то́ ка́нис дра́ма {не чини га драмом}

С: правити драму

(б) вршење радње уз тешкоћу или мрзовољу

Г: и́не дра́ма ја́ на́ ка́ни ка́ти {драма је како би он нешто учинио}

(с) главно лице у трагичном догађају

Г: протаґонисті́с дра́матос {протагонист драме}

те́атро {позориште, театар}

(а) особа која је у потпуности посвећена позоришту

Г: άνθρωπος τὸ θεάτρου {човек *позоришта*}

С: **театралан** човек

(b) позориште сенки, Карађоз

Г: θεάτρο σκιόν {позориште сенки}

С: **позориште** сенки

(c) пренемагати се с превише геста и емоција

Г: πέзо θεάτρο {глумим *позориште*}

С: изводити (правити) **театар**

(d) по први пут учествовати у представи

Г: вјено стό θεάτρο {излазим у *позориште*}

(e) повредити достојанство, понижавати самог себе

Г: γίνομε θεάτρο {постајем *позориште*}

(f) бавити се театром

Г: íме стό θεάτρο {јесам у *позоришту*}

(g) опера

Г: лирикó θεάτρο {лирско *позориште*}

κομωδία {комедија}

(a) правити се, пренемагати се, изигравати, имати дволично понашање

Г: πέзо κομωδία {глумим у *комедији*}

С: правити (чинити) **комедију**

(b) узимати нечији истински или измишљен недостатак као повод за јавно исмејавање, ругати се

С: терати **комедију**

κῦκλα {лутка} & μαριονέτα {марионета}

(a) покорник, послушна особа која без отпора врши жељу претпостављеног, слабић

Г: íне μαριονέτα {он је *марионета*}

С: **лутка** на концу

(b) особа или предмет са спољашњом лепотом, али ружним садржајем

Г: ап' ёксо κῦκλα кέ апó меса панῦκλα {извана *лутка*, а *изнутра куга*}

μάσκα {маска} & προσοπίο {маска}

(a) откривање правог карактера, показивање скривених мисли

Г₁: вυάзо τί μάσκα {скидам *маску*}

Г₂: πέφτι τό προσοπίο {спушта се *маска*}

Г₃: πέφτун и μάσκεс {падају *маске*}

С₁: **маска** је пала

С₂: под **маском**

C₃: скидати (стргавати) **маску** с лица

(b) заштитни део возила и пловних средстава

Г₁: њ **мáска** тý афтокинíту {*маска аутомобила*}

Г₂: њ **мáска** тý плíу {*маска брода*}

C₁: **маска** аутомобила

C₂: **маска** брода

(c) неискрен човек који лажно приказује своје врлине

Г: фораó **мáска** {*носим маску*}

C: носити **маску**

(d) козметички производ за неговање или лечење коже, косе, лица

Г: њ **мáска** оморфхјáс {*маска лепоте*}

C: **маска** за лепоту

параскíнио {кулиса}

(a) приговори и одлуке који су намерно скривени од публике, а одређују јавне догађаје

Г: дрó пíсо апó тá **параскíниа** {*делујем иза кулиса*}

C: радити нешто иза **кулиса**

пара́стаси {представа}

(a) представљати спектакл пред публику

Г₁: анева́зо **пара́стаси** {*дижем представу*}

Г₂: пéзо сé **пара́стаси** {*играм у представи*}

C: играти **представу**

(a) пренемагати се, забављати се у озбиљној ситуацији

Г: пéзо **пара́стаси** {*глумим у представи*}

C: правити **представу**

(b) имати успешно присуство и импресивну активност

Г: дíно **пара́стаси** {*дајем представу*}

(c) показивати јаче изражену особину у поређењу са другим; доминирати; засењивати

Г: клéво тíн **пара́стаси** {*крадем представу*}

пра́кси {чин}

(a) трагичан крај случаја

Г: телефтéа **пра́кси** тý дра́матос {*последњи чин драме*}

C: последњи **чин** драме

(b) обављати нешто без претходног договора са заинтересоваим особом

Г: врíскоме прó тетелезмéну **уεуονóтос** {*налазим се пред свршеним догађајем*}

С: стављати (доводити) пред готов (свршен) **чин**

скини́ {бина, позорница, сцена}

(а) повлачити се из глуме; престати деловати у јавном животу

Г: енгаталипо тй **скини́** {напуштам **сцену**}

С₁: напуштати **бину (позорницу, сцену)**

С₂: одлазити (силазити) с **позорнице**

(б) постати глумац

Г: ву́ено (аневéно) стй **скини́** {излазим (пењем се на) **позорницу**}

С₁: излазити на **бину**

С₂: ступати на **позорницу (сцену)**

(с) током позоришне представе; у центру пажње

Г: епй **скини́с** {на **сцени**}

С: на **сцени**

(д) мозаик друштвених (модних, политичких, ратних, спортских) делатности

Г: икономикй (киноникй, полемикй, политикй) **скини́** {економска (друштвена, ратна, политичка) **сцена**}

С: друштвена (економска, модна, ратна, спортска) **бина (позорница, сцена)**

(е) препирати се, свађати се, разљућивати се

Г: кáно (димииуруó) **скине́с** {правим (стварам) **сцене**}

С: правити **сцене**

(ф) ситуација потпуног нереда, велика галама

Г: **скине́с** апи́ру кáлус {**сцене** бесконачне лепоте}

трајодја́ {трагедија}

(а) очајавати без разлога; стварати непотребне проблеме

С: правити **трагедију**

Биоскоп (59 = Г: 25 & С: 34)

астéри {звезда}

(а) најбоље раздобље; најзначајнији успех

С: **звездани** тренутак

уони́а {угао}

(а) угао гледања

Г: оптикй **гонй́а** {оптички **угао**}

С: **угао** гледања

(б) другачије гледиште, различито мишљење, неслагање

Г: влéпо апó áли оптикй **гонй́а** {посматрам са другог оптичког **угла**}

С: гледати из другог **угла**

(с) имати посебан начин процењивања ситуације

Г: влѣпо апó тї дикї му оптикї **гонїа** {видим из свог доптичког угла}

С: гледати из свог угла

иподїоме {глумити} & ипокрїноме {правити се} & паристáно {представити се као} & тó пѣзо {играти, изигравати}

(а) лукава особа која се прави да ништа не зна како би избегла сопствену одговорност

Г₁: **паристáно** тóн Кинéзо {самог себе представљам као будалу}

Г₂: **паристáно** тó хазó {самог себе представљам као будалу}

С₁: **глумити** болесног мајмуна

С₂: **изигравати** будалу

С₃: **правити се** блесав (Енглеz)

(б) неморалан човек који се представља као честит, док лицемерно показује финоћу

Г: **иподїоме (ипокрїноме)** тóн калó (á)јо {правим се добар (светац)}

С₁: **глумити** часну сестру

С₂: **изигравати** даму (свеца)

(с) бити равнодушан

Г: **иподїоме (ипокрїноме)** тóн адиáфоро {правим се индиферентан}

С: **глумити** кључ од луднице

(д) лажно пожртвовна и осетљива особа

Г: тó пѣзо евѣсѳитос {изигравам осетљивог}

С: **глумити** срце

(е) глупа особа која сматра да је оштроумна

Г: тó пѣзо éксипнос {изигравам паметног}

С: **правити се** паметан

ка́мера {камера}

(а) фотогенична особа која лепо изгледа на филму или фотографијама

Г₁: урáфо стїн **ка́мера** {снимам на камери}

Г₂: тóн ауапáи њ **ка́мера** {воли га камера}

С: волети кога **камера**

(б) прикривене чињенице радње која се десила у одређеном времену и простору

Г: пїсо апó тїс **ка́мерес** {иза камера}

С: иза **камера**

плáно {план}

(а) бити најважнији, налазити се у центру пажње, истицати се

Г: éрхоме (перно) сé прóто **плáно** {долазим (прелазим) у први **план**}

C₁: бити (остајати) у првом **плану**

C₂: гурати (долазити, избијати, стављати) у први **план**

(b) бити занемарен, запостављати се

Г: ёрхоме (перно) сё дёфтеро **плáно** {долазим (прелазим) у други **план**}

C₁: бити (остајати) у другом **плану**

C₂: гурати (падати, стављати) у други **план**

рб́лос {у́лога}

(a) немати важности, бити без икаквог значаја

Г₁: дён пёзи (канёна) **рб́ло** {не игра (никакву) **у́логу**}

Г₂: ёхи (пёзи) дёфтерёвонда (микрó) **рб́ло** {има (игра) секундарну (малу) **у́логу**}

C₁: играти споредну (малу, другостепену) **у́логу**

C₂: не игра никакву **у́логу**

(b) извршити пресудан значај, имати велико значење, бити важан међу осталим

Г₁: апокто́ (ёхо, пёзо) **рб́ло** клид́и {стичем (имам, играм) кључну **у́логу**}

Г₂: ёхо (пёзо) меу́ало (спудёо) **рб́ло** {имам (играм) велику (важну) **у́логу**}

C: играти (имати) важну (велику, кључну) **у́логу**

(c) имати највеће шансе за победу

Г: ó **рб́лос** ту́ фавор́и {у́лога *фаворита*}

C: **у́лога** фаворита

(d) врста игра у којој учесници преузимају улоге замишљених јунака у измишљеном свету (најчешће јавља се као техника психијатрије или при учењу страних језика)

Г: пехн́иди **рб́лон** {играње **у́лога**}

C: фантазијска игра (замишљено играње) **у́лога**

(e) сукоб између тешко спојивих обавеза које појединцу намеће друштвени идентитет и његових стварних могућности

Г: с́ингруси **рб́лон** {сукоб **у́лога**}

C: сукоб (конфликт) **у́лога**

(f) одлично тумачење улоге од глумца

Г: бёно сто́ пец́и ёно́с **рб́лу** {улазим у кожу неке **у́логе**}

(g) замењивати, преузимати дужност (место, улогу)

Г: пёзо то́ **рб́ло** {играм **у́логу**}

сенáрио {сценари́ј}

(a) радио адаптација драме

Г: радиофоникó **сенáрио** {радио *сценари́ј*}

C: **сценари́ј** радио драме

тениа & фíлм {филм}

- (a) бити опседнут сопственим мислима
 C₁: бити у своме **филму**
 C₂: вртети свој **филм** у глави
- (b) обнављање редоследа догађаја, присећање појединости радње
 C: вратити **филм**
- (b) досадно понављање исказаних прича
 C: вртети исти **филм** у глави
- (c) губити стрпљивост, нервирати се, реаговати темпераментно
 C: пукао коме **филм**
- (d) не остварење жеље
 C: тај **филм** нећеш гледати
- (e) стара и општепозната чињеница
 C: тај **филм** смо већ гледали (видели)
- (f) сасвим различите ствари које међусобно повезивање не карактерише
 C: то је из другог **филма (вица)**

киниматоурафикос {филмски}

- (a) веома брзо, у највећој брзини
 Г: ме киниматоурафики тахитита {кинематографском брзином}
 C: филмском брзином

Музика (174 = Г: 75 & C: 99)

азма {пев, песма}

- (a) пресмртно дело књижевника или научника које се сматра нарочито важним; последњи покушај пре трагичног краја
 Г: кикнио **азма** {лабуђи **пев**}
 C₁: лабуђа **песма**
 C₂: лабуђи **пев**
- (b) најлепша љубавна песма
 Г: **азма** **азма́тон** {**песма над песмама**}
 C: **песма** над **песмама**

ако́й {слух} & афтí {уво}

- (a) урођено својство слуха да прима и памти тонове у њиховој физичкој висини
 Г₁: апóлити **ако́й** {апсолутни **слух**}
 Г₂: апóлито **афтí** {апсолутно **уво**}
 C: апсолутни **слух**

(b) имати развијену музичку концепцију

Г₁: ёхо **афтí** {*имам уво*}

Г₂: пéзо мусикó брүано мé тó **афтí** {*свирам по слуху*}

С: имати **слуха**

(c) вештина у одређивању основних обележја тонова (висина, јакост, боја, трајање)

Г: мусикó **афтí** {*музичко уво*}

С: музикални **слух**

(d) школовањем стечена способност распознавања тонова у међусобним односима

Г: схетикí **акоí** {*релативни слух*}

С: релативни **слух**

(e) нечија тенденција да намерно не чује непожељне или неугодне звукове или речи

Г: епилектикí **акоí** {*селективни слух*}

С: селективни **слух**

вјоlí {**виолина**}

(a) главна виолина у оркестру, особа која има највише утицаја

Г₁: íме тó прóто **вјоlí** {*јесам прва виолина*}

Г₂: пéзо тó прóто **вјоlí** {*свирам прву виолину*}

С₁: прва **виолина**

С₂: свирати прву **виолину**

(b) једнако понашање које узнемирава или изазива досаду

Г₁: синехíзо тó íдјо **вјоlí** {*настављам исту виолина*}

Г₂: тó **вјоlí** **вјоláки** {*виолина мала виолина*}

(c) откривање човековог карактера

Г: тí **вјоlí** варáи {*какву виолина лупа*}

(d) бити занемарен; имати другостепену функцију

С: свирати другу **виолину**

даўли & тамбүрло & тíмбано {**бубањ**}

(a) јак откуцај срца

Г: í кардја́ му хтипа́и сáн **даўли** (**тамбүрло**) {*моје срце лупа као бубањ*}

С: срце лупа као војни **бубањ**

(b) имати велики трбух

Г: тендо́но тíн килја́ сáн **тíмбано** {*затежем стомак као бубањ*}

С: затегнути трбух као **бубањ**

(c) прекомерно конзумирање хране

Г: (тíн килја́) тíн ёкана **даўли** {*(стомак) сам учинио бубњем*}

(d) отицање, ненормално накупљање течности у међућелијским просторима

Г: *γίνομε даўли* {*постајем бубањ*}

(e) бити сувише гладан, трпети жељу за храном

Г: *ί κιλά му пези даўли (тамбурло)* {*мој стомак свира бубањ*}

(f) осећати велики притисак у глави (од напора или брига)

С: глава ми је као **бубањ**

(g) нераздвојне особе; предмет који припада чему

С: као шипка уз **бубањ**

(h) не побеђивати; чекати ред кад се поново буде одлучивало

С: остајати у **бубњу**

(i) материјално пропадати, банкротирати

С: одлазити на **бубањ**

(j) непотребно разгласити, објавити нешто не намењено јавности

С: ударати на **бубањ**

δίσκος {**диск, плоча, послужавник**}

(a) без муке обезбедити пожељне ствари

Г₁: *τά θέли óλα стó δίσκο* {*хоће све на послужавнику*}

Г₂: *тý та пијенун óла стó δίσκο* {*све му доносе на послужавнику*}

С: давати (добијати) све на **тањир** (**тацни**)

(b) округла плоча у коју су урезани одређени садржаји (музика, говор)

Г: **δίσκος** *γυραμόφону* {*плоча грамофона*}

С: грамофонска **плоча**

(c) неидентификован летећи објект

Г: *ипτάμεнос δίσκος* {*летећи диск*}

С: летећи **тањир**

(d) просити; пуштати у оптицај нове песме

Г: *вυάζο δίσκο* {*вадим плочу*}

(e) на самопонижавајући начин мољакати, просјачити

Г: *периφέρο τό δίσκο* *τίς еπετίас* {*разносим плочу просјачења*}

(f) досадно понављање истих прича

С₁: *вртети* увек исту **плочу**

С₂: понављати (звучати) као покварена **плоча**

(g) поступати другачије, мењати начин размишљања

С: мењати (окретати) **плочу**

зурна́с {зурла}**(a)** неважна особа, небитан чинилац

Г: њ телефтѐа трѝпа тѹ зурна́ {последња рупа зурле}

(b) хвалисати се, правити се важан

Г: камарóни сáн ѳѝфтѝкос зурна́с {хвали се као циганска зурла}

ѝхос {звук}**(a)** аеродинамичка појава која настаје при досезању брзине звука летећег објекта

Г: спáзо тó фрáума тѹ ѝху {пробијам баријеру звука}

С: пробијати звучни зид (звучну баријеру)

(b) физички феномен којим резултира поравнавање брзине извора звука и звука

Г: тó фрáума тѹ ѝху {баријера звука}

С: звучна баријера (звучни зид)

(c) запаљење уха због промена у притиску који је узрокован од механичких осцилација

Г: лѝфкóс ѝхос {бели звук}

(d) посредно, индиректно

Г: сѐ ѝхо плáѳио {у косом звуку}

кóрно {рог}**(a)** држати чију страну

С: пухати у исти рог

кудѹни {звоно}**(a)** обзнањивати у јавности, широко наглашавати

Г: кремѹн сѐ кáпхјон кудѹња {вешају му звона}

С: вешати (ударати) на велико звоно

(b) почетак школске године

Г: прóто кудѹни {прво звоно}

С: прво звоно

(c) појачана опрезност

Г: трѝто кудѹни {треће звоно}

С: треће звоно

мусики́ {музика}**(a)** немилосрдно премлаћивање

Г: ксѝло метá мусики́с {батине уз музику}

ριθμός {ритам, такт}

(a) равномерно покретима одређивати ритам

Г: δίно τό ριθμό {дајем *ритам*}

С: давати (ударати) **такт**

(b) изазивати ненормално понашање; доводити у стање раздражености (несигурности, збуњености); разбешњивати

Г: вуάзо ектός ριθμού {избацујем ван *ритма*}

С: избацити (изводити) из **такта (концепта, равнотеже)**

сάλпинга {труба}

(a) прегласно, бучно

Г: ѝ сάλпинγес τίς Ιεριχύς {*трубе Јерихона*}

С: као **труба** јерихонска

(b) непријатна ситуација или велика опасност се приближавају

Г: ѝχисан ѝ сάλпинγес {звучиле су *трубе*}

С: одјекнуше **трубе**

(c) развиковати, рекламирати

С: саставити шаке у **трубу**

τόνος {тон}

(a) одређивати стил, смер, начин; функционисати као узор

Г: δίно τόν τόно {дајем *тон*}

С: давати **тон**

(b) подвиковати у узбуђењу или у љутњи; износити оштрији став

Г: ανεβάзо (ιπσόно) τόν τόно {*подижем (повисујем)тон*}

С: повисивати (подизати) **тон**

(c) говорити тише; показивати дух компромиса; бити скромнији у својим захтевима

Г: катевάзо (хамилоно) τόν τόно {*спуштам (снижавам) тон*}

С: спуштати (снижавати) **тон**

(d) понављати емфатично, истицати, подцртавати важност

Г: επαναλαμβάно (λέο) сέ блус тус **τόнус** {*понављам (причам) у свим тоновима*}

(e) тензија се повећава, ментална или сентиментална напетост расте

Г: ѝ **τόни** ανεβένун {*тонови се дижу*}

(f) бити усклађен, показивати сагласност

С: бити у **тону**

τραγῦδι {песма}

(a) бити принуђен, доживљавати присиљавање

Г: кέ θά πίς кί éна **τραγῦδι** {*и ћеш рећи чак и неку песму*}

(b) запевати

Г: пхјано ена **траууди** {хватам неку **песму**}

(c) досадно понављање нечег старог и познатог; остајати при свом мишљењу

С₁: иста (стара) **песма**

С₂: певати исту **песму**

С₃: увек иста **песма**

(d) усвајати друге ставове, говорити на другачији начин

С₁: мењати **песму**

С₂: певати другу **песму**

(e) позитиван ток ствари

С: иде као **песма**

(f) пропадати, више не бити способан

С: отпевати **песму**

(g) бити готов, завршавати се

С: **песми** је крај

(h) сасвим различита ствар, неједнака ситуација

С: то је друга **песма**

трауудб {певати}

(a) хвалити улизивачки

Г: **трауудб** диџирамвус

С: **певати** хвалоспеве (дителирамбе)

(b) имати изузетно леп глас

Г: **трауудб** сан хелидбни {невам попут **славуја**}

С: **певати** као славуј

цабуна {дипле}

(a) прихватати понуду; давати пристанак

С: пухати у нечије **дипле**

(b) различита прича

С: то су друге **дипле**

(c) мењати мишљење

С: ударити у друге **дипле**

(d) бити нечији истомишљеник због сопственог интереса

С: ударити (свирати) у исте **дипле**

флогуера {свирала}

(a) занемарив податак; безначајан човек

С: девета (задња, последња) рупа на **свирали**

(b) сасвим несигурна ствар

С: на врби **свирала**

фонí {глас}

(a) не моћи говорити (од препасти)

Г: хáно тí **фонí** му {зубим свој глас}

С₁: без гласа

С₂: губити глас

(b) једногласно, једнодушно

Г: мé мја **фонí** {једним гласом}

С₁: једним гласом

С₂: у један глас

(c) нечији потпун нестанак

Г: úте **фонí** úте акрóаси {ни гласа ни слушања}

С₁: нестати без трага и гласа

С₂: ни трага ни гласа

(d) драти се, викати продорним гласом, галамити

Г: ипсóно тí **фонí** {повисујем глас}

С: повисивати (подизати) глас

(d) губитак способности говорења или певања у таквом стању, потпуна промуклост

Г: клини í **фонí** му {затвара се мој глас}

С: пукао глас

(e) говорити тише, ублаживати тон гласа

Г: хамилóно тí **фонí** {снижаваам глас}

С: спуштати (снижавати) глас

(f) узалудан позив на нешто добро

Г: **фонí** воóндос én тí ерíмо {глас вичућег у пустињи}

С: глас вапијућег у пустињи

(g) најгласније, што је могуће јачим гласом

Г: мé óли му тí **фонí** {свим мојим гласом}

С: из свега гласа

(h) давати глас на изборима или при одлучивању

Г: éхо дикéома псíфу {имам право гласа}

С: имати право гласа

(i) масовна реакција има значајну ефикасност

Г: **фонí** лау, оруí Θεу {глас народа, бес Бога}

(j) нечије неочекивано појављивање у тренутку кад је о њему реч

Г: катá **фонí** кé ó γáιδарос {по гласу и магарац}

(k) жестоко грдити, упућивати оштре прекоре

Г: бiуо (вáзо) тiс **фонéс** {убадам (стављам) **гласове**}

(l) остајати у сећању по заслуги, бити описан или схваћен као часна особа

C₁: бити на **гласу**

C₂: бити од **гласа**

C₃: стећи **глас**

C₄: уживати добар **глас**

(m) не уживати углед, имати лошу репутацију

C₁: бити (тући) некога **глас**

C₂: бити на лошем **гласу**

C₃: губити добар **глас**

(n) чинити особу или новост познатим у јавност

C₁: **глас** се шири

C₂: изнети на **глас**

(o) тихо, тихим гласом

C₁: испод **гласа**

C₂: у по (пола) **гласа**

(p) изражавати неслагање; противити се

C: дизати **глас**

(q) правити јавно дело

C: чинити роду **глас**

(r) не исказивати мишљење

C: не пуштати **гласа** (од себе)

(s) мало и умерено певати

C: пуштати **глас**

(t) злонамерно приписивати неистинита обележја

C: протурати **глас**

хорбi {жица}

(a) изазивати осетљивост, узбуђивати сентиментално

Г: ангiзо тiс евéсвитес **хорбéс** {дирам осетљиве **жице**}

C: дирати (погађати) кога у **жицу**

(b) бити надарен, имати природну способност

C: имати **жицу**

(c) искоришћавати до крајњих граница

C: натезати **жицу**

(d) одржавати равнотежу између две стране

C: плесати (балансирати) на **жици**

- (e) веома ризична активност
С: плес на (по) **жици**
- (f) чинити све на вољу, угађати
С: погађати коме **жицу**
- (g) окретати на друго
С: ударати у друге **жице**
- (h) поступцима или речима вређати
С: ударати у криву **жицу**
- (i) јадиковати да се изазове сажаљење
С: ударати у танке **жице**

хорѓ {плес}

- (a) еротски плес нарочитих покрета трбушних мишића
Г₁: **хорѓ** ориентáл {оријентални **плес**}
Г₂: **хорѓ** тѓс килѓás {трбушни **плес**}
С₁: оријентални **плес**
С₂: трбушни **плес**
- (b) покрети тела као религиозни обред
Г: еѓмотипикѓс **хорѓ** {ритуални **плес**}
С: ритуални **плес**
- (c) ликовни или музички приказ великог помора
Г: макáвриос **хорѓ** {језив **плес**}
С: мртвачки **плес**
- (d) плес под маскама, бал под маскама
Г: **хорѓ** кефáлѓн {**плес** глаѓа}
С: крабуљни **плес**¹
- (e) зимски спорт уметничког клизања у коме уз музику индивидуалци, парови, или групе изводе разне потезе (скокове, пируете) на леду
Г: **хорѓ** стѓн пáѓѓ {**плес** на леду}
С: **плес** по леду
- (f) обредни плес за призивање кише како би се осигурала заштита биља, хране и питке воде
Г: **хорѓ** тѓс врохѓс {кишни **плес**}
С: кишни **плес**
- (g) почињати плес
Г: бѓно стѓ **хорѓ** {улазим у **плес**}

¹ <http://www.vokabular.rs/?search=maskarada&lang=sr-lat> **maskarada** (fr. mascarade, tal. mascherata) прерушавање, прерушеност; gomila ili povorka прерушених особа (под образинама), крабуљни плес.

(h) једногласно, сви заједно

Г: ён хорó {у *плесу*}

(i) продужавање негативне ситуације

Г: ó хорóс калá кратí {плес *добро траје*}

хорéво {плесати}

(a) бити принуђен да поступа́м у складу са нечијој вољи

Г: óпос ту пéзун (вару́н) та́ óрүана хорéви {како му *свирају (лупају) инструменте, плеше*}

С: плесати како неко свира

(b) упетљавање у лош случај захтева сопствено трпљење последица

Г: то́ра пу́ бíкес сто́ хорó, та́ хорéпис {сад, *пошто си ушао у плес, заплесаћеш*}

(c) женити се, удати се

Г: хорéво то́ хорó ту́ Исаи́а {плешем *Исаијин плес*}

(d) малтретирати, злостављати

Г: хорéво сто́ тапсí {плешем у *тепсији*}

(e) угађати, удовољавати, испуњавати жеље

С: плесати око некога

(f) искоришћавати доброту и стрпљивост

С: плесати по глави

Закључна разматрања

На темељу проведене анализе корпуса грчких и српских идиоматских израза који су на семантичком нивоу повезани са позоришном физиономијом, филмским светом и музичким идентитетом можемо извести закључак да су у значајној мери мотивисани значењским оквиром и аутентичним функцијама поједине врсте. Осим тога позадинска слика испитаних фразема одражава различита веровања, свакодневне делатности, историјске догађаје и важне обичаје грчког и српског народа.

У релативно учесталим случајевима у којим се вишечлане језичке целине јављају без преводних еквивалената примећује се засебан начин симболичке метафоризације, али и визуелне концептуализације уметничких специфичности. Међутим, много је већи број сличности и подударачућих параметара који произлазе из културног синкретизма између два балканска језика. Паралелно помоћу њих потврђује се универзално људско когнитивно устројство које је нарочито јасно у фразеолошким јединицама.

Литература

- Шипка, Д. (2006). *Основи лексикологије и сродних дисциплина*. Нови Сад: Матица српска.
 Менас, А. (2007). *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
 Zgusta, L. (1991). *Priručnik leksikografije*. Sarajevo: Svjetlost.

Речници

- Ковачевић, Ж. (2010). *Фразеолошки речник: енглеско-српски*. Београд: Грађевинска књига. **(КФР)**
- Оташевић, Ђ. (2012). *Фразеолошки Речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј. **(ОФР)**
- Стевановић, М. et al. (1967-1976). *Речник српскохрватског језика*. Нови Сад: Матица Српска. **(СРС)**
- Fink-Arsovski, Ž. et al. (2006). *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*. Zagreb: Knjigra. **(ФХ)**
- Matešić, J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga. **(МФ)**
- Менас, А. et al. (2003). *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak. **(МХФ)**
- Solar, M. (2006). *Rječnik književnoga nazivlja*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga.
- Vujančić, M. et al. (2007). *Rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Matica Srpska. **(ВРС)**
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2008). *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας. **(БГ)**

„THEATER, CINEMA AND MUSIC IN GREEK AND SERBIAN PHRASEOLOGISMS A SEMANTIC ANALYSIS“

Abstract

Through synoptic analysis in this research we consider Greek multi-word lexical units composed of three components with artistic background (theater, cinema, music) and their translation equivalents in contemporary Serbian language.

The used corpus is excerpted material from monolingual or bilingual, general or phraseological dictionaries of the examined languages. With particular reference to synchronous description of the basic features concerning the selected phrasemes, we tend to identify the conceptualization of their characteristic similarities and systemic differences from the semantic point of view. With regard to the methodological framework the bilateral method of system-functional comparison has been performed interlingually where the source language is Greek and the target language is Serbian.

Key words: theater, cinema, phraseologism, Greek, Serbian

Исидора Јакшић
 Филозофски факултет
 Универзитет у Нишу

УДК 811.163.41'373.612.2
 81'42:32.019.5(497.11)

ИНТЕРАКЦИЈА ПОЈМОВНЕ МЕТАФОРЕ И МЕТОНИМИЈЕ У ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ НИИ-А

Апстракт

Предмет овог рада су појмовне метафоре и метафтонимије које се јављају у политичком дискурсу недељних новина. Циљ истраживања је да утврди тип интеракције између метафоре и метонимије и функцију коју у конкретном контексту остварују. С обзиром на то да постоје различити ставови у литератури у вези са схватањем механизма појмовне метафоре и метонимије, као и метафтонимије, овај рад критички приступа и једним и другим схватањима, опредељујући се за то да тумачење ових појава зависи у великој мери од контекста, што се показује и на примерима пронађеним у анализираној грађи. Сем контекста, настоји се да се покажу и други фактори који утичу на различито поимање поменутих појава. Истраживање је спроведено на примерима у којима се јавља преплитање метафоре и метонимије. Сви примери објашњени су у складу са теоријским поставкама у актуелној литератури (радови Кевечеша, Барселоне, Лејкофа, Хосенса и др.). Анализа је рађена на политичком дискурсу НИИ-а. Грађа је распоређена по семантичком критеријуму, на основу којег су издвојени одређени типови метафора и метафтонимија.

Кључне речи: лексикологија, појмовна метафора, појмовна метонимија, метафтонимија, политички дискурс.

Увод

Представљање метафоре као једног од основних механизма мишљења којим људи сагледавају свет око себе било је одскочна даска за бројна истраживања. Прекретницу су направили Џорџ Лејкоф и Марк Џонсон 1980. године књигом *Metaphors We Live By*. Посебно је занимљиво било испитивање појмовних метафора које се користе у различитим животним сферама: политици, економији, спорту (Кевећеš 1998, 2002, Klikovac 2004, Čarteris-Blek 2004, Lejkof i Džonson 1980, Figar 2013a, 2013b, 2015). Уочено је да појмовне метафоре могу бити веома снажно манипулативно средство, те им се зато у сферама у којима је потребно утицати на људе радо прибегава. Поред метафоре, веома интересантно је било и проучавање појмовне метонимије, при чему су неки ставови ишли дотле да су сматрали да метафора произлази из метонимије, одакле је створен и нов појам – метафтонимија (Hosens 2003).

Овај рад најпре износи теоријске поставке о појмовној метафори, појмовној метонимији и метафтонимији. Поставља се питање који се механизми метафтонимије јављају у анализираном дискурсу и који су њени подтипови присутни у зависности од различитог преплитања појмовне метафоре и појмовне метонимије. Рад се заснива на ставу да метафоре у великој мери произлазе из метонимије. Дата је и квантитативна обрада анализираних појава. На крају се поставља питање значаја коришћења појмовних метафора и метонимија у политичком дискурсу и њихови потенцијални утицаји на читалачку публику, са навођењем могућности за даља истраживања. За остварење циљева овог рада анализиран је политички дискурс *НИН*-а (десет бројева који су излазили у периоду од јуна до новембра 2017. године).

Теоријске поставке

Појмовна метафора проучавана је још од Аристотела. Њен значај је нарочито препознала и истакла когнитивна лингвистика 80-их година 20. века радом Лејкофа и Џонсона. Појмовна метафора се представља као средство којим се схватају апстрактне и неописљиве појаве посредством описљивих и препознатљивих појава из људског окружења. Механизам појмовне метафоре заснива се на парцијалном пресликавању структуре једног домена (изворног) на други домен (циљни). То значи да се на основу људског знања о особинама и начину функционисања изворног домена разуме циљни домен. Чартерис-Блек (Charteris-Black 2004: 245) прави хијерархијску поделу когнитивног модела метафора на: концептуалне кључеве (LIFE IS A STRUGLE FOR SURVIVAL¹), као највиши ниво генерализације, појмовне метафоре (POLITICS IS A CONFLICT²) и конкретне метафоричке изразе (to fight for a social group³). Ови нивои се разликују по степену апстрактности, што је у складу са тиме како људи доживљавају одређене појаве и свет око себе.

Проучавање метонимије нешто је скоријег датума. Аутори који се њоме баве истакли су је као веома важан вид концептуализације стварности који је базичнији од метафоре. Кевечеш дефинише метонимију као когнитивни процес у којем један појмовни ентитет (изворни) омогућује ментални приступ другом појмовном ентитету (циљном) унутар истог домена или идеализованог когнитивног модела (2010: 173). При томе, док одговарајући метафорички домени стоје у односу сличности, код метонимије је тај однос заснован на појмовној блискости двају домена (174–175), што се може видети и на схемама (1) и (2)⁴:

¹ *Живот је борба за опстанак.*

² *Политика је сукоб.*

³ *Борити се за друштвену групу.*

⁴ ИСМ означава идеализовани когнитивни модел.

мије: метафора из метонимије, метонимија унутар метафоре, метафора унутар метонимије и деметонимизација унутар метафоре. Пример за **метафору из метонимије** је: *These changes will be applauded*⁷, где је аплауз метонимијски повезан са одобравањем, док је одобравање промена метафорички исказано аплаудирањем као када се аплаудирањем одобрава нека представа у позоришту. **Метонимија унутар метафоре** приказана је примером *Shoot one's mouth off*⁸, где је метафором представљено испaljивање речи из устију као метака из оружја, а метонимијски је исказана повезаност устију и говорне способности. **Метафора унутар метонимије** објашњена је на примеру *be/get up one's leg*⁹ где се метонимија види у повезаности тежње и дословног устајања да се нешто каже, а метафора се одражава у сличности тог устајања са животињом која се пропиње на задње ноге. На крају, **деметонимизација унутар метафоре** огледа се у примеру *pay lip service to*¹⁰, где је метафорички исказана ситуација плаћања, а метонимијски повезаност усана са говорном способношћу. Треба скренути пажњу на Хосенсову поделу на **интегрисану метафтонимију** и **кумулятивну метонимију**. У прву спадају метонимија у метафори и метафора у метонимији, а у другу метафора из метонимије и, ретко, метонимија из метафоре. Управо на овим Хосенсовим поделама је заснована анализа грађе у овом раду.

Постоје различити ставови о функцији метафоре у свакодневном животу, а о њеном утицају на емоционални склоп и мишљење људи указивали су разни аутори (Čarteris-Blek 2004; Dragičević 2010; Figar 2013a; 2013b; 2014; Figar, Antović 2015; Klikovac 2004; Lejkof i Džonson 1980). Оно што је главно у утицају појмовне метафоре јесте да се она типично користи у убеђивању, откуд и њена употреба у реторичке сврхе и при аргументацији, што је нарочито подесно за политичке говоре (Čarteris-Blek 2004: 7). Тако се, на пример, као веома утицајан домен на широке народне масе може навести религија, чега су свесни и политичари, те у својим говорима прибегавају стилу који је понекад налик проповедничком. Овакве метафоре имају веома јако дејство, зато што погађају у центар људских веровања и начина размишљања, а „...пошто је главна сврха политичког дискурса убеђивање, или, тачније, манипулација јавношћу и јавним мњењем, битно је установити која се језичка средства користе ради остварења овог циља“ (Силашки и сар., 2009: 14) и ту може помоћи то што „тима што путем метафора бирају које ће аспекте неког појма истаћи, творци текста мање или више свесно откривају своје вредносне судове и идеолошке ставове“ (119).

Сам појам политички дискурс обухвата традиционалне политичке жанрове унутар институционалне области политике (комуникацију између политичара, политичких странака, политичке говоре, саопштења политичара за медије

⁷ Ове промене ће бити дочекане аплаузом.

⁸ Испалити из устију, рећи непромишљено нешто што није требало.

⁹ Пропињати се на задње ноге.

¹⁰ Подржати некога само на речима.

и све оно што уско припада сферама политике и комуниције између политичара, политичара и народа, политичара и медија и сл.), што је тзв. *примарни политички дискурс*. Поред тога, у политички дискурс спадају и „реакције читалаца на њих, као и језик уводника и политичких коментара у новинама, чији непосредни творци нису сами политичари, већ политички аналитичари, новинари или читаоци“, што чини *секундарни политички дискурс* (Silaški i sar., 2009: 13–14). За сврхе овог рада коришћен је мали специјализовани корпус који представља дискурс недељне штампе.

У наставку следи анализа корпуса, са приказом одговарајућих механизма метафоре, метонимије и метафтонимије, у складу са савременим проучавањима ових појава.

Анализа корпуса: резултати и дискусија

За потребе овог рада као корпус је послужио политички дискурс *НИН*-а (десет бројева који су излазили у периоду од јуна до новембра 2017. године).¹¹ Настојало се да се уоче одговарајући механизми метафоре, метонимије и метафтонимије. Примери су груписани према Хосенсовом моделу (1990; 2003) где је то било могуће, али како је у неким ситуацијама тешко сврстати одређен пример у један Хосенсов тип, на шта указује и Рајна Драгићевић (2010: 165), разматрана су и решења која нуди Кевечеш (2010; 2013). При анализи корпуса коришћен је одговарајући метод за идентификовање метафоричке употребе речи у дискурсу (Pragglejaz group 2007), који подразумева одређивање лексичких јединица у тексту којима се установљује контекстуално значење у датом контексту и у другим контекстима, при чему је основно значење лексичке јединице увек конкретније, прецизније, па и историјски старије. Важно је сагледати да ли се контекстуално значење супротставља основном значењу или се може и разумети у поређењу са њим, па ако је одговор потврдан, лексичка јединица се означава као метафорична.

Пронађени примери метафоре и метафтонимије јављају се у оквиру сфера комуникације, пословног света и политике. Ови примери су анализирани према функцији и значењу, са издвајањем основног појмовног кључа. У раду се износе само репрезентативни примери, при чему је за сваки истакнут изворни и циљни домен и објашњен механизам метафоре, метонимије или метафтонимије.

1) КОМУНИКАЦИЈА

Комуникација се у анализираној грађи представља различитим појмовним метафорама: КОМУНИКАЦИЈА ЈЕ РАТ, КОМУНИКАЦИЈА ЈЕ ПУТО-

¹¹ Ради лакшег сналажења, примери из сваког броја означени су бројем часописа за конкретан датум: 8. 6. 2017: *НИН* 3467, 29. 6. 2017: *НИН* 3470, 3. 8. 2017: *НИН* 3475, 20. 7. 2017: *НИН* 3473, 13. 7. 2017: *НИН* 3472, 28. 9. 2017: *НИН* 3483, 5. 10. 2017: *НИН* 3484, 19. 10. 2017: *НИН* 3486, 26. 10. 2017: *НИН* 3487, 16. 11. 2017: *НИН* 3490.

ВАЊЕ КОМУНИКАЦИЈА ЈЕ РАЗМЕНА, КОМУНИКАЦИЈА ЈЕ ГРАДЊА и др. За сврху овог рада се издваја метафора КОМУНИКАЦИЈА ЈЕ РАТ.

Комуникација се представља као рат, а у оквиру њега и као битка, на тај начин што се „елементи и структура битке пројектују на домен комуникације“, при чему структура комуникације одговара структури битке, учесници комуникације су противници и служе се тактикама битке, „рукују оружјем, задају ударце, задобијају ране; битка се завршава победом једног и поразом другог“ (Кликовас 2004: 72). У наставку следе примери метафоре и метафтонимије који се јављају у оквиру сфере комуникације.

Пример метафоре

„О каквом дијалогу може да се говори у атмосфери кад медијски и политички *стрељачки одреди репетирају сва оружја* која су им на располагању на свакога ко се усуди да каже и једну критичку реч, доказујући тако приврежност и лојалност председнику државе...“ (НИН 3475: 3).

У овом примеру се може издвојити појмовни кључ ПОЛИТИКА ЈЕ СУКОБ, односно појмовна метафора МЕДИЈИ СУ ВОЈСКА. Припадници медија и политичари представљени су као ВОЈСКА, док аргументе у политичкој расправи осликава метафора КОМУНИКАЦИЈА ЈЕ БИТКА и подметафора РЕЧИ СУ ОРУЖЈЕ.

Пример метафтонимије

„Када он изговори *једну тешку реч* сви схвате да је време да се поваде *мотке* и да се *туче по противнику*“ (НИН 3472: 14).

Реч се у овом примеру представља метафором РЕЧ КАО ПРЕДМЕТ, који има своју *тежину*. Та реч код *противника*, као у рату, изазива одређену реакцију, а то је *противнапад*, који је представљен метафтонимијом. Наиме, *вађење мотки* је вађење једног *оружја* којим се представља *целокупно наоружавање* за супротстављање противнику, што је метонимија. Међутим, овде није реч о правом оружју, већ о вербалном супротстављању, те је употребљена и метафора. Заједно оне чине метафтонимију, односно, према Хосенсовом моделу, метафору из метонимије, јер је у основи метонимија из које произлази метафора.

2) ПОСЛОВНИ СВЕТ

С обзиром на то да је читав систем друштва почевши од међуљудских односа који се заснивају на емоцијама до пословања заснован на моделима које је сам човек креирао у апстрактним доменима, а они су често установљени писаним или усменим правилима, али не постоје као конкретни ентитети, онда се за њихово објашњавање и говорење о њима користе метафоре. Метафоре које се јављају у анализираном дискурсу су: ПОЛОЖАЈ ЈЕ ПРЕДМЕТ, ПОЛОЖАЈ ЈЕ САДРЖАТЕЉ и КАРИЈЕРА ЈЕ ПУТОВАЊЕ, ПОСАО и НОВАЦ СУ ПРЕДМЕТИ, НОВАЦ ЈЕ ВИСИНА или ВЕЛИЧИНА, ПОСАО ЈЕ РАТ. За сврху овог рада су обрађени примери у оквиру концепта ПОСАО ЈЕ ПРЕДМЕТ.

Пример метафоре

„...или се ради о службеницима или новинарима који, по истраживањима, имају шеснаест пута мању шансу од физичког радника да *нађу посао ако га изгубе*“ (НИН 3473: 3).

Доменом предметности осликава се домен пословања физичких радника који су у опасности да посао који раде и од којег се издржавају изгубе као неки ПРЕДМЕТ и тиме угрозе своју егзистенцију. Уз то, јавља се и елемент кретања-потраге, где се јавља интеракција двеју метафора.

Примери метафтонимије

„...наводе се његове изјаве након *доласка на место председника*...“ (НИН 3475: 12).

Кевечеш сврстава пример оваквог типа у метафору, с једне стране, где је ОСТВАРЕЊЕ ЦИЉА ДОЛАЗАК НА ДЕСТИНАЦИЈУ (ACHIEVING A PURPOSE IS ARRIVING AT A DESTINATION) (2013: 82), међутим, ако је долазак до дестинације неопходан како би додатни циљ био остварен, онда се јавља однос између двају ентитета – дестинације и циља – што је засновано на метонимији ДОЛАЗАК ДО ДЕСТИНАЦИЈЕ РАДИ ОСТВАРЕЊА ЦИЉА (ARRIVING AT A DESTINATION FOR ACHIEVING A PURPOSE). Метафоричка слика може бити проширена и на случајеве када нема буквалног доласка до физичког одредишта, односно, када се остварује било који циљ, што резултује метафором ОСТВАРЕЊЕ БИЛО КОГ ЦИЉА ЈЕ ДОЛАЗЕЊЕ ДО ДЕСТИНАЦИЈЕ. На овај начин је у анализираном примеру присутна метафтонимија у виду интеракције домена дестинације и остварења циља, односно добијања функције председника.

„...а истовремено *учвршћујући властиту фотељу или позицију*“ (НИН 3475: 3).

У овом примеру, позиција у друштву је осликана као фотеља, која метонимијски замењује оно што значи друштвена позиција, тј. обично човек који је на високој друштвеној позицији седи у некој фотељи, најчешће кожној. У овом случају, та фотеља се метафорички *учвршћује*, што значи да особа која је на одређеној позицији осигурава своје место на њој. У анализираном примеру по среди је, дакле, метафтонимија, јер обједињује у себи и метафору и метонимију, и то тако што метафора произлази из метонимије.

„Јер, *ако изгубиш посао* у земљи Србији, која свакога дана у сваком погледу *све више напредује*, други сигурно нећеш лако пронаћи“ (НИН 3473: 3).

Посао се у овом примеру схвата као ПРЕДМЕТ који се може наћи или изгубити. Земља Србија је приказана као САДРЖАТЕЉ у којем се може изгубити посао и притом, као ОСОБА, све више напредује, што су метафоричке слике. Са друге стране, Србија означава целокупан српски народ и његов економски напредак, те је овде присутна метонимија. Интеракцијом ових слика добијена је метафтонимија, са механизмом метонимије унутар метафоре.

3) ПОЛИТИКА

Метафоре којима је представљена политика, као и појмови у вези са политиком, осликавају начин на који се политика и политичари поимају из угла самих политичара и из угла новинара који о њима извештавају. Основне метафоре које су пронађене у анализираном дискурсу су: ПОЛИТИКА ЈЕ СПОРТ, ПОЛИТИКА ЈЕ РАТ, ПОЛИТИКА ЈЕ ПУТОВАЊЕ/КРЕТАЊЕ, ПОЛИТИКА ЈЕ РЕЛИГИЈА, ПОЛИТИКА ЈЕ ПРЕДМЕТ, ПОЛИТИКА ЈЕ САДРЖАТЕЉ, ПОЛИТИКА ЈЕ ГЛУМА, ПОЛИТИКА ЈЕ ГРАДЊА. У овом раду су издвојени примери концепта ПОЛИТИКА ЈЕ РАТ.

Начин размишљања о политици као о рату усађен је дубоко у искуство и читав културолошки склоп људи. С обзиром на то да се вођење политике заснива на вођењу разговора, дијалога, преговора и сл., разумљиво је и да су домени политике и расправе испреплетани. Због тога ПОЛИТИКА у процесу метафоризације представља изузетно погодну основу на коју се пресликава РАТ – „политички процес у суштини подразумева расправу између више политичких партија око различитих тема значајних за државу и друштво, у којима речи служе за пласирање идеја и ставова бирачком телу, које, пак, на основу успешности странака у аргументацији, на изборима доноси одлуку о победнику“ (Silaški i sar., 2009: 37).

Следе примери у којима се у анализираном дискурсу јавља метафора ПОЛИТИКА ЈЕ РАТ.

Примери метафоре и метафтонимије

„Он је сада очигледно у неком проблему, тај проблем се тиче и политике и финансијских интереса, али и *сукоба унутар СНС*, а његови медијски сарадници *се такмиче* ко ће да *се покаже боље на том широком бојном пољу*“ (НИН 3472: 14).

У овом примеру се јавља неколико метафора које међусобно утичу на слојевитост значења. Најпре се СНС онтолошком метафором схвата као САДРЖАТЕЉ у оквиру којег се нешто дешава, што је означено предлогом *унутар*, али и метонимијом, којом СНС представља људе који чине ту странку и између којих постоји сукоб, одакле произлази, интеракцијом метафоре и метонимије, метафтонимија. Доминантна је појмовна метафора ПОЛИТИКА ЈЕ РАТ, која се најпре огледа у *сукобу* међу члановима СНС-а, а затим се изворним доменом доказивања војника на *бојном пољу* показује циљни домен у којем се на исти начин људи који раде у медијским кућама *такмиче* у додворавању владајућој странци.

„*Русија*, у суштини, *стоји* иза идеје о подели, јер то оправдава њене *аспирације* и *стратегију* у властитом суседству“ (НИН 3475: 15).

Русија је у овом примеру метафором представљена као ОСОБА, а, с друге стране, у датом контексту осликава политичаре који управљају земљом, што је метонимија, те се овде јавља метафтонимијска слика метонимије унутар метафоре. Поред тога, присутна је и метафора ИДЕЈА ЈЕ САДРЖАТЕЉ, јер Русија *иза* ње може стајати, као и метафора ПОЛИТИКА ЈЕ РАТ, што се огледа у употреби *стратегије*.

У политичком дискурсу се о територији често говори кроз метафору и метонимију. Уместо да се председник, припадници владе и остали представници државе поименично наводе, обично се употребљава име државе да представи све њих, што је метонимија. Рајна Драгићевић (2010: 170) наводи као тип метонимије: главни град неке земље – влада те земље, што показује и Ковачевићевим примером: *А ни Босна неће остати мирна*. Исти тип примера наводи и Катарина Расулић: *Русија и Кина потписале су нуклеарни споразум вредан милијарду долара* (2010: 59). Са друге стране, када се о представницима државе говори на овај начин, назив државе се често персонификује – она води своју политику, преговара, склапа споразуме и сл.; она је дакле, засебан ЕНТИТЕТ, односно дела као ОСОБА, што већ предстаља метафору (Dragičević 2010, Klíková 2004). Овако посматран начин говорења и представљања територије као циљног домена може се, дакле, сврстати у метафтонимију. У корпусу је пронађено доста примера где се о територији говори на овај начин.

„Ако би Вам данас неко понудио опкладу и рекао: 'Опустите се, нема дилеме да ће СНС поново да *'развали'* на градским изборима, ко год да буде његов или ваш кандидат', шта бисте рекли?“ (НИН 3472: 14).

У анализираном примеру се у оквиру метафоре ПОЛИТИКА ЈЕ РАТ јавља подметафора ИЗБОРИ КАО БИТКА. Очекује се да конкретна политичка странка однесе огромну превагу, односно да *развали* у победи. Поред тога, СНС се доживљава као особа, где је поново, као и у многобројним примерима овог типа, присутна интеракција метафоре и метонимије (СНС представља људе у странци), чинећи метафтонимију механизмом метафоре из метонимије.

„Мој пројекат је *јачање* странке, *губитак* власти је нешто што је уобичајено, али *суноврат* ДС је последица тог што није *вођена* како треба“ (НИН 3472: 14).

У овом примеру политичка странка, власт и ДС се схватају као ентитети, јер политичка странка *јача*, као *живо биће*, власт *се губи*, као *предмет*, а *суноврат* ДС се може посматрати као метафтонимија, јер ДС представља људе у странци, а суноврат се метафорички односи на *пораз* странке на изборима, осликан као кретање наниже. Сам *пораз* је део метафоре ПОЛИТИКА ЈЕ РАТ.

Сви ови подаци могу се и квантитативно приказати. Од укупног броја издвојених примера (252) готово две трећине (63,09%) чине чисте метафоре, док мало више од трећине (36,91%) чине метафтонимије. Може се приметити да метафора има више од половине у сфери *политике* (52,5%), а у сфери *комуникације* чине готово трећину (27,5%), односно петину у области *пословног света* (20%). Метафтонимија највише има у области *политике*, где се јављају у готово половини примера (45,65%), док их у области *комуникације* (26,09 %) и *пословног света* (28,26 %) има знатно мање.

(Табела 1.) Квантитативни приказ метафора и метонимија

Број метафора	159 (63,09%)
Број метафтонимија	93 (36,91%)
Укупан број примера	252

(Табела 2.) Квантитативни приказ метафора и метонимија по областима

	Метафора	Метафтонимија
КОМУНИКАЦИЈА	44 (27,5 %)	26 (28, 26%)
ПОСЛОВНИ СВЕТ	32 (20%)	24 (26,09 %)
ПОЛИТИКА	84 (52,5 %)	42 (45,65 %)
Укупно	160	92

Многобројност примера метафоре, метонимије и метафтонимије у области политике може указивати на значај који ова област има и на потребу да се одређена значења кажу у увијеној форми како би се право значење прикрило или додатно истакло. Може се рећи да је интеракција појмовних метафора и метонимија веома јака и да у великој мери зависи од семантике контекста. Сама динамика ове интеракције указује на разноврсност и испреплетаност механизма различитих типова метафоре и метонимије, а и на могућности њиховог различитог тумачења и схватања.

Закључци и смернице за даља истраживања

Појмовна метафора представља веома важан механизам мишљења, присутан у свим областима живота. Њоме се конципирају апстрактни елементи стварности опипљивим и видљивим појавама, тако што им се приписују особине, понашања, структурне карактеристике и изглед предмета који нас окружују.

Овим радом су анализиране метафоре, метонимије и метафтонимије у политичком дискурсу *НИН*-а. На почетку су изнете теоријске поставке, након којих следи анализа корпуса са примерима механизма појмовне метафоре и метонимије и начинима њихове интеракције унутар метафтонимије. Примери метафтонимије су многобројни, указују на разнорсне начине преплитања метафоре и метонимије, па чак и на њихову неодвојивост.

Може се рећи да се концептуализација стварности појмовним метафорама у анализираном дискурсу у великој мери поклапа са концептуализацијама које су установљене у западноевроским и америчким политичким дискурсима. Разлике се заснивају на нијансама из националне историје и културе и на сегментима стварности којима се придаје мањи или већи значај.

На крају, анализа појмовних метафора у великој мери је показала на који начин се у новинарском корпусу представља политичка стварност и које се методе користе како би се манипулисало широким народним масама. Поред тога, види се и на који начин се политичари и политичка сцена доживљавају у ме-

дијима и као такви представљају читалачкој публици. Свакако, остаје отворено питање емпиријског доказивања тврдњи које се односе на утицаје појмовних метафора, метонимија и метафтонимија на публику. Било би добро доказати ове тврдње и на испитаницима састављањем одговарајућих упитника са тврдњама у којима би се јављале разне појмовне метафоре, метонимије и метафтонимије и сагледавањем да ли ови механизми заиста утичу на начин размишљања људи. Овакво испитивање подразумевало би велики број испитаника, узевши у обзир различита старосна доба, околности под којима су људи одрастали и живели, степен образовања и занимање, јер су то фактори који би у одређеној мери могли утицати на начин размишљања и перцепцију стварности. С обзиром на сложеност питања које се тиче тога да ли су механизми појмовне метафоре, метонимије и метафтномије повезани са начином размишљања људи, тражење одговора који би се могао емпиријски доказати оставља се за даља истраживања.

Извори

1. *Недељне информативне новине (НИН)*, 3467, 8. 6. 2017.
2. *Недељне информативне новине (НИН)*, 3470, 29. 6. 2017.
3. *Недељне информативне новине (НИН)*, 3475, 3. 8. 2017.
4. *Недељне информативне новине (НИН)*, 3473 20. 7. 2017.
5. *Недељне информативне новине (НИН)*, 3472, 13. 7. 2017.
6. *Недељне информативне новине (НИН)*, 3483, 28. 9. 2017.
7. *Недељне информативне новине (НИН)*, 3484, 5. 10. 2017.
8. *Недељне информативне новине (НИН)*, 3487, 26. 10. 2017.
9. *Недељне информативне новине (НИН)*, 3486, 19. 10. 2017.
10. *Недељне информативне новине (НИН)*, 3490, 16. 11. 2017.

Литература

- Čarteris-Blek, J. (Charteris-Black 2004). *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*, Basingstoke/New York: Palgrave MacMillan.
- Dragičević, R. (2010). *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Figar, V. (2013a). *Analysis of Conceptual Metaphors in the Political Discourse of Daily Newspapers: Structure, Function, and Emotional Appeal*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Figar, V. (2013b). „Selling values via political metaphor: a comparison of metaphor usage in the Serbian and American daily press“. U: *Jezik, književnost, diskurs: jezička istraživanja*. 339–351. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Figar, V. (2014). „Emotional appeal of conceptual metaphors of conflict in the political discourse of daily newspapers“. U: *Facta Universitatis, Linguistics and Literature*. Vol. 12. No 1. 43–61. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.

- Figar, V., Antović, M. (2015). „Metaphor clusters in the New York Times press reports of the 2012 presidential elections in the U.S.“. U: *Jezik, književnost, diskurs: jezička istraživanja*. 233–258. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Hosens, L. (Goossens 2003). „Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action“. U: Diven, R. i Porings, R. *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. 349–377. Berlin; New York: Mouton de Gruyter.
- Kevečeš, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction. Second edition*, New York: Oxford University Press.
- Kevečeš, Z. (Kövecses 2013). „The metaphor–metonymy relationship: correlation metaphors are based on metonymy“. U: *Metaphor and Symbol: A Quarterly Journal*. 28. 75–88. Taylor & Francis Group, LLC.
- Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek : Knjižara Krug.
- Lejkof, Dž. i Džonson, M. (Lakoff & Johnson 1980). *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press.
- Rasulić, K. (2010). „Aspekti metonimije u jeziku i mišljenju“. U: *Theoria*. 53/3. 49–70.
- Silaški, N., Đurović, T. i Radić-Bojanić, B. (2009). *Javni diskurs Srbije – kognitivističko-kritička studija*, Beograd: Čigura print.
- Pragglejaz Group (2007). „MIP: a method for identifying metaphorically used words in discourse“. U: *Metaphor and Symbol*. 22 (1). 1–39.

CONCEPTUAL METAPHORS IN THE POLITICAL DISCOURSE

Abstract

This paper presents conceptual metaphors and metaphonymy in the political discourse of weekly newspapers. The goal of this research is to show the type of interaction between metaphors and metonymies and the realization of their meaning in certain contexts. Considering that there are different metaphor and metonymy mechanism theories, as well as theories about metaphonymy, this paper will critically examine them and take into account that the interpretation of these terms depends a lot on the context, which is shown through different examples found in the analyzed material. Other factors which influence different understandings of the above mentioned occurrences will also be presented.

Research has been done on examples where both metaphor and metonymy mechanisms were found. All examples have been explained according to certain theoretical frameworks (Kövecses, Barcelona, Lakoff, Goossens etc.). Analysis has been done in the context of political discourse of the weekly newspaper *NIN*. Certain metaphor and metaphonymy types have been sorted according to the semantic criteria.

Key words: lexicology, conceptual metaphor, conceptual metonymy, metaphonymy, political discourse.

OSOIBINE BUNJEVAČKOG GOVORA U *BUNJEVAČKIM NOVINAMA* (na primerima imenica)

Apstrakt

U radu se istražuju specifičnosti bunjevačkog govora koje se ispoljavaju pri upotrebi imenica u pisanom diskursu. Primenjuje se kvantitativna metoda, dakle, daje se indeks frekvencije istraživanih jezičkih crta, kako bi se utvrdilo kojim se jezičkim sredstvima u pisanom diskursu daje prednost. Korpus za ovo istraživanje predstavlja deset, uglavnom novijih, brojeva *Bunjevačkih novina*, a akcenat se stavlja pre svega na tekstove iz rubrika kao što su *Običaji*, *Pripovitke iz života*, *Sićanja*, *Ljudi* i sl., u kojima najbolje dolazi do izražaja autentični bunjevački govor. Cilj ovog istraživanja jeste da se, kroz utvrđeni odnos upotrebljenih gramatičkih sredstava i uz osvrt na ranije opise bunjevačkog govora, stekne uvid u karakteristike bunjevačkog pisanog idioma, te da se uoče diferencijalne crte koje mogu biti deo budućeg bunjevačkog standardnog jezika.

Ključne reči: dijalektologija, imenice, bunjevački govor, novinski korpus.

1. Uvod

1.1. Bunjevački govor/jezik

U literaturi posvećenoj idiomu kojim se služe Bunjevci postoji neslaganje u pogledu imenovanja toga idioma. Naime, neki ga autori nazivaju jezikom, drugi govorom, a treći koriste oba termina (v. u Ilovac, 1927; Popović, 1953; Sekulić, 1947). S obzirom na to da pomenuti idiom nije standardizovan, o njemu se ipak ne može govoriti kao o jeziku; dakle, može se nazvati samo govorom. Taj govor deo je mlađeg ikavskog dijalekta, te pripada štokavskom narečju (Bošnjaković i Sikimić, 2013: 190).

Brojni autori proučavali su govor bačkih Bunjevaca i dali njegov opis na svim jezičkim nivoima (Georgijević, 1939; Ilovac, 1927; Popović, 1953, 1968; Sekulić, 1947, 1986, 2005. i dr.). Opisi ovih autora služe kao okosnica za savremena istraživanja bunjevačkog govora, koja imaju za cilj sagledavanje strukture ovog idioma, odnosno izdvajanje jezičkih crta koje su se iskristalisale, kao i onih koje se javljaju u više varijanti.

Do danas predmet istraživanja jezičkih stručnjaka uglavnom su predstavljali transkripti živog govora bačkih Bunjevaca. Tako su Ž. Bošnjaković i I. Knjižar (2012) proučavali fonološke i morfološke promene u govoru Bunjevaca Bajmoka i

Tavankuta. Međutim, s obzirom na to da se ovaj idiom već dugo koristi u masovnim medijima i proučava kao izborni predmet u osnovnim školama, neophodno je analizirati i njegove varijante koje se javljaju u radijskim i televizijskim emisijama, u novinama, kao i u udžbenicima za osnovnu školu. Glagole u *Bunjevačkim novinama* analizirao je Ž. Bošnjaković (2017).

1.2. Predmet i cilj istraživanja

U ovom radu istražuju se specifičnosti bunjevačkog govora koje se ispoljavaju pri upotrebi imenica u *Bunjevačkim novinama*. Za neke padeže karakteristična je upotreba jednog nastavka, dok kod drugih postoji varijacija. Kao korpus za istraživanje poslužilo je deset brojeva *Bunjevačkih novina*: 54 (2009), 55 (2010), 68 (2011), 133, 135, 136, 137, 138 (2016), 139 i 140 (2017).

Jezičke varijable koje predstavljaju neposredan predmet istraživanja definisane su na osnovu opisa bunjevačkog govora koje daju sledeći autori: S. Georgijević (1939), I. Popović (1968) i A. Sekulić (1947, 1986, 2005). Ovi autori dele imenice prema rodu i uočavaju sledeće karakteristike:

- Imenice muškog roda:

neke od njih menjaju rod (*dno, pijac*); u nominativu jednine vlastite imenice imaju nastavak *-o* (*Mijo, Lazo*) ili *-e* (*Šime, Stipe*), a javljaju se i zajedničke imenice s nastavkom *-o* (*popo*); muški rod se menja kao ženski rod; u vokativu jednine imenica *gospod* glasi *gospodi*; u instrumentalu jednine javlja se nastavak *-om*, odnosno nema preglasa iza (nekad) palatalnih suglasnika (*zmajom, krečom, nožom, novcom, putom*); u nominativu množine javlja se proširenje i kod dvosložnih imenica (*čardakovi*), izostaje preglas kod imenica sa proširenjem (*krajovi, brojovi, kraljovi*), izostaje sibilizacija kod imenica na *-k, -g, -h* (*konjaniki, katoliki, barjaci, valjuški*) i javljaju se nastavci *-e* (*kokoše, naočale, krste, papke*) i *-i* (*svinji*); u genitivu množine ponekad se javlja nastavak *-ivi* (*prstivi, noktivi, gostivi*), a kod imenica koje označavaju meru nastavak *-i* (*fati, coli*); u akuzativu množine javlja se analoška sibilizacija (*podace, monce, Turce*) i izostaje preglas kod imenica sa proširenjem (*krajove, brojove*); u dativu, instrumentalu i lokativu množine javlja se nastavak *-ama* (*Graničarama, Srblijama, vagonama, čobanama, sokakama*); u instrumentalu množine izostaje sibilizacija (*lišnjakima, barjakima, unukima, bubregima*), dok se u instrumentalu i lokativu množine javlja stari nastavak (*z džakovi, s popovi, z barjaci, u brkovi, u kuruzi, po salaši*);

- Imenice ženskog roda:

neke od njih menjaju rod (*oblika, oprez, goveda*); u nominativu jednine vlastite imenice imaju nastavak *-e* (*Ane, Janje, Kate*), dok zajedničke imenice *mati* i *kći* glase *mater* i *čer*; u dativu i lokativu jednine imenica koje se završavaju na *-k, -g, -h* izostaje sibilizacija (*po riki*); u instrumentalu jednine imenica koje se završavaju na nultu morfemu javlja se nastavak *-(j)om* (*zobljom, maščom, žeđom, gladom, noćom*, ali i *danjom*), u genitivu množine javlja se nekoliko nastavaka (*godin, kostiju, kostivi, kokošivi, rukivi, nogivi, nogija, rukija, kostija, noga, ruka*), dok se u lokativu množine javlja stari nastavak (*u čizma*);

- Imenice srednjeg roda:

javlja se proširenje *-et-* (*ruveta, plećeta*); u instrumentalu jednine javlja se nastavak *-om*, odnosno nema preglasa iza (nekad) palatalnih suglasnika (*gvoždōm, groždōm, sitašcom*); u genitivu množine javlja se nekoliko nastavaka (*očiju, ušiju, prsiju, očivi, ušivi, plećivi, očija, ušija, plećija, prsa, pleća, iz usti*); u dativu, instrumentalu i lokativu množine javlja se nastavak *-ama* (*brdama, selama, dicama, s vinama*), a u instrumentalu i lokativu množine i stari nastavak (*s krili, s koli, prit koli, za vrati; u buradi, u usti*).

U radu se proverava vitalnost navedenih crta u tekstovima *Bunjevačkih novina* i uočavaju se drugi nastavci koji se javljaju u navedenim padežima. Time se stiče uvid u karakteristike bunjevačkog pisanog idioma, što je glavni cilj ovog istraživanja.

1.3. Metodologija rada

U ovom istraživanju najpre je izvršena totalna ekscerpcija i klasifikacija primera prema morfonološkom kriterijumu. Kako su autori čija su istraživanja poslužila kao okosnica za našu analizu imenice klasifikovali prema rodu, i mi smo upotrebili isti tip klasifikacije. Na ekscerpiranim primerima izvršena je kvantitativna analiza,¹ kao osnovni metod sociolingvističkih istraživanja varijacija u govoru. U istraživanju novinskog diskursa vrlo je teško voditi računa o starosti i poreklu autora članka ili davaoca intervjuja, kao i o stepenu lektorskih intervencija. Mi smo stoga u ovom radu akcenat stavili na tekstove iz rubrika kao što su *Običaji, Pripovitke iz života, Sićanja, Ljudi* i sl., u kojima najbolje dolazi do izražaja autentični bunjevački govor.

Rezultati analize iskazani su procentualno, a konkurentni odnos sredstava relacijski, kako bi se utvrdilo kojim se jezičkim sredstvima u pisanom diskursu daje prednost. Primeri su navođeni u minimalnom kontekstu, uz oznaku broja novina i strane na kojoj se navedeni primer nalazi.

2. Analiza građe

2.1. Muški rod

2.1.1. Nominativ jednine

Kod vlastitih imenica muškog roda preovlađuje nastavak *-o* (44,83%): Tad su došli iz baze od Lajče Jaramazovića kod mene Šarčević *Mijo* i Saulić *Blaško* (BN 138: 26); Bilo je još koji su poginili, ko Mihaljević *Roko* ‘Šuta’, tako smo ga zvali (BN 139: 26). Veoma je zastupljen i nastavak *-e* (34,48%): da je na kraju rata njegova otac *Šime* odveden i striljan od okupatora (BN 68: 20); Kod groktalica koji u ovoj zbirki ima najviše, označeni ko I dio, *Ive* Prčić je naveo i one koje imaju više varijanti (BN 136: 25), dok su imena koja se završavaju na konsonant najmanje zastupljena (20,69%): Sitarić (Jose) *Stipan*, rođen je 21. decembra 1926. godine u Tavankutu (BN 135: 27); slipi Stipe i *Ivan* Gabrić iz Subotice (BN 136: 25).

¹ Kvantitativna analiza podrazumeva računanje indeksa frekvencije, odnosno procenta javljanja određene jezičke crte, koji se dobija tako što se broj primera jedne varijante deli sa ukupnim brojem primera i potom množi sa 100.

Kod zajedničkih imenica koje se završavaju na vokal nastavak je obično *-o* (94,28%): *bačo* nam je dosta čito, a mama pripovidala (BN 54: 20); naš *čičo* Marko sredi da i ja idem u Dubrovnik (BN 68: 19); *Fičo* odoli žulja priko vagaša (BN 55: 24), mnogo ređe *-a* (5,72%): onda ni naši *baća* i nana, ni njevi *baća* i nana nisu uzalud živili i radili (BN 54: 19).

Potvrđeno je da se imenice muškog menjaju kao imenice ženskog roda: Istrčim iz *fiće* didi u naručje (BN 55: 24).

Vlastite i zajedničke imenice kod kojih se očekuje nastavak *-(j)anin* dosledno čuvaju ovaj nastavak, dakle, nema primera u kojima bi finalno *-in* izostalo: *Bajmočanin* Marko Zvekan majstor u kuanju riblje čorbe (BN 137: 19); ovaj naš znameniti *sugrađanin* (BN 139: 25).

Zajedničke imenice kod kojih se u nominativu jednine očekuje nastavak *-lac* gotovo dosledno (u 80% slučajeva) čuvaju ovaj nastavak: da se rodio Isus, kralj i *spasilac* naroda (BN 54: 21); stručni *rukovodilac* veteranskog sastava (BN 55: 18). Samo se u jednom primeru (20%) javlja nastavak *-oc*: stručni *rukovodioc* je bio Mihajlo Takač – Čombe (BN 135: 15).

2.1.2. Vokativ jednine

U našoj građi nije potvrđen oblik vokativa jednine imenice *gospod* sa nastavkom *-i* – *gospodi*. Samo je na jednom mestu citirana molitva, direktno obraćanje Bogu, gde se on ne naziva *gospodom*, već *gospodinom*: Pokoj vični daruj njim *Gospodine* (BN 137: 22).

2.1.3. Instrumental jednine

U velikom broju primera (84,75%) nema preglasa iza (nekad) palatalnih suglasnika: *s nožom* je rasikla uže (BN 133: 22); kroz narodni pokret pridvođen Ivanom *Antunovićom*, Pajom *Kujundžićom*, Mijom *Mandićom* i Lazom *Mamužićom* (BN 138: 25); eksperiment sa *uzgojom* povrća u tlu (BN 139: 27). Međutim, u određenom broju primera (15,25%) javlja se preglas: zemljoradnici koji su sa *znojem* lica svog zarađivali kruv (BN 133: 22); pridvođena potpukovnikom Antom *Živulovićem* (BN 138: 25); Bunjevačke narodne pisme, knj. 1, sa slidećim *sadržajem* (BN 136: 24).²

Kada je reč o predloškim, okamenjenim instrumentalnim formama, varijacija takođe postoji. Tako uočavamo primere u kojima nema preglasa (78,57%): *Krajom* februara se vrime minjalo (BN 68: 17); fotograf Ištvan Lederer, koji se, *putom* oglasa (...), reklamiro (BN 140: 26), kao i one u kojima ga ima (21,43%): ako Nacionalni savit bunjevačke nacionalne manjine, *putem* svoji odbora i stručni saradnika bude kvalitetno radio (BN 136: 25); *krajem* XVII vika (BN 138: 25).

U dvama primerima uočen je priloški oblik *danjom*, okamenjeni instrumental imenice *dan*, koji nastaje analoški, prema *noćom* (Popović, 1968: 175): *Danjom* klamće, noćom broji zvizde (BN 135: 26); metkovi i šrapneli od svakud, *danjom*, noćom (BN 137: 26).

² Vrlo se često oba tipa primera (i sa preglasom i bez njega) nalaze u istom tekstu, što govori o previranju u idiomu.

2.1.4. Nominativ množine

Proširenje se kod dvosložnih imenica javlja veoma retko (4,46%): Mlatili su se orasi, *lišnjakovi* i mandule (BN 135: 22); *metkovi* i šrapneli od svakud, danjom, noćom (BN 137: 26). Dvosložne imenice bez proširenja mnogo su zastupljenije (95,54%): valjane švargle i *kuleni* zavise najviše od dobrog recepta (BN 55: 23); *bireši*, sluškinje i dica dočekali su risare (BN 133: 22); da na ploči vide di su njim *koreni* (BN 137: 22).

Kod imenica sa proširenjem preglas³ se retko javlja (20%): u Subotici se ponovo mogu gledat dobri boks *mečevi* (BN 68: 29); viši *slojevi* društva (BN 135: 28). Češći su primeri u kojima preglas izostaje (80%): Otkinu se *krajovi* koji su ostali malo deblji (BN 54: 18); veliki astal u šupi bio je spreman, *nožovi* oštri (BN 68: 21); Prvi *križovi* su bili drveni (BN 135: 22).

Sibilarizacija izostaje vrlo retko (4%): Kuruz je u ćardaku, kuružna u badnjevi-ma, *ranjeniki* o oborima (BN 137: 22); Na kraju su se ili *fanki* (BN 140: 22). U većini primera sibilarizacija je izvršena (96%): ovaj napitak *monasi* spremaju (BN 55: 26); *momci* u svečnim odilima i zimskim kaputima (BN 68: 17); Postoje mnoge značajne brošure i *katalozi* (BN 137: 25).

Nastavak *-e* javlja se samo u nazivu praznika: Posli Materica dolaze *Oce* (BN 54: 21); Četvrted nedilje adventa su *Oce* (BN 138: 22), a nastavak *-i* javlja se dosledno u nominativu množine imenice ženskog roda *svinja*, koji glasi *svinji*, dakle, dobija oblik muškog roda:⁴ Svi smo tako ili, jel se kazalo da će onda *svinji* dobro ist (BN 54: 20); jedan navijak, s čim će se palit *svinji* (BN 55: 15).

2.1.5. Genitiv množine

Nastavak *-i* vezuje se za određene imenice.⁵ Dosledno se upotrebljava kod imenica *misec*, *stepen* i *sat*: kad se vratio kući posli 10 *miseci* (BN 68: 20); Na rešetki lerne zagrijane na 220 *stepeni* (BN 135: 28); Ujtru me u 7 *sati* metnio na stražu (BN 139: 26). Kod imenica *put* i (*centi/kilo*)*metar* postoji previranje. U genitivu množine ovih imenica jednako često se javljaju nastavak *-i* i nastavak *-a*: Tušta *puti* pofaljiva-

³ Pojava, odnosno izostanak preglasa kod imenica sa proširenjem tiče se čitave množine. Ovakvi primeri potvrđeni su, pored nominativa, i u akuzativu, kao i u oblicima dativa, instrumentala i lokativa množine. Stoga procenti koji su dati u ovom paragrafu odlikavaju situaciju u svim potvrđenim oblicima množine, ne samo u nominativu. U nastavku su dati primeri potvrđeni u akuzativu, odnosno obliku dativa, instrumenatal i lokativa množine, radi ilustracije: odlazi rad divojke u Hercegovinu, u stare bunjevačke *krajeve* (BN 133: 15), obično se vozila kuružna i sadivala u *badnjeve* (BN 137: 22), odredi sebi *ciljove* i zadatke (BN 55: 26), otaleg dolazimo u *krajove* u kojima smo danas (BN 133: 14), Kad se kuružna sadije u *badnjove* (BN 137: 22); Imali su u mnogim *slučajevima* odlučujuć uticaj (BN 133: 25), Kuruz je u ćardaku, kuružna u *badnjevima* (BN 137: 22), sigrala se loptom, vijačom, *čunjovima* (BN 133: 20), Sa *mužovima* su išle i žene (BN 137: 22), ni u ovim *krajovima* (BN 139: 22). Treba napomenuti da se vrlo često obe forme (i sa preglasom i bez njega) nalaze u istom tekstu, što govori o previranju u idiomu.

⁴ Oblik *svinje* najverovatnije je zamenjen oblikom *svinji* prema *pilići* i sl. (Popović, 1968: 166)

⁵ Pored imenica koje označavaju meru, nastavak *-i* javlja se u jednom primeru i kod imenice *zub*: Ona je zaštitnica od bolesti *zubi* (BN 140: 23).

ni i nagrađivani (BN 55: 18); Gospa se Bernadici ukazala 18 *puta* (BN 68: 25); Na oko 130 *kilometeri*⁶ od Biaritza nalazi se Lurd (BN 68: 25); udaljeni jedva stotinu *metara* (BN 139: 24). Kod imenica *dan* i (*kilo*)*gram* dosledno se javlja nastavak *-a*: Tu smo bili desetak *dana* (BN 138: 26); Uobičajeno je 120 *grama* suve biljke (BN 140: 29). Nastavak *-ivi* potvrđen je u genitivu množine imenica *gost* i *prst*: a uvijek se računalo i da će bit *gostivi* (BN 54: 18); tako da nivo bude pet *prstivi* iznad ribe (BN 137: 19).

Imenice kod kojih se u genitivu množine očekuje formant *-lac-* gotovo dosledno ga čuvaju (85,71%): na osnovu zahtiva šestoro *nosilaca* (BN 136: 24); ta raskoš je privukla pažnju *positilaca* (BN 138: 21). Samo se u jednom primeru (14,29%) javlja formant *-oc-*: Danas u Subotici i okolini postoji nekoliko stotina *stvaraoca*⁷ (BN 137: 26).

Prilikom ekscerpције primera uočeno je da je genitivski oblik imenice *novac* uvek u množini i glasi *novaca*: potrošio više *novaca* na šeri neg na naoružanje (BN 55: 26); a nije koštalo ništa *novaca* (BN 139: 22). Genitiv množine imenice *orah* glasi *ora* (76,47%) i *orasa* (23,53%): 15 deka samliveni *ora* (BN 139: 23); jedna kotarica u kojoj je bilo *orasa* (BN 54: 22).

2.1.6. Akuzativ množine

Analoška sibilizacija javlja se u 10,45% primera, i to uvek kod imenice *orah*: onda bili luk opet u med, *orase* isto tako (BN 55: 24); dodat sitno isičene *orase* (BN 139: 23). U 89,55% primera, kod drugih imenica, nema analoške sibilizacije: imena učenika koji su u lanjskoj godini postigli izuzetne *uspihe* (BN 68: 20); On akciju fali, al ima i nike *pridloge* (BN 133: 28); učile ji prve riči, prve *korake* (BN 138: 22).

Primećeno je da je u većini primera akuzativni oblik imenice *novac* u množini, te glasi *novce*: U Kanadi je Maria tušta slikala za *novce* (BN 68: 23); a ne kocka u *novce* ni slučajno (BN 137: 22). Samo se u jednom primeru⁸ ovaj oblik nalazi u jednini: U Kanadi ste crtali za *novac* (BN 68: 23).⁹ Akuzativ množine imenice *Oce* (naziv praznika) glasi takođe *Oce*: Treće nedilje adventa slavimo Materice, a četvrte *Oce* (BN 138: 23).

2.1.7. Dativ, instrumental i lokativ množine

U ovim padežima nije potvrđen nastavak *-ama*; u svim primerima javlja se nastavak *-ima*.¹⁰

⁶ U jednom primeru javlja se i oblik *kilometri*: Ne znam koliko sam *kilometri* prilazila (BN 136: 22).

⁷ U istom tekstu postoji i primer: nekoliko desetina kvalitetni, pripoznatljivi talentovani *stvaralaca* (BN 137: 26).

⁸ Ovaj primer nalazi se u istom tekstu kao i jedan od primera u množinskom obliku.

⁹ Oblik jednine ove imenice javlja se i u jednom primeru lokativa: al nisam bila pri *novcu* (BN 54: 23).

¹⁰ Zanimljivo je to što instrumental množine imenice *orah* glasi *orovima*: Majka me napakovala, jabukama, *orovima* (BN 55: 24). Ovaj oblik može se objasniti time što u jednom primeru ova imenica u nominativu jednine glasi *or*: Ako je *or* lip, onda ćeš bit zdrav (BN 54: 20).

Takođe, u instrumentalu i lokativu nema starog nastavka, dok u pojedinim primerima instrumentala množine izostaje sibilizacija (25%): grane od jelke, koje su kadgod kitili salonskim šecerima, *bumburkima*, ružama od krep artije (BN 54: 18); Društvo je bilo počašćeno *fankima* i vinom (BN 55: 15). Ipak, u većini primera (75%) sibilizacija je izvršena: Povirenje žirija Sara je zaslužila brojnim *uspisima* (BN 54: 27); i dalje su omiljeni med slamarskim *umitnicima* (BN 138: 24); kitnjasta vinjeta, sa *podacima* o fotografu (BN 140: 25).

2.2. Ženski rod

2.2.1. Promena roda

Na primerima imenice *ćoša(k)* potvrđena je promena roda, odnosno prelazak iz kategorije muškog u kategoriju ženskog roda: na plafonu gredice, u *ćoši* parasnička peć (BN 55: 20); Poplašio sam se i zavuko u *ćošu* (BN 55: 24).

2.2.2. Nominativ jednine

U našoj građi nastavak *-e* kod vlastitih imenica nije potvrđen; uglavnom se javlja nastavak *-a*: *Stana* Bošnjak na salašu u Gradini živi sa ćerkom i unukama (BN 54: 23); *Ana* Vukov je na svojim slikama, kako kaže, prinela događaje koji se sića iz svojeg života (BN 137: 17); *Kata* Kuntić, pridsidnica Odbora za kulturu (BN 140: 16).

Oblik *mater* javlja se u 80% slučajeva: da mu je *mater* Bunjevka iz Sombora (BN 68: 19); da se poštivaje otac i *mater* (BN 138: 23). Forma *mati* potvrđena je samo u jednom primeru (20%): I dan-danas bunjevačka *mati* piva svom čedu (BN 135: 26). Oblik *ćer* javlja se dosledno: *Ćer* namiriva 12 komada krava (BN 54: 23); rodila njim se *ćer* (BN 133: 23); ovaj poso obavlja njegova *ćer* (BN 135: 15).

2.2.3. Dativ i lokativ jednine imenica na *-k*, *-g*, *-h*

U ovim padežima sibilizacija gotovo dosledno izostaje: držat svoju knjigu u *ruki* (BN 55: 21); pripravili smo *publiki* petnajst koreografija (BN 135: 14); Ime su dobili po *riki* Buni (BN 139: 22). Jedino se u lokativu jednine imenice *bitka* javlja dubletni oblik *o bitki/bitci*: što je jasan dokaz o *bitki* (BN 137: 27); Istorijski izvori iz prve ruke o ovoj *bitci* (BN 137: 27). Obe forme javljaju se u okviru jednog teksta.

2.2.4. Instrumental jednine imenica na nultu morfemu

U 63,33% primera javlja se nastavak *-ju*: pa se tako s posebnom *radošću* sića (BN 68: 24); da s *ljubavlju* i ponosom i dalje čuvaje svoje ime (BN 136: 25); *mu-drušću* što je od Boga primila (BN 137:23), u 20% primera nastavak *-i*: na nošnju, o kojoj se s velikom *ljubavi* stara i danas (BN 135: 15); Sa posebnom, skoro dirljivom *naklonosti* (BN 139: 25), a u svega 16,67% primera javlja se nastavak *-(j)om*, i to samo kod imenica *mast* i *noć*: u tepciju koja je namazana *mašćom* (BN 55: 14); Danjom klamće, *noćom* broji zvezde (BN 135: 26); metkovi i šrapneli od svakud, danjom, *noćom* (BN 137: 26).

2.2.5. Genitiv množine

U ovom padežu javlja se nekoliko nastavaka. Dominira nastavak *-a* (89,11%): Na glavi je imala krunu od 12 *zvizda* (BN 68: 16); Muškarci su navezali dosta korovski *metala* (BN 137: 22); Obećanog spasitelja svit je čeko četiri iljade *godina* (BN 138: 23). Sledi nastavak *-i* (10,1%): zbog *navali* komande kad triba i kad ne triba (BN 136: 27); Bilo je tu i desetak *šatri* (BN 133: 24). Nastavak *-ivi* javlja se u 0,39% primera: velike prilazne pehare, iz *rukivi* gradonačelnika Subotice (BN 139: 29); Na prvom mistu se priporučiva kod priloma *kostivi* (BN 140: 28), a nastavci *-iju* i *-u* javljaju se u po 0,2% primera: može se sipati supa od *kostiju* (BN 136: 28); pomaže kod prošireni vena, trnjenja *nogu* (BN 140: 28).¹¹

Primećeno je da se kod nekih imenica javljaju dubletne forme. Tako imenica *fela* u genitivu množine glasi *fela* (50%) i *feli* (50%): da se mož kupit više *fela* keksova (BN 55: 14); više *feli* mesa (BN 138: 22), imenica *noga* glasi *noga* (50%) i *nogu* (50%): da se malko prizalogaji, onako s *noga* (BN 55: 23); pomaže kod prošireni vena, trnjenja *nogu* (BN 140: 28), imenica *kost* glasi *kostiju* (50%) i *kostivi* (50%): može se sipati supa od *kostiju* (BN 136: 28); Na prvom mistu se priporučiva kod priloma *kostivi* (BN 140: 28), dok imenica *pripovitka* glasi *pripovidaka* (80%) i *pripovitki* (20%): sakupljač narodni *pripovidaka* (BN 136: 24); Roman je napravljen od mozaika, od *pripovitki* koje sam ja čula (BN 137: 18).

2.2.6. Lokativ množine

U našoj građi nije potvrđen stari nastavak. Dosledno se javlja nastavak *-ama*: Rad snaše se išlo na *karucama* i lipim konjima (BN 135: 22); koje su dica pripravila na ranijim *radionicama* (BN 139: 19).

2.3. Srednji rod

2.3.1. Imenice sa proširenjem osnove

Proširenje osnove *-et-* javlja se dosledno kod sledećih imenica: *jaje* – odozgor namazat *jajetom* i peć (BN 55: 14), *dite* – išle u crkvu sa svojim *ditetom* (BN 68: 16), *ždribe* – imam dvi kobile i dva *ždribeta* (BN 137: 21), *tele* (i *telence*) – a tu krava s *teletom* (BN 55: 24); nek njim i sledeće karbinje započne veselim *telencetom* iz košare (BN 55: 23), *svinče* – a kožica od *svinčeta* fino miriši (BN 68: 21), *uvo* – odsiče mali vrv *uveta* (BN 68: 21), *sirće* – u rakiji, vinu el jabukovom *sirćetu* (BN 140: 29), *drvo* – S običnog *drveta* u avliji se ocikla jedna grana (BN 54: 21) i *brdašce* – Obliznja crkva na *brdašcetu* (BN 68: 25).

Kolebanje se javlja kod imenica *žumanjce* i *biljance*. Genitiv množine prve imenice u većini slučajeva je sa proširenjem (83,33%): Da se zakuva mekano tisto triba 3 *žumanjceta* (BN 55: 14); Uzet tri *žumanceta* (BN 139: 23). Samo u jednom primeru (16,67%) javlja se bez proširenja: Tri skuvana i tri prisna *žumanjca*

¹¹ Nastavci *-ivi*, *-iju* i *-u* u genitivu množine imenica ženskog roda javljaju se samo kod imenica *ruka*, *noga* i *kost*.

(BN 139: 23). Kod druge imenice situacija je obrnuta. U većini primera (80%) ovaj oblik se javlja bez proširenja: Za odozgor umutit 4 *biljanca* (BN 136: 23); namazat odozgor *biljancom* (BN 139: 23). Samo jedan primer (20%) ima proširenje: Triba 3 *bilanceta* mutit (BN 55: 14).

2.3.2. Instrumental jednine

U većini primera (79,69%) preglas iza (nekad) palatalnih suglasnika izostaje: prilijte ljutenicu priostalim *uljom* (BN 135: 28); Bunjevačke narodne pisme, sa sli-dećim *razvrstavanjom* (BN 136: 24); i brojni drugi Somboraca, bilo *rođenjom*, bilo *boravištom* (BN 139: 24). Preglas se javlja u 20,31% primera: *Slikanjem* se Maria bavila i u Kanadi (BN 68: 22); dio narodnog stvaralaštva koji svojim *trajanjem* utiče na svist o identitetu (BN 136: 24); kad su teškim *naoružanjem* direktno tukli među nas pišadiju (BN 137: 26).¹²

2.3.3. Genitiv množine

U ovom padežu javlja se nekoliko nastavaka. U najvećem broju primera (91,07%) javlja se nastavak *-a*: di je bilo zdravo tušta mladi iz okolni *mista* (BN 68: 17); za ispiranje kod upale grla i *usta* (BN 133: 27); U svetnjači, koja je visila na zidu kod *vrata* (BN 139: 22). U po 3,57% slučajeva javljaju se nastavci *-iju* i *-ivi*: Uzo sam šepicu i navuko je priko *ušiju* (BN 55: 24); Ona je zaštitnica od bolesti *očivi* (BN 138: 23).¹³ U jednom primeru (1,79%) javlja se nastavak *-i*: Ladislav je bio zaposlen na više *misti* (BN 54: 26).

2.3.4. Dativ, instrumental i lokativ množine

U ovim padežima dominira nastavak *-ima* (96,3%): daje *čeljadima*¹⁴ mogućnost da zarade (BN 133: 20); da vašarsku atmosferu upotpune i kulturnim *dešavanjima* (BN 137: 21); prokrcile im put ka članstvu u profesionalnim *udruženjima* (BN 138: 24). Nastavak *-ama* javlja se samo u jednom primeru (3,7%): *Dicama*¹⁵ je bilo zabranjeno sigrat se oko kamara (BN 133: 22).

U instrumentalu nije potvrđen stari nastavak, dok u lokativu jeste, u jednom primeru (8,33%): dolazili bi na *koli* (BN 55: 15).

¹² Ponekad se obe forme (i sa preglasom i bez njega) nalaze u istom tekstu, što govori o previranju u idiomu.

¹³ Nastavci *-ivi* i *-iju* u genitivu množine imenica srednjeg roda javljaju se samo kod imenica *oko* i *uho*.

¹⁴ Zbirne imenice u većini primera javljaju se u obliku jednine – u nominativu i akuzativu: *čeljad*, *unučad*, *dugmad*, u instrumentalu: *sa dugmadi*. Samo u jednom primeru imenica *čeljad* u nominativu množine glasi *čeljadi*.

¹⁵ Samo u ovom primeru imenica *dica* javlja se u ovom obliku. U svim ostalim primerima javljaju se oblici: *dici*, *sa dicom*, *o dici*.

3. Zaključak

3.1. Rezultati kvantitativne analize

Tabela 1. Muški rod

Muški rod		nom. jd.		instr. jd.	nom. mn.	gen. mn.	ak. mn.	dat./instr./lok. mn.
		vlastite	zajedničke					
-Ø		20,69%						
-e		34,48%						
-o		44,83%	94,28%					
-a			5,72%			75%		
-i						20,19%		
-ivi						4,81%		
preglas	+			15,25%	20%			
	-			84,75%	80%			
proširenje kod dvosl. im.	+				4,46%			
	-				95,54%			
sibilarizacija	+				96%		10,45%	75%
	-				4%		89,55%	25%
-ama								0%
-ima								100%

Tabela 2. Ženski rod

Ženski rod		nom. jd.		dat. i lok. jd. (-k, -g, -h)	instr. jd. (-Ø)	gen. mn.	lok. mn.
		vlastite	zajedničke				
mater			80%				
mati			20%				
čer			100%				
kći			0%				
-e		0%					
-a		100%				89,11%	
-ju					63,33%		
-i					20%	10,1%	
-(j)om					16,67%		
sibilarizacija	+			1,69%			
	-			98,31%			
-ivi						0,39%	
-iju						0,2%	
-u						0,2%	
-ama							100%
-a(h)							0%

Tabela 3. Srednji rod

Srednji rod		instr. jd.	gen. mn.	dat./instr./lok. mn.	lok. mn.
preglas	+	20,31%			
	-	79,69%			
-a			91,07%		
-iju			3,57%		
-ivi			3,57%		
-i			1,79%		
-ama				3,7%	
-ima				96,3%	91,67%
-i(h)					8,33%

Na osnovu rezultata kvantitativne analize primera ekscerpiranih iz deset brojeva *Bunjevačkih novina* mogu se izvesti određeni zaključci o karakteristikama imenica u bunjevačkom pisanom idiomu.

- Imenice muškog roda

Vlastite imenice muškog roda u nominativu jednine u većini slučajeva imaju nastavak *-o* (44,83%); nešto ređe javljaju se nastavci *-e* (34,48%) i *-Ø* (20,69%). Zajedničke imenice najčešće imaju nastavak *-o* (94,28%). Zapaženo je da se imenice muškog roda koje se završavaju na vokal menjaju kao imenice ženskog roda.

U vokativu jednine nije potvrđen primer *gospodi*, nego *Gospodine*.

U instrumentalu jednine preglas iza (nekad) palatalnih suglasnika u većini slučajeva izostaje (84,75%).

U čitavoj množini preglas kod imenica sa proširenjem u većini slučajeva (80%) izostaje.

U nominativu množine proširenje kod dvosložnih imenica veoma je retko (4,46%), sibilizacija se gotovo dosledno vrši (96%), dok su nastavci *-e* i *-i* veoma retki i vezuju se za određene imenice. Imenica *svinja* u nominativu množine dobija oblik muškog roda, te glasi *svinji*.

U genitivu množine najfrekventniji je nastavak *-a* (75%), ali javljaju se i nastavci *-i* (20,19%) i *-ivi* (4,81%).

U akuzativu množine analoška sibilizacija ne vrši se često (10,45%).

U dativu, instrumentalu i lokativu množine dosledno se javlja nastavak *-ima*. Sibilizacija se u instrumentalu množine uglavnom vrši (75%).

- Imenice ženskog roda

Imenica *ćošak* prelazi iz kategorije muškog u kategoriju ženskog roda i glasi *ćoša*.

Vlastite imenice ženskog roda u nominativu jednine uglavnom imaju nastavak *-a*; nastavak *-e* nije zabeležen u našoj građi. Oblik *ćer* javlja se dosledno, a forma *mater* gotovo dosledno (80%).

U dativu i lokativu jednine imenica koje se završavaju na *-k*, *-g*, *-h* sibilizacija gotovo dosledno izostaje (98,31%).

U instrumentalu jednine imenica koje se završavaju na nultu morfemu najfrekventniji je nastavak *-ju* (63,33%). Sledi nastavak *-i* (20%), a nastavak *-(j)om* se najređe javlja (16,67%).

U genitivu množine najčešće se javlja nastavak *-a* (89,11%). Sa manjom frekvencijom javljaju se nastavci *-i*, *-ivi*, *-iju* i *-u*. Nastavci *-ivi*, *-iju* i *-u* javljaju se samo kod imenica *ruka*, *noga* i *kost*.

U lokativu množine nije potvrđen stari nastavak; dosledno se javlja nastavak *-ama*.

- **Imenice srednjeg roda**

Proširenje osnove vezuje se za određene imenice. Kod nekih se javlja dosledno, dok je kod drugih prisutno kolebanje.

U instrumentalu jednine preglas iza (nekad) palatalnih suglasnika u većini slučajeva (79,69%) izostaje.

U genitivu množine najfrekventniji je nastavak *-a* (91,07%). Ređe se javljaju nastavci *-iju*, *-ivi* i *-i*. Nastavci *-ivi* i *-iju* javljaju se samo kod imenica *oko* i *uho*.

U dativu, instrumentalu i lokativu množine dominira nastavak *-ima* (96,3%). Nastavak *-ama* javlja se samo u jednom primeru, u dativu, dok je u jednom primeru lokativa množine (8,33%) potvrđen stari nastavak.

Zaključna razmatranja

Na kraju bi trebalo izdvojiti crte koje se javljaju dosledno ili gotovo dosledno (u minimalno 80% primera). Može se reći da je u ovim slučajevima varijacija svedena na najmanju meru i da ove jezičke osobine mogu činiti deo buduće norme.

- Zajedničke imenice muškog roda u nominativu jednine najčešće imaju nastavak *-o* (94,28%), a vlastite imenice ženskog roda bez izuzetka nastavak *-a*. Oblik *čer* javlja se dosledno, a forma *mater* gotovo dosledno (80%).
- U dativu i lokativu jednine imenica ženskog roda koje se završavaju na *-k*, *-g*, *-h* sibilizacija gotovo dosledno izostaje (98,31%).
- U instrumentalu jednine imenica muškog i srednjeg roda preglas iza (nekad) palatalnih suglasnika izostaje u većini slučajeva (84,75% i 79,69%, redom).
- U čitavoj množini imenica muškog roda preglas kod imenica sa proširenjem u većini slučajeva (80%) izostaje.
- U nominativu množine imenica muškog roda sibilizacija se gotovo dosledno vrši (96%), a proširenje kod dvosložnih imenica izostaje u 95,54% primera.
- U genitivu množine imenica ženskog i srednjeg roda najčešće se javlja nastavak *-a* (89,11% i 91,07%, redom). Ipak, nastavci *-ivi*, *-iju* i *-u* u genitivu množine imenica ženskog roda javljaju se dosledno kod imenica *ruka*, *noga* i *kost*, a nastavci *-ivi* i *-iju* kod imenica srednjeg roda *oko* i *uho*.
- U akuzativu množine imenica muškog roda u većini slučajeva (89,55%) analoška sibilizacija izostaje.
- U dativu, instrumentalu i lokativu množine imenica muškog roda dosledno se javlja nastavak *-ima*, dok kod imenica srednjeg roda ovaj nastavak dominira (96,3%). U lokativu množine imenica ženskog roda nije potvrđen stari nastavak; dosledno se javlja nastavak *-ama*.

Ovim radom obrađen je samo mali deo podataka o bunjevačkom govoru kao celini. Potpun uvid u odlike bunjevačkog *pisanog* idioma može se dobiti tek analizom raznovrsnog korpusa (udžbenici, književna dela, administrativna dokumenta) na svim jezičkim nivoima, dok se potpun uvid u odlike *savremenog* stanja u bunjevačkom govoru kao *celini* može dobiti poređenjem dobijenih rezultata sa rezultatima analize transkripata živog govora, takođe na svim jezičkim nivoima.

Literatura

- Bošnjaković, Ž., Knjižar, I. (2012). Sociolingvistički pristup nekim morfofonološkim promenama u govoru Bunjevaca Bajmoka i Tavankuta, *Srpski jezik: studije srpske i slovenske*, XVII, 503–521.
- Bošnjaković, Ž., Sikimić, B. (2013). *Bunjevci: etnodijalektološka istraživanja 2009*. Subotica: Nacionalni savet bunjevačke nacionalne manjine; Novi Sad: Matica srpska.
- Bošnjaković, Ž. (2017). Osobnosti bunjevačkog govora u *Bunjevačkim novinama*. U: Njegovan, D. (ur.). *Kultura i identitet Bunjevaca: zbornik radova sa Simpozijuma održanog 18. februara 2017. u Novom Sadu* (447–472). Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Georgijević, S. (1939). Bački bunjevački govor, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, VI, 23–32.
- Ilovac, M. (1927). O pravopisu i jeziku Bunjevaca, *Književni sever. Časopis za književnost, nauku i kulturu*, III/3–4, 108–113.
- Popović, I. (1953). O bačkim bunjevačkim govorima, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, I, 123–146.
- Popović, I. (1968). *Govor Gospođinaca u svetlosti bačkih govora kao celine*. Beograd: SANU.
- Sekulić, A. (1947). *Govor bačkih Bunjevaca. Glasovi*. Sombor: Prosveta.
- Sekulić, A. (1986). Bački Bunjevci. VI. Govor bačkih Bunjevaca, *Zbornik za narodni život i običaje*, 50, 164–197.
- Sekulić, A. (2005). *Rječnik govora bačkih Hrvata*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje: Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović”.

CHARACTERISTICS OF THE BUNJEVAC DIALECT IN THE NEWSPAPERS *BUNJEVAČKE NOVINE* (illustrated by the examples of nouns)

Abstract

In this paper we are investigating the specific features of the Bunjevac dialect which are manifested in the use of nouns in written discourse. Quantitative analysis is the main method used in this paper, which means that percentages of the investigated language features have been calculated with the aim to determine which language strategies are given priority in the written discourse. The corpus for this research includes

ten, mostly up to date, editions of the newspapers *Bunjevačke novine* and the emphasis has primarily been put on columns like *Customs*, *Real-life stories*, *Memories*, *People* etc., in which the authentic Bunjevac dialect has been used. The aim of this research is to determine the ratio of the used language strategies, to compare it to the earlier descriptions of the Bunjevac dialect, and thus gain insight into the characteristics of the Bunjevac written dialect and also identify the differential features which can form part of the future Bunjevac standard language.

Keywords: dialectology, nouns, the Bunjevac dialect, newspapers corpus.

КОНСТРУКЦИЈЕ СА НЕЕКСПЛИЦИРАНИМ (ИМПЛИЦИТНИМ) ОБАВЕЗНИМ ДЕТЕРМИНАТОРОМ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Апстракт

У раду је дата теоријска поставка неексплицираног (имплицитног) детерминатора, као и анализа на конкретним примерима. Као грађа за истраживање ове појаве послужио је Корпус савременог српског језика Математичког факултета у Београду. Циљ рада је да укаже на различита понашања имплицитног обавезног детерминатора на датој грађи – редукција ради избегавања таутологије, специфична семантика детерминисаног конституента, уопштена квалификација кроз инхерентно својство, уопштена квалификација кроз оптималну меру заступљености квалитета. Имплицитни детерминатор приказан је у номиналним конструкцијама, тј. оним где је детерминисани конституент именица. Из истраживања видљиво је да је првом типу изостала потврда у корпусној грађи српског језика, док је за остала три пронађена, и у сваком остварена конструкција типа модел ПОСЕСОР (= људско биће: он, тај) + ПРЕДИКАЦИЈА (= глагол посесије: *имати*) + [ИМПЛИЦИТНИ ОБАВЕЗНИ ДЕТЕРМИНАТОР] + НЕОТУЂИВИ ДЕО. Трећем услову је придодата и ситуација са (не)инхерентним својством детерминисане именице (*човек од угледа, жена у годинама...*).

Кључне речи: детерминација, имплицитни детерминатор, инхерентна својства.

Предмет рада јесу конструкције са неексплицираним (имплицитним) обавезним детерминатором, поткрепљене корпусном грађом Математичког факултета у Београду. Полази се од теоријских поставки и терминолошког одређења обавезног детерминатора уопште, а затим његовог подтипа – имплицитног детерминатора, насупрот експлицитном. Указиваће се на услове јављања имплицитног детерминатора. Дат је и кратак преглед претходних истраживања, нарочито на плану овог подтипа. Циљ самог рада је да на примерима експерпираних грађе укаже на апликацију поменуте појаве кроз различите функционалне стилове.

Сам појам детерминације дефинише се као „одређивање, одређивање; ближе одређење неког појма” (КЛАЈН, ШИПКА 2010: 357). Обавезна детерминација у том погледу подразумева случајеве „у којима одређба добија статус *neispustivog* конституента синтаксичке конструкције (*verbalne ili nominalne*)” (RADOVANOVIĆ 1990: 79). Када се говори о неексплицираном обавезном детерминатору, он подразумева присуство на дубинској струк-

тури, те није директно лексички исказан на површинској структури језика (RADOVANOVIĆ 1990: 90).

У поменутој литератури, поред бављења обавезном детерминацијом уопште, а поготову експлицитним детерминатором, при чему постоји општа сагласност да јесте нужно исказан на површинској структури, иначе би се јавила неграматична конструкција, или промена граматичког значења, примећена је и трећа могућност. Наиме, она указује на конструкцију типа $(D +)X \rightarrow *(\emptyset +) X$ ¹, где детерминатор није експлициран, али се његово присуство претпоставља (*Je si li видео ону с очима?*) (RADOVANOVIĆ 1990: 85–86). Такво запажање из 1964. у општелингвистичкој литератури Радовановић (1990: 86) посебно истиче као оно које даје значење неексплицираног обавезног детерминатора као „podatka о uopštenoj kvalifikaciji neodređene, neidentifikovane posebnosti”. Радовановић такође указује на рад Г.Г. Почепцова из 1968, у коме се први пут уочава и место контекста у успостављању редукованих синтаксичких структура, где се јавља имплицитни детерминатор у енглеском језику (*I saw ripe bilberries gleaming here and there, like beads in the heath: I gathered a handful and ate them with the bread*) (RADOVANOVIĆ 1990: 87). Посебан услов за појављивање неексплицираног детерминатора проналази бугарски лингвиста К. Иванова, која уочава да се најчешће испушта на површинској структури уколико означава унутрашње органе (*Има болне бубреге = Има бубреге*). Други услов који је истакла јесте онај у коме имплицирани детерминатор „sadrži podatak о uopštenom značenju neodređene, neidentifikovane posebnosti” (RADOVANOVIĆ 1990: 89), с тим што га она зове податком о изузетности представника неке класе. Такође се и Милка Ивић запажено бавила овом проблематиком, нарочито обраћајући пажњу на инхерентну лексичку семантику као релевантну за условну испуственост обавезног детерминатора са површинске структуре. Примећује да се словенски падежи јављају у три морфолошка вида: слободни, везани за присуство предлога и везани за присуство обавезног детерминатора, те је тако други од њих онај код кога супституција неком другом прилошком или придевском речју не долази у обзир (*човек од угледа* → *угледан човек*) (IVIĆ 2000a: 253).

Од посебног значаја за нашу анализу имплицитног обавезног детерминатора на грађи из Корпуса Математичког факултета јесте Радовановићев рад о обавезној детерминацији (1990: 77–106), као и његов рад о граматички неопуштљиве посесије и имплицитној обавезној детерминацији (1990: 107–113). У првом раду наводи да се конструкције са неексплицираним обавезним детерминатором начелно представљају схемом: $(D+)X \rightarrow *(\emptyset+)X$, што би значило да је детерминатор обавезно имплицитно присутан, иако лексички није видљив на површинској језичкој структури (RADOVANOVIĆ 1990: 90). У наставку он издваја четири услова за појављивање имплицитног обавезног детерминатора: а) изостављање са површинске структуре због контекстом условљене редукције с циљем да се избегне таутологија; б) изостављање условљено специфич-

¹ Где D представља детерминатор који је необавезан, на шта указују заграде, а самим тим еквивалентан ознаци $\emptyset$ (одсуству обележја).

ном семантиком лексичке јединице на месту детерминисаног конституента; в) имплицитни детерминатор као релевантан податак о уопштеној квалификацији неодређене посебности у степену испољавања инхерентног својства; г) релевантни податак о уопштеној квалификацији неодређене посебности који упућује на висок степен испољавања, оптималну меру заступљености квалитета неке класе ентитета (RADOVANOVIĆ 1990: 90–91).

Прво понашање, код кога је редукција начињена да би се избегла таутологија, Радовановић потпрепљује поменути примером из енглеског језика (*I saw ripe bilberries gleaming here and there, like beads in the heath: I gathered a handful and ate them with the bread*) (1990: 90). Такве ситуације би заправо значиле изостављање читаве конструкције са детерминатором и детерминисаним конституентом и постављање квантификатора на то место и оне нису пронађене у истраживаном корпусу српског језика.

Други случај показује изостављање детерминатора због посебне семантике лексичке јединице која заузима место детерминисаног конституента. Радовановић (1990: 91) наводи да се у том случају на позицији тог конституента налази именица која означава неки унутрашњи орган као инхерентни део човековог тела. У продужетку каже да би додавање лексеме *здрав* као детерминатора било неинформативно, па остаје да се именица квалификује једино лексемом *болестан*, што је погодно за изостављање са површинске структуре: *Мимићу би требало помоћи. Синоћ, нађем га, седи поред детиње постеље мала има крајнике – и чита . Данас у подне, седи поред Јанине постеље, и чита* (КМФ). Дакле, на дубинској структури остаје присуство детерминатора који упућује на стање супротно од природног. При том је за овакве конструкције Радовановић (1990: 108) поставио модел ПОСЕСОР (= људско биће: он, тај) + ПРЕДИКАЦИЈА (= глагол посесије: *имати*) + [ИМПЛИЦИТНИ ОБАВЕЗНИ ДЕТЕРМИНАТОР] + НЕОТУЊИВИ ДЕО. Пример који наводи Радовановић (1990: 91): *Има бубреге*, није нађен на корпусној грађи, али је уместо тога пронађен са експлицитним обавезним детерминатором: *Ту су и жене које пате због појаве каменаца у бубрегу, или због тога што имају полицистичне бубреге – наводи пуковник професор др Ђоко Максић, нефролог и начелник Дијагностичко-поликлиничког центра*. То може говорити о неубичајности ове конструкције са лексемом *бубрег* у српском језику, наспрам наведеног, бугарског.

О негативном инхерентном својству исказаном семантиком детерминанта, а које се подразумева на дубинској структури детерминатора, може се говорити када се „*људском бићу као посесору приписују општа „unutrašnja” својства и функције, најчешће у домену физиолошких појава с последицама по здравље организма[...] (Има температуру = Има повишену температуру; Има сећер = Има повишен шећер)*” (RADOVANOVIĆ 1990: 110). Корпус потврђује ситуације када је лексема *температура*: *Његови образи били су увек модри , и у ствари је изгледало као да има температуру* (КМФ). Много су ређи примери са другим лексемама (*притисак, шећер...*), или се јављају са експлицитним детерминатором: *Некоме ко има притисак, на пример 160 са 95, а има 60 година, погрешно је рећи да је то нормално и добро за његове године* (КМФ).

Неексплицирани детерминатор такође је присутан на дубинској структури када подразумева релевантан податак о уопштеној квалификацији неидентификоване специфичности у степену присутности неког карактеристичног неутуђивог својства, било позитивног или негативног. Радовановић (1990: 91) наводи примере попут: *Јесте ли видели ону са очима?*; *Јесте ли видели онога с ногом?*; *Кога с ногом? Та онога без ноге?*[...] *Та онога са итаком?* Радовановић (1990: 91) дефинише имплицитни детерминатор из овог случаја на следећи начин: „Obavezni determinator znači impliciranje nekog naročitog svojstva”. Корпусна грађа за наведену ситуацију налази само наслов дела: *Човек с ногом (Пут око света Б. Нушића)*, мада је и онлајн претрагом нађена потврда за такав пример, а често са значењем човека са болесном ногом, или човека без ноге (реконструкција значења је условљена контекстом, који није уско ограничен као код примера везаних за други услов, јер треба именица само да означава интегрални део целине, тј. њено неутуђиво својство). И на ове је конструкције могуће применити тумачење неутуђиве посесије, јер се глагол *имати* подразумева на дубинској структури (*онај с ногом: Онај што има ногу*).

Милка Ивић (2000: 256–257) запажа да се јављају у српком језику примери у којима се при означавању карактеристичне појединости детерминатор обавезно подразумева, али не материјализује. Тако наводи примере попут *човек с ногом*, у значењу *са дрвеном ногом*, *глават момак*, у значењу *момак велике главе*, *стасита девојка*, у значењу *девојка с лепим стасом* (IVIĆ 2000: 257). За овај рад је релевантан само први пример, јер друга два указују на саму природу придева са суфиксом субјективне оцене, али је свакако од значаја њена констатација да је у овом случају „obavezni determinator, u stvari, dosledno neispustiva gramatička jedinica samo na tzv. „dubljem” (tj. apstraktnijem) nivou jezika; [...]” (IVIĆ 2000b: 257). Оно што Радовановић није експлицирао јесте условљеност падежним обликом, тј. да је форма граматична у инструменталу, али не и у генитиву (*та са очима*, у значењу *с изразитим очима*, а не и *та очију*) (IVIĆ 2000b: 257). Од значаја је и њено запажање да се у језицима са чланом лакше може интерпретирати постојање имплицитног обавезног детерминатора при разговору о саговорницима познатој ствари (*човек са носем: the man with THE nose*) (IVIĆ 2000b: 258).

Радовановићевој групи трећег наведеног случаја појављивања имплицитног обавезног детерминатора додајемо и ситуације које такође говоре о детерминатору као податку о уопштеној квалификацији неодређене посебности, само што се не мора нужно односити на инхерентно својство, напротив, често упућује на отуђиву карактеристику. Милош Ковачевић (1992: 18) уочава да је за случајеве беспредлошког квалитативног генитива неопходан експлицитни обавезни детерминатор, јер је карактеристична појединост уједно и иманентна црта, али остали типови могу обележавати и неиманентне карактеристичне појединости, па обавезни детерминатор није нужно навести (*човек од угледа*, *жена са кофером*, *пегла на пару*, *човек на итакама*, *човек у оделу*). Наводи да такође није експлицирани кад га пресупонирају именица као детерминант или именице у саставу синтагме (*кућа на (један) спрат*, *жена у (поодмаклим)*

годинама, човек на (добру) гласу). И у Синтакси савременог српског језика, у поглављу о синтакси и семантици падежа (ПИПЕР 2005: 160, 291) примећују се сличне ситуације: *Она је жена од укуса (Има (добар) укус). Он је човек од акције (Он је предузимљив човек). Он је већ човек у годинама (Он је већ стар човек). Одувек је био професор на гласу (Одувек је био познат професор).* У Корпусу пронађени примери који потврђују теоријске поставке и претходно наведене примере:

- *Човек би очекивао да послодавце предводи неки велики пословни човек од угледа, који запошљава хиљаде људи, а не мали привредник (КМФ)* – сви нађени примери указују на исто значење: *човек са добрим угледом*;
- *Жена у годинама, али још лепа, радила је по кући (КМФ)* – претрага је показала доследно значење поодмаклости у годинама, али не нужно дубоке старости;
- *Давно је навикао да га грде што је пореклом из те вароши на гласу (КМФ)* – један од примера са значењем *на лошем гласу*;
- *Њихово мајсторско умеће било је на гласу далеко изван Херцеговине, па су многи од њих „дали руке” и на грађевинама далеко од родне груде (КМФ)* – један од примера са значењем *на добром гласу*.

Четврти услов за појаву имплицитног обавезног детерминатора је када детерминатор означава релевантни податак о уопштеној квалификацији неодређене посебности која упућује на висок степен испољавања, оптималну меру заступљености неких квалитета карактеристичних за неку класу ентитета. Радовановић (1990: 91) наглашава да су овакве конструкције обавезно праћене преношењем логичког акцента с предикатског на субјекатски конституент (*То је диња! То је грожђе! То је мушкарац! То је ауто!*), при чему каже да су такви искази увек са конотативном нијансом вредновања. Кроз пример из Корпуса може се видети какво значење имплицира детерминатор, јер је након експлицирано кроз лексему *прави*: *Та опаска, која би из било чијих других уста Веи звучала неумесно, силно јој се допала. „То је мушкарац”, није престајала да мисли целог поподнева, „прави мушкарац”* (КМФ). Пример који такође потврђује значење оптималног квалитета: *А Черкескиња? – То је жена! – каже неко из круга повлађујући* (КМФ). Важно је да се враћањем акцента на предикатски конституент заиста показује брисање детерминатора и на дубинској структури.

У ову групу убројени су и примери који се такође понашају као они из друге групе, тј. са структуром ПОСЕКОР (= људско биће: он, тај) + ПРЕДИКАЦИЈА (= глагол посесије: *имати*) + [ИМПЛИЦИТНИ ОБАВЕЗНИ ДЕТЕРМИНАТОР] + НЕОТУЂИВИ ДЕО, а исто тако је лексема у позицији детерминанта у значењу важног органа, дела тела. Међутим, они означавају искључиво позитивне особине, па је, посебном интонацијом, акцентом, гестикалацијом, као и семантичким садржајем лексеме информативно довољно остварити конструкцију без детерминатора на површниском слоју (*Тај има главу! = Тај има*

мудру главу; *Тај има срце!* = *Тај има добро/јачо, храбро/племенито срце!...*) (RADOVANOVIĆ 1990: 109). Занимљиво је да је у Корпусу нађен пример са лексемом *срце*, мада не пропраћен одређеном интонацијом, али са одговарајућим значењем: *Ко је у младости био левичар, тај има срце, а ко постаје левичар у старости, тај нема мозак* (КМФ), док је пример са лексемом *глава* интерпретиран у значењу оних из треће групе, тј. са израженим, али не нужно позитивним својством: *Има један Бранко што има главу па га сви зато зовемо главоња гласан и тих – гласан је јако дерање, тих је полако дерање* (КМФ). Исте ове конструкције могуће су и са негацијом посесије (*немати*), при чему би подразумевале одсуство позитивне особине, тј. имплицирале би негативну.

Радовановић (1990: 109) посебно указује на условљеност интерпретације примера из ове подгрупе, јер се мора водити рачуна о прагматичком контексту, тј. нпр. о полној припадности или занимању посесора, који одређују да ли је тумачење детерминатора условљено функционалним или естетским разлозима. Значење није исто у случају *Та има ноге!* и *Тај има ноге!*,² где у првом жена, нпр. глумица може имати лепе ноге, а у другом човек, нпр. фудбалер може имати брзе, јаке ноге. У Корпусу нашем претрагом нису нађени такви примери, већ се јављају они са значењем прости инхеренте посесије.

Још једно Радовановићево запажање (1990: 109) јесте о ситуацији када се идентификују неки органи или делови тела са својом функцијом, па је интерпретација значења отежана (*Тај има (добар) нос!* = *Тај има (добар) њух!*). У ексцерпираној грађи нађен је пример: *Овај наш камен звони кад ударате плочу о плочу, па ко је иоле музикалан и „има уво“, може да одсвира „народно“ и „забавно“* (КМФ), који потврђује значење да неко има добар слух, а у овом је контексту графички конструкција обележена наводницима, што би значило да се чак осећа као фразем.

У раду је посебно анализиран подтип обавезног детерминатора, тј. неексплицитни обавезни детерминатор, чије је присуство остварено на дубинској структури ((D +)X → *(Ø+) X). Изнесена су нека од претходних истраживања, како домаће тако и стране литературе, при чему је за рад најзначајније било Радовановићево запажање. Према томе, издвојена су четири услова за јављање имплицитног обавезног детерминатора у номиналној структури: а) изостављање са површинске структуре због контекстом условљене редукције с циљем да се избегне таутологија; б) изостављање условљено специфичном семантиком лексичке јединице на месту детерминисаног конституента; в) имплицитни детерминатор као релевантан податак о уопштеној квалификацији неодређене посебности у степену испољавања инхерентног својства; г) релевантни податак о уопштеној квалификацији неодређене посебности који упућује на висок степен испољавања, оптималну меру заступљености квалитета неке

² Овим примерима би се могла додати још нека запажања у вези са функционалним и естетским разлозима детерминатора: *Има очи!*, где би се готово независно од пола одређивала позитивна естетска вредност очију особе (неутралније: женске). С друге стране, иста конструкција може упућивати и на изразиту функционалност органа, тј. указује да особа (потпуно независно од пола) има добар вид (синонимно примерима попут *Има нос!*).

класе ентитета (RADOVANOVIĆ 1990: 90–91). Преко Корпуса показана је релативна подударност са теоријским полазиштем, осим што за неке ситуације није нађена потврда (*Има бубреге*), или је нађена са другачијим значењем (*Има један Бранко што има главу па га сви зато зовемо главоња гласан и тих – гласан је јако дерање, тих је полако дерање* (КМФ)).

Дата су и запажања Милке Ивић о значају падежне форме за граматичност исказа (инструментал: генитив), као и њена констатација о вањезичком контексту при тумачењу значења детерминатора, поготову у језицима са чланом.

Посебно је трећој групи у класификацији придодата ситуација са не нужно инхерентним својствима, које изражава детерминант на површини, а детерминатор на дубинској структури (*човек у оделу: човек од угледа, жена с торбом: пегла на пару*), а поставка је потврђена и разноврсном корпусном грађом.

За даље истраживање преостају таутолошки случајеви попут *Он живи живот! Он сања/живи сан!*, који се осећају као граматични наспрам **Он живи животом; Он *сања/?живи сном*, при чему се види да се, осим падежном формом, такође и интонацијом постижу диференцијације у граматичности.

Литература

- Ivić 2000a: M. Ivić, *O slovenskim obaveznim determinatorima*, u: *Lingvistički ogledi*, Beograd: Čigoja štampa, 246–253.
- Ivić 2000b: M. Ivić, *O semantičkim okolnostima od kojih zavisi obavezna determinacija kvalifikativnog tipa*, u: *Lingvistički ogledi*, Beograd: Čigoja štampa, 254–260.
- Клајн, Шипка 2010: И. Клајн, М. Шипка, Велики речник страних речи и израза, Нови Сад: Прометеј.
- Kovačević 1992: M. Kovačević, *Kroz sintagme i rečenice*, Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Пипер 2005: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Ј. Поповић, Б. Тошовић, Синтакса савременог српског језика: проста реченица, Београд: Београдска књига.
- Radovanović 1990: Milorad Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Novi Sad: Dobra vest.

Извори

Корпус савременог српског језика Математичког факултета у Београду, преузето 12. 6. 2017 –13.6.2017. са интернет странице <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs>.

STRUCTURES WITH THE IMPLICATED (OBLIGATORY) DETERMINATOR IN THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

The paper presents the theoretical position of the implicit determinator, as well as the analysis on concrete examples. The corpus of the contemporary Serbian language of the Faculty of Mathematics in Belgrade was taken as a material for researching this phenomenon. The aim of the paper is to point out the different behavior of the implicit mandatory determinator on the given material - reduction in order to avoid tautology, specific semantics of the determined constituent, general qualification through the inherent property, general qualification through an optimal measure of quality representation. An implicit determinator is shown in nominal constructions, i.e. where the noun constituent is determined. It is evident from the research that the first type was not confirmed in the corpus of the Serbian language, while for the other three it was found, and in each are constructions of the type model POSSESSOR (= human being: he, that) + PREDICTION (= verb of possession: to have) + [IMPLICATIVE OBLIGATORY DETERMINATOR] + INHERENT PART realized. The third condition is added with a (non) inherent property of a fixed noun (a man of reputation, a woman of age ...).

Keywords: determination, the implicit determinator, inherent properties

ЗНАЧЕЊА И МЕТАФОРИЧКА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ГЛАГОЛА ТАКТИЛНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ

Апстракт

У раду се анализирају глаголи тактилне перцепције из угла когнитивне лингвистике. Анализирају се различита значења и метафоричка употреба ове групе перцептивних глагола, а у центар интересовања долазе глаголи: *нупати*, *дирати*, *такнути*. Корпус за овај рад представљају дескриптивни речници савременог српског језика и Корпусу савременог српског језика Математичког факултета у Београду. Истраживање је спроведено по угледу на бројне анализе перцептивних глагола других чулних домена. Циљ рада је да покаже мотивисаност веза између конкретних и апстрактних домена значења, које се испољавају код ове групе глагола. Резултати истраживања показују да се глаголи тактилне перцепције у српском језику метафорички концептуализују на домен емоција и на интелектуални домен.

Кључне речи: концептуална метафора, тактилна перцепција, полисемија, перцептивни глаголи.

Увод

Перцептивни глаголи пар деценија уназад заокупљају пажњу лингвиста различитих усмерења. Нарочито место овим глаголима придавало се у области историје језика, творбе речи, синтаксе и семантике (Grković-Mejdžor 2011; Ristivojević Rajković 2013; Stamenković 2009; Svetković 2003). У овим различитим истраживањима централно место заузимали су глаголи визуелне перцепције, а поједини радови у целости су посвећени глаголу *видети* као прототипичном представнику групе (Marković 2007, 2012; Stojanović 2017).

Овај рад за тему узима други чулни домен који се по традицији, која сеже од Аристотела, сматра нижим доменом – домен чула додиром. Ипак, нека новија истраживања из области психологије, и нарочито развојне психологије, показују да је чуло додиром веома важно током развоја детета и да у првим месецима живота бебе има важну улогу у перципирању околног света. Истраживања са двомесечним бебама показала су да је способност разликовања облика и величине објекта само додиром руке једнако добра видној перцепцији (Porova 2005: 399). Са друге стране, додир је неопходан при употпуњавању наших уверења о стварности спољашњег света. Неке податке о перципираном објекту мо-

жемо добити само овим чулом, а то су: дебљина, густина, тврдоћа, присуство вибрација, као и оцењивање текстуре.

У раду се анализирају различита значења и метафоричка употреба глагола тактилне перцепције у српском језику. Предмет анализе су основни глаголи ове групе – *дирати*, *таћи*, *пипати*, као и глаголи сложени од ових глагола и префикса *до-*, *из-*, *на-*, *о-*. Корпус за ово истраживање представља дескриптивни *Речник српскохрватског књижевног језика Матице српске* и Корпусу савременог српског језика Математичког факултета у Београду.

Теоријске основе рада

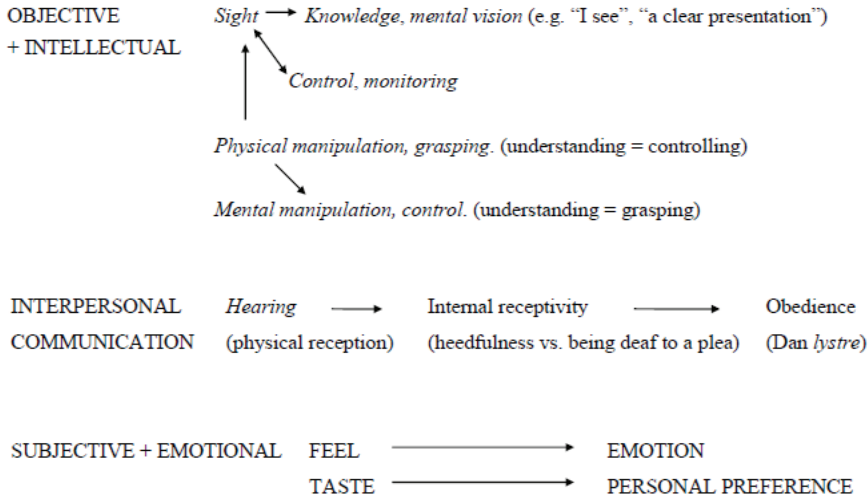
Ово истраживање се темељи на теоријским основама когнитивне лингвистике. Когнитивна лингвистика се развила у оквиру когнитивне науке у другој половини 20. века, а њени постулати уобличени су у радовима Лејкофа и Џонсона (Lakoff 1987, Lakoff/Johnson 1980), и Ланакера (Langacker 1987, 1991).

Ова интердисциплинарна област сједињује истраживања у области психологије, лингвистике, филозофије, неурологије, а за главни предмет узима људски ум. Истражује начине на које размишљамо, перципирамо, памтимо, учимо и користимо језик. У когнитивној лингвистици језик се посматра као неодојиви део укупне психолошке организације (Klikovac 2004: 9). Проучавањем језика долази се до сазнања како се поима спољни свет и да ли се, и у којој мери, то поимање одражава на језик. На тај начин, проучавањем језика добијамо одговоре на важна филозофска и психолошка питања о томе како функционише људски мозак.

У когнитивној лингвистици значење се изједначава са концептуализацијом. Концептуализација представља образовање појмова на основу човековог физичког, чулног и интелектуалног искуства са светом који га окружује. Ово истиче човекову активну улогу у стварању појмовно-значењске структуре (Rasulić 2004: 21). Самим тим, језик није одраз стварности, већ учествује у обликовању појмовне представе о неком искуству. Појмовни систем утемељен је у човековом телесном искуству, па су самим тим и метафоричка пресликавања утемељена у нашем телесном искуству. Основни домени људског искуства су простор, визуелна перцепција, чулна перцепција и сл. и схватају се на основу директног физичког искуства.

Анализа значења и метафоризација глагола

Чињеница да основни перцептивни глаголи могу реферисати ка другим нефизичким значењима већ дуго је утврђена у бројним студијама, као најважнију од њих, од које се у последње време полази у истраживању метафора код глагола перцепције, издвајамо Свитсерову (E. Sweetser 1990). Она је изучавала етимологију и метафоричка пресликавања глагола перцепције. Закључци до којих је дошла видљиви су на скици, а везани су за енглески језик.

Слика 1. Метафоричка пресликавања глагола перцепције на основу резултата Е. Sweetser (1990).

Из приказа се види да визуелна перцепција долази на прво место и да глаголи ове групе преносе своја значења на домен менталне перцепције. Глаголи чији је изворни домен физички додир (тактилна перцепција) метафорички се преносе на емоције. Разлика између две поменуте групе глагола је у томе што глаголи визуелне перцепције реферишу ка интелектуалном и објективном, док глаголи тактилне перцепције реферишу ка емоционалном и субјективном доживљају.

Пошто је домен емоција најкарактеристичнији за ове глаголе и ми ћемо кренути од ове метафоре. С тим што смо ми из наших примера издвојили два подтипа значења: једно се везује за позитивне емоције, гануће, док је друго везано за повређивање, узнемиравање.

(1) *Читаоци који су до њега дошли били су књигом **дирнути**.*

*По повратку кући, и супруг и ја смо били веома **дирнути**.*

(2) *И ја не бих ни за какве паре **дирао** ни у чија осећања.*

*Свако јутро кад га видим, **дирам** га, питам: „Море, она твоја баба нешто се повреднела?“*

У емоционалном занчењу, од глагола тактилне перцепције, могуће је употребити глагол *дирати* и његову тренутно-свршену варијанту *дирнути*. Занимљиво је да у РМС изазвати гануће стоји као посебно значење декларисано као фигуративно, док је значење везано за узнемиравање дато под значењем под бројем један:

1. а. *додиривати, тицати што, дотицати се чега.* б. *додиривати (у разговору, у излагању) какво питање, какву тему.* в. *узимати што, служити се чим.* г. *закачивати, узнемирати, боцкати, задевати (у) кога; вређати.*

2. фиг. *изазивати самилост, гануће; распаљивати осећања, узбуђивати.* (РМС, 1: 686)

Велики број примера глагола *дирати* пронашли смо са значењем *дирати у веру*:

- (3) *И шта с тим што смо других вера. Ти, Мухареме, никад не би **дирео** њеног Христа, а ни она твог Мухамеда.*
 (4) *Ја Бога не **дирам**.*

Израз *дирати у веру* враћа нас на значење 1.г. *закачивати, узнемиравати, боцкати, задевати (у) кога; вређати.* Ово значење глагола *дирати* је нарочито присутно у колокацијама с глаголом *дирати* у којима је други члан колокације именица која представља нешто узвишено (Бог, вера, Христ) или нешто хијерархијски више (закон, правда, власт):

- (5) *Не **дирај** у власт и није важно како се ради и послује.*
 (6) *Јеси ли разумео? У власт такође много не **дирај**, јер ја сам председник, и не доликује ми да се с тобом препирем.*
 (7) *...вести које би наружиле ову свету заједницу стигну даље од ових планина. Убијај му монахе, али не **дирај** му у част ове опатије.*

Исто ово значење има и глагол *диркати* : 1. дем. од *дирати*; 2. лако, мало *додиривати*; 3. фиг. *боцкати, задиркивати, драшкати.*

Глаголи сложени префиксом *до-* са свршеним глаголима *дирнути* и *такнути* преносе своја значења из домена физичког додира у домен комуникације. Овде можемо говорити о метафори КОМУНИЦИРАТИ ЈЕ ДОДИРНУТИ/ДОТАКНУТИ. Поменути глаголи сада носе значење узети за предмет разговора. У домену физичког додира ови глаголи показују радњу која не траје дуго – контакт са перципираним предметом и руком остварује се у тренутку и одмах се завршава. Ова значењска схема преноси се и на домен комуникације. Тема која се узима за предмет разговора је јако кратко у његовој жижи или је обично само успутно споменута, без детаљнијег задржавања на њој. Доносимо следће примере са овом употребом глагола:

- (8) *Поред наведених проблема у разговору је **дотакнут** читав низ других тема од значаја за рационално и ефикасно организовање система спорта у земљи.*
 (9) *Овим је мислим **дотакнут** један од битнијих проблема поезије уопште и модерне поезије посебно.*
 (10) *Избор из реговања на неке, чини се, шкакљиве теме које је **додирнуо** Тешкин у свом роману...*
 (11) *...али је шеф италијанске дипломатије Касулидис у изјави датој после разговора са Свицановићем, **додирнуо** и једну од важнијих тема која ће током посете Београду бити разматрана.*

У оба домена, физичком додиру и домену комуницирања, присутно је остваривање контакта само на тренутак, али не и неко задржавање на предмету. И то је оно што је заједничко и што омогућује пренос значења.

Глаголи тактилне перцепције своја значења могу преносити и на домене менталне перцепције. Ови глаголи се употребљавају са значењем истражити, сазнати, проверити.

Ово значење карактеристично је за глагол *питати*: *1. додиривати што, дотицати се чега ради упознавања, испитивања, истраживања и др. 2. радити што, кретати се сувише споро, невешито, неодлучно, не журити се. 3. пажљиво мотрити, потанко истраживати.* (РМС 4: 426). У следећем примеру глагол *питати* исказује значење под бројем три:

- (12) *..., да сам се ја све ово време намерно тако претварао, само да вас искушам. Ја сам све ово време **питао**: може ли се с вама живети? Има ли мојој смирености места поред ваше гордости?*

Метафорички употребљени, у значењу менталне перцепције, могу се наћи и глаголи постали од основног глагола *питати*, а то су свршени глаголи *напитати, испитати* и *опитати*. Овим глаголима заједничко је метафоричко значење *тражити, открити, испитати*. Глаголу *напитати* карактеристично је брижљиво трагање за открићем, по подацима из РМС, а глаголу *испитати*, поред наведеног метафоричког пресликавања, додаје се и значење *опрезно, лукаво измамити, сазнати од кога, докучити, искушати* (РМС 2: 496). Упоредимо примере:

- (13) *Одједном расположен, тај хладни човек сасвим се раскриви. Потапша ме пријатељски по рамену, а ја се охрабрих да **опипам** и његове слабе стране, на рекох:...*
- (14) *Реч је о делу које је настало на основу лажног форшпана којим је Родригез **опипао** пулс америчке нације пре него што се упустио у реализацију сценарија који је написао још 1993.*
- (15) *Треба ми бар још пет оваквих рунди, па да достигнем оно што је он у првој сакупио. И некако да му **напирам** слабу тачку.*
- (16) *...своју личну кризу песника и писца, али и обичног човека који је у два неуспела брака тражио хармонију срећног породичног живота, Хесе је **напирао** свој властити пут и њиме одлучно закорачио у будућност.*
- (17) *Премда сам некако **испирао** од служавке, глуве као топ, да је пре једног часа збиља неко лупао, и чак доста јако, тако да је и звонце покварио.*
- (18) *Почех да се удубљујем и да се домишљам, па, мало-помало, набасах на трагове. Једно сам од њега самог **испирао**, друго – од других, а до трећег сам дошао својом главом.*

Коришћењем глагола тактилне перцепције за исказивање радње трагања за нечим, додатно се квалификује сама радња, али и реферише се на појам за који се трага. Суштина ове метафоре је да укаже да то није обично трагање. До резултата се обично долази скривеним, заобилазним путем, а резултати су често поверљиви и тајни. И управо ова нота експресивности у реченицама постиже се метафоризацијом глагола тактилне перцепције. Такође, оно за чиме се трага је често неки апстрактни ентитет, нпр. слобода, излаз из неке ситуације, проблема. Одатле је и чест израз у српском језику *испитати терен*.

Неки глаголи тактилне перцепције, употребљени метафорички, подразумевају да се након извршене радње стање објекта промени. Такви су глаголи *дирати, такнути, дотакнути*:

- (19) У многе укоренење односе и институције Закон није ни **дирао**, тако да је у неку руку представљао само амандман за постојећи систем норми.
- (20) ...режима против кога смо се борили уз огромне жртве, али сам његов режим злочина, пљачке и безакоња готово да није ни **такнут**.
- (21) ...онда су они само извођачи радова и зато ми је жао што главни кривац оваквом пресудом неће бити **дотакнут**.

Метафоричка значења ових глагола пре свега зависе од предмета радње, али овде поменути глаголи подразумевају да се након извршене радње стање субјекта промени. У конкретним примерима да се промени закон, владајући режим или стање неког лица тиме што ће он бити осуђен. Глагол *дирати* у првом примеру указује на промену али се не зна у којој мери ће она бити, док у преостала два примера глаголи указују на минималну промену. Ово се постиже глаголом (*до*)*такнути* који у примарном зачењу означава тренутни (кратки) контакт са објектом перцепције, а ова његова особина се метафорички преноси на апстрактни ниво. У другој реченици режим против кога се борило није се променио и то не у глобалу, већ се није променио ни у једном свом делу, а то се показује изразом *није ни такнут*.

1. Закључна разматрања

Глаголи перцепције представљају велико и занимљиво поље истраживања и у последње време привлаче пажњу бројних истраживача. У овом раду смо се дотакли неких од тих истраживања и она су се везивала за глаголе чула вида, слуха и мириса, или су се тичала перцепције уопште. Наше истраживање је проблему перцепције прилазило из угла когнитивне лингвистике, а бавило се глаголима тактилне перцепције.

Анализирајући значења и могућности метафоричке концептуализације за прототипичне глаголе српског језика, овај рад је потврдио да се глаголи тактилне перцепције најчешће користе у домену емоција, како је и уобичајено мишљење водећих истраживача (према Sweetser 1990). При том, емоција коју изражавају је или неко саосећање, гануће, или је изазивање немира и неспокојства. Глаголи који у нашем језику реферишу ка емоционалном домену су глаголи *дирати*, *диркати* и *дирнути*. Последњи од њих је заједно са глаголом *такнути* показао метафоричко преношење на домен комуницирања. Ови глаголи добијају значење узети за предмет разговора.

Глаголи тактилне перцепције су квалификовани као група глагола која реферише на емоционални домен и на индивидуално и интуитивно поимање, док је ментални домен углавном резервисан за чуло вида. Ипак, наведени примери показују да је ове глаголе могуће употребити у домену менталних способности и то у значењу *сазнати*, *истражити*, *дознати*, *испитати детаљно*. Ово значење узимају глаголи *пипати*, *испипати*, *напипати* и *опипати*.

Литература

- Grković-Mejdžor, J. (2011). Semantika glagola čulne percepcije u staroslovenskom jeziku. *Slavistička revija*, 59, 11–20.
- Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: Chicago University Press.
- Lakoff, G./M. Johnson (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. I: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, R. W. (1991). *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. II*. Stanford: Stanford University Press.
- Marković, Ž. (2007). Situacioni tipovi glagola videti i gledati, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 50/1–2, 481–488.
- Marković, Ž. (2012). Argumenti glagola vizuelne percepcije, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 55/2, 71–84.
- Popova, Y. (2005). Image Schemas and Verbal Synaesthesia. In: Hampe, B., Grady, J. (edit.). *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*. (395–419). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Rasulić, K. (2004). *Jezik i prostorno iskustvo: konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. Novi Sad: Matica srpska, Zagreb: Matica hrvatska. 1967–1976, I–VI.
- Ristivojević Rajković, N. (2013). Metaforička konceptualizacija mirisa: Analiza glagola olfaktorne percepcije. *Savremeni tokovi u lingvističkim istraživanjima*, knj. 1, Beograd: Filološki fakultet, 439–454.
- Stamenković, D. (2009): Značenje i metaforizacija glagola zvučne percepcije u engleskom jeziku: HEAR, LISTEN, OBEY. *Prilozi proučavanju jezika*, 40, Novi Sad: Filološki fakultet, 65–77.
- Stojanović, J. (2017). Aspekti sinestezijske metafore kod glagola videti. Tematski zbornik radova sa skupa Nauka i savremeni univerzitet: *Jezik i književnost u globalnom društvu*. Niš: Filozofski fakultet. 83–90.
- Sweetser, E. (1990). *From Etymology to Pragmatics: metaphorical and cultural aspects of semantic structures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cvetković, K. (2003). Metaforička konceptualizacija: analiza glagola vizuelne percepcije, *Jezik, društvo, saznanje*. Beograd: Filološki fakultet. 197–213.

MEANINGS AND METAPHORICAL CONCEPTUALIZATION OF THE TACTIL VERBS

Abstract

In this paper we have analyzed the verb of tactile perception from the point of view of cognitive linguistics. We have analyzed different meanings and metaphorization using this group of perceptual verbs. In the center of this research are the following verbs: *pipati, dirati, taknuti*. For this research, the corpuses are the descriptive dictionaries of Contemporary Serbian language and e-corpus of Faculty of Mathematics in Belgrade. The research was carried out the basis of numerous analyses of perceptual verbs in other sensory domains. The aim of this paper is to prove a link there is motivate between concrete and abstract domains of meanings, which are manifesting in this group of verbs. The results of the research proves that the verbs of the tactile sense are metaphorical conceptualized in domain of an emotion and intellectual domain.

Key word: conceptual metaphor, tactile perception, polysemy, verbs of perception.

TIŠINA I PONAVLJANJA U NOVELI *DES JOURNÉES ENTIÈRES DANS LES ARBRES* MARGERIT DIRAS

Apstrakt

Margerit Diras se u književnim krugovima nedvosmisleno tretira kao spisateljica tišine. Kako su reči i tišina u njenom delu činjenice od jednake važnosti, odlučili smo da se bavimo pitanjima tišine i ponavljanja u noveli *Des journées entières dans les arbres*. U radu smo nastojali da ispitamo na koji način tišina izranja iz različitih naratoloških i jezičkih aspekata teksta, te da uočimo vidove u kojima se ona javlja. Uočili smo da pripovedanje u noveli često prekidaju dijaloške razmene i upadice junaka, te da na mahove više nalikuje pozorišnom tekstu. Iz ovih, naročito indikativnih, dijaloških sekvenci, u kojima tišina funkcioniše kao potpora uznemirujućim rečima, zatim smo mogli izdvojiti nekoliko vidova tišine: tišinu kao završetak razgovora, tišinu kao nemogućnost da se pronađe odgovor, tišinu koja navodi na ponavljanje, i razgovor gluvihi kao oblik tišine. Najzad, pokušali smo da utvrdimo koji je njen značaj i kakav uticaj ima na izmenu odnosa narator–čitalac u delu Dirasove i došli do zaključka da tišina, udružena sa ponavljanjima i lakonski biranim replikama, predstavlja specifičan mehanizam kojim spisateljica uspostavlja prećutno savezništvo sa čitaocem i poziva ga da i sam učestvuje u stvaranju teksta i prenošenju svakodnevnice drame jednog, i svakog čoveka na belinu papira.

Ključne reči: tišina, ponavljanja, dijaloška sekvenca, narativna sekvenca, čitalac, pisanje.

Dvadeseti vek je, sa svojim ratovima i razaranjima po čitavoj Evropi i širom sveta, doneo radikalnu izmenu u svesti i načinu mišljenja čoveka koji prestaje da bude siguran u dotad utvrđen poredak, sistem vrednosti, druge ljude, čak i svoje sopstveno postojanje. Pred svetom koji se urušava na svakom koraku, on stoji začuđen, zastrašen i zanemio. Kako se boriti protiv tih nedokučivih kretanja i mračnih sila koje se razlivaju iz dubine ljudskog bića i zagađuju sve oko sebe? Odgovor na ovo pitanje Margerit Diras, poput brojnih autora druge polovine dvadesetog veka, nalazi u pisanju. U drugačijem pristupu književnosti, koja ne izvire više iz reči, ili ne izvire više samo iz reči, već i iz ćutanja, iz tišine koja je zaposela pojedinca i zavlada međuljudskim odnosima.

Govoriti o tišini i ponavljanjima u delu Dirasove zapravo znači govoriti o njenom pisanju. Pinton (Pinthon, 2009) ističe kako je tišina postepeno i polako osvojila reč i jezik autorke, a brbljivi tekstovi su se „pročistili“ do nivoa tišine. Međutim, njen izraz nije nimalo izgubio na snazi, već proširio svoje domete i dobio prostor

za još intenzivnije povezivanje sa publikom. On je ritmovan strašću, samoćom, nemogućnošću i odbijanjem da se traži i nađe ono što često nazivamo pravom rečju. Odbacivanje razuma, dobre forme, odbijanje šarmantnih, sramežljivih, i kako sama kaže, dnevnih knjiga (Diras, 1994 : 22), to je stvaralački put Margerite Diras. A ono što čitamo u njenim rukopisima jeste jedna opsesivna i opsedajuća bol i noć koja se prostire iza svake pauze, iza svake kompulsivno ponovljene replike. Na taj način i sam čitalac biva uvučen u iskidan, mračni univerzum teksta i pozvan da nadogradi neizrecivost i učestvuje u činu stvaranja. Stoga ćemo se u ovom radu usredsrediti na dinamiku odnosa i višeznačnost koju tišina i ponavljanja imaju u noveli *Des journées entières dans les arbres* objavljenoj u istoimenoj zbirci novela, a kasnije i adaptiranoj za pozorišnu scenu.

U književnom univerzumu Margerit Diras reči i tišine su činjenice od jednake važnosti, što potvrđuju brojni radovi napisani na tu temu (Borgomano, 2001; Mitchell, 2003; Morgan, 1989; Pinthon, 2009; Skutta, 2009; Timenova Valtcheva, 2012, 2009). Uprkos tome što tretiraju različite tekstove Dirasove, ili upravo zbog toga, spomenuti autori su saglasni u tome da jedno od glavnih obeležja stila Diras, i ujedno oruđe bunta, predstavlja tišina koja obiluje značenjem. To je nasilna, opsedajuća tišina koja svedoči tome da „[...] pisati znači takođe i ne govoriti. Znači ćutati. Znači urlati bez zvuka“ (Diras, 1994 : 19). Ove često citirane reči same spisateljice mogu se posmatrati kao jedna vrsta putokaza u dešifrovanju teksta koji ne govori i tišine koja priča. Stoga ćemo najpre nastojati da uočimo koliko je tišina zastupljena u diskurzivnim sekvencama najviše prisutnim u tekstu – narativnim i dijaloškim; a zatim da pratimo koji se vidovi tišine manifestuju u tekstu i koja značenja prenose.

Novela *Des journées entières dans les arbres* na scenu stavlja mali broj likova, svega tri, dočaravajući susret majke i sina posle mnogo godina razdvojenosti. Dok majka rukovodi kompanijom i upravlja pravim malim bogatstvom u Indokini, pedesetogodišnji sin kockar, u Parizu, kroz povremene poslove u noćnim barovima, sastavlja kraj s krajem živeći sa neobrazovanom bivšom prostitutkom. Već je sama situacija dovoljna da stvori niz konflikata i nerazumevanja. Međutim, Dirasova izneverava čitaočev horizont očekivanja uvodeći u igru mnogo mračnije i ambivalentnije aspekte koji se ne mogu pročitati u nekakvom sažetku, već izranjaju sa svakom rečju, izgovorenom ili prećutanom, njenih likova.

Tišina u tehnici pripovedanja

Tišina i odsustvo ispunjavanja i zaposedaju sve naratološke aspekte teksta, kao što su već приметili izvesni autori (Skutta, 2009; Timenova-Valtcheva, 2009) na primeru drugih dela Dirasove. Pripovedanje u noveli često je prekidano dijaloškim razmenama i upadicama junaka i na mahove više nalikuje pozorišnom tekstu. Narrator-autor nudi dekor, stvara i animira scenu svojim likovima, ali ne otkriva mnogo o njima. Stoga se možemo složiti sa tvrdnjama da ovaj narativni postupak stvara izvesno saučesništvo između naratora i čitaoca koji je neprestano u stanju pripravnosti (Borgomano, 2001).

Naime, novela *Des journées entières dans les arbres*, poput brojnih drugih pripovesti Margerit Diras, nije smeštena u preciziran vremenski okvir, a prostorne odrednice su uopštene: Pariz, aerodrom, stan, noćni bar. Postoji tek površan fizički opis junaka, uz oskudne informacije o njihovom poreklu, interesovanjima ili prošlosti. Čak se i imena otkrivaju tek kasnije u dijalogu, na početku su to samo „majka”, „sin” i „mlada žena”. Majčin identitet nećemo čak ni saznati, a i sinovljevo ime (Jacques) izgovaraju samo likovi, za naratora je on jednostavno „sin” ili „on”. Jedino je žalosna i dobroćudna Marsel (Marcelle) nagrađena imenom. Tako, odbijanjem da junacima svoje priče da imena, autorka briše humanu crtu tih nesrećnih bića i ujedno naglašava njihovo otuđenje i određenost destruktivnim odnosom majka–sin. Na taj način i tekst ostavlja prazninu u koju je svaki čitalac pozvan da unese sopstvena iskustva i predstave o svetu, te učita nova, dodatna značenja. Ujedno, intriga je uprošćena u tolikoj meri da možemo reći da je gotovo nepostojeća, a junaci pasivni, uronjeni u sećanja iz prošlosti, iz detinjstva, opsednuti bazičnim pitanjima kao što su glad, umor, starost, smrt ili porocima kao što je novac i kockanje.

No, ukoliko zaista želimo proniknuti u tajnu tišine i neodoljivog saučesništva koje se stvara između autora i čitaoca ne smemo zaobići pitanje stila Margerit Diras, stila koji je najkarakterističnije obeležje njenog pisanja. Elipse, gotovo agramatične rečenice, iskidane, nedovršene, jednostavne jedinice smisla koje nisu omeđene velikim slovom i tačkom, već počinju i nastavljaju se posvuda u tekstu. Dirasova se udaljava od standarnog francuskog jezika da bi razvila sopstveni književni i jezički izraz (Timenova-Valtcheva, 2012). To je pisanje u ritmu disanja koje prenosi dramu jednog, i svakog čoveka. O svom stilu će i sama autorka, u intervjuu povodom dobitanja Gonkurove nagrade 1984. godine, reći sledeće:

„[...] pod tim govornim pisanjem, mislim na gotovo rasejano pisanje, ono koje trči, koje više juri da zgrabi stvari nego da ih iskaže, razumete. Govorim o vrhovima reči, to je pisanje koje trči po vrhovima, da bi bilo brže, da ne bi izgubilo. Jer pisanje je drama, sve se smesta zaboravlja i to je ponekad užasno“ (Duras, 1984).¹

Dirasova svojim pisanjem juri trenutke strasti, ljubavi, očaja, izgubljenosti. Sve mora stati u crno-belu mrežu ispisane stranice. U dužim narativnim sekvencama nalazimo nanizane rečenice, uz izostavljanje ili korišćenje jednostavnih konektora, onih koji odlikuju svakodnevni stil, govorno pisanje, odnosno « *écriture courante* » kome autorka teži. Ujedno, ona naglašava da joj stil sam nikada nije bio glavna preokupacija, već nešto što je dolazilo spontano, otud verovatno i izostanak potrebe da sopstveno pisanje komentariše u samom delu (Micheluci, 2003 : 99), ili da prisnost sa čitaocem postigne direktnim obraćanjem. S druge strane, naročito je zanimljiv postupak ponovljen više puta u noveli u kome narator procenjuje, upoređuje junake, pronalazeći njihove sličnosti i razlike. Ta se poređenja tiču sasvim banalnih stvari, kao što je nezasiti apetit ili neobične navike spavanja, ali nose snažnu ironiju i popunjavaju mrak iz kog izranjaju njihovi postupci:

¹ « [...] par écriture courante, je dirais écriture presque distraite, qui court, qui est plus pressée d'attraper des choses que de les dire. Je parle de la crête des mots, c'est une écriture qui courrait sur la crête, pour aller vite, pour ne pas perdre. Parce que quand on écrit, c'est le drame, on oublie tout tout de suite et c'est affreux quelquefois. » (Duras, 1984)

„To im je svima troma bilo zajedničko, bili su obdareni velikim apetitom. Sin i Marsel zato što su živeli u konstantnoj polu-gladi. Majka, zato što ju je, kao mladu, pratila glad za vlasti i moći koju nikada nije utolila [...]“ (Duras, 1997: 21).²

Ili dalje :

„Sve troje su se složili oko rasprodaje, kao i oko hrane, ali ponovo iz različitih razloga: Marsel i Žak jer, osim onih u svrhu zadovoljstva, nijedan trošak nisu smatrali sasvim opravdanim; majka zahvaljujući veoma upornoj dugogodišnjoj navici da štedi“ (Duras, 1997: 42).³

„Jer, zajedničko im je bilo to da na spavanje ne odlaze u uobičajeno određeno vreme, već da spavaju u bilo koje doba i pod bilo kakvim svetlom. Marsel i sin da bi zavarali svoje mučno slobodno vreme, majka da makar malo zavara neutoljivu glad“ (Duras, 1997: 43–44).⁴

Insistiranjem na osobinama i porocima koji likove privlače jedne drugima, ali ih ujedno i odbijaju poput isto namagnetisanih tela, Dirasova kreira ukleti trougao koji svedoči da pakao, to su drugi. Ponavljanje je i u ovom slučaju forma tišine, kao da se ništa drugo ne može i nema reći o ovim tužnim bićima, jer su to jedini principi po kojima oni funkcionišu: glad, želja (telesna ili želja za moći) i nasilje.

Tišina u dijaloškim sekvencama

Ipak, veći deo tela novele čine dijalozi, a intervencije naratora predstavljaju neku vrstu proširenih didaskalija. Tako umetnuta pojašnjenja naratora stvaraju jednu novu vrstu tišine koja doprinosi nelagodnosti scene i uznemirava junake, ili prenosi njihove unutrašnje potrebe. Ona otkriva nezadovoljstvo, nemoć kod Žaka i Marsel, dok u majčinom slučaju prenosi uticaj koji starica ima na dvoje izgubljenih i marginalizovanih ljudi. To je jednostavna demonstracija moći i posesivnosti, uz mogućnost da vlada, da zahteva sve moguće vreme od svojih bližnjih, kako ju je sin već okarakterisao:

Marsel i sin naizmenično pogledaše u ogledalo.

- Istina da smo loše upareni, reče Marsel.

Majka sede, pa nastavi, poput deteta.

- Ne, ne kupuje mi se više taj krevet. Stvarno, ne. Hoću još da spavam.

² « Ils avaient ceci en commun tous les trois, qu'ils étaient doués d'un grand appétit. Le fils et Marcelle parce qu'ils vivaient dans une demie famine constante. La mère parce que, jeune, elle avait eu des appétits de pouvoir et de puissance jamais satisfaits [...] » (Duras, 1997: 21).

³ « Ils étaient tous trois d'accord pour les soldes, comme pour la nourriture, mais encore pour les raisons qui différaient : Marcelle et Jacques parce que, en dehors celles du plaisir, aucune dépense ne leur paraissait jamais tout à fait justifiée ; la mère, en vertu d'une très tenace et très longue habitude d'économie » (Duras, 1997: 42).

⁴ « Car ils avaient aussi cela en commun de ne pas consacrer au sommeil le temps ordinaire habituel et de dormir par toutes les heures et toutes les lumières. Marcelle et fils pour tromper leurs accablants loisirs, la mère, pour tromper un peu sa trop ardente faim » (Duras, 1997: 43–44).

Sin sede, a za njim i Marsel.

- U Galerijama Barbes upravo sad ima rasprodaja (Duras, 1997: 42).⁵

Tišina u narativnim sekvencama

Na sličan način funkcionise i upravni govor, lišen interpunkcijske distinkcije i umetnut u narativnu ili deskriptivnu sekvencu. On predstavlja usporavanje, prekid, tišinu nastalu usled promene ugla gledanja, tačnije tišina je u ovom slučaju proizvod uvođenja subjektivne tačke gledišta u sekvencu koju karakteriše spoljna fokalizacija (Timenova Valtcheva, 2009: 127), to jest objektivni pripovedač:

„Uđoše u taksi. [...] A sin, baš tad, u taksiju to zapravo pomisli. *Ostaje mi samo ona kao svedok mog kukavičkog života, pomisli on, treba da umre, mora da umre. Znao je dobro šta je ćutanje njegove majke nosilo u sebi, i čime je bio ispunjeno njeno sporo buđenje. I nije ga remetio[...]*“ (Duras, 1997: 79).⁶

Tišina u ovom odlomku figurira na više nivoa. Najpre, to je, možemo reći, fizička tišina između likova koji ne proizvode zvuk, leksički izražena grupama (*elle n'en dit rien, le silence de la mère, ne le (silence) brisa-t-il pas*). Zatim, tu je prekid, obrt koji nastaje uvođenjem Žakove subjektivne tačke gledišta u pripovest naratora, i koji takođe proizvodi jednu vrstu tišine u čitačevoj svesti. Najzad, do čitaoca dopire ono što možemo nazvati tišinom smisla, koja nastaje kada ovaj shvati smisao pročitano, kada postane svestan težine i surovosti Žakovih misli u tom tihom, mirnom, gotovo svečanom trenutku. Tako, možemo primetiti da u izdvojenom tekstu, paradoksalno, tišina prekida tišinu samu kako bi naglasila kontrast između ekstremnih osećanja u ambivalentnom odnosu majke i sina.

Vidovi tišine u noveli

U nastavku ćemo se baviti vidovima u kojima se tišina javlja u dijaloškim sekvencama koje su u delima Margerit Diras zasićene značenjem. Ove su sekvence naročito indikativne, jer u njima, kako primećuje Timenova Valčeva (Timenova Valtcheva, 2009: 103), tišina funkcionise kao potpora uznemirujućim izgovorenim ili promrmljanim rečima. U noveli *Des journées entières dans les arbres* mogli smo

⁵ Marcelle et le fils regardèrent à leur tour dans la glace.

- C'est vrai qu'on est mal assortis, dit Marcelle.

La mère se rassit, se fit enfantine.

- Non, je n'ai plus envie de ce lit. Non, décidément. Je préfère encore dormir.

Le fils se rassit et Marcelle aussi.

- Aux Galeries Barbes en ce moment il y a des soldes justement (Duras, 1997: 42).

⁶ « Ils rentrèrent en taxi. [...] Le fils, lui, ce fut là, dans ce taxi, qu'il le pensa tout à fait. *Il me restait encore ce témoin de ma vie si lâche, pensa-t-il, il faut qu'elle meure, il le faut.* Il savait bien ce que le silence de sa mère contenait et de quoi serait fécond son lent réveil. Aussi ne le brisa-t-il pas [...] » (Duras, 1997: 79).

izdvojiti nekoliko načina na koje tišina izranja iz dijaloga: tišina kao završetak razgovora, tišina kao nemogućnost da se pronađe odgovor, tišina koja navodi na ponavljanje, i razgovor gluvih kao oblik tišine.

Tišina kao završetak razgovora

Kada govorimo o tišini koja izaziva prekid razgovora zapravo mislimo na situacije u kojima likovi odbijaju ili ne mogu da odgovore na pitanje ili repliku sagovornika, ili odustanu od objašnjenja koje su započeli, i jednostavno začute. Brojni su glagoli koji prenose taj negovor prisutan kod svih likova u noveli: *il abandona la partie; le patron, troublé, se tut; Marcelle n'osait souffler mot; ils ne dirent plus rien*. No, valja primetiti da tišina ne nosi isti kvalitet kao ćutanje, ona nije odsustvo komunikacije, „jer tu još uvek ima razmene, samo neke druge vrste“ (Miccheluci, 2003: 102)⁷. Unutrašnja nelagoda, uznemirenost, strah, ljutnja, uzrokuju tišinu i govore kroz nju.

Najčešći prekidi dešavaju se u razgovorima majke i sina, koji već sami po sebi nose najviši stepen emocionalne napetosti i nabijeni su ambivalentnim osećanjima. Pripovedanje obiluje rečenicama poput: *il se tut; elle ne répondit pas; il ne répondit pas*, koje ukazuju da praznina opseda naizmenično sina i staricu. Narator na pojedinim mestima daje i objašnjenje, lakonsko doduše, tišine koja prekida razgovor: *la mère se tut ... aveuglée par ce fils*. Ujedno prepoznavanje i nerazumevanje karakterišu « le fait de silence » (Timenova Valtcheva, 2009: 104) i svedoče tome da se između majke i sina uvek prećutkuju stvari, što starica i sama priznaje u jednom trenutku. Stoga, likovi ostaju nemi, a tišina prenosi nemogućnost komunikacije, ambis koji se otvara između dve na specifičan način povezane individue i naglašava njihovu samoću.

Tišina kao nemogućnost da se pronađe odgovor

Nemogućnost da se pronađe odgovor na pitanje još jedan je vid izranjanja tišine koji se razlikuje od ćutanja, odnosno iznenadnog izostanka odgovora. U ovom slučaju likovi najavljuju tišinu, to jest opravdavaju je replikama poput: *je ne sais pas, qui sait, je ne le saurais jamais*. Insitiranje na ovakvoj vrsti negacije prevodi nemogućnost saznanja koja je sastavni deo pesimističnog pogleda na svet Margerit Diras. Ta nemogućnost saznanja se odnosi na stvari i događaje u fizičkom svetu, ali još više na osobe, na spoznavanje njihovih želja, poriva, motivacija, svih tih skrivenih sila koje pokreću postupke, reči i tišine. Tako da možemo reći da „govor kod Margerit Diras proizilazi iz odbijanja saznanja, odbijanja izvesnosti“ (Pinthon, 2009: 86)⁸.

⁷ « [...] il y a toujours échange, mais d'une autre nature, dans la création récente, comme le montre l'exemple des romans de Duras » (Miccheluci, 2003: 102).

⁸ « [...] le langage chez Marguerite Duras procède du refus du savoir, du refus des certitudes » (Pinthon, 2009: 86).

I ovde, kao na mnogim drugim mestima nosilac značenja nije znak, već odsustvo znaka, nije znanje (odgovor, informacija), već njegov izostanak, nemogućnost da se ono pronađe.

Kao modalitet nemogućnosti saznanja, javlja se i odbijanje saznanja, odricanje želje da drugi govori. Međutim, ova forma tišine je skoro isključivo prisutna u jezičkim postupcima majke. Ona je ta koja izgovara: *je ne veux plus savoir, ne me parle pas de ça, je ne peux pas comprendre* i na taj način prekida dalju komunikaciju. Vođena neverovatnom odlučnošću i sebičnom tvrdoglavošću, ona izneverava očekivanja sagovornika, odriče prećutni dogovor sa kojim stupamo u jezičku razmenu. Komunikacija tada prestaje da bude dvosmeran proces, sagovornici se udaljavaju vrtoglavom brzinom, dok se ujedno ispoljavaju surove, gotovo demonske crte te majke koja je oduvek žudela za moći i koja i dalje zahteva sve samo za sebe, čak i pravo da se govori, kao i pravo na tišinu.

Tišina koja navodi na ponavljanje

Uz to, naročito zanimljiv vid izranjanja tišine u ovoj noveli Margerit Diras jeste govorenje. Gotovo opsesivno ponavljanje određenih replika karakteriše sve junake. Različita je motivacija za ovakvo jezičko ponašanje i zavisi što od situacije, što od samih njihovih karaktera. S jedne strane, postoje scene u kojima reči i rečenice imaju funkciju da ispune neprijatnu tišinu, ali svojom banalnošću i odsustvom smisla uspevaju samo da je prodube. Tipičan primer nalazi se u poštapalicama (*hélas!*) vlasnika noćnog bara u kome rade Žak i Marsel.

S druge strane postoji tišina koju ostavljaju izgovorene reči. Zapravo, tvrdoglavo insistiranje na određenim konceptima i temama ukazuje da treba tražiti iza reči, jer one sadrže više od uobičajenog značenja. Majčina neprestana i nezasićena glad indikativna je za njenu želju za moć, i za način na koji voli svog sina, jer ona guta svu njegovu energiju. Istovremeno, i nju samu proždire, nagriža ta nepodnošljiva ljubav. Dokazi tome se mogu naći i u narativnim sekvencama : „Majka se nagnu ka sinu, izjedena ljubavlju, užarenog pogleda“ (Duras, 1997: 64)⁹.

Uporno insistiranje na temama bolnim za sagovornike takođe je forma ponavljanja u majčinom ponašanju. Tako u razgovoru sa Marsel ona izričito odbija da je primi u svoj dom i sirotu devojkicu gura samo još dublje u osećanje napuštenosti i niže vrednosti. Međutim, i sama Marsel bdi nad stvarima koje je opsedaju, i iznova podseća na svoju mučeničku prošlost, ideal majke, nedostatak obrazovanja, torturu koju proživljava od Žaka. Demon-majka neće imati milosti ni prema sinu kog, u svojoj gotovo patološki posesivnoj ljubavi koja uzrokuje samo još veće otuđenje, podseća na sve njegove životne promašaje, uvek se ponovo vraćajući na priču o protraćenom detinjstvu i njegovom nepostojećem zanimanju (još jedna praznina u univerzumu tišine). U tom međusobno destruktivnom odnosu, Žak će tvrdoglavo odbijati da radi: *je n'aime pas travailler*; on će prezirati novac – majčino božanstvo, i na taj način na

⁹ « La mère se pencha vers son fils, dévorée d'amour, le regard en feu » (Duras, 1997: 64).

mahove i sam postajati mučitelj. No, u toj razmeni, naizmenično surovoj i za jedno i za drugo, sin će ostati zakočen u pokušajima da učutka majku čije reči samo dodaju teret na njegova većito dečaćka pleća, ponavljajući: *maman, dors, s'il te plait, c'est rien*, da bi agonija kulminirala u rečenici koja postaje neka vrsta mantre, neznatno olakšanje ambivalentnih osećanja i želja: *j'ai envie de mourir, tout me donne envie de me tuer*. Po ko zna koji put time će potvrditi da iza zatvorenih vrata pariskog stana egzistiraju tri već umrtnjene osobe koji se međusobno muče, podsećajući se na sopstvene greške i promašaje.

Istovremeno, opsednutost glađu svrstava junake u red životinja, predatora, koji funkcionišu po principu bioloških zakona. Obožavanje novca takođe, u majčinom slučaju kroz zgrtanje i sebično čuvanje, u sinovljevom slučaju kroz kockanje i rasipanje, predstavlja način dehumanizacije. Besomučno ponavljanje samo naglašava alijenaciju svih likova koji nisu sposobni da stvaraju i neguju smislene međuljudske odnose, a njihova glad je zapravo glad za bliskošću i razumevanjem.

Razgovor gluvih kao oblik tišine

Najzad, u noveli nalazimo dijaloge koji nalikuju na razgovor gluvih. U njima nema logičke povezanosti, replike se ne nadovezuju jedna na drugu, niti se tiču istog pitanja. Pseudo-sagovornici su zatvoreni svako u svom svetu i dijalog u stvari ne postoji, to su dva monologa koja se samo pukom slučajnošću odvijaju u isto vreme i čije se replike sasvim slučajno prepliću i samo naizgled nadovezuju, kao u majčinom i Marselinom razgovoru o Žaku:

- On mi je to i sam rekao. Nikad me neće voleti, nikad, nikad. [...]
- Nije hteo da ide u školu, reče ona, nikad.
- [...]
- Kad bi mi bar dopustio da ostanem kod njega...ne tražim ništa sem toga, da mi dopusti da ostanem tamo.
- Ima dece, ostali na primer, koja sasvim sama krče svoj put, nema potrebe da se o njma vodi računa (Duras, 1997 : 65–66).¹⁰

Ovakvi razgovori predstavljaju najviši vid otuđenja, plastični dokaz da se uvek nalazimo negde drugde umesto u sadašnjem trenutku, i tužno svedočanstvo da jedni drugima više nemamo ništa reći. Da ne umemo da komuniciramo jer smo ophrvani

¹⁰ U navedenom odlomku smo napravili izbor replika, uz izostavljanje komentara naratora, kako bismo u sabijenom obliku predstavili razgovor gluvih između majke i Marsel:

- Il me le dit d'ailleurs. Jamais il ne m'aimera, jamais, jamais. [...]
- Il ne voulait pas aller à l'école, dit-elle, jamais.
- [...]
- Si au moins il me laissait rester chez lui...je ne demande rien d'autre que ça, qu'il me laisse rester là.
- Il y a des enfants, les autres par exemple, qui font leur chemin tout seuls, on n'a pas besoin de s'en occuper (Duras, 1997: 65–66).

sopstvenim preokupacijama, učeureni u sopstvenim rečima i tišinama koje možemo probiti tek toliko da uznemirimo druge i ujedno na tren olakšamo sopstveni teret. Tako, Diras još jednom dokazuje da su život i ljubav samo polje strasti koje pustoši dušu, te da međuljudskih odnosa ne može biti bez surovosti i patnje.

Ako je sama Margerit Diras oscilirala između istoka i zapada, tako i njeno pisanje oscilira između tišine i reči. Između odsustva i ponavljanja, nagomilanosti. Ipak, to odsustvo ne treba shvatati kao prazninu, niti tišinu kao mir. Ono je ispunjeno značenjem, a tišina je treperava, pod konstantnim naponom onoga što se krije iza nje. Psihološka tenzija koja nastaje u osciliranju između bliskosti, intimnosti i distance, otuđenja (Morgan, 1989) prisutna je u mnogim autorkinim delima. Tišina koja govori jeste tišina koja otvara univerzum nesreće i samoće, što smo mogli iskusiti u noveli *Des journées entières dans les arbres*, u kojoj su svi nepopravljivo sami i usamljeni: majka sa svojim ogromnim bogatstvom, sin bez životnog plana sa svojom snishodljivom ljubavnicom, Marsel sa svojom žudnjom za roditeljima i sigurnošću. Slični u tolikoj meri da bi se prepoznali, spojeni da bi jedni druge mučili.

Možemo se, stoga, složiti da je sva promena i revolucija u delu Margerit Diras upravo u specifičnosti jezičkog izraza: u rečenici bez gramatike, u književnosti bez preokupacije o stilu, u komunikaciji bez reči. Tekstovi su opterećeni značenjem, međutim, nije u pitanju eksplicitno, objašnjeno i prezentovano značenje, već samo nagoveštaj. Kao da će uvek u pisanju Margerit Diras postojati neka enigma, nešto neizrecivo, „uvek ista priča, koja izranja iz fascinacije tišinom, oko nedokučivog bića, zatočenog u sopstvenoj tajni“ (Borgomano, 2001: 241)¹¹. Ta tajnovitost i nedokučivost su rukavica bačena u lice čitaocu koji mora ispuniti opsedajuću prazninu, i mora navesti uznemirujuću tišinu da progovori. Glas Dirasove se provlači kroz svaku rečenicu i šapatom bez reči zaključuje saučesništvo sa čitaocem koji ima da proživi i dopuni njen univerzum tišine, prekida i samoće. Jer i pisanje samo izvire iz samoće i tišine i u knjizi je, po rečima same autorke (Diras, 1994), samoća čitavog sveta. Deleći ga sa čitaocem, tom instancom od neprocenjive vrednosti, tišina i samoća bivaju premošćene, a čin pisanja postaje čin bitisanja. Umesto na zapaljivim ili nakićenim rečima, on počiva na poverenju i veri da će čitalac uhvatiti te iskonske momente koji izbijaju iz beline papira, iz tišine koja uvek ima nešto reći.

Reference

- Borgomano, M. (2001). Duras : Les voix du silence, *Cahiers de Narratologie* [Online] 10.1, 231–241.
- Diras, M. (1994). *Pisati*. Paideia, Beograd.
- Duras, M. (1984). Intervju. U: *Journal Télévisé*. TV Antenne 2. 12. novembar 1984. Retrieved September 30, 2017 from the World Wide Web <http://fresques.ina.fr/jalons/fiche-media/InaEdu04629/marguerite-duras-evoque-son-style-litteraire>

¹¹ « [...] toujours la même histoire, surgie de la fascination du silence, autour d'un être impénétrable, refermé autour de son secret » (Borgomano, 2001: 241).

- Duras, M. (1997). *Des journées entières dans les arbres*. Gallimard, Paris.
- Michelucci, P. (2003). La motivation des styles chez Marguerite Duras: cris et silence dans *Moderato cantabile* et *La douleur*, *Études françaises* 392, 95–107.
- Morgan, J. (1989). Fiction and Autobiography/Language and Silence : *L'amant* by Duras, *The French Review*, 63, 2, 271–279.
- Pinthon, M. (2009). L'émergence du silence dans l'oeuvre de Marguerite Duras, *Écritures du silence*, 5, 77–87.
- Skutta, F. (2009). Silence et absence chez Marguerite Duras, *Revue d'Études Françaises*, No 14, 129–135.
- Timenova-Valtcheva, Z. (2009). Les silences du dialogue romanesque dans *Moderato cantabile* de Marguerite Duras, *Verbum Analecta Neolatina* XI/1, 97–110.
- Timenova-Valtcheva, Z. (2012). Le silence de la phrase chez Marguerite Duras, *Babilonia Número Especial*, 123–131.

SILENCE ET REPETITIONS DANS LA NOUVELLE DES JOURNÉES ENTIÈRES DANS LES ARBRES DE MARGUERITE DURAS

Résumé

Selon toute apparence, Marguerite Duras jouit dans les cercles littéraires d'une réputation d'écrivaine du silence. Puisque les répétitions et le silence sont d'importance égale dans son oeuvre, nous avons décidé de traiter leurs manifestations dans sa nouvelle *Des journées entières dans les arbres*. Nous avons tenté d'analyser dans notre étude la façon dont le silence émerge des différents aspects narratologiques et langagiers du texte. Nous avons remarqué que la narration dans la nouvelle est souvent découpée par des séquences dialogiques qui la rapprochent au texte de théâtre. Nous nous sommes intéressés aux manifestations du silence notamment dans les séquences dialogiques les plus indicatives : silence comme fin de conversation, silence comme incapacité de trouver la réponse, silence qui incite à la répétition et le silence en tant que dialogue des sourds. Enfin, nous avons essayé de définir la façon dont le silence modifie le rapport entre le narrateur et le narrataire dans l'oeuvre de Duras. Ainsi, nous avons abouti à la conclusion que l'emploi du silence par l'écrivaine a pour but d'instaurer une complicité avec le lecteur qui est invité à construire lui-même le sens du texte, lequel a pour mission de transmettre le drame quotidien de l'être humain.

Mots-clés: silence, répétitions, séquence dialogique, séquence narrative, narrataire, écriture.

PARTICULARITÉ DU CONTE ONTARIEN ET SA DÉLICATESSE TRADUCTOLOGIQUE

Résumé

La tradition orale est à l'origine de chaque production littéraire ; or la tradition orale ontarienne est un des facteurs de création cruciaux de la production littéraire francophone dans cette province. Le présent travail a pour but de présenter deux contes ontariens, d'indiquer leurs spécificités et d'expliquer ainsi les potentielles difficultés traductologiques que posent ces textes, ainsi que la position particulière qu'occupent la littérature francophone canadienne et ses traductions au sein de la théorie du polysystème. Les textes sous étude ont été tirés de *Les vieux m'ont conté*, recueil de contes ontariens collectés et annotés par le père Germain Lemieux, s. j. pendant une trentaine d'années. Certains éléments culturels de l'original sont inconnus au public cible, et exigent une analyse et une définition d'une stratégie traductologique appropriée. Nous illustrerons cette démarche en nous efforçant de mettre en lumière en quoi la spécificité des textes source possède un réel potentiel culturel et constitue une richesse pour le public visé des traductions des deux textes. Le but final est de faire connaître mieux la tradition orale du Canada francophone.

Mots clés : francophonie canadienne, tradition orale ontarienne, théorie du polysystème, folklore dans la littérature, traductologie.

Introduction

Chaque fois que nous lisons une traduction, si l'on connaît son origine et la langue d'origine, nous nous demandons : « Pourquoi le traducteur a-t-il traduit cela ainsi ? ». Cette question d'autant plus fréquente dans le cas des traductions de textes reprenant la tradition orale, tels que contes et légendes dont la connaissance des fonds du genre est cruciale pour leur compréhension.

Le but de ce projet sera de présenter deux contes ontariens, intitulés *Pacte avec le diable* (Lemieux 1981a) et *Pari entre un cordonnier et sa femme* (Lemieux 1981b) (tirés du recueil *Les vieux m'ont conté*) appartenant à la tradition orale canadienne de la langue française, et penser les particularités de ce genre. Sur la même voie nous aurons pour but de présenter les particularités y cachées avec l'intention de les faire comprendre au public croatophone pour une meilleure lecture et pour une potentielle traduction de cette production. Nous approcherons la particularité traductive de ces contes en ayant à l'esprit le fait qu'il s'agit d'une production bien éloignée des connaissances de notre public cible et du genre représentant la culture et la tradition

du pays d'origine. De ce fait, nous chercherons à mettre en évidence le potentiel du texte et la sensibilité des éléments y présents pour convaincre le lecteur de ces pages de comprendre notre intention d'atteindre le but que nous nous sommes donné – à savoir présenter le conte ontarien au lecteur croatophone avec toutes ses particularités et offrir une stratégie de traduction compte tenu des approches considérées.

Comment penser un conte:

1. Théorie du polysystème

Chaque système naturel, politique, social, culturel ou autre, fait partie d'un autre système plus grand. Ainsi la littérature, elle aussi, appartient-elle à un système plus vaste. Pour être plus précis, la littérature, en tant que système fonctionnel, peut être aperçue comme un polysystème – terme créé dans les années 90 du XXe siècle par Itamar Even-Zohar, traductologue et linguiste israélien. Son polysystème littéraire voit la littérature comme un système où chaque littérature, disons nationale ou d'une langue donnée, est un système autonome au sein d'un autre plus vaste englobant toutes les autres littératures sous un seul « toit ». Dans ce polysystème, la littérature traduite constitue un système autonome et fortement lucratif, et pourtant toujours marginalisé. Dommage parce que c'est à travers et grâce à la traduction qu'une culture cible profite d'éléments inexistant auparavant en son sein (Even-Zohar 1990 : 46). Or la traduction peut enrichir une littérature, surtout si cette littérature cible est jeune et « pauvre » (Even-Zohar 1990 : 47). Par ailleurs, tout en étant un facteur d'enrichissement de la littérature d'accueil, elle est susceptible de conserver les caractéristiques de sa culture d'origine. De ce fait, le genre populaire, voire les contes et les légendes, constitue lui aussi un système autonome au sein du polysystème littéraire et mérite une particulière attention, surtout si on parle d'un système littéraire moins connu, tel que le système littéraire populaire ontarien francophone. Pour enrichir une jeune littérature d'une traduction il faut comprendre à fond le genre en question bien avant que l'on fasse le projet de le traduire.

2. Traduction culturelle

Outre le point de vue sur la littérature comme un polysystème des unités entrelacées et interdépendantes, il faut se rendre compte que chaque langue a sa propre culture, son histoire, ses valeurs. La littérature reflète évidemment la culture de la langue dans laquelle elle est écrite. La production populaire en est un exemple par excellence, surtout la canadienne francophone. La traduction doit-elle et peut-elle inclure la culture ainsi que la marque de la langue source dans le processus traductionnel ? Rares sont les œuvres traitant l'aspect culturel de la traduction, mais Henri Meschonnic en a écrit une, où il définit une « langue-culture », voire la langue indissociable de la culture (Cordonnier 2002 : 39). Il est donc évident qu'avant toute traduction, même avant toute contemplation du lu il faut s'informer

sur l'aspect culturel d'un texte. La tradition orale canadienne¹ est particulièrement riche en traits culturels à explorer et à expliquer. Ainsi la traduction du conte par exemple est-elle assez sensitive puisque la culture est un ensemble compliqué et qui évolue constamment (Cordonnier 2002 : 41). En parlant de la traduction, nous faisons référence surtout à l'origine du mot, le verbe latin *trādūcere*, avec le sens de « déplacer, transporter »². Aussi parlons-nous de la traduction en fonction de transfère (de quoi que ce soit : la langue, la culture, les valeurs) entre les deux systèmes en question, selon la théorie du polysystème : entre le système littéraire croatophone et le canadien francophone.

Qu'est-il possible / impossible à traduire ? L'intraduisible existe-t-il vraiment ? Quand on parle de la culture dans la traduction (toujours ayant à l'esprit le sens du verbe latin) nous voyons que l'intraduisible est partout dans le texte, surtout si on traduit un texte folklorique, dont les notions culturelles et éléments pittoresques sont à la fois des particularités linguistiques, et qui ne doivent pas être omis. Traduire un texte quelconque est chercher à briser la résistance à la traduction que fait la langue source, et chercher à « amener le lecteur à l'étranger, et rapprocher l'étranger au lecteur » (Berman 2011 : 284). De ce fait, toute traduction est une communication interculturelle (Cordonnier 2002 : 42), et elle contribue à la constitution de soi grâce à la mise en évidence de l'Autre (Cordonnier 2002 : 49).

Lire un ouvrage littéraire et ne pas se poser des questions concernant la traduction est pratiquement impossible si l'on s'intéresse à la littérature. C'est à cause de ce fait que nous avons mentionné à plusieurs reprises la traduction : pour inspirer les lecteurs de ces pages à tenir compte des éléments importants qui se verront analyser dans les pages à suivre et de tenter une découverte du fond profond de nouveaux éléments dans le genre de conte populaire canadien francophone. Ainsi, nous vous invitons gentiment de consulter les traductions publiées des deux contes sous étude intitulées *Ugovor s vragom* (Švaljek 2017b) et *Oklada između postolara i njebove žene* (Švaljek 2017c) pour savourer cette production « exotique » du Canada francophone et pour mieux comprendre nos propositions.

3. Particularité du genre

Chaque texte apporte ses propres difficultés au traducteur qui fait le projet de le traduire. Notamment si on parle du conte et des textes populaires folkloriques, tel que les deux contes sous étude. C'est en pensant la traduction d'un ouvrage qu'on commence à penser à des particularités du genre en question et à des éléments constituant un système autonome au sein du polysystème littéraire. En outre, la production folklorique, voire populaire a une grande importance dans le déroulement de l'évolution d'une culture, puisque les genres populaires sont la première forme

¹ Quand nous écrivons « canadien » nous nous référons surtout au Canada francophone.

² *Grand dictionnaire latin Olivetti en ligne*, <https://www.grand-dictionnaire-latin.com/dictionnaire-latin-francais.php?lemma=TRADUCO100>, consulté le 23 juillet 2018.

de littérature avec laquelle les petits enfants entrent en contact, et par conséquent construisent un fond commun que nous partageons tous (Pasquier 2000 : 17). Pour pouvoir comprendre à fond la délicatesse des contes en tant que tissu qui crée ce fond commun, il faut expliquer le passage du conte oral au conte écrit afin d'essayer de répondre aux défis qui nous sont posés par le genre et son rôle culturel.

« Pour qu'une histoire puisse être écrite et traduite, elle doit, par définition, être recueillie auprès d'un conteur oral » (Michaud 2000 : 26). Plusieurs sont les points de départ pour l'analyse d'un conte et, ultérieurement, pour une réflexion sur l'(im)possibilité de traduire. Tout d'abord, il faut définir à qui s'adresse le conte, si la lecture sera effectuée à haute voix et qu'il y a une intention pédagogique. Ensuite il faut respecter les traits d'oralité à chaque niveau (préférence des événements, absence des commentaires et des descriptions décoratives) (Michaud 2000 : 28-29). Il faut noter que le style littéraire est extérieur aux contes, parce qu'ainsi le conte perd sa valeur traditionnelle, à moins que nous parlions du conte oral. C'est uniquement quand on a pensé un conte selon ces points qu'on peut considérer vraiment les éléments particuliers du texte. Pourquoi tellement de préparatifs ? Revenons un peu en amont et rappelons-nous que les contes sont le fond commun à tout lecteur, donc on ne peut pas traiter ce genre comme une œuvre littéraire quelconque. « En traduisant [le conte], on l'enlève de l'espace culturel au sein duquel il est raconté » (Michaud 2000 : 26). De ce fait il est crucial qu'un traducteur soit très prudent en faisant projet de traduire un conte, puisque chaque conte est empreint des notions culturelles indissociables du texte et du genre. Ainsi traduire un conte est-il un travail très minutieux, ayant à l'esprit l'obligation de tenir compte de la culture source et des possibles façons de la proposer, ou la transférer avec succès en langue-culture cible. Il faut être attentif aux exotismes et aux archaïsmes du texte source, qui sont un témoin par excellence de l'époque où le conte avait été raconté / écrit / annoté. D'ailleurs, l'on parle d'exotismes parce que l'histoire se déroule ailleurs, dans les terres inconnues, l'on voit des métiers rares ou bien inexistantes dans la culture d'accueil, des habitations qui ne se construisent plus, des coutumes particulières, presque oubliées qui témoignent d'un certain héritage du peuple et du pays traité dans le conte (Pasquier 2000 : 18). Aussi, la langue des contes garde un charme du temps jadis et maintient une continuité « légendaire » avec le passé d'un pays (Pasquier 2000 : 18) – or la langue des contes est un grand facteur du conservatisme (Even-Zohar 1990 : 48). Traduire un conte veut dire se plonger dans le récit, entrer dans le monde du conte, partir en voyage et se retrouver en terre inconnue (Pasquier 2000 : 24).

5. Les vieux m'ont conté

Les deux contes dont les éléments intéressants nous allons présentement commenter font partie du recueil de contes ontariens *Les vieux m'ont conté*. Il s'agit des contes originellement intitulés *Pacte avec le diable* et *Pari entre un cordonnier et sa femme*. Les deux contes ont été tirés du recueil cité dessus, des tomes I et II

respectivement. Il faut tout d'abord noter que le recueil est bien inconnu au public croatophone. Les deux tomes ne sont qu'une petite partie de plusieurs volumes publiés jusqu'à aujourd'hui, et qui, à nos connaissances, ne sont accessibles au public croatophone que dans la bibliothèque de la Faculté de Lettres et Philosophie de Zagreb et nulle part ailleurs en Croatie. Le travail fait pour réaliser le recueil est le projet capital de Germain Lemieux s. j. – grand folkloriste canadien. Le recueil *Les vieux m'ont conté* groupe 646 textes en 33 volumes parus jusqu'à présent, mais il appartient à un projet beaucoup plus vaste. Il s'agissait originellement d'enregistrements audio de contes dont les récits ont été par la suite notés par écrit. Pour montrer l'énormité de ce travail de collecte fait par Germain Lemieux et en son honneur, nous sommes obligé de mentionner que ce travail dura une trentaine d'années et que ledit collecteur recueillit outre 450 heures de matériau audio, dont nous avons des chansons, des contes, des légendes, etc. (Le Calvé Ivičević, 2017 : 92).

Malgré le volume bien étendu du projet réalisé par Germain Lemieux, il nous est apparu en faisant le projet de traduction – « que le rayonnement culturel francophone québécois est sensiblement plus faible que celui de la «francophonie française» » (Le Calvé Ivičević, Grgasović, 2017 : 321). En outre les deux traditions littéraires, croate et québécoise, cherchent à obtenir une certaine autonomie, notamment la québécoise qui est, malheureusement, inconcevable sans référence à celle, majeure, que diffuse la France (Le Calvé Ivičević, Grgasović, 2017 : 324). Et par conséquent il serait opportun de traduire un morceau de la production littéraire canadienne francophone pour introduire de nouveaux éléments dans la littérature croatophone. Or, les contes et les nouvelles canadiens francophones sont peu traduits sous nos latitudes dont on trouve de rares exemples³, et quand même, dans le polysystème littéraire francophone canadien, la production québécoise n'est pas seule, il y en a aussi les littératures de langue française hors Québec, notamment acadienne et franco-ontarienne. Ce que nous voulons montrer en exposant ces informations et qu'il est dommage de ne pas présenter une production populaire aussi riche et intéressante, et à la fois différente de celle que véhicule la langue croate. En effet, les traductions de la littérature québécoise, jusqu'ici, ont été faites du point de vue français et européen, ce qui est fautif. Il faut donc « [s']appréhender le climat social, culturel et linguistique du Québec pour déjouer les pièges, de l'incompréhension à l'exotisation » (Le Calvé Ivičević, Grgasović, 2017 : 342).

Quant aux deux contes sous étude, il est obligatoire répéter encore une fois leur importance dans et pour le développement de la production littéraire canadienne. En tant que témoins d'un temps passé, les contes nous peuvent dire beaucoup sur la culture de l'époque où ils ont été créés. Nous verrons ainsi dans les lignes à suivre des éléments cruciaux pour la compréhension totale des contes, des éléments culturels et de folklore. Il faut mentionner, avant d'entamer une explication des éléments-clé, que tous les deux contes sont doublement paradigmatiques : ils sont un bel exemple du corpus qui sert de fondement pour le développement de la tradition orale du

³ En voilà un: Petković, S. (éd.) (1963). *Kanadske narodne bajke*, [choix et postface S. Petković, trad. M. Šafarik, ill. R. Ruvarac]. Belgrade : Narodna knjiga.

Canada francophone, et nous montrent bien les personnages et les motifs des contes populaires du même Canada francophone (Švaljek 2017a : 97).

5.1. Pacte avec le diable

Le premier conte à traiter est une histoire d'une veuve qui habite une ferme avec ses trois fils. L'histoire est pleine d'éléments intéressants à notre analyse du point de vue culturel qui nous montrent plusieurs couches du récit où sont tissés ensemble la culture et l'histoire du peuple canadien francophone : l'insulte « chiennes », le diable, le métier du ferblantier et la notion de l' « hôtel ». Tous les quatre éléments constituent l'identité du Canada francophone dans le conte et sont cruciaux au déroulement de l'histoire, à quoi nous avons consacré une particulière attention pendant la lecture.

Le premier élément intéressant est l'injure « chiennes » que la mère lance à ses fils, courroucée par leur paresse : « Ce n'est pas pour rien qu'on vous a donné le nom de «chiennes» ; vous le méritez bien ! » (Lemieux 1981a : 225). La cause de cette remarque est le point de vue linguistique. La seule définition qui suffirait à expliquer la particularité de cet élément serait celle du CNRTL qui nous offre « chien » comme une injure très méprisante⁴. Vu que les textes datent probablement du XVIIe siècle, et que la date offerte dans la définition de « chienne » est de la moitié du XVIIe siècle, on peut en déduire que cette injure se vit utiliser dans des siècles passés, autrement dit que c'est désuet⁵. De plus, le fait que nous traitons toujours un texte canadien, dont la langue abonde d'exemples de mots qui sont aujourd'hui des archaïsmes en France, nous pouvons penser avec certitude que cette injure était utilisée au temps où l'histoire fut créée. Il faut mentionner absolument que la variante canadienne du français naquit originellement des patois français septentrionaux du XVIIème siècle, et du français parlé à la cour de la même époque. Pour penser l'injure de façon plus détaillée donc, nous devons considérer aussi le plan sémantique et de registre. L'injure est donc marquée d'une émotion bien forte et d'un sens bien aigu, ce qui est clair de la lecture du texte et de la colère de la veuve : « Ce n'est pas pour rien qu'on vous a donné le nom de «chiennes» » (Lemieux 1981a : 225). L'injure a été prononcée avec la seule intention de blesser les fils et de leur montrer du doigt leur fainéantise. Le registre, à son tour nous indique la nuance orale du conte puisqu'il s'agit du registre familier quant au terme « chien »⁶ ce qui nous indique clairement que le conte a été transcrit, ce qui était la thèse de départ pour penser ce conte.

L'élément suivant est d'une majeure importance pas seulement pour la production orale, mais pour la production populaire canadienne en général, et c'est bien sûr le personnage du diable. Dans la distribution des personnages, il est l'antagoniste, même si les trois fils jouent ce rôle tout au début du conte. Il est décrit comme un homme élégant, des mains gantées et avec une « moustache bien retroussée » (Lemieux

⁴ CNRTL.fr, <http://cnrtl.fr/definition/chienne>, consulté le 9 février 2018

⁵ *Dictionnaire Littré*, <https://www.littre.org/definition/chien>, consulté le 9 février 2018.

⁶ *Ibidem*.

1981a : 227). À première vue, il est étrange pourquoi le diable est si élégant. Dans la plupart des représentations connues de notre public, il y a très peu, ou presque pas du tout des « diables élégants », il s'agit pratiquement toujours d'un démon (Švaljek 2017a : 99). La raison pour laquelle le diable est ici représenté de telle manière est bien logique si on connaît le contexte original du conte et la société d'où le conte arrive. Le Canada francophone, le Québec et l'Ontario y compris, est dès sa constitution un pays profondément religieux. Sa dévotion à la religion est due surtout au rôle que l'Église eut pendant des siècles turbulents en Nouvelle-France, voire au Canada. La religion était très implantée, forte et pratiquée au Canada au XVIIe siècle quand probablement ce conte vit le jour. De même, dans l'absence d'autres institutions, l'Église joua un grand rôle pour la survie de la société, outre le salut ; elle s'occupa par exemple de l'enseignement (voire l'alphabétisation de la société), des productions littéraire et culturelle, et du système de la santé publique (hôpitaux, hôtels-Dieu). Un trait culturel est caché dans le vêtement du diable. Pendant très longtemps, la société villageoise montra une résistance envers la ville et les opportunités qu'elle offre. La raison fut toujours enracinée dans la tradition des Canadiens français. Pour eux la terre est l'unique source de richesse parce que la terre est la plus proche du Dieu. La ville, d'ailleurs, outre ses bénéfices et ses avantages porte aussi le péché, la corruption et les tentations qui éloignent l'homme de la juste voie et qui l'emportent à la damnation (comme nous le montre ce conte). Ici, le diable symbolise donc la ville et ses tentations. Quand il arrive et offre de l'argent aux fils pour entreprendre quelque métier, il leur offre l'abondance de la ville. C'est important parce que nous avons ici un *topos* très connu de la littérature, et c'est la vente de l'âme. Dès que le diable a proposé aux frères un pacte, et dès que les fils l'ont accepté ils ont vendu leurs âmes que les deux frères aînés perdront, mais le cadet non. Et l'important c'est l'outil à l'aide duquel le cadet a réussi à le déjouer. Il a vaincu un vice (vente de l'âme) avec un autre (ivrognerie). Même s'il a accepté les termes de la vente de l'âme, il a réussi à esquiver la funeste destinée de ses frères et parvient finalement à garder son âme.

L'élément qui vient par la suite est le métier de ferblantier. Nous l'indiquons puisqu'il s'agit d'un métier qui nous semble extérieur à maintes productions populaires, surtout celle croatophone. La gamme de métiers bien connue pour la production populaire connaît les cordonniers, bûcherons, chasseurs, mineurs, pêcheurs. Les ferblantiers y sont exclus. Nous pourrions expliquer la présence de ce particulier métier en cherchant la raison dans la société canadienne où les ferblantiers étaient connus et respectés grâce à leurs services. Il faut mentionner encore quelques métiers qui sont cruciaux pour la société canadienne et pour la compréhension de la tradition populaire, quoiqu'ils ne soient pas présents dans le conte. Ce sont les draveurs, les coureurs de bois et les survenants (dont le nom ne désigne pas un métier mais plutôt une condition⁷).

Un autre élément est l'hôtel mentionné en amont. L'hôtel est un établissement bien connu dans la société canadienne, et de conséquence dans la production littéraire aussi. C'est un établissement qui a un sens d'une maison garnie, d'une auberge⁸. Nous

⁷ C'étaient des gens qui voyageaient le pays cherchant l'emploi chez les fermiers qui leur payaient en nourriture et en logement.

⁸ *Dictionnaire Littré*, <https://www.littre.org/definition/h%C3%B4tel>, consulté le 10 février 2018

pouvons bien comprendre pourquoi ce particulier établissement a une telle importance dans la société canadienne ; si on prend en considération que les territoires canadiens sont vastes et que les endroits habités sont assez dispersés, l'hôtel joue un rôle crucial dans ces circonstances peu accueillantes – c'est donc un lieu de rencontres (où les voyageurs pouvaient s'informer sur la route qu'ils étaient en train de parcourir, sur les conditions météorologiques, sur les potentiels dangers du trajet qu'ils allaient parcourir), du repos (où les voyageurs pouvaient dormir la nuit, manger un repas chaud et prendre soin de ses chevaux et du chariot (qui étaient le seul moyen de transport)).

5.2. Pari entre un cordonnier et sa femme

L'autre conte est un peu moins riche en éléments intéressants pour cette analyse, mais pas moins importants. Ce sont l'arbitraire dans le récit (que nous illustrerons avec des exemples du conte), la paroisse comme unité régionale et le rite de mariage entre les deux protagonistes.

L'arbitraire nous a paru très étrange pendant la lecture du deuxième conte puisqu'il persiste du début jusqu'à la fin. L'histoire s'ouvre avec le premier protagoniste, Joson le cordonnier, qui rêve d'une fille et se décide d'aller la chercher. Pendant la même nuit, la fille dont il a rêvé, Joséphine, a eu le même rêve et se décide de faire la même chose et donc ils se rencontrent, et à ce point nous venons de savoir qu'ils se connaissent (Lemieux 1981b : 74). D'où et comment, il nous reste inconnu, mais peu importe puisque cet arbitraire nous montre la perfection du récit, voire son originalité et impeccabilité. NB les contes transcrits ont été originellement des enregistrements audio, donc l'arbitraire est un des traits provenant de l'aspect oral du conte qui de conséquence ne peut pas être omis ou remplacé, parce que cela provoquerait l'écroulement du récit et de son intégrité. Un autre exemple de l'arbitraire dans le récit sont les moules à pain que Joson le cordonnier doit aller chercher dans le village voisin. Nous nous demandons bien sûr pourquoi les moules à pain et quelle est leur pertinence pour l'histoire. Et la réponse est toujours la même, c'est une trace de l'originalité du récit qui est restée dans la version annotée justement grâce à son rôle dans l'histoire : de donner une finale inattendue à l'histoire.

La mention de la paroisse semble aussi arbitraire que les moules à pain, mais ici l'explication est bien plus logique : nous lisons dans l'histoire que les deux personnages se lancent à la recherche de son promis / de sa promise et que chacun part de sa paroisse (Lemieux 1981b : 74). Il s'agit toujours de l'exotique et de l'arbitraire dans le conte. Rappelons-nous la religiosité des Canadiens dès le début de la colonisation du Canada. Comme nous l'avons déjà mentionné, l'Église eut un grand rôle dans la société. Mais dans ce particulier cas il faut se souvenir que la division des territoires en paroisses a précédé (au Canada comme en France) les divisions administratives qui s'installent plus tardivement. Il faut donc interpréter la paroisse comme une localisation administrative.

L'élément du rite de mariage est aussi très important pour la compréhension du conte. Le texte nous dit ainsi : « Du temps de Joséphine et de Joson, il suffisait aux futurs mariés de se rapprocher d'un champ de sarrasin ; là ils choisissaient trois tiges de sarrasin et les disposaient en forme de croix. Ensuite, les deux promis devaient faire trois fois la culbute, et

le mariage était scellé pour toujours » (Lemieux 1981b : 74). Plusieurs éléments nous sont intéressants à traiter : le champ de sarrasin, les trois tiges de sarrasin et la forme de croix. Ces trois éléments, apparemment fantaisistes, ne sont cependant pas sans rapport avec le substrat religieux évoqué précédemment. Les trois tiges de sarrasin symbolisent les trois personnes de la Sainte Trinité et la forme de croix rappelle de façon évidente le sacrement de l'Église catholique ; ce détail évoque indubitablement la dévotion du peuple canadien. De même, la continuation du texte nous dit bien clairement : « Le diable lui-même n'aurait pas réussi à rompre une telle union. C'était un mariage solide » (Lemieux 1981b : 75). Voilà comment les contes reflètent la tradition religieuse, et comment les vieux enseignaient aux jeunes des valeurs de la société. Quant au sarrasin, nous ne pouvons qu'essayer d'expliquer le choix de cette céréale par le fait que c'est une céréale pauvre, peu exigeante, fréquente dans l'Ouest de la France et en Amérique du Nord.

Conclusion

Les contes nous enseignent maintes choses. Grâce à la tradition orale, nous pouvons connaître des mœurs oubliées, explorer des pays imaginaires de nos ancêtres, connaître l'imaginaire de nos aïeux et ainsi connaître mieux nous-mêmes. Mais le plus important est qu'à travers les contes nous pouvons sauvegarder de l'oubli l'histoire d'un peuple. Même s'il n'y a plus de veillées au coin du feu, la tradition de raconter est toujours vive. C'est en racontant que naissent des productions littéraires. La tradition orale est le berceau de toute littérature, et chaque tradition contient ses particularités et richesses inconnues aux autres cultures. Avec le partage des traditions via les traductions littéraires, l'on est à même de savourer la beauté des autres cultures.

La tâche que nous nous sommes fixé était d'enrichir le genre des contes croatophone en introduisant le matériau « exotique ». Dans le processus, nous avons pris en compte la particularité du genre de conte pour décider comment traiter les deux textes. Nous nous sommes donc attardé sur les spécificités qu'offre le genre populaire canadien et les éléments à connaître et comprendre. Le passage par le conte ontarien à travers l'optique du polysystème et la dimension culturelle de la littérature, et ainsi de la traduction, nous a ouvert de nouveaux horizons pour approcher d'une manière plus prudente et plus consciente le traitement du conte populaire ontarien. Nous espérons que les présentes lignes vont donner une nouvelle perspective aux traducteurs qui choisissent ce genre particulier.

Références bibliographiques

- Berman, A. (2011). *L'épreuve de l'étranger : culture et traduction dans l'Allemagne romantique : Herder, Goethe, Schlegel, Novalis, Humboldt, Schleiermacher, Hoelderlin*. Paris, Gallimard.
- Cordonnier, J.-L. (2002). Aspects culturels de la traduction : quelques notions clés, *Meta : journal des traducteurs / Meta: Translators' Journal*, 47, n° 1, 38-50.

- Even-Zohar, I. (1990). The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem, *Poetics Today* 11:1, 45-51.
- Le Calvé Ivičević, É. (2017). 150 godina joj je tek. Kanadi uz rođendan, *Tema*, 4-5-6, 87-92.
- Le Calvé Ivičević, É; Grgasović, M. (2017). La francophonie québécoise à l'épreuve de la traduction, *Annual Review of the Faculty of Philosophy*, special issue (ISSN 0374-0730), XLI, n° 3, Novi Sad, 321-339.
- Lemieux, G. (1981a). Pacte avec le diable. U: Lemieux, G. *Les vieux m'ont conté (Tome I)* (224-229), Sudbury (Ontario), publications du Centre franco-ontarien de folklore, Éditions Bellarmin / Éditions FM.
- Lemieux, G. (1981b). Pari entre un cordonnier et sa femme. U: Lemieux, G. *Les vieux m'ont conté (Tome II)* (73-78), Sudbury (Ontario), publications du Centre franco-ontarien de folklore, Éditions Bellarmin / Éditions FM.
- Michaud, H. (2000). Du conte oral au conte écrit, *TransLittérature*, 18-19, 26-29.
- Pasquier, M.-C. (2000). Il était une fois..., *TransLittérature*, 18-19, 17-25.
- Švaljek, R. (2017a). Ontarijska narodna priča: na tragu drugačije frankofonije, *Tema*, 4-5-6, 97-102.
- Švaljek, R. (2017b). Ugovor s vragom, *Tema*, 4-5-6, 93-95.
- Švaljek, R. (2017c). Oklada između postolara i njegove žene, *Tema*, 4-5-6, 95-96.

POSEBNOST ONTARIJSKE NARODNE PRIČE I NJENO PREDSTAVLJANJE KROATOFONU ČITATELJU

Sažetak

Usmena književna tradicija izvor je svake književne produkcije, stoga je i ontarijska usmena književna tradicija jedan od ključnih čimbenika frankofone književne produkcije u Kanadi. Cilj ovoga rada je predstaviti dvije ontarijske narodne priče, istaknuti njihove posebnosti i time objasniti traduktološku poteškoću koju ti tekstovi predstavljaju, jednako kao i posebnu poziciju frankofone kanadske književne produkcije i njenih prijevoda u skolpu teorije polisistema. Dva teksta kojima ćemo se baviti izvučeni su iz zbirke ontarijskih narodnih priča *Pričali su mi stari*, koje je otac jezuit Germain Lemieux skupljao i zapisivao tridesetak godina. Neki elementi originala nepoznati su ciljnoj publici te zahtijevaju analizu i definiranje prikladne traduktološke strategije. Pokušat ćemo pokazati tu težnju osvjetljavanjem kulturološkog potencijala prijevoda ta dva teksta i elemenata nepoznatih publici koji se u njima nalaze. Krajnji je cilj rada bolje upoznati publiku s usmenom tradicijom frankofone Kanade.

Ključne riječi: kanadska frankofonija, ontarijska usmena tradicija, teorija polisistema, ontarijska narodna priča, traduktologija.

LES VARIATIONS PHONÉTIQUES DANS LE FRANÇAIS PARLÉ¹

Apstrakt

Dans cet article, nous avons étudié les variations phonétiques telles que la perte de la syllabe inaccentuée, la réduction des groupes consonantiques, la perte des voyelles inaccentuées et l'assimilation. L'objectif de notre recherche était d'analyser, par la méthode d'analyse linguistique du corpus, les différentes situations de communication afin de voir d'abord, quelles variations phonétiques y sont présentes et ensuite si ces variations dépendent du registre employé. Pour ce faire, nous avons choisi le film « Intouchables », réalisé par Eric Toledano et Olivier Nakache en 2011, car nous y trouvons les productions langagières variées dans différents contextes et registres. Notre hypothèse de départ que l'apparition de ces variations phonétiques dépend de la situation de communication n'a pas été confirmée: toutes les variations étudiées apparaissent dans les situations de communication informelle et formelle.

Mots-clés: français parlé, variations phonétiques, registres, situations de communication informelles et formelles.

Introduction

Il est difficile, selon Paternostro, à assigner les variations phonétiques à un registre. « Les traits phonétiques ne peuvent donc pas être immédiatement associés à un style de parole ou à une hiérarchie sociale » (Paternostro 2014: 108). Tenant compte de la recherche de Koch et Esterreicher², Paternostro explique que les traits phonétiques « sont plutôt à situer sur un continuum, et fonctionnent par cumul selon des paramètres complexes, en fonction de la distance / proximité communicationnelle entre locuteurs » (Paternostro 2014: 108). De ce fait, nous allons essayer de déterminer si l'apparition des variations phonétiques dépend de la situation de communication, c'est-à-dire, si elles sont présentes dans les situations de communication formelles tout comme elles le sont dans les situations de communication informelles.

¹ Mentor: MA Nataša Ignjatović

² Koch, Peter & Esterreicher, Wulf. (2001). « Langage parlé et langage écrit ». Dans G. Holtus, M. Metzeltin & C. Schmitt (dir.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik* (tome 1, p. 584-627). Tübingen : Max Niemeyer Verlag.

Le français parlé dans la situation informelle et formelle

Les variations phonétiques sont propres à la langue parlée, pourtant, on ne s'attend pas à ce qu'elles soient présentes dans tout type de discours. La situation dans laquelle le locuteur se retrouve influence le discours et sa forme. Selon Sandré, il y a deux types de situations de communication qui dirigent le comportement du locuteur et influencent son discours: situation de communication informelle et formelle. D'après elle « les contraintes extérieures influent plus ou moins la production du discours. Dans certains cas, le locuteur est libre quant au contenu de son discours, à sa forme, à la façon de le présenter etc.; dans d'autres cas, un certain nombre des paramètres situationnels vont contraindre le locuteur à adopter un discours – voire un comportement – particulier. C'est la distinction entre la situation informelle et la situation formelle » (Sandré 2013: 17).

Dans son livre *Analyser les discours oraux*, Sandré aborde la différence entre le français parlé en situation formelle et en situation informelle. Selon elle, cette différence repose sur le fait que ces situations ne sont pas soumises « aux mêmes objectifs de production » (Sandré 2013: 17). À ce critère on ajoute également « la question de spontanéité et d'élaboration du discours [...]. Le discours le plus spontané est produit en dehors de tout cadre formel, à l'inverse, certains discours ne peuvent pas être improvisés et doivent être préparés en amont » (Sandré 2013: 18). Donc, dans la situation formelle le locuteur a un rôle particulier et de ce fait, il n'est pas totalement libre quant à son discours. Par contre, la situation informelle relève « de l'activité humaine ordinaire, dans laquelle aucun rôle n'est spécifié: tout le monde y peut participer, quelle que soit, sa profession, son éducation etc. » (Sandré 2013: 17). Les locuteurs tendent, donc, à approprier le style à la situation de communication. Gadet explique qu'un locuteur, quelle que soit sa profession ou « sa position sociale, dispose d'un répertoire diversifié selon la situation où il se trouve, les protagonistes, la sphère d'activité et les objectifs de l'échange (le contexte et le genre) » (Gadet 2007: 16). Ainsi, un professeur, en enseignant, n'omettra pas la partie de la négation « ne », mais, dès qu'il se trouve dans une situation plutôt familiale, il parlera d'une langue ordinaire³ et il omettra le « ne » dans la négation (Gadet 2007: 16).

La situation de communication a, donc, une grande influence non seulement sur le contenu, mais également sur la forme de la langue parlée. Dans cet article, notre objectif est d'analyser l'effet des différentes situations de communication sur la forme phonétique de l'énoncée et sur l'apparition des variations phonétiques dans la langue française parlée.

3. Corpus et méthodologie

L'objectif de notre recherche est d'analyser, par la méthode linguistique, les différentes situations de communication afin de voir d'abord, quelles variations phonétiques y sont présentes et si leur apparition dépend du contexte. Nous nous

³ En citant Gadet, Paternostro explique que la langue ordinaire n'est pas le français parlé ni le français populaire, mais le français de tous les jours que l'on utilise dans le minimum de surveillance sociale (Paternostro 2014: 108).

attendons à ce que les résultats de cette recherche montrent que l'apparition de ces variations phonétiques dépend de la situation de communication. Pour ce faire, nous avons choisi le film « Intouchables », réalisé par Eric Toledano et Olivier Nakache en 2011, car nous y trouvons les productions langagières variées dans différents contextes. Nous y avons trouvé 7 situations de communication, parmi lesquelles 5 situations de communication informelle et 2 situations de communication formelle. Elles sont les suivantes:

La situation de communication informelle:

1. la situation de communication entre employeur et employé qui se déroule dans la maison, au café et pendant des promenades;
2. la communication entre les membres de la famille et entre les amis, qui se déroule dans la maison, dans la rue et au café;
3. la communication entre les collègues, qui se déroule le plus souvent dans la maison où ils travaillent;
4. la communication entre le personnel d'aide à domicile et les jeunes de leur entourage, notamment avec la fille de leur employeur;
5. la communication entre les voisins et entre les invités de l'anniversaire.

Il n'y a que deux situations de communication formelle:

1. la communication avec le policier qui se déroule dans la rue après le dépassement de la limite de vitesse;
2. la communication pendant deux interviews, l'un pour le travail d'aide à domicile et l'autre pour le travail de chauffeur.

Étant donné que dans ce film la situation de communication informelle prédomine, nous n'allons pas comparer les variations phonétiques dans ces deux situations de manière quantitative, mais de manière qualitative et nous allons nous concentrer sur les exemples des variations phonétiques de la perte de la syllabe inaccentuée, la réduction des groupes consonantiques, la perte des voyelles inaccentuées et l'assimilation.

4. Les variations phonétiques

Chaque phonème, prononcé dans une chaîne parlée, est susceptible aux modifications. Dans ce sens, Marchal explique que « lorsque les sons se trouvent dans une chaîne parlée ils subissent un certain nombre de modifications liées entre autres à la force d'articulation, au débit et au style. Par ailleurs, proches ou mis en contact, les phonèmes s'influencent les uns les autres et peuvent échanger ou modifier une ou plusieurs de leurs caractéristiques » (Marchal 2007:147). Alors, nous pouvons dire que les variations phonétiques sont l'articulation des différentes variations d'un son, causées par une influence faite par d'autres sons qui le suivent ou le précèdent. Les variations phonétiques sont également la non-prononciation de certains sons provoquée par la nature d'autres sons de son entourage, c'est-à-

dire, de la chaîne parlée. Dans cette communication nous allons observer quatre variations phonétiques: la perte de la syllabe inaccentuée, la réduction des groupes consonantiques, la perte des voyelles inaccentuées et l'assimilation, dans deux situations de communication: informelle et formelle.

4.1. La perte de la syllabe inaccentuée

La variation phonétique de la perte de la syllabe inaccentuée comprend la suppression de la première partie d'adverbe de négation, « ne », mais également du pronom personnel qui est en fonction syntaxique du sujet (Gudurić 2009: 174). Le plus souvent il s'agit de la suppression du pronom personnel de la troisième personne de singulier, « il » ou « on ».

Tableau 1. Les exemples de la perte de la syllabe inaccentuée

Situation de communication informelle	Situation de communication formelle
a) <i>Je veux pas</i> rester là deux heures.	a) <i>Il peut pas</i> sortir. <i>Il peut pas</i> . Et puis, <i>il peut pas</i> ouvrir la porte, là.
b) <i>Tu sais pas</i> à qui tu parles, toi.	b) Si <i>vous connaissez pas</i> , c'est que <i>vous y connaissez rien</i> en musique.
c) <i>Y a</i> d'abord une approche intellectuelle, émotionnelle.	c) <i>Y a</i> un fauteuil roulant dans le coffre.
d) <i>Faut</i> l'appeler.	d) <i>Faut</i> bouger, <i>faut</i> ... Pour l'insertion dans la vie.

4.2. La réduction des groupes consonantiques

La réduction des groupes consonantiques était une modification très fréquente pendant le développement historique de la langue française dont la conséquence la plus évidente est l'accent circonflexe (lat. *fiesta* > fr. *fête*, lat. *castellum* > *château*) (Gudurić 2009: 171). Cette variation phonétique est présente aujourd'hui comme la conséquence de la loi de moindre effort. La réduction des groupes consonantiques représente la suppression des consonnes surtout dans les groupes consonantiques finaux tels que [tr], [br] et [bl]. Cette variation présente également la suppression des liquides [l] ou [r], surtout de la liquide [l] dans les pronoms personnels en fonction du sujet, « il(s) » et « elle(s) ». La liquide [l] est omise dans les pronoms « il(s) » et « elle(s) » qui se trouvent devant le verbe commençant par une consonne: *I' sont partis là* [isôpartila], *E' cherchent l'oseille* [ɛʃerʃlozeʃ]. Dans le cas de la liaison avec le verbe qui commence par une voyelle, où apparaît la consonne [z], la liquide est omise, mais la liaison demeure: *I's arrivent* [izari:v], *E's aiment* [ɛzɛm].

Tableau 2. Les exemples de la réduction des groupes consonantiques

Situation de communication informelle	Situation de communication formelle
a) Si, si, c'est <i>possib'</i> .	a) <i>Pa'-ce</i> que là <i>s'i'</i> n'est pas pris en charge dans 5 minutes c'est terminé pour lui, il est dead.
b) C'est une zone très particulière, érogène, très <i>sensib'</i> .	b) Quelle est <i>vot'</i> principale motivation?
c) <i>I'</i> sont <i>ensem'</i> depuis au moins 2 ans. Mais, un jour <i>i'</i> sont <i>ensem'</i> un jour c'est fini.	c) <i>Peut-êt'</i> vous en bénéficiez.
d) En général, <i>e'</i> sont cheumeslà-bas.	d) <i>V'</i> n'avez pas d' <i>aut'</i> motivation dans la vie? Si, si, j'en ai d' <i>aut'</i> .

4.3. La perte des voyelles inaccentuées

La perte des voyelles inaccentuées comprend la suppression des voyelles qui se trouvent dans une position inaccentuée. La voyelle le plus souvent omise est le [ə] muet. Selon Abryet Veldeman-Abry« dans le discours, le maintien du « e » à l'initiale du mot est plus naturel que le maintien du « e » à l'intérieur du mot après une consonne » (Abryet Veldeman-Abry 2013: 24). De ce fait, la perte des voyelles inaccentuées touche le [ə] muet « au milieu du mot ou dans un groupe rythmique entre deux consonnes » (Gudurić 2009: 172). Cette variation touche également la voyelle [y] dans le pronom personnel de la deuxième personne de singulier, « tu », en fonction syntaxique du sujet. La voyelle [u] est également susceptible à cette variation phonétique, dans le cas du pronom personnel de la deuxième personne du pluriel, « vous », qui est aussi en fonction syntaxique du sujet.

Tableau 3. Les exemples de la perte des voyelles inaccentuées

Situation de communication informelle	Situation de communication formelle
a) <i>V's</i> êtes en forme, eh?	a) Je vais <i>v's</i> expliquer.
b) Je <i>v's</i> avais aidé quand même.	b) J'aime les gens diminués. Depuis tout <i>p'it</i> .
c) <i>T'as</i> trouvé mon œuf?	c) <i>V'</i> n'avez pas d' <i>aut'</i> motivation dans la vie?
d) Mais, <i>t'es</i> malade toi ou quoi?	

4.4. L'assimilation

De point de vue articulatoire, l'assimilation est le transfert des caractéristiques articulatoires d'un son sur un autre son (Gudurić 2009: 167). Il existe deux types d'assimilations: régressive et progressive. Gudurić explique l'assimilation régressive comme « la prononciation des deux sons où en articulant un son, l'appareil phonatoire se prépare déjà pour le suivant, changeant ainsi le premier dans la chaîne, l'assimilant selon le suivant » (Gudurić 2009: 168). Tandis que, l'assimilation progressive, selon Marchal, est celle qui « se produit de la gauche vers droite, c'est-à-dire une consonne modifie la consonne qui la suit immédiatement » (Marchal 2007:151).

L'assimilation est très souvent le résultat d'autres variations phonétiques. Notamment après la variation phonétique de la perte de la voyelle inaccentuée, deux consonnes sont en contact et influencent les unes les autres, ou forment des nouveaux sons. L'assimilation de sonorité est celle qui se produit dans les chaînes parlées où une consonne occlusive ou fricative sonore est suivie d'une consonne occlusive ou fricative sourde. Les consonnes sonores peuvent influencer les consonnes sourdes et les sonoriser, ou bien les consonnes sourdes peuvent assourdir la première: *J' peux compter sur vous maintenant?* - Après la perte de la voyelle inaccentuée [ə], la consonne sonore [ʒ] est influencée par la consonne sourde [p] et se transforme en son pair sourd [ʃ]. Par conséquent, la prononciation de cette phrase est [ʃpøkõtesyrvumětnā].

Tableau 4. Les exemples de l'assimilation

Situation de communication informelle	Situation de communication formelle
a) Sortez, <i>j' prends</i> ma douche. ([ʒəprã] → [ʒprã] → [ʃprã]);	a) Il est paralysé, <i>j' te</i> dis! ([ʒətədi] → [ʒtədi] → [ʃtədi]);
b) <i>J' te</i> dérange Patrick Swayze? ([ʒətəderãʒ] → [ʒtəderãʒ] → [ʃtəderãʒ]);	b) Moi, <i>chui</i> titulaire du CAFAD. ([ʒəsɥi] → [ʒsɥi] → [ʃɥi]);
c) <i>Chui</i> en formation. ([ʒəsɥi] → [ʒsɥi] → [ʃɥi]);	c) <i>Chui</i> à fond dans l'humain. ([ʒəsɥi] → [ʒsɥi] → [ʃɥi]);
d) Beaucoup <i>d'</i> candidats jettent l'éponge au bout d'une semaine. ([døkädida] → [dkädida] → [tkädida]).	d) Après tu réfléchis de sa fille <i>d'</i> quinze ans pour lui dire que son père est mort à cause de toi! ([døkězã] → [dkězã] → [tkězã]).

5. L'apparition des plusieurs variations phonétiques

Il n'est pas rare que plusieurs variations phonétiques apparaissent dans une phrase dans la langue française parlée. Il est possible que deux variations phonétiques (ex. la perte des voyelles inaccentuées et l'assimilation: *J' travaille pour lui.*), ou même trois apparaissent (ex. la perte de la syllabe inaccentuée, la perte des voyelles inaccentuées et l'assimilation: *J' peux pas.*).

Dans le corpus analysé, nous avons trouvé les exemples de plusieurs variations phonétiques dans une phrase.

Les exemples suivants sont tirés des situations de communication informelle:

- Je veux dire, *ça vous gêne pas* de *viv'* sur les dos des *aut'*, *ça vous pose pas* un *p'tit* problème de conscience? (la perte de la syllabe inaccentuée, la réduction des groupes consonantiques, la perte de la voyelle inaccentuée);
- Ça c'est des bas *d'* contention, si *je la mets pas*, le sang circule mal et du coup, je reste de m'évanouir. (après la perte de la voyelle inaccentuée

[ə], la consonne sonore [d] est influencée par la consonne sourde [k] et se transforme en son pair sourd [t]. Ainsi, après les variations de la perte de la voyelle inaccentuée et de l'assimilation, la transcription phonétique de cette phrase est [sasedebatkðtäsjð]. Il y a aussi la perte de la syllabe inaccentuée);

- c) *Chais pas[...]quat' heures.* (Cet exemple d'assimilation est assez fréquent dans la langue française parlée. Après la perte de la syllabe inaccentuée, le groupe pronominal « je sais » où l'on ne prononce pas le [ə] muet, reste comme « j' sais » où les sons [ʒ] et [s] se fondent en un son, qui est le [ʃ]. C'est pourquoi la transcription phonétique de cette groupe pronominal est [ʃepa]);
- d) *Chui même peut-être plus malade que vous.* (la perte de la voyelle inaccentuée, l'assimilation et la réduction des groupes consonantiques);
- e) *T'as pas une cigarette?* (la perte de la syllabe inaccentuée, la perte de la voyelle inaccentuée);
- f) *Y a rien à expliquer.* (dans cet exemple la perte de la syllabe inaccentuée apparaît deux fois).

Les exemples des variations phonétiques dans les situations de communication formelle, bien que considérablement moins nombreuses, sont presque les mêmes que ceux qui ont apparu dans les situations de communication informelle. Les exemples sont les suivants:

- a) *Chui également expert en tout ce qui concerne les démarches administratives.* (la perte de la voyelle inaccentuée et l'assimilation);
- b) *Je sais pas... Peut-être ... vous en bénéficiez.* (la perte de la syllabe inaccentuée, la réduction des groupes consonantiques);
- c) *Vous vérifierez, Magalie. Mais j' pense pas.* (la perte de la syllabe inaccentuée, la perte de la voyelle inaccentuée et l'assimilation);
- d) *Écoutez, j'ai pas l'impression d'être totalement inculte dans domaine musicale, même si j'connais pas vot' « sool », chai pas quoi.* (la perte de la syllabe inaccentuée, la réduction des groupes consonantiques, la perte de la voyelle inaccentuée et l'assimilation);
- e) *I'm faut une signature.* (la réduction des groupes consonantiques, la perte de la voyelle inaccentuée);
- f) *Pa'-ce que y a une histoire de délais, et comme chui pas mal en retard...* (la réduction des groupes consonantiques, la perte de la syllabe inaccentuée, la perte de la voyelle inaccentuée et l'assimilation).

6. Conclusion

En observant les variations phonétiques de la perte de la syllabe inaccentuée, la réduction des groupes consonantiques, la perte des voyelles inaccentuées et l'assimilation dans les différentes situations de communications, nous avons

conclu que les mêmes exemples des variations phonétiques traitées apparaissent dans les situations de communication informelle tout comme dans les situations de communication formelle. De ce fait, il est évident que les variations phonétiques ne sont pas le fait du registre, du contexte, du style ni de la hiérarchie sociale, comme le constate Paternostro (Paternostro 2014: 108).

Tenant en compte les résultats de la recherche, il faut conclure que les variations phonétiques ne sont pas dépendantes de la situation de communication, de ce fait, notre hypothèse de départ n'est pas confirmée.

Bibliographie

- Abry, D et Chalaron, M.-L. (2013a). *Les 500 exercices de phonétique: niveau A1/A2*. Paris: Hachette.
- Abry, D et Chalaron, M.-L. (2013b). *Les 500 exercices de phonétique: niveau B1/B2*. Paris: Hachette.
- Abry, D. et Veldeman-Abry, J. (2013). *La Phonétique: [audition, prononciation, correction]*. Paris: CLE international.
- De Saussure, F. (2005). *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot & Rivages.
- Favre, L. (1900). *Dictionnaire de la prononciation française*. Paris: Firmin-Didot.
- Gadet, F. (2007). *La variation sociale en français*. Paris: Ophrys.
- Gudurić, S. (2009). *Osnovi fonetike s fonologijom francuskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Ignjatović, N. (2014). « Chansons de rap et changements phonétiques ». Dans: *Les études françaises aujourd'hui*. Belgrade: Faculté de Philologie de l'Université de Belgrade.
- Kaneman-Pougatch, M. et Pedoya-Guimbretière, E. (2012). *Plaisir des sons*. Paris: Hatier-Didier.
- Marchal, A. (2007). *La production de la parole*. Paris: Hermès Science.
- Paternostro, R. (2014). « L'éveil à la variation phonétique en didactique du français langue étrangère: enjeux et outils ». Dans: *Revue de linguistique et de didactique des langues*. Consulté le 01 octobre 2016. <http://lidil.revues.org/3587>.
- Sandré, M. (2013). *Analyser les discours oraux*. Paris: Armand Colin.

GLASOVNE PROMENE U RAZGOVORNOM FRANCUSKOM JEZIKU

U radu se bavimo analizom glasovnih promena kao što su nestajanje naglašenog sloga, uproščavanje suglasničkih grupa, nestajanje nenaglašenih samoglasnika i asimilacija. Cilj našeg istraživanja je analizirati različite razgovorne situacije metodom jezičke analize kako bismo videli, pre svega, koje glasovne promene su u njima prisutne, a zatim i da li te glasovne promene zavise od registra. Stoga smo za

korpus ovog istraživanja odabrali film Erika Toldana i Olivijea Nakaša, „Intouchables“ („Nedodirljivi“), koji je realizovan 2011. godine, jer smo u njemu pronašli jezičke produkcije u različitim kontekstima i registrima. Naša polazna hipoteza da pojava glasovnih promena zavisi od razgovorne situacije nije potvrđena: posmatrane glasovne promene se javljaju kako u neformalnim tako i u formalnim razgovornim situacijama.

Ključne reči: razgovorni francuski jezik, glasovne promene, registri, neformalne i formalnerazgovorne situacije.

AKUSTIČKA ANALIZA GLASA /r/ PRIJE I POSLIJE FONETSKE KOREKCIJE IZGOVORA¹

Sažetak

U početnoj fazi učenja stranog jezika nerijetko se javljaju pogreške u izgovoru. Glavni razlog zbog kojega do njih dolazi su razlike u fonološkim sustavima jezika. Tijekom govorne produkcije na stranome jeziku govornik bira one glasove koji su najbliži glasovima njegovog materinskog jezika. Jedne od poteškoća tijekom učenja stranog jezika predstavljaju mjesto i način tvorbe izgovora glasnika koji se razlikuju u odnosu na materinski jezik osobe. Primjer toga je glasnik /r/ kojemu se mjesto i način artikulacije u hrvatskom razlikuju od onih u francuskom ili engleskom jeziku. Ovaj rad bavi se analizom glasa /r/ kod stranih govornika koji uče hrvatski jezik. Svaki govornik imao je 10 individualnih sesija fonetske korekcije izgovora. Cilj rada je utvrditi ima li napretka u izgovoru i kako se on manifestira na akustičke korelate. Akustička analiza provedena je na materijalu snimljenom prije i poslije satova korekcije izgovora prema verbotonalnoj metodi te potkrijepljena perceptivnim testom. Rezultati perceptivnog testa pokazuju da postoji statistički značajna razlika u izgovoru prije i poslije korekcije, dok je akustička analiza bila teža za provedbu zbog promjenjivosti ciljnog glasnika te njegovog utjecaja na glasovnu okolinu.

Glavne riječi: fonetska korekcija izgovora, glas /r/, verbotonalna metoda, akustička analiza, perceptivni test.

1. Uvod

Na početku učenja stranog jezika osobe se susreću s mnogim poteškoćama: osim što im je vokabular potpuno nepoznat, ne poznaju niti gramatička pravila uz pomoću kojih se te riječi povezuju u smislenu cjelinu. U obzir treba uzeti i problem izgovora koji se javlja zbog razlika u glasovnim sustavima materinskog i ciljnog jezika. Na području primijenjene lingvistike i metodike pokušava se dati pregled grešaka s kojima se učenici susreću: primjerice, u kontekstu učenja francuskog jezika Vrhovac (1994) klasificira strategije koje djeca koriste u komunikaciji. Tako nalazimo širok raspon izvora grešaka koji seže od interferencije materinskog i drugih stranih jezika preko prebacivanja kodova (eng. *code-switching*) pa sve do redukcije rečenica na jednu imenicu. Damić Bohač (2002; 1995) daje uvid u gramatičke pogreške koje čine kroatofoni govornici u pisanju na francuskom jeziku. Ovakva istraživanja iznimno su korisna u podučavanju stranih jezika jer se na takav eksplicitni način lakše mogu osvijestiti česte greške, što može dovesti do njihovog lakšeg suz-

¹ Mentor: dr. sc. Arnalda Dobrić, doc.

bijanja. Međutim, aspekt izgovora nerijetko se ostavlja po strani, a i on je jedan od ključnih elemenata nekog jezika jer predstavlja njegovu realizaciju i konkretizaciju (Derwing i Munro, 2005). Nastavnik bi trebao biti taj koji ispravlja pogreške jer je on ipak model po kojem se učenici ravnaju, no mnogi nastavnici stranog jezika ističu kako se ne osjećaju spremnima za ispravljanje izgovornih pogrešaka (Breitkreutz i sur., 2001). Iz dosad opisanog vidljivo je da ima dosta prostora za napredak i da bi cjelokupna situacija mogla biti bolja.

S globalizacijom, razvojem tehnologije i boljom prometnom povezanošću lakše stupamo u kontakt sa stranim državama i u tom slučaju jezik nam je prijeko potreban. Osim što u velikom broju jezika jedan fonem može utjecati na promjenu značenja pa je potreban točan izgovor, nije isključeno javljanje stereotipa zbog stranog akcenta: neka istraživanja su pokazala da su ljudi s izraženim stranim akcentom bili percipirani manje vjerodostojnima (Lev-Ari i Keysar, 2010), odnosno da su imali problema pri zapošljavanju (Timing, 2017).

Jedna od najpoznatijih metoda korekcije izgovora na području Hrvatske je verbotonalna metoda čiji je začetnik akademik Petar Guberina. Važan doprinos njenom razvoju dali su i francuski stručnjaci s kojima je Guberina surađivao, a ponajprije Paul Rivenc koji je s Guberinom razvio strukturalnoglobalnu audiovizualnu (SGAV) metodu za učenje stranih jezika (Guberina, 2010). Primjena ove metode vidljiva je na području rehabilitacije slušanja i govora te fonetske korekcije izgovora pri učenju stranog jezika, a temelji se na percepciji važnih elemenata u govoru. U kontekstu učenja stranog jezika cilj je minimalizirati strani naglasak ovladavanjem fonetizma ciljnog jezika. Guberina (2003) navodi kako do pogrešnog izgovora dolazi jer čovjekova percepcija oblikovana je prema fonološkom sustavu njegova materinskog jezika. To znači da glasnike stranih jezika percipira kroz fonološku rešetku svojeg jezika, što rezultira izgovornim pogreškama. Ideja verbotonalne metode je usmjeriti slušanje na prave elemente u govoru na temelju čega su utvrđeni optimalni frekvenციjski pojasevi za svaki glasnik u jeziku. Na tim je područjima percepcija ključnih elemenata najbolja (Guberina, 1967).

Prije korekcije izgovora dobro je napraviti usporedbu materinskog jezika govornika i ciljnog jezika kako bi se predvidjele određene greške i izabrao element na kojem će se raditi. Ne treba zanemariti i razlike na globalnom planu, odnosno u ritmu i intonaciji. Njih treba ispravljati prije pojedinačnih glasnika (Mildner, 1999). Neki stručnjaci na području korekcije izgovora ne uspoređuju sustave jezika jer smatraju da to može dovesti do pogrešnih pretpostavki: bez obzira na to što fonološke rešetke dvaju jezika nalažu da postoje razlike, nekim će govornicima biti teže reproducirati određeni glasnik stranog jezika, dok drugi neće imati nikakvih poteškoća (Baque i Estrada, 2010). To je u načelu istina, stoga je važno napomenuti da usporedba dvaju sustava služi kao preliminarna smjernica. Prije same korekcije i odabira glasnika potrebno je i poslušati govornu produkciju stranog govornika na ciljnom jeziku. Time potvrđujemo pretpostavku o otežanoj produkciji pojedinih glasnika.

Korekcija se provodi na materijalu koji čine riječi i rečenice s ciljnim glasnikom na točno određenom mjestu i u odgovarajućem glasovnom okruženju. Važno je krenuti od onoga što favorizira i olakšava dobar izgovor, a to je optimalni materijal.

Primjerice, ako govornik izgovara glasnik /s/ prepušteno, potrebno ga je napeti, odnosno povisiti. Nekoliko je uvjeta korekcije koji služe za odabir adekvatnog materijala (Dobrić i Bičanić, 2013; Mildner, 1999): glasovno okruženje, mjesto u riječi i rečenici, intonacija, napetost te pokret i držanje tijela. Ako je ciljni glasnik previsok, moramo ga sniziti: okružiti ćemo ga niskim i otvorenim glasnicima, staviti ga na kraj riječi i rečenice, intonacija će biti silazna jer je potreban opušten, a ne napet izgovor, a iskaz će pratiti spori i lagani pokret rukom. S napretkom izgovora važno je postupno uvoditi i otežavajuće, neoptimalne elemente. Na taj će se način osoba koja uči strani jezik priviknuti na teže uvjete koji odgovaraju prirodnoj komunikaciji. Kad pokaže da je i u neoptimalnim uvjetima ovladao izgovorom ciljnog glasnika, korekcija toga glasnika je završena.

Kako fonem /r/ postoji u 75% svjetskih jezika, od čega 18% sadržava dva ili tri oblika (Lindau, 1985), pretpostavlja se da će u kontekstu hrvatskoga jezika glasnik [r] stvarati probleme stranim govornicima zbog različitog mjesta i načina izgovora. Ovaj glasnik vrlo je zanimljiv jer pripada velikom broju jezika, a zbog svoje promjenjive prirode problematičan je za analizu.

2. Artikulacijska obilježja glasnika [r] i [ʀ]

U opisu hrvatskoga konsonantskog sustava stoji da je glasnik [r] alveolarni vibrans (Landau i sur., 1999). Karakterizira ga kratak udar o alveolarni greben, čime je prekinuta fonacijska struja. Ime „vibrans“ upravo dolazi zbog ponavljajućeg pokreta jezika (Bakran, 1996). Prema Fougeron i Smith (1999), artikulacija francuske inačice ovog glasnika smještena je u stražnjem dijelu usne šupljine i klasificirana kao uvularni frikativ [ʀ]. Njegove realizacije ovise o glasovnom kontekstu: primjerice, finalnoj poziciji često je realiziran kao aproksimant, dok je u nekim slučajevima bezvučan. U određenim dijalektima moguće su varijacije ovog glasnika pa tako postoje uvularni i apikalni vibrans. To potvrđuju i Maddieson i Ladefoged (1996). Njemački je [ʀ] također uvularni frikativ (Kohler, 1999). Njegove su realizacije slične onima u francuskome jeziku (Maddieson i Ladefoged, 1996). S druge strane, kineski jezik ne poznaje niti jedan oblik fonema /r/, dok za glasovni sustav jezika cebuano ne postoji mnogo izvora: jedan od njih opisuje ga kao alveolarni vibrans (Bollas i Hernandez, 2013).

Vidljivo je da se mjesto i način artikulacije glasnika u prethodno navedenim jezicima razlikuju od onih u hrvatskome, što bi moglo predstavljati izgovorne probleme. Iznimka je jezik cebuano koji dijeli isto mjesto i način artikulacije glasnika [r] s hrvatskim jezikom. U teoriji bi značilo da govornicima toga jezika glasnik [r] neće stvarati poteškoće tijekom učenja hrvatskog, no u praksi će se pokazati suprotno.

3. Ciljevi i hipoteze istraživanja

Cilj ovoga istraživanja je usporediti izgovor glasnika [r] prije i poslije korekcije kod stranaca koji uče hrvatski jezik na temelju objektivnih rezultata dobivenih akustičkom analizom te subjektivnih procjena u perceptivnom testu. Hipoteze istraživanja postavljene su u skladu s literaturom:

- 1) Perceptivni test pokazat će statistički značajnu razliku u izgovoru prije i poslije fonetske korekcije.
- 2) Napredak u izgovoru vidjet će se i u akustičkim parametrima.

4. Materijali i metode

4.1. Materijali

Materijal korišten u akustičkoj analizi i perceptivnom testu izdvojen je iz snimaka 6 stranih govornika koji uče hrvatski jezik. Njihovi materinski jezici bili su njemački (3), francuski (1), kineski (1) i cebuano (1). Hrvatski jezik učili su u Centru za hrvatski kao drugi i strani jezik Croaticum na Filozofskom fakultetu. Svi govornici (razine A1) dobrovoljno su sudjelovali u praktičnom dijelu kolegija Fonetska korekcija izgovora na Odsjeku za fonetiku gdje su prošli 10 sesija korekcije izgovora glasa /r/. Sesije su bile individualne, a sa svakim govornikom radio je po jedan, uvijek isti student fonetike. Govornici su snimljeni prije prve sesije u svrhu dobivanja uvida u stanje izgovora te nakon desete sesije, pri čemu je cilj bio usporediti izgovore prije i poslije korekcije te utvrditi napredak. U istraživanju su korištene riječi koje su snimili svi ispitanici: *riba, riža, trik, govor i trebati*.

4.2. Metode

Subjekti su snimljeni u studiju Odsjeka za fonetiku dva puta. Prvo snimanje održano je prije početne korekcije, a drugo nakon desete sesije. Snimljeni materijal bio je jednak oba puta, a koristio se i tijekom svih deset sesija korekcije izgovora.

4.3. Ispitanici

U istraživanju je sudjelovalo 30 studenata fonetike svih godina studija u rasponu od 18 do 27 godina. Materinski jezik svih ispitanika bio je hrvatski, a njihov slušni i govorni status uredan. Od ukupnog broja ispitanika samo četvero je odslušalo izborni kolegij Fonetska korekcija izgovora na preddiplomskom studiju fonetike.

4.4. Analiza rezultata

4.4.1. Akustička analiza

Akustička analiza provedena je u programu za obradu zvuka Praat verzije 6.0.36. Mjerenje je obuhvaćalo vremensku i spektralnu varijablu. U spektralnu va-

rijablu ulaze frekvencije prvih triju formanata u nefonemskom vokalskom segmentu, dok su se unutar vremenske varijable mjerila trajanja cijelog glasnika /r/, prvog kontakta jezika s nepcem te vokalskog segmenta. Formanti su mjereni u najstabilnijem dijelu segmenta. Prije samog mjerenja provedena je anotacija uz pomoć opcije *Annotate – To TextGrid* u Praatu: prvo su bila razgraničena trajanja, a potom i stabilno stanje formanata vokalskog segmenta. Postavke formanata bile su namještene na tri formanta u rasponu od 0 do 3500 Hz jer se ne očekuju vrijednosti iznad te razine, kao što je predloženo i u priručniku za rad u programu Praat (Styler, 2017). Mjereni elementi grupirani su prema poziciji ciljnog glasnika. Aritmetička sredina vrijednosti i standardna devijacija izračunati su u programu JASP 0.8.5.1 te su uspoređeni s vrijednostima za hrvatski glasnik /r/ prema Bakranu (1996).

4.4.2. Perceptivna analiza

Perceptivnim testom nastojalo se provjeriti je li percepcija ispitanika u skladu s objektivnim rezultatima mjerenja. Test se odvijao u jednoj od predavaonica Odsjeka za fonetiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Ispitanici su u zadatku procjenjivali prihvatljivost izgovora glasnika /r/ na skali od 1 do 5, pri čemu je 1 bila najmanja, a 5 najveća prihvatljivost. Ukupno 126 zvučnih primjera bilo je nasumično pušteno. Eksperiment je proveden dva puta. Prosječne ocjene za svaku riječ grupirane su prema poziciji ciljnog glasnika. T-testom za zavisne uzorke izračunata je statistička značajnost ocjena izgovora prije i poslije korekcije.

5. Rezultati i rasprava

U akustičkim istraživanjima glasnika /r/ anotacija i mjerenje predstavljaju problem kako u starijoj, tako i u novijoj literaturi (Galatà i sur., 2016; Machač, 2009; Turk i sur., 2006). Zbog njegove nestabilne prirode u određenim je glasovnim okruženjima iznimno teško odrediti granice, što je bio slučaj i u ovom radu. Ipak, postoje istraživanja koja predlažu određene kriterije anotacije. Primjerice, Machač (2009) u svom radu prikazuje segmentaciju čeških vibranata, no ističe kako je ovaj kriterij primjenjiv na sve jezike u kojima je /r/ vibrant. Turk i sur. (2006) naglašavaju da je frikativne varijante moguće anotirati na isti način kao frikative.

5.1. Akustička analiza

Akustička analiza obuhvaćala je mjerenje trajanja udara te trajanja i vrijednosti formanata vokalskog segmenta. Jednim dijelom rezultati će biti analizirani kao zasebni slučajevi.

Tablica 1. prikazuje prosječna trajanja udara jezika o nepce i trajanja vokalskog segmenta u milisekundama. Kako je već rečeno, iz analize je isključena finalna pozicija zbog nemogućnosti određivanja granica glasnika. Ako uspoređujemo trajanja prije i poslije korekcije izgovora, možemo vidjeti da udar u inicijalnoj poziciji nakon korekcije traje oko 5 ms više, dok trajanje vokalskog segmenta ostaje jedna-

ko. Trajanje udara u središnjoj poziciji neznatno je skraćeno nakon korekcije, dok je vrijeme vokalskog segmenta nakon korekcije gotovo 15 ms dulje.

Tablica 1. Trajanja udara i vokalskog segmenta u milisekundama

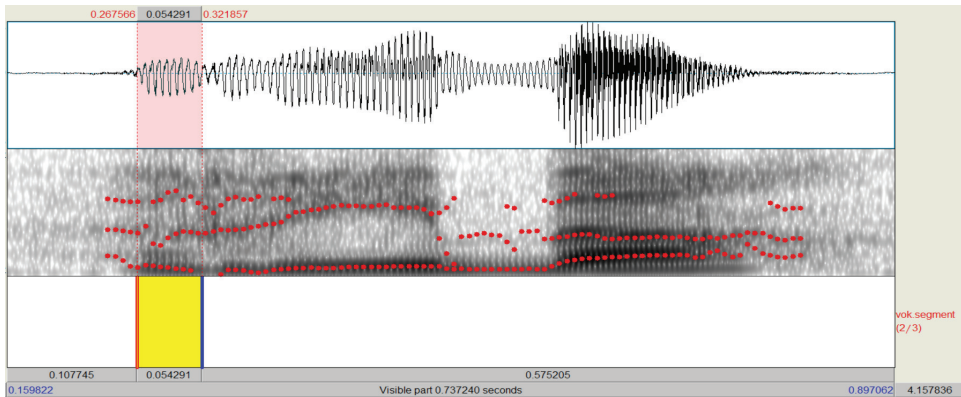
Pozicija		Trajanje udara (ms)	Trajanje vokalskog segmenta (ms)
Inicijalna (riba, riža)	prije	17	30
	poslije	22.3	30
Središnja (trik, trebati)	prije	23.4	26.6
	poslije	22.6	41.4
Finalna (govor)	prije	x	x
	poslije	x	x

Vrijednosti formanata vokalskog segmenta bile su teže za računati, osobito u materijalu prije korekcije izgovora. Jedine pozicije u kojima je bilo moguće izračunati prosjek bile su inicijalna i središnja nakon korekcije izgovora. Zbog toga ne možemo međusobno uspoređivati frekvencije formanata. Formanti vokalskog segmenta u finalnoj poziciji ponovno su bili jasni jedino kod govornice jezika cebuano, ali nisu uvršteni u tablicu jer je to bila jedina riječ kod koje su elementi bili vidljivi te nije bilo moguće računati prosjek. Iz priloženog je vidljivo da vrijednosti dobivene akustičkom analizom treba uzeti s rezervom. Frekvencijske vrijednosti prikazane su u Tablici 2.

Tablica 2. Frekvencijske vrijednosti prvih triju formanata

Pozicija		F1	F2	F3
INICIJALNA (riba, riža)	prije	x	x	x
	poslije	378	1729	2985
SREDIŠNJA (trik, trebati)	prije	x	x	x
	poslije	458	1710	3017
FINALNA (govor)	prije	x	x	x
	poslije	x	x	x

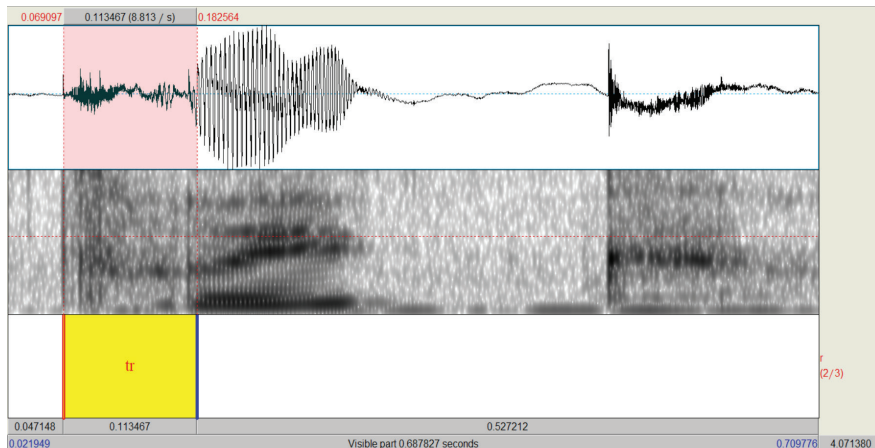
U inicijalnoj poziciji neki govornici njemačkog i francuskog jezika izgovarali su frikativnu varijantu. U tom slučaju nije bilo moguće izmjeriti trajanje udara i vokalskog segmenta niti vrijednosti formanata, ali je postojao dosljedan kriterij za određivanje trajanja cijelog glasnika [ʁ]: početak i kraj jakog frikativnog šuma. Frikativna inačica češće se pojavljivala prije treninga korekcije. Mjerenje formanata u vokalskom segmentu predstavljalo je drugu poteškoću: moglo se odrediti trajanje vokalskog segmenta, no formanti su bili nestabilni te nije bilo moguće odrediti njihove frekvencije. To se često događalo u inicijalnoj i središnjoj poziciji. Slika 1. prikazuje anotirani vokalski segment u riječi *riba* koju je izgovorila francuska govornica prije korekcije izgovora:

Slika 1. Anotirani vokalski segment u riječi *riba* s nestabilnim formantima

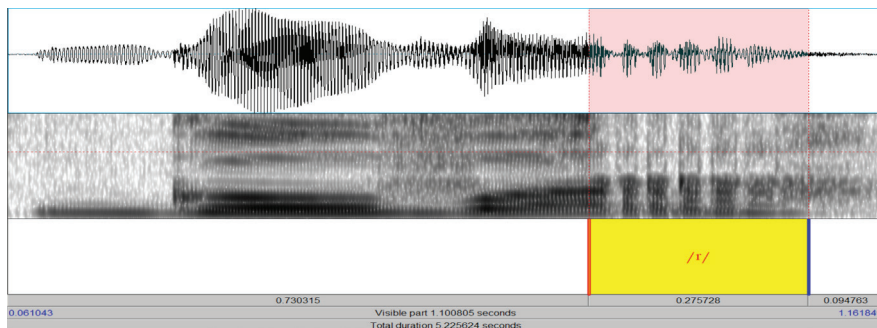
Zanimljivo je da je govornica kineskog jezika prije korekcije izgovarala glasnik sličan okluzivu, dok je nakon korekcije umetala okluziv ispred glasnika /r/ kako bi izgovor bio olakšan.

Središnju poziciju, u kojoj je ispitivani glasnik bio okružen okluzivom i vokalom, bilo je dvojbeno anotirati iz dva razloga: s jedne strane glasnik je bio u kontaktu s eksplozijom okluziva te nije postojala jasna granica među njima, a s druge je stajao vokal koji se u potpunosti spojio s vokalskim segmentom glasnika. U određenim slučajevima bili su vidljivi tranzijenti formanata pa je bilo moguće odrediti granicu između dva segmenta, no dosljednost bi bila upitna te smo odlučili izostaviti taj dio. U ovoj je poziciji također bio vrlo čest uvularni frikativ, najčešće prije korekcije. Kod gotovo svih govornika dobiven je vibrant, osim kod govornice čiji je materinski jezik njemački (Slika 2.)

Slika 2. Anotirani segment /tr/ u riječi *trik* kod govornice njemačkog jezika

U finalnoj poziciji nije bilo moguće odrediti granice glasnika zbog oslabljenog intenziteta, a time ni odrediti trajanja. Izuzetak je govornica cebuano jezika koja je u svim pozicijama izgovarala iznimno jak alveolarni vibrant /r/. Slika 3. prikazuje njezin izgovor riječi *govor* u kojoj /r/ ima 5 jakih vibracija i jednu slabiju:

Slika 3. Riječ *govor* kod govornice cebuano jezika

5.2. Perceptivna analiza

U perceptivnom testu međusobno su uspoređene ocjene izgovora glasnika /r/ prije s ocjenama poslije korekcije. Riječi su ponovno grupirane prema poziciji cilj-nog glasnika. Izračunat je prosjek ocjena za svaku riječ, a sirovi podaci korišteni su za T-test. Tablica 3. pokazuje rezultate T-testa i prosječne ocjene prema poziciji za prvo ispitivanje. Izgovor nakon korekcije je u svim pozicijama bio bolje ocijenjen. Rezultati T-testa pokazuju statističku značajnost u ocjenama izgovora prije i ocjenama poslije korekcije za sve tri pozicije ($p < 0.05$). Izgovor glasnika /r/ u riječi *govor* najbolje je ocijenjen od svih pozicija nakon korekcije.

Tablica 3. Prosječna ocjena i rezultati T-testa za prvo ispitivanje

Pozicija		Ocjena	T-test
Inicijalna (riba, riža)	prije	2.9	t = 7.48
	poslije	3.2	p < 0.05
Središnja (trik, trebati)	prije	2.7	t = 7.16
	poslije	3.3	p < 0.05
Finalna (govor)	prije	3.1	t = 7.78
	poslije	3.8	p < 0.05

U drugome ispitivanju (Tablica 4.) rezultati T-testa ponovno su pokazali statističku značajnost u ocjenama izgovora prije i ocjenama poslije korekcije ($p < 0.05$). Finalna pozicija ponovno je najbolje ocijenjena.

Tablica 4. Prosječna ocjena i rezultati T-testa za drugo ispitivanje

Pozicija		Ocjena	T-test
Inicijalna (riba, riža)	prije	2.7	t = 3.24
	poslije	2.9	p < 0.05
Središnja (trik, trebati)	prije	2.3	t = 9.82
	poslije	2.8	p < 0.05
Finalna (govor)	prije	2.9	t = 10.74
	poslije	3.5	p < 0.05

Postavlja se pitanje zašto nisu veće razlike u ocjenama, odnosno zašto izgovor nakon korekcije nije bolje ocijenjen. Pretpostavlja se da su dodatni utjecaj u procjeni mogli imati vokali. Iako je ispitanicima rečeno da se pokušaju što je više moguće fokusirati na glasnik /r/, to je u praksi iznimno teško. Na temelju vokala moguće je prepoznati je li neki govornik istog materinskog jezika i/ili dijalekta kao mi ili ne (Mildner, 1997). Potrebno je naglasiti i da je broj ispitanika u domeni percepcije nedovoljan za donošenje ozbiljnijih zaključaka.

Ovo preliminarno istraživanje otvara određena pitanja na području akustičke analize svih varijanti glasa /r/: kako pronaći granicu između vokalskog segmenta i vokala ili eksplozije okluziva i frikativne inačice glasnika /r/ te pritom ostati dosljedan, kako segmentirati glasnik /r/ u finalnoj poziciji ili analizirati formante ako njihovo stanje nije stabilno i slično. U nadolazećim istraživanjima potrebno je ujednačiti glasovne okoline i izbjeći kontakt s vokalima zbog poteškoća s anotacijom. Riječi korištene u ovome istraživanju pripadaju stvarnom kontekstu, odnosno prirodnoj komunikacijskoj situaciji, što je razlog otežane analize. Pretpostavka je da bi pouzdanije vrijednosti za glasnik /r/ bile dobivene ispitivanjem beznačenjskih riječi (logatoma) zbog kontrolirane glasovne okoline, međutim takve riječi ne pripadaju stvarnome kontekstu. Ideja ovoga istraživanja bila je vidjeti kako se glasnik /r/ ponaša u nekontroliranim uvjetima prirodnog govora.

U ovom slučaju, čini se da je percepcija imala veću ulogu u procjeni kvalitete izgovora od akustičkih vrijednosti: pojedini glasnici ocijenjeni su dobrom ocjenom, a spektrogram je pokazivao šum frikativa koji u hrvatskom jeziku za glasnik /r/ ne postoji. Ostaju mnoga otvorena pitanja i na području percepcije koja bi u budućnosti bilo korisno istražiti. Ne zna se koji su mehanizmi u procjeni kvalitete izgovora, odnosno jesu li na percepciju utjecali okolni vokali ili riječi koje su ispitanici netom prije čuli (eng. *recency effect*). Ovaj aspekt ostaje nejasan te se predlaže detaljnija analiza.

6. Zaključak

Ovim istraživanjem nastojalo se ukazati na važnost fonetske korekcije izgovora. Akustičkom i perceptivnom metodom analiziran je izgovor glasa /r/ kod šest stranih govornika na početku i kraju treninga. Dobiveni rezultati pokazuju da postoji

statistička značajnost između izgovora prije i poslije korekcije, gdje je izgovor nakon korekcije bolje ocijenjen. Međutim, u ovom istraživanju naišli smo na mnoge prepreke, osobito u akustičkom dijelu analize: anotiranje glasnika u Praatu, određivanje vrijednosti formanata i trajanja pojedinih elemenata predstavljala su velik problem. Stoga se određeni elementi unutar akustičke analize moraju tumačiti oprežno. Nedostatak izvora na ovome području dodatno otežava situaciju. Bez obzira na manjkavosti, ovo istraživanje otvara mnoga pitanja na području akustike i percepcije govora. Potrebno je utvrditi jasnije akustičke korelate svih varijanti glasnika /r/ kako bi tumačenje bilo olakšano. U budućim istraživanjima također bi bilo zanimljivo provjeriti strategije procjenjivanja i ocjenjivanja ispitanika.

Ipak, iz priloženih rezultata možemo zaključiti da je fonetska korekcija korisna te da je i dalje treba provoditi u učenju stranih jezika. Nužno je i obrazovati nastavnike za trening korekcije kako bi ona bila moguća u svakodnevnoj praksi s ljudima od predškolske razine pa sve do fakulteta.

Literatura

- Bakran, J. (1996). *Zvučna slika hrvatskoga govora*. Ibis grafika. Zagreb.
- Baqué, L. i Estrada, M. (2010): La notion de diagnostic dans le cadre d'applications de la méthode verbo-tonale à l'apprentissage d'une L2/LE par des bilingues et à la rééducation de patients aphasiques. *Glossa*, 108, 53-68.
- Bollas, A. A. i Hernandez, V. (2013). Comparative analysis on the phonology of Tagalog, Cebuano and Itawis. University of the Philippines-Diliman.
- Breitkreutz, J., Derwing, T. M. i Rossiter, M. J. (2001). Pronunciation teaching practices in Canada. *TESL Canada journal*, 19(1), 51-61.
- Damić Bohač, D. (2002). Quelques difficultés de la langue française vues par les croatophones. *Ier Colloque sur les études françaises en Croatie* (ur. E. Le Calvé-Ivičević), Zagreb : ArTresor, 29 -36.
- Damić Bohač, D. (1995). Poteškoće u francuskom jeziku s kojima se susreću govornici hrvatskog jezika: pokazne zamjenice. *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia: Revue publiée par les Sections romane, italienne et anglaise de la Faculté des Lettres de l'Université de Zagreb*, 40, 133-140.
- Derwing, T. M. i Munro, M. J. (2005). Second language accent and pronunciation teaching: A research-based approach. *Tesol Quarterly*, 39(3), 379-397.
- Dobrić, A. i Bičanić, J. (2013). Palatal lateral approximant /ʎ/ as one of the main troublemakers in learning Croatian as L2. *Speech and Language, 4th International Conference on Fundamental and Applied Aspects of Speech and Language* (ur. S. Maksimovic, J. Bojović), Beograd: The Institute for Experimental Phonetics and Speech Pathology, 279-286.
- Fougeron, C. i Smith, C. L. (1999). French. U *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*, Cambridge: Cambridge University Press, 78-81.
- Galatà, V., Spreafico, L., Vietti, A. i Kaland, C. (2016). An acoustic analysis of /r/ in Tyrolean. *Interspeech 2016*, San Francisco.

- Guberina, P. (2010). *Govor i čovjek: verbotonalni sistem*. Zagreb: Artresor.
- Guberina, P. (2003). Philosophie, principes et développements de la Méthode Verbo-tonale. U *Rétrospection*, C. Robèrge (ur.). Zagreb: Artresor.
- Guberina, P. (1967). Metodologija verbotonalnog sistema. *Govor*, 1(1), 5-19.
- Kohler, K. J. (1999). German. U *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*, Cambridge: Cambridge University Press, 86-89.
- Landau, E., Lončarić, M., Horga, D. i Škarić, I. (1999). Croatian. U *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*, Cambridge: Cambridge University Press, 66-69.
- Lev-Ari, S. i Keysar, B. (2010). Why don't we believe non-native speakers? The influence of accent on credibility. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(6), 1093-1096.
- Lindau, M. (1985). The story of /r/. In *Phonetic Linguistics: Essays in Honor of P. Ladefoged*, V. Fromkin (Ed.), 157-167. New York: Academic Press.
- Machač, P. (2009). Implications of Acoustic Variation for the Segmentation of the Czech Trill/r. In *Cross-Modal Analysis of Speech, Gestures, Gaze and Facial Expressions*. Springer, Berlin, Heidelberg. pp. 173-181.
- Maddieson, I. i Ladefoged, P. (1996). *The sounds of the world's languages*. Malden, MA (USA): Blackwell Publishing.
- Mildner, V. (1999). Korekcija grešaka u materinskom i stranom jeziku. Zagreb: Odsjek za fonetiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Mildner, V. (1997). Prepoznavanje hrvatskih govora. *Savjetovanje Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku 'Tekst i diskurs'* (ur. M. Andrijašević i L. Zergollern-Miletić). Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.
- Styler, W. (2017). *Using Praat for linguistic research*. University of Colorado at Boulder Phonetics Lab. <http://savethevowels.org/praat/UsingPraatforLinguisticResearchLa-test.pdf> (11.2.2018.)
- Timming, A. R. (2017). The effect of foreign accent on employability: a study of the aural dimensions of aesthetic labour in customer-facing and non-customer-facing jobs. *Work, employment and society*, 31(3), 409-428.
- Turk, A., Nakai, S. i Sugahara, M. (2006). Acoustic segment durations in prosodic research: A practical guide. *Methods in empirical prosody research*, 3, 1-28.
- Vrhovac, Y. (1994). Communication en langue étrangère par les petits apprenants. *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia: Revue publiée par les Sections romane, italienne et anglaise de la Faculté des Lettres de l'Université de Zagreb*, 39, 39-51.

ANALYSE ACOUSTIQUE DU SON /r/ AVANT ET APRÈS LA CORRECTION PHONÉTIQUE

Résumé

Au début de l'apprentissage d'une langue étrangère, causées principalement par les différences des systèmes phonologiques, les erreurs de prononciation sont assez fréquentes. Pendant la production orale en langue étrangère, le locuteur choisit les sons les plus proches à ceux de sa langue maternelle. Une des difficultés pendant l'apprentissage du croate est le son /r/ à cause du lieu et mode d'articulation différents par rapport aux autres langues (ex. allemand, français). Ce travail présente l'analyse du son /r/ chez les locuteurs de différentes langues maternelles faisant le cours de croate comme langue étrangère. Chacun des locuteurs a eu 10 cours individuels de la correction phonétique. Le but de cette étude est de voir si la prononciation a amélioré et si les corrélats acoustiques ont changé. Le sujet d'analyse acoustique sont des enregistrements d'avant et d'après les cours de correction phonétique selon la méthode verbo-tonale qui étaient puis donnés aux étudiants pour l'évaluation. Les résultats du test perceptif montrent une signification statistique de la prononciation avant et après les cours de correction, tandis que l'analyse acoustique était difficile à effectuer en raison d'une grande instabilité du son cible et de son influence sur l'entourage des sons. C'est pourquoi les valeurs obtenues devraient être interprétées avec précaution.

Mots clés: correction phonétique, le son /r/, méthode verbo-tonale, analyse acoustique, test perceptif.

Миланка Наранчић
 Филозофски факултет
 Универзитет у Новом Саду

УДК 821.161.1.09-2 Булгаков М.

СЛИКЕ О СЕБИ И ДРУГИМА У ДРАМИ „БЕКСТВО“ МИХАИЛА БУЛГАКОВА

Апстракт

У раду се са имаголошког становишта проучава драма *Бекство* Михаила Булгакова. У драми су јасно разграничене две тематске целине: догађаји у домовини и живот у емиграцији. Таква композиција нам даје увид у однос главних јунака према Другом у оквиру свог народа, увид у њихове међукултурне и међуетничке односе у иностранству, али и у њихово трагање за личним идентитетом и припадношћу. Циљ рада је да покаже како су се Октобарска револуција и грађански рат у Русији одразили у овом књижевном делу на представу поражене стране о себи и другима и зашто се у туђини не може тражити слобода, ако је представа о сопственом идентитету нераскидиво повезана са домовином.

Кључне речи: Булгаков, Бекство, имагологија, идентитет, представа о Другом.

Почетак 20. века у Русији је био период наглашених идеолошких, културних и националних разлика и стереотипа, као и трагања за сопственим идентитетом. Немачки професор и етнолог Клаус Рот (Klaus Roth) дефинисао је стереотипе као „устаљене преставе о својствима појединих људи и пре свега група“ који „омогућавају идентификацију са групом“, „ограђују човека од других“ и на тај начин „стварају колективне идентитете, вредности и припадности“ (Rot, 2000: 262, 277). Након Октобарске револуције и пада царског режима дошло је до јасне поделе на „наше“ и „њихове“, до непомирљивих разлика између присталица старе власти и Совјетске Русије, услед чега је читава држава постала бинарна опозиција бољшевика и мењшевика, што се морало одразити и на књижевност. Појединац, нарочито ако је био тесно повезан са јавним животом, није могао да остане изван те поларизације, а књижевници, у зависности од тога како су приказивали новонастале друштвене промене, поделили су се на писце-бољшевице и на заговорнике беле идеје. Булгаков је желео да остане изван, или боље рећи изнад те поделе, да реалистично, ослањајући се на документарне изворе и сведочења блиских људи опише стварност и реалне животне проблеме. Његова дела нису била обојена носталгијом према царском режиму, али није свој таленат ставио ни у службу револуционарних идеја, због чега је увек будио подозрење цензуре и власти. Бавити се тематиком грађанског рата тек неколико година након његовог завршетка, и то из угла поражене стране где су бољшевици „они“, а не „ми“ било је веома ризично. Сам излазак

на сцену глумца у униформама белих официера изазивао је револт критичара, али је Булгаковљева прва драма са тематиком грађанског рата *Дани Турбинових* (1924) постигла велики успех код публике и успела да се неколико година одржи на репертоарима најугледнијих совјетских позоришта. Међутим, проблем емиграције који је тих година заокупљао совјетску стварност, а који писац развија у драми *Бекство* (1927) довела је до кампање широких размера против писца 1928. и 1929. године и скидања свих његових драма са репертоара, као и забране штампања нових чланака и дела (Яновская, 1988). Писац се није јавно приклонио ниједној страни, али сама чињеница да су главни јунаци заговорници беле идеје, а да нису приказани гротескно или пародирани, и да није величана револуција, била је довољан разлог да цензура не дозволи њено постављање на сцену. И сам Стаљин је у драми видео покушај да се изазове сажаљење и симпатија према судбини официера и прогнане интелигенције (Сokolov, 2006: 56).

Драма *Бекство* описује крај грађанског рата у Русији, последњи отпор белих јединица на Криму, њихов коначан пораз и емиграцију у Константинопољ и Париз. Већ је у самој композицији драме садржана опозиција домовина–туђина, јер се радња прва два чина одвија на територији Русије, док трећи и четврти чин описују живот главних јунака у емиграцији. У првој половини дела колективни идентитети белих и црвених су најизраженије супротстављени, иако је цео комад прожет представом о црвенима као великој и незаустављивој сили која прети, као неминовној катастрофи која се приближава. „Просуђивање и вредновање *другог* одвија се увек у оквиру сопственог система вредности и норми“, те захваљујући сликама које бели имају о Совјетима, упознајемо њих саме (Rot, 2000: 272).

Скривање војних и цивилних лица са лажним исправама у манастир повезује судбину главних јунака и већ на самом почетку драме открива зашто припадници различитих друштвених група беже пред налетом большевика и какве представе имају о њима. Однос главних јунака према большевцима исказан је бројним стереотипима које налазимо у њиховим репликама као и у самом разлогу бекства сваког од њих. Од большевика се у целом тексту појављују само Бајев, који је командир коњичке дивизије Буђонија и још један неименовани војник „буђоновац“, и то оба ова лика у епизодним улогама. Акцент је на белима, на њиховом виђењу политичких противника, страних савезника, туђине, на друштвеним и идеолошким стереотипима који говоре и о њима самима.

Доцент и син професора-идеалисте из Петербурга, Голупков, представник је разочаране интелектуалне елите која је масовно одлазила у емиграцију схвативши да у новим политичким околностима неће имати услове и слободу за рад. Голупков управо то и говори команданту белог пука Де Бризару: „*Бежим из Петербурга ка вама, белима, јер је у Петербургу немогуће радити*“ (Булгаков, 1983: 276). Бројни проучаваоци Булгаковљевог дела видели су у лику Голупкова самог писца, с обзиром да га је цензура ограничавала од стваралачких почетака, али ни положај других писаца у то време, његових пријатеља и колега, није био много другачији. Они са оштрије изнетим ставовима против

нове власти напуштали су Русију непосредно пре или после Револуције, неки од њих су остали у емиграцији (Шмељов, Буњин, Зајцев...), али су се поједини и вратили, међу којима и његова будућа жена Љубов Јевгењевна Белозерска. Она је са својим првим мужем, познатим новинаром Иљом Васиљевским, напустила Русију 1920. године и отишла у Константинопол, а затим у Марсеј и Париз. Њени утисци и описи градова и живота у емиграцији, који су после њене смрти објављени у књизи мемоара *На туђем прагу* („У чужого порога“) 1989. године, надухнули су Булгакова да напише *Бекство*, али су утицали и на његову слику о другима (Белозерская-Булгакова, 1989).

Нису само представници интелигенције били приморани да напусте Петербург, у манастиру је уточиште потражила и Серафима, богата петербуршка дама и жена заменика министра трговине. Иако она као једини ралог напуштања Петербурга наводи то да иде на Крим код мужа, јасно је да Булгаков није случајно нагласио њен социјални статус и да није могла остати у условима антагонизма и класне борбе пролетаријата са буржоазијом. Политика такозваног „војног комунизма“, која се спроводила у Совјетском Савезу за време грађанског рата, ставила је под контролу сву спољну трговину и забранила склапање приватних послова са иностранством. С обзиром да се Серафимин муж бавио извозом крзна, његов останак у Русији означио би његову финансијску пропаст. Корзухина Булгаков описује као човека „европског изгледа са наочарима, у скупоценој бунди и са ташном“ (Булгаков, 1983: 284). „Европски изглед“ можемо разумети као елеганцију, али с обзиром на изразито негативну карактеризацију овог лика, као човека похлепног и прорачунатог који се одриче своје жене, долазимо до закључка да епитет *европски* није нимало похвалан. Негативну представу о савезницима имамо и у лику команданта белог хусарског пука, Де Бризара. По његовом презимену и обраћању Серафими на француском закључујемо да је Француз. Он је приказан као човек без манира, који се свима у манастиру увредљиво обраћа без икаквог разлога. Монаха Паисија назива „репатим ђаволом“, Голупкова „гусеницом у цивилу“, и изјављује „не био ја рошави враг ако од радости у овом манастиру неког не обесим! (Булгаков, 1983: 275)“ Његове касније појаве имају комичан карактер, појављује се контузован и говори стихове из опере Чајковског *Ликова дама*, чиме је пародирана улога савезника на фронту.

Однос и представе о етничкој *другости* приказан је и кроз лик генерала Хлудова. Када се Корзухин распитује за вагоне који превозе крзно намењено иностраном тржишту, Хлудов наређује да се то крзно спали да га „иностране курве“ не би носиле (Булгаков, 1983: 285). Мржња Хлудова и према овом човеку „европског изгледа“ и према странцима уопште, изазвана је разочарењем у стране савезнике који су подржавали белогардејце у борби против бољшевика, да би их у најважнијем моменту напустили. Немачка и државе Антанте пружале су финансијску и политичку подршку белој армији, снабдевали их муницијом, оружјем и војном опремом и подржавале Пољску у рату са Совјетима. Али након пораза пољске војске и потписивања мировног договора између две државе, савезници су се повукли и једина помоћ коју су могли да понуде бели-

ма, била је евакуација преко Црног мора (Вацетис и Какурин, 2002). Врховни командант белих, којег Булгаков не именује, али је јасно да је реч о генералу Врангелу, обраћа се архиепископу Африкану речима: „*Владико! Од западно-европских држава напуштени, од стране превртљивих Пољака преварени, у овом страшном часу само се у милост Божју уздамо!*“ (Булгаков, 1983: 286).

Прототип Хлудова био је бели генерал Јаков Слaшчов, познат по свом немилосрдном разрачунавању са политичким противницима, који је 1924. године у Москви објавио своја сећања у књизи *Крим 1920 (Крым 1920 г.)*. Из његових мемоара можемо видети чиме је мотивисана нетрпељивост Хлудова према савезницима и врховном команданту. Слaшчов пише да је са савезницима био „на нож“ и да није желео да преузме улогу врховног команданта после оставке Деникина, јер би морао да сарађује са савезницима који „неће помагати без интереса (Слaшчов-Крымский, 1990: 76). Врангел је његове „чудне“ погледе на однос са савезницима објашњавао преоптерећеним и растројеним нервима и предлагао му да иде у иностранство на лечење (Слaшчов-Крымский, 1990: 116). Ову ситуацију имамо и у драми када врховни командант говори Хлудову: „*Ви сте очигледно болесни, генерале, и ја жалим што летос нисте отишли у иностранство да се лечите, као што сам вам онда саветовао*“ (Булгаков, 1983: 287). Слaшчов, као и Хлудов, за пораз беле идеје није кривио војнике, него надређене, који су личне интересе ставили изнад интереса Русије. „*Растали смо се непријатељски, али са љубазним осмехом од стране Врангела*“ писао је у својим мемоарима (Слaшчов-Крымский, 1990: 116). У новембру 1921. године Слaшчов се вратио из Константинопоља у Севастопољ, а затим у Москву. Признао је своју кривицу пред народом за сва зверства почињена у сукобу са бољшевицима, а Совјетска влада га је помиловала и дала му место предавача војне тактике у високој стрељачкој школи „Выстрел“ („Пуцањ“). Његов живот је управо тако и завршен, пуцњем из револвера убио га је студент 1929. године, који је, наводно, желео да освети брата, стрељаног за време грађанског рата по наређењу Слaшчова. Војни историчар Александар Кавтарадзе, који је написао предговор књизи Слaшчова *Бели Крим 1920 (Белый Крым 1920)* објављеној 1990. године, изразио је сумњу у званичан мотив убиства и сматрао да је Слaшчов био једна од првих жртава Стаљинове репресије против бивших генерала и официра, која је у наредним годинама узела маха. Дрaму *Бекство* је Булгаков написао пре убиства Слaшчова, али је наслутио да га чека трагичан крај.

Осим што су ограничавали грађанске и стваралачке слободе, бољшевици су у *Бекству* приказани и као религиозна другост. Архиепископ симферополски Африкан, склонивши се у манастир под лажним исправама хемичара Махрова, изговара цитат из *Новог завета*, из Откровења Јована Богослова. Према Откровењу, пре него што дође до пропасти света, народи ће имати само две вере, они који верују у Христа и у антихриста. Африкан цитира речи које се односе на оне који верују у антихриста „*даће им жиг на десној руци њиховој или на челима њиховима*“ (Откр. 13; 16) и пита присутне да ли су обратили пажњу на звезде петокраке. Овде имамо слику бољшевика као безбожника чији долазак најављује апокалипсу.

Као разлог пораза белих у грађанском рату Булгаков не види само грешке генерала, него и похлепу блиских сарадника, на које је требало да се ослоне. Начелник контраобавештајне службе Тихи је епизодни, али упечатљив лик. Он говори Голупкову какво мишљење о њима имају болшевици, а какви су они заиста. „*О контраобавештајној служби црвени шире одвратне гласине. А у ствари та институција обавља најтежи и потпуно чист посао чувања државе од болшевика*“ (Булгаков, 1983: 293). Међутим, они не раде за беле, него за личне интересе и служећи се методом застрашивања, изнуђују признање од Голупкова да је Серафима комунисткиња да би уцењивали Корзухина за новац. Тако се, поред болшевика и страних савезника, као „они“ приказују и блиски политички сарадници, што на крају доводи у питање колективни идентитет белих, јер се лакше може одредити ко су „други“ него ко смо то „ми“.

У лику трагикомичног Чарноте, лакомисленог, али храброг генерала склоног коцки и пићу, Булгаков најснажније показује тежину пада човека у емиграцији. У прва два чина упознајемо га као часног и праведног ратника, који се, поред свих слабости, не бори за личне интересе и због тога оставља утисак позитивног јунака. Одласком из Русије он не губи само домовину, него свој идентитет, идеале за које се борио и све оно што је био: генерал, војник, ратник. Та војна част и чиста савест Чарноте пресудили су да му смрт не буде једини излаз, него да ипак пронађе начин да прихвати живот у изгнанству.

У другој половини драме (трећем и четвртој чину) доминантнији су национални и етнички стереотипи, с обзиром да се радња одвија у емиграцији, међу „туђима“. Важно је напоменути да Булгаков никада није боравио ван граница своје земље иако је имао велику жељу да путује. Годинама је трајала борба Булгакова за право да макар на кратко напусти Совјетски Савез, али и после бројних покушаја и писама које је слао Стаљину, и уверавања власти да ће се вратити јер само у својој земљи може да буде користан, није му дозвољено да оде. Њега су путовања привлачила са професионалне тачке гледишта, нарочито два града: Париз, јер је написао драму о Молијеру и Рим, град у којем је Гогољ написао *Мртве душе* за које је Булгаков урадио инсценацију (Соколов, 2003: 135). Лик Чарноте такође машта о путовању: „*У Париз или у Берлин, куд да кренем? У Мадрид, можда? Шпански град... Нисам био тамо.*“ А затим, тешећи се, додаје: „*Али, могао бих да се кладим да је обична јазбина*“ (Булгаков, 1983: 316–317). И Булгаков је покушавао да нађе добре стране чињенице да не путује, али га је жеља за ширењем видика све више притискала. Како није лично могао да види градове о којима пише, стварао је представе на основу прича, описа и утисака других људи. Као што је већ поменуто, Булгаковљева супруга је провела одређено време у Константинопољу за време емиграције и описи тога града у драми у великој мери су настали по њеним причама.

За разлику од путописа, омиљеног жанра имаголога, у коме писац обично по својој жељи обилази и описује неки страни град, овде је реч о доживљају Константинопоља од стране прогнаних људи. Самим тим је разумљиво да представе везане за град и становнике носе негативан израз. Из пишчевих напомена се не види однос Булгакова према граду, он наступа као хроничар

који само преноси оно што је доступно чулима, али се негативна слика одражава у репликама свих главних јунака и Константинопољ се доживљава као непријатељ већи од бољшевика.

Опозиција домовина–туђина изражена је већ на самом почетку трећег чина мешањем турских мелодија и руске песме „Растанак“. Виде се натписи на енглеском, француском и руском, а грађевина је украшена заставама разних земаља. Чарнота, неуредан и припит, продаје на улици гумене играчке – црвене комесаре. Његови стереотипи о домаћим женама виде се из речи упућених Туркињи која не жели да купи играчку: „*Иди у харем!*“ (Булгаков, 1983: 308). Он је први окарактерисао Константинопољ као „одвратан град“, да би касније сличне утиске изнели и остали ликови.

„*Какве све градове нисам видео, али овакав... Да, видео сам многе градове, дивне градове, светске!*“ – говори Чарнота руској емигранткињи. Упитан какве је то градове видео, одговара: „*Госпode! А Харков? А Ростов? А Кијев? Ех, Кијевград, лепотан, Марија Константиновна! Како само лавра бљешти у брдима, а Дњепар, Дњепар! Неописиви ваздух, неописива светлост! Трава, на сено мирише, долине, стрмине! И сећам се каква је славна битка била код Кијева, права битка! Топло је било, сунце, топло, али није била врућина...*“ (Булгаков, 1983: 309).

У описима Константинопоља Булгаков је увек наглашавао да је била врућина, жега, тако да је Чарнота супротставио Кијев турском граду не само на нивоу религије (лавра насупрот минарету), него је целим својим изгледом, положајем и климом Кијев далеко изнад Константинопоља. Занимљиво је још једно поређење. У својим мемоарима Љубов Белозерска је навела да су емигранти Константинопољ називали Клопопољ (на руском клоп значи стеница). Присећајући се славне битке код Кијева, Чарнота каже: „*И ваши је било, разуме се... Ваш - е то је инсект! / Треба правити разлику међу инсектима. Ваш је животињка ратна, војна, а стеница је – паразит!...*“ (Булгаков, 1983: 309). У домовини је све боље, па се чак на ваш гледа са носталгијом и даје им се предност над стеницама, које симболизују турски град.

Нема Чарнота негативан однос само према домаћем становништву. Из разговора са Артуром, организатором „руске дворске игре“ трка бубашваба на које се странци кладе, закључујемо да нема позитиван став ни према Јеврејима.

Чарнота: „*Гледам те и дивим ти се, Артуре! Већ си и у фраку. Ниси човек, већ игра природе – цар бубашваба! Имаш среће! Уосталом, ваша нација уопште има среће*“

Артур: „*Ако поново почнете да проповедате антисемитизам, прекинућу разговор са вама*“ (Булгаков, 1983: 310).

Из Артурових речи да „поново проповеда антисемитизам“ сазнајемо да је Чарнота раније износио ставове против Јевреја. Јевреји су у Русији за време грађанског рата подржали бољшевице, који су заговарали интернационализам. Студент који је оптужен за убиство генерала Слешчова је био Јеврејин, а према званичном саопштењу, светио се за жестоке репресије и насиље над јеврејским народом за време грађанског рата у граду Николајеву, у којима је страдао и његов брат.

У сцени трке бубашваба појављују се савезници: италијански, амерички и енглески морнари, полицајци Италијан и Турчин, дечак Грк. Приликом разговора са врховним командантом, Хлудов је генерале упоредио са бубашвабама које беже у воду, алудирајући на њихово бежање бродовима преко Црног мора. Трка бубашваба, коју Артур назива руском дворском забавом, симболизује грађански рат у коме учествују и савезници, али, откривши да је трка намештена, у општем хаосу који настаје, сви се туку међусобно. Чарнота ставља сав улог на бубашвабу „Јањичара“ која губи трку, и остаје без свега, као што након бекства генерала-бубашваба остаје без чина и домовине. Ове трке су и метафора бедног живота руских емиграната у Константинопољу, који не вреди више од живота једног инсекта, али такође говоре о томе да су, по мишљењу писца, савезници доживљавали грађански рат у Русији као забаву.

Странци у *Бекству* нису приказани као пријатељи, нити су слике о њима позитивне. Немамо ниједан пример доброг опхођења странца према Русу, али ни обрнуто. Серафима, и Чарнотина жена Љуска принуђене су да се баве проституцијом да би обезбедиле новац за храну. Серафимин несрећан положај хоће да искористи Грк — донжуан, са којим се Чарнота и Голупков физички обрачунавају. Љуска је принуђена да излази са Французом да би зарадила за вечеру. Али за разлику од Чарноте, она кривицу не види у странцима. У изгнанству се њена представа о Русима потпуно мења. Када на почетку драме улази у манастир и затиче мужа живог, Љуска одушевљено кличе: „Здраво буди, племе козачко! Здраво да сте ми, Козаци!“ (Булгаков, 1983: 308). Сада, гладна и очајна, далеко од домовине, говори Чарноти „Мрзим и себе, и тебе, и све Русе! Вражји изроди!“ (Булгаков, 1983: 316).

Предрасуда о Грцима као о цицијама среће се код Белозерске у мемоарима. Ту слику је преузео и Булгаков. Чарнота налази опушак и коментарише: „Проклети Грци, циције, до краја пуше, кучкини синови! Не, не слажем се с њом, наши Руси су ипак бољи, много бољи!“ (Булгаков, 1983: 308). За њега је и најмања ситница повод за повлачење паралела између „наших“ и „њихових“, при чему су те представе увек у корист „наших“. Говорећи о граду, јунаци описују своје душевно стање. За Љуску је Константинопољ „гнусни град“, за Голупкова „ужасан и неподношљив“, за Хлудова „загушљив“. Чарнота га назива „одвратним“ и „пасјим“ градом, али зато признаје Голупкову да га привлачи Мадрид и да сву ноћ сања о Мадриду. За разлику од Булгаковљевих снова о иностранству који су остали недосањани, Чарнота одлази у Париз са Голупковом, са намером да траже од Корзухина помоћ за Серафиму.

Ако погледамо на однос ликова према градовима и људима у иностранству, закључујемо да је Корзухин једини коме је пријатно ван граница домовине. Једино он не пати у емиграцији и не жели да говори матерњим језиком јер сматра да је погодан само за псовке. Говори Голупкову: „Истина, извесно време сам живео на Криму, управо онда када су тамо лармали они полулуди генерали. Али, видите ли, ја сам управо тада отпутовао, никакве везе са Русијом немам, и не желим ни да имам. Примео сам француско држављанство, ожењен нисам био...“ (Булгаков, 1983: 325). Као што се одрекао Серафиме, тако се одрекао и Русије, али то га није спречило да ужива у удобности Пари-

за, јер он себе није изгубио, његов идентитет је новац, а сав његов капитал је био изван граница Русије. Чарнота му говори: „*Знаш, Парамоне, грешан сам ја човек, намерно бих се у болшевице пријавио само да бих тебе стрељао. Стрељао бих те и моментално се исписао*“ (Булгаков, 1983: 328). Представа да болшевици стрељају противнике била је широко распрострањена у народу, па се одразила и на ово дело. За Голупкова је он најбездушнији и најстрашнији човек којег је икада видео. И заиста, Булгаков му није приписао ни најмању врлину. Док он жели да постане Француз, остали ликови не могу да се прилагоде и прихвате живот у туђој земљи и непрекидно маштају о повратку у домовину.

Од првих описа Хлудова писац истиче да је „болестан од нечега, болестан од главе до ногу“ (Булгаков, 1983: 280). Он је боловао од изневерених очекивања, од узалуд упрљане савести која га је мучила и у Константинопољу. Пратило га је привиђење Крапилина, војника који је обешен по његовом наређењу, али и многих других „врећа“ у којима су политички противници висили са уличних светиљки. У том болесном стању, не види се најјасније колико тешко му је пала емиграција. Осим констатације да је „загушљив град“, до самог краја драме се не може створити јасна слика односа Хлудова према иностранству. Генерала Слашчова је мучило питање „*куда путовати и од чега живети у иностранству, које ће, наравно, избеглице окренути леђа, а можда га и депортовати*“ (Слашов-Крымский, 1990: 85). Хлудова не брине новац и не поставља питање куда отићи. Његов проблем је што више никоме и нигде не припада. Он мрзи и болшевице и врховног команданта и савезнике, не може да се врати у Русију, али ни да живи ван ње. Серафима и Голупков се враћају у домовину, Љускино бекство се завршило у Паризу, Чарнота остаје у Константинопољу, једино Хлудов не налази циљ свог путовања, јер бежање није излаз, од самог себе није успео да побегне. Његова судбина је мучила и Булгакова, јер постоје две редакције драме у којима Хлудов различито завршава. У оба случаја претходно зове Чарноту да се врати с њим у Русију, али му он оговара: „*од смрти нисам бежао, али по смрт код болшевика такође посебно нећу кренути*“ (Булгаков, 1983: 338), па између смрти и „одвратног“ града ипак бира ово друго. У тексту из 1928. године, Хлудов се заједно са Серафимом и Голупковом враћа бродом који је превозио емигранте у Русију, спреман на то да ће, по речима Чарноте, поживети таман толико да га скину са брода и доведу до најближег зида. Чарнота се мири са носталгичним размишљањима и остаје сам у Константинопољу са питањима: „*Неко ће у омчу, неко ће у Питер, а где ћу ја? Ко сам ја сада? Ја сам Лутајући Јеврејин од сада! Ја сам – Ахашвер! Холанђанин Луталица! Ја сам – вражје псето!*“ (Булгаков, 1983: 338). Он је осуђен на живот без домовине, али прихвата своје проклетство да као Холанђанин луталица заувек лута морем и никада не пронађе свој мир. Булгаков је 1937. године делимично изменио крај драме и у новијој верзији Хлудов у Константинопољу извршава самоубиство, пуцајући прво неколико пута у правцу „поганог царства“, а затим последњим метком себи у главу. За њега излаз није било бекство, него смрт, јер га је савест свуда пратила и водила ка жртвовању. „*Нисам бубашваба, у кофи нећу пливати*“ (Булгаков, 1983: 336), говори Хлудов Серафими, када је покушала да га задржи.

Мисао Булгакова да се са губитком отаџбине губи и сопствени идентитет, прожима целу драму. Формирање колективног идентитета наспрам других група није било нимало једноставно, јер је пораженима било тешко одредити своје место у друштву и препознати својства која их повезују са другима. У драми су најзаступљенији идеолошки, национални и социјални хетеростереотипи, или тачније речено предрасуде, јер све стереотипне представе о другима које смо навели носе негативан став. Иако драма одражава представе које су постојале почетком 20. века, и сада, читав век касније, већина њих се није значајније променила. Булгаков није доживео да види на сцени свој комад, али чињеница да се руски редитељи данас радо одлучују за њега, говори о актуелности његовог садржаја и широком избору различитих интерпретација које дело омогућава.

Литература

- Белозерская – Булгакова, Л. (1989). *У чужога порога*. Посећено 23. 09. 2017. <<http://ipso.ioso.ru/phenyx/Beloserskaja.htm>>
- Булгаков, М. (1983). *Бекство, У: Четири драме*. Београд: Нолит.
- Булгаков, М. (1927). *Бег*. Посећено 16. 09. 2017 <http://librebook.me/beg_mihail_afanasevich_bulgakov/vol1/1?mtr=>>
- Вацетис, И.И., Какурин, Н.Е. (2002). *Гражданская война 1918-1921*. Посећено 19. 09. 2017. http://militera.lib.ru/h/kakurin_vatsetis/index.html
- Rot, K. (2000). *Slike u glavama*. Београд: Biblioteka XX veka.
- Слащов-Крымский, Я. (1990). *Белый Крым 1920 г.* Москва: Наука.
- Соколов, Б. (2003). *Булгаков. Энциклопедия*. Москва: Алгоритм.
- Соколов, Б. (2006). *Тайны „Мастера и Маргариты“*. *Расшифрованный Булгаков*. Москва: Яуза, Эксмо.
- Яновская, Л. (1983). *Творческий путь Михаила Булгакова. „Бег“*. Посећено 21. 09. 2017. <<http://litresp.ru/chitat/ru/%D0%AF/yanovskaya-lidiya/tvorcheskij-putj-mihaila-bulgakova/8>>

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О СЕБЕ И ДРУГИХ В ПЬЕСЕ „БЕГ“ МИХАИЛА БУЛГАКОВА

Абстракт

В данной работе с имагологической точки зрения рассматривается пьеса „Бег“ Михаила Булгакова. В пьесе чётко разделяются два тематических раздела: события в родной стране и жизнь в эмиграции. Такая художественная форма даёт нам возможность анализировать отношения главных героев к Другим в пределах своего народа, рассмотреть их межкультурные и межэтнические отношения за рубежом, а также, следить за их стремлением к личной идентичности. Цель

работы - показать, как Октябрьская революция и гражданская война в России повлияли на представление побежденной стороны о себе и других, и почему в чужбине нельзя искать свободы, если представление о собственной личности неразрывно связано с родиной.

Ключевые слова: Булгаков, Бег, имагология, идентичность, образ Другого

EUPHEMISTIC EXPRESSIONS IN BARACK OBAMA'S WARFARE POLITICAL SPEECHES

Abstract

The present paper examines euphemistic expressions in certain warfare speeches delivered by the former American President, Barack Obama, from 2006 to 2013. The aim of the paper is to raise awareness of the crafty use of language in political speeches. By applying Critical Discourse Analysis, the paper qualitatively approaches the analysis of euphemisms, examining their patterns and implications of manipulative use. The euphemistic expressions in the speeches are used for several purposes: positive self and negative other presentation, pragmatic "face" protection, and justification of war.

Key words: euphemism, persuasive, tactical, metaphor

1. Introduction

Language, in its vast complexity, can also be used as a tool to achieve certain political goals, among which are creating and reinforcing value systems, shaping the beliefs which influence people's behaviour, motivation or fears, or establishing the desired ideologies as 'regular'. Since politics is what governs our lives, it is almost synonymous with the word power, the power to make decisions and control people, as well as resources. In order to do so, politics requires the use of particular discourse and rhetorical devices, which is referred to as political language. In the past, persuading people to behave in a certain way was often achieved through physical coercion. However, nowadays, we live in a world where making people want what politicians want them to want saves money, time and other resources. This is achieved through establishing ideologies, which are held to be 'common sense' and not subject to any undesirable questioning. However, this does not mean that any deliberate intervention into language use is wrong. We must remember 'political correctness' which can be regarded as an intervention for a good cause, as to improve the lives of the disadvantaged. This paper will be exploring the less extreme ways in which politicians can use language to their own advantage by influencing, rather than controlling people.

People have always resorted to euphemisms, tactful and indirect expressions, in their attempt to avoid and camouflage life's harsh realities (Halmari, 2011). In the simplest way, a euphemism could be defined as a figure of speech or avoidance

strategy which uses vague and inoffensive words in order to make something sound or look more positive than it would otherwise appear. People predominantly use euphemisms to protect their own public self-image – “face” – in order not to appear insensitive and inconsiderate. By using a euphemism, the speaker appeals to the hearer’s ability to invoke meaning without forming complete mental images or completely defining objects/concepts in the mind. In the absence of a complete definition, the ability to understand the true meaning of a statement is obscured. As a result, euphemistic expressions have been recognized as a tool of great potential to deceive people, mitigate potentially conflictive situations or preserve interpersonal relationships in non-hostile verbal encounters.

A high level of abstractions and euphemism was identified in technostrategic language (Cohn, 1987). For example, some nuclear weapons are referred to as ‘clean bombs’ to distract people’s attention from their disastrous consequences, ‘counter value attacks’ disguise the destruction of entire cities, ‘collateral damage’ hides human victims or ‘freedom fighters’ cover terrorists. Also, an opponent’s weapons or command centres can be ‘taken out’, meaning they are destroyed without damaging anything else, which appears really absurd if we keep in mind that these weapons are nuclear warheads and not precise scalpels. Nevertheless, there are also less extreme and more benign uses of euphemism in the discourse of diplomatic negotiations. For example, when a spokesman describes a diplomatic meeting as ‘a free and frank exchange of views’, people familiar with their jargon know that the meeting is ‘a flaming row’, but the euphemism prevents the parties involved from engaging in an open argument (Jones & Peccei, 2004). Also, when the New York Times describes the Gaza strip as “the scene of repeated confrontations”, it presupposes that what happened in the Gaza strip is “confrontations” between Israeli troops and the Palestinians. However, from another point of view, this expression “confrontation” disguises the image of the Israelis as taking an active role in occupying and killing Palestinian citizens. The use of the euphemism has the purpose of underemphasizing, if not completely hiding facts (Fairclough, 2003).

2. Classification and function of euphemisms

Warren (1992) offers a detailed and exhaustive classification of euphemisms based on semantic innovation processes involved in their creation: particularizations, implications, metaphors and metonyms. In the following paragraphs, each process will be thoroughly explained.

- (1) Particularizations – A frequently used device for forming euphemisms is to use a general term which in its context has to be specified to make sense; to replace the general dictionary sense with the specialized contextual sense. In other words, there is the class inclusion relation – the referents of the euphemistic sense must be a subcategory of the referents of the dictionary sense from which it derives. For instance, the specification of meaning might involve retrieving the way in which something occurs

or is performed, such as *adjustment to the front* standing for ‘retreat’ or *cross-cultural communication* instead of ‘persuading someone to have a good impression of one’s own country’. Sometimes it is observable in contexts where the subcategory of an argument, implicit or explicit, has to be particularized, such as *anti-personnel weapon* instead of ‘weapon for eliminating enemy soldiers’ or *sanitary paper* for ‘toilet paper’. In the particularization process, the interpreter retrieves information from his general knowledge of the world in order to identify a referent which fits the context at hand.

- (2) Implications – In cases of implications as devices for creating euphemistic meanings, the relation between the conventional and novel sets of referents resembles the one of an antecedent and consequent, i.e. if X is valid, then Y is (probably) valid too. The relation between the established sense of the antecedent and the novel euphemistic sense of the consequent can be seen in the following examples: *black out*: (if) ‘remove light from’ →(then) ‘make disappear’ or *inner city*: (if) ‘the inner part of a city’ →(then) ‘ghetto, slum’.
- (3) Metaphors – Metaphor could be defined as a figure of speech that establishes two unrelated things as identical for rhetorical effect, thus directly highlighting the similarities between the two. The basic requirement for establishing a metaphor between the old and new type of referent is having at least one property in common. However, after considering the meaning of metaphor, one may discover additional properties which had not been observed at first. This may be due to the fact that some members of the category are better exemplars of a certain class than others or they fit the context better. For example, when we consider *artillery* in the sense ‘equipment for injecting drug’, we might wonder why the author of this coinage had not used the word ‘gun’ instead. As it is generally known, both guns and syringes are metal objects which release some matter through a hole suddenly and forcefully. Nonetheless, the author chose *artillery* rather than *gun*, because he/she may have possibly wanted to emphasize that both the injection of a drug and heavy artillery fire have fierce and powerful effects.
- (4) Metonyms – Metonymy is used as a euphemism building device in cases in which there is a certain relation between the conventional referents of a word and referents which are not in the conventional set of this word. For instance, the relation may be that of a PART-WHOLE nature as in *Trident* where a ‘missile designed for a particular submarine’ becomes the referent for a ‘type of submarine’.

Euphemisms, as powerful linguistic tools for addressing sensitive issues that may inflict pain on others, have a vast array of pragmatic functions. In addition to resorting to euphemistic expressions for avoiding taboo and painful things, being polite, covering up truth by withholding information in Western politics, they are

also used for other purposes. Sometimes, people make use of ‘cosmetic’ words for persuasive purposes, and they are then said to have inducing function. For example, the original categorization of passenger classes in airline companies has been ‘upgraded’ so that it sounds more pleasing. That is why we now have “deluxe” or “premium class” to replace “first class”, the second class is transformed into “first class” and the third one is revised as “business class” or “tourist class”.

Another function of euphemistic expressions seems to be tactical, as in another example of airline companies which, instead of writing “vomit bags” on the items themselves use the euphemism “for motion discomfort”. When compared to previous expressions, research has proven that vomiting has been reduced due to the psychological effect the currently used expression has on passengers when in a state of airsickness.

As such, euphemistic expressions have been largely employed in politics and advertisement in order to sound respectable or persuasive. For example, when talking about American army’s invasion into Grenada in 1983, President Reagan was quite dissatisfied with the word “invasion” used by the journalists, and decided to refer to this as “a rescue mission”, glorifying their military invasion as beneficial and helpful to other countries; or the substitution of “withdrawal” with “redeployment of troops” by one government spokesman. As George Orwell (1946) puts in his “Politics and the English Language”, “Political language is...designed to make lies sound truthful and murder respectable, and to give an appearance of solidity to pure wind.”

3. Analysis

War is one of the most disturbing social issues that humanity has constantly faced. In the last few decades we have witnessed several major wars. Soon after the 9/11 attack on the New York World Trade Centre, the suspected leader of Al Qaeda – Osama Bin Laden – was accused of having started the attack, and the war against Afghanistan began. In 2003 Saddam Hussein – the leader of Iraq – was accused of cooperating with Al Qaeda, which resulted in the start of war against Iraq. Interestingly, the USA government has been involved in each of these wars, and its leaders – former Presidents George Bush and Barack Obama have always claimed that the only purpose of war was regional or global peace. However, time has shown that there is an inconsistency between what Presidents said and the action that their government took. This would suggest that the language the Presidents use does not always reflect the real intentions of their administrations, which arouses debatable credibility. The reason for this is probably the social environment since all politicians are engaged in a constant chase for gaining influence over and support from the public. What is more, presidents are the highest figures of authority around whom there is a lot of media attention, which serves as a mediator between them and the public. Such an environment is perfect for adjusting the public’s point of view in accordance with the needs of the presidents’ administrations, especially in cases of warfare, when a government, such as the American government, wages wars without

the consensus of its people, and even tries to convince them that wars are necessary and beneficial (Trailović, 2014).

The present research paper aims to analyse the speeches of former president of the USA Barack Obama in search of euphemistic expressions and strategies based on the above-mentioned theoretical framework. The purpose of the research is to:

- Explore why and how politicians use euphemisms in their speeches;
- If so, whether and how they influence people's attitudes and opinions;
- Raise awareness of the crafty use of language in political speeches.

The corpus consists of political speeches delivered by Obama from 2006 – 2013 mostly in relation to the war against Iraq, the reason for waging it, and the sacrifices made by the people of the USA to achieve certain goals behind this war. This study uses a qualitative approach to analyse the data in form of transcript that contain euphemistic expressions used by Obama. All sources of data used in this study were downloaded from websites on the Internet. The corpus consists of approximately 36,000 words, and the relevant euphemisms were selected after detailed reading of the chosen speeches. The selection process was based on the guidelines from the theoretical background. The methodology employed in this study is Critical Discourse Analysis through a systematic attempt to identify patterns in a text and then link them to a particular social context. The analysis is done in such a way that no assumptions about language and common knowledge are taken for granted, but rather critically challenged, which opens more options for interpretations of texts.

3.1. Persuasive euphemisms

As already mentioned, euphemisms employed for the purposes of persuasion are supposed to provide justifications for seemingly wrong decisions under the impression of making sacrifices and offering help. These euphemisms are particularly present in speech acts in which the speaker asks the hearer to perform an action or in which the speaker commits himself to a future course of action, promise, guarantee, vow or pledge. For example, in his address to the nation on the end of combat operations in Iraq, Obama said: "I'd like to talk to you about the end of our **combat mission**, the ongoing **security challenges** we face, and the need to rebuild our nation here at home" (President Obama's Address on the End of the Combat Mission in Iraq, August 31, 2010, Washington, D.C.). As it can be observed, Obama decided to refer to the raging war by using a vague expression "combat mission", thus minimizing its destructive effects and even turning it into a rescue mission for which he was chosen to carry it out. Also, "security challenges" indicate that this entire "mission" is done at the expense of the Americans who are sacrificing themselves in their endeavour to aid the Iraqis. In another example from the same address, Obama continues: "It should also serve as a **message** to the world that the United States of America intends to sustain and strengthen our leadership in this young century" (President Obama's Address on the End of the Combat Mission in Iraq, August 31, 2010, Washington, D.C.). What he implied by the use of this vague euphemism "message" is the American warning, or even threat, that

they would be obliged to treat any country that opposes them in the same manner. Another example has been quoted from Obama's plan for the Iraq War: "The second part of our strategy[...] that puts Iraqi security forces in the lead, **intensifies and focuses our efforts to train** those forces, and expands the number of our **personnel**-especially special forces - who are deployed with Iraqi **units advisers**" (Remarks by Senator Barack Obama (D-IL) to the Chicago Council on Global Affairs, November 20, 2006, Chicago, Illinois). As in the previously explained instances of Obama's tactical use of euphemisms, American troops are depicted as mere instructors whose benign task is solely to "train" the Iraqi interns.

In all the previous examples, we have seen that Obama was trying to minimize the cost to others and maximize the benefit to them. However, Obama demonstrated in his speeches the reverse process by minimizing benefit and maximizing the cost to self. In his inaugural address, he attempted to justify American interference in Iraq and Afghanistan: "Instead, they knew that our power grows through its **prudent** use; our security emanates from the **justness** of our cause, the **force** of our example, the tempering **qualities** of humility and restraint. We are the keepers of this **legacy**. Guided by these principles once more, we can meet those **new threats** that demand even **greater effort** – even **greater cooperation and understanding** between nations. We will begin to responsibly leave Iraq to its people, and forge a **hard-earned** peace in Afghanistan" (President Barack Obama's Inaugural Address, January 20, 2009, Washington, D.C.). Namely, through the use of these particular words, he indicated that the Americans have always acted with great care and thought for the future ("prudent") in order to preserve their country and history ("legacy") whenever Al Qaeda terrorists represented immediate danger. They did that by encouraging "greater cooperation and understanding" between nations even if that actually meant sending fully armed forces to eliminate the threat. In addition, by listing the triple virtues of American nation ("justness", "force", "qualities"), their decision to interfere in the war sounds even more credible and obligatory. Also, President Obama commented on the withdrawal of American troops from Iraq: "[...] We should **send a clear message** to the Iraqis that we won't be there forever, and that by next year our primary role should be to **conduct counter-insurgency actions, train Iraqi security forces, and provide needed logistical support**" (Floor Statement of Senator Barack Obama on Iraq Debate, June 21, 2006, Washington, D.C.). All these lexical substitutions serve to imply that the American pledge to stay in Iraq was solely made for the sake of helping the Iraqis to do the reforms, thus covering up the real intention of staying there to control the political situation. Obama is trying to prove that his decisions are righteous, designed to free Iraqi people and to protect the rest of the world from grave danger. Ironically, he appears as an advocate of freedom and peace.

3.2 Tactical euphemisms

Most commonly, Obama used tactical euphemistic expressions in expressive and assertive speech acts, such as apology, appreciation, regretting or detesting. In one of his statements, the former American president congratulated the Iraqis

and thanked American troops as follows: “The Americans who have served in Iraq **completed every mission** they were given. They defeated a regime that had terrorized its people. Together with Iraqis and **coalition partners** who made huge sacrifices of their own, our troops fought block by block to **help** Iraq seize the chance for a **better future**” (President Obama’s Address on the End of the Combat Mission in Iraq, August 31, 2010, Washington, D.C.). Again, Obama expresses his gratitude to American soldiers who “completed the mission” of eliminating the threat successfully with the cooperation of “coalition partners” who were most probably other members of armed forces in their noble fight for a “better future.” The former president also adds: “Because of our troops and civilians -- and because of the **resilience** of the Iraqi people -- Iraq has the opportunity to **embrace a new destiny**, even though many challenges remain” (President Obama’s Address on the End of the Combat Mission in Iraq, August 31, 2010, Washington, D.C.). The Iraqis’ capacity to recover quickly from difficulties, which would not have existed if it had not been for the Americans, would lead them to “embrace” what has actually been forcefully imposed on them.

Other euphemistic references to war in Obama’s speeches can be noticed in: “And now is the time to build the capacity of regional partners in **conflict** prevention, peacekeeping, and the reconstruction of ravaged societies;” or “We are in the early stages of a long **struggle**” (Security Address on Counter-Terrorism, August 1, 2007, Washington, D.C.). In these statements, *conflict* and *struggle* instead of *war* are instances of generic terms used instead of more precise ones for the purposes of presenting matters in a less transparent way.

The prefix *counter-* in the blends *counter-insurgency* and *counter-terrorism* also carries euphemistic effects: “My plan allows for a limited number of U.S. troops to remain as basic force protection, to engage in **counter-terrorism**, and to continue the training of Iraqi security forces” (Floor Statement of Senator Barack Obama on Iraq War De-escalation Act of 2007, January 30, 2007, Washington, D.C.); “Fourth, we need to restore our values, because as the **counter-insurgency** manual reminds us, torture sets back our mission to keep the people on our side” (“A Sacred Trust”, August 21, 2007, Kansas, Missouri). The first example merely substitutes *engage in counter-terrorism* for *start a war*, and the prefix *counter-* serves as a justifiable reminder of the necessity of war fought against terrorists. In the second example, the euphemism *counter-insurgency* can be replaced with *counter-terrorism*, but, as such, it implies neutrality of the speaker and general instead of specific reference.

His speeches also illustrate the strategy when he modestly attempts to minimize their credits, as in: “**Mission accomplished**, cut and run, **stay the course**-- the American people have determined that all these phrases have become meaningless in the face of a **conflict** that grows more deadly and chaotic with each passing day. [...]The notion that Iraq would quickly and easily become a bulwark of flourishing democracy in the Middle East was not a plan for victory, but an **ideological fantasy**” (Remarks by Senator Barack Obama (D-IL) to the Chicago Council on Global Affairs, November 20, 2006, Chicago, Illinois). Again, the fierce war is compared to a mere conflict or beneficial mission of fighting terrorists in which Americans invested a

lot of efforts and resources. However, although this “mission” has devastating effects on the American nation, they will continue carrying it out until terrorists are defeated. In continuation, Obama said the following: “An increase in the quality and quantity of U.S. **personnel in training and advisory** roles can guard against militia infiltration of Iraqi units; develop the trust and goodwill of Iraqi soldiers and the local populace” (Remarks by Senator Barack Obama (D-IL) to the Chicago Council on Global Affairs, November 20, 2006, Chicago, Illinois). By shedding light on qualities of Iraqi people like trust and goodwill, he is maximizing dispraise of other and minimizing praise of self, while at the same time emphasizing the missionary role of the Americans (“personnel”, “training”, “advisory”).

Another euphemistic strategy often employed by politicians to appeal to the sympathetic side of people is also heavily used in Obama’s speeches. So, in one speech delivered on a memorial day, Obama says: “This day is about the **fallen heroes** that you loved [...] We memorialize our first patriots who never knew the independence they won with their lives. We memorialize the armies of men and women disguised as men [...] We memorialize those who **gave their lives** on the battlefields of our times” (Memorial Day Speech, May 30, 2011, Arlington County, Virginia). By saying “fallen” instead of “dead” for the people who “gave their lives” instead of “died”, Obama made use of the avoidance strategy in a taboo situation where being direct about death would sound harsh, inhumane and painful. This is very important, since the introduction of “loved ones” depends on a favourable perception of the public image, which can help Obama present himself as sympathetic. In another example, Obama emphasizes that “[...] **we** must tackle those challenges at home with as much energy, and grit, and sense of common purpose as our **men and our women in uniform** who have served abroad,” in order to point out how all (“we”) Americans are equally affected by the losses which served for the greater good (President Obama’s Address on the End of the Combat Mission in Iraq, August 31, 2010, Washington, D.C.).

Unlike the victims, members of the military are euphemised more frequently by Obama, especially by using *men and women*: “We have sent our **young men and women** to make enormous sacrifices in Iraq, and spent vast resources abroad at a time of tight budgets at home” (President Obama’s Address on the End of the Combat Mission in Iraq, August 31, 2010, Washington, D.C.). By referring to military members in this manner, Obama moves the attention from the brutality they are trained to do, and instead emphasizes the humane perception of the military to trigger empathy and compassion for their “hard work”.

3.3 Metaphor at the core of euphemisms

Based on Warren’s (1992) devices for euphemism formation, among which is semantic innovation, we can see that metaphor dominates Obama’s speeches. He often used the concept of fight or war to conceptualize politics in terms of POLITICS IS A FIGHT/WAR metaphor. Through the words such as ‘strategy’, ‘win’, ‘gain ground’, etc., he formed a systematic way of talking about the battling aspects of

the world of politics since a portion of the conceptual network of battle partially characterizes the concept of politics. “**Iraq was a war of choice** that provoked strong differences in my country and around the world,” is the statement in which he equals Iraq with violent happenings dominated by the tyranny of Saddam Hussein (Cairo Speech, June 4, 2009, Cairo). In another speech, Obama states: “This is the journey we continue today. We remain the most prosperous, powerful nation on Earth” (President Barack Obama’s Inaugural Address, January 20, 2009, Washington, D.C.). In the metaphorical expression above based on the POLITICS IS A JOURNEY metaphor, the implication is that the American people are travellers to a certain destination.

Obama also presents war as hard work, as can be seen here: “We need to launch the most aggressive diplomatic **effort** in recent history to reach a new compact in the region. This **effort** should include all of Iraq’s neighbours, and we should also bring in the United Nations Security Council” (“Turning the Page in Iraq”, September 12, 2007, Clinton, Iowa). Here, Obama presents war as the action which requires a lot of personal involvement and energy, which in turn, results in him and his administration appear as diligent, and reliable.

On another occasion, Obama decided to compare war to business to cover up the real horrors of it, and to emphasize his competence and professionalism in managing that “business” by referring to *cost* and *price*: “This is the **price** of being the world’s most powerful nation, particularly as a wave of change washes over the Arab World,” or “After nearly 10 years of service, struggle, and sacrifice, we know well the **costs** of war” (President Obama’s speech on U.S. Drone and Counterterrorism Policy, May 23, 2013, Washington, D.C.).

4. Conclusion

Language can be used to produce, maintain and change social relations of power, but it can also be used to camouflage relations of power, which can be done on such a regular basis that the practice becomes invisible, and, thus, normal and natural (Mišić Ilić & Radulović, 2014). For example, Fairclough (1989) discusses the concept of “hidden power” in relation to media discourse since there is no direct, face-to-face communication with the audience, as in real communication. The lack of feedback from the audience in such context makes it perfectly suitable for the imposition of representation and interpretation. Since politicians are orators, who speak about topics that are inseparably related to a nation’s well-being, such as ways and means, war and peace, national defence, imports and exports, and legislation, they give speeches to make the audience accept what they want to be accepted in order to achieve desired political goals. In this type of communication, speakers (politicians) assume that people in the audience are their supporters, but since there is no real direct communication between the politician and the audience, the politician talks and the audience listens. Also, politicians’ speeches spread virally, thus becoming available not only to their followers, but also to voters in general, so there is always

a large number of people politicians do not communicate with directly. Politicians, therefore, try to create positive images of themselves. In their attempts to manipulate language, they resort to using “veiling” or “concealing” euphemistic expressions (Luchtenberg, 1985) depending on whether they want to replace religious and social taboo expressions, or deliberately hide something.

Speeches are usually prepared in advance by people whose job is to control how certain events are presented to the public – spin doctors. However, although the speech is written by a spin doctor, it is delivered by a politician who is supposed to be identified with it, which is actually the goal. Every speech situation is “distorted” by power structures (Wodak, 2001), and, what is more, language can be used to normalize and naturalize these distortions.

The present paper has shown that politicians have recognized the great potential of euphemistic expressions as a tool for normalizing the relations of power. It has also demonstrated that using euphemistic expressions has become such a common practice among politicians that it almost goes unnoticed by the public. This is done for achieving certain political goals, especially when it comes to sensitive issues which need to be disguised or presented in a more positive light. This research has shown that people’s attitudes and belief systems are often influenced by politicians’ careful choice of words and, thus, pointed to and raised awareness of the crafty language use in contemporary politics.

References

- Cohn, C. (1987). Slick ’ems, glick ’ems, Christmas trees and cookie cutters: nuclear language and how we learned to pat the bomb. *Bulletin of Atomic Scientists*, 43, 17–24.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, N. (2003). *Analyzing Discourse: Textual Analysis of Social Research*. London: Routledge.
- Halmari, H. (2011). Political correctness, euphemism, and language change: The case of ‘people first’. *Journal of Pragmatics*, 43, 828–840.
- Jones, J., & Peccei, J. S. (2004). Language and politics. In L. Thomas, S. Wareing, I. Singh, J. S. Peccei, J. Thornborrow, & J. Jones (Eds.), *Language, Society and Power* (pp. 35–54). London: Routledge.
- Luchtenberg, S. (1985). *Euphemismen im heutigen Deutsch: Miteinem Beitrag zu Deutsch als Fremdsprache*. Frankfurt/Main: Lang.
- Mišićilić, B., & Radulović, M. (2014). Marginalizing Commitment: Syntactic Euphemisms in Political Speeches. *Facta Universitatis, Vol. 12, No 1*, 25–41.
- Orwell, G. (1946). Politics and the English Language. In S. Orwell & I. Angus (Eds.), *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell* (pp. 127–140). London: Secker & Warburg.
- Trailović, D. (2014). *Corpus-based analysis of political speeches of warfare by Bush and Obama*. Unpublished master thesis.

- Warren, B. (1992). What Euphemisms Tell Us about the Interpretation of Words. *Studia Linguistica*(46)2.
- Wodak, R., & Meyer, M. (2001). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications.

EUFEMISTIČKI IZRAZI U POLITIČKIM GOVORIMA BARAKA OBAME NA TEMU RATA

Apstrakt

Ovo istraživanje bavi se analizom eufemizama u određenim političkim govorima bivšeg američkog predsednika Baraka Obame u periodu između 2006. i 2013. godine. Cilj rada je podizanje svesti o veštoj upotrebi jezika u političkim govorima. Primenom kritičke analize diskursa, autor pristupa kvalitativnoj analizi eufemizama, baveći se njihovim obrascima, kao i implikacijama vešte upotrebe jezika. Eufemizmi koji su uočeni u datim govorima upotrebljeni su sa sledećim ciljevima: predstavljanje „sebe“ u pozitivnom svetlu, a „drugog“ u negativnom, zaštite „lica“ u pragmatičkom smislu, kao i opravdavanja vođenja i učestvovanja u ratu.

Ključne reči: eufemizam, ubedljiv, taktički, metafora

НАСТАВНИК У НАСТАЈАЊУ – КРИТИЧКИ ОСВРТ НА *MICROTEACHING VEŽBE*¹

Анстракт

Циљ овог истраживања је да се испитају ставови студената према *microteaching* вежбама које представљају део предиспитне обавезе у оквиру једносеместралних предмета *Примењена лингвистика и настава енглеског језика 3, 4 и 5*. Ове вежбе посвећене су тестирању креативности и способности студената да обраде наставну јединицу по сопственом избору у временски ограниченим условима. У првом делу рада ћемо детаљно описати како ове вежбе функционишу и објаснити њихову корелацију са теоретским аспектима поменутог предмета. Кроз одговоре студената основних и мастер студија на упитник, у другом делу ћемо приказати позитивне и негативне аспекте овог вида припреме за будући позив наставника са посебним освртом на развој креативности, концизност, расположива дидактичка средства и дисциплину на часу. Поред тога, испитаћемо колико често се методичке вежбе обављају као и које су методе студенти имали прилике да примене. Коначно, будући да су међу испитаницима студенти са и без практичног искуства, упоредићемо очекивања студената основних студија са искуствима из стварне учионице студената мастер студија.

Кључне речи: примењена лингвистика, *microteaching*, студенти, методика наставе енглеског језика

Увод

Microteaching у ретроспективи – историјски преглед

Microteaching се, према Крукшчанку и Меткалфу појавио први пут на Универзитету у Стенфорду (Stanford University) шездесетих година двадесетог века, а касније прерастао у део експерименталног програма за обучавање наставника за рад у настави. Ове сесије које Брент и Томсон (1996) дефинишу као метод за припремање будућих наставника осмишљене су тако да представљају симулацију правог часа, при чему је смањена комплексност градива, али и број ученика. Концепти који се подучавају прилагођавају се према годишту коме се представљају или према задатом нивоу знања полазника. Садржај се најчешће поједностављује, према речима Гејца и Де Ђека (Gage, 1963; De Sessa, 1968),

¹ Ментор: Стеван Мијомановић, асист.

тако што се узимају само најпроминентније особине неког језичког проблема. Смањење комплексности постиже се такође и вежбањем само једне вештине током дате сесије, при чему се и та једна вештина састоји од три компоненте и то: увођења лекције, главног дела у ком се смењују активности кроз које се дата вештина увежбава и завршног дела у ком се користе вежбе за запамћивање градива (Berliner, 1969). Свака од тих сесија траје у просеку између пет и десет минута, а присутно је најмање три односно највише десет студената. Предавање студената-наставника се снима, а они затим имају прилику да одмах погледају своју реализацију часа и дискутују о њему заједно са професорима и колегама.

Ова врста обуке од 1973. године постаје саставни део методике страних језика на Факултету за стране језике Универзитета у Минесоти (Foreign Languages Education of the University of Minnesota) која је била обавезан предмет за студенте који су желели да стекну диплому наставника страних језика у средњим школама (Clifford, Jorstad, Lange, 1977). У овом контексту концепт сесија био је нешто другачији. Студенти су похађали наставу из методике три до четири пута недељно и урадили две *microteaching* сесије од по 45 минута за сваког студента. Осим симулације предавања, студенти су били у обавези да напишу план рада састављен од дефинисаних циљева часа, процедура, тј. начина на који ће се задати циљеви постићи и техника за евалуацију постигнућа ученика. Сваки симулирани час трајао је у почетку по два минута концентрисани се на један задатак, да би се постепено временом продуживао на двадесет минута при чему је у сам поступак обраде градива увођено више задатака и циљева.

Како су наставу похађали студенти са различитих говорних подручја, тако да није свима енглески био матерњи језик, вежба је била ефикаснија утолико што се јасно могло закључити који су потенцијални проблеми приликом усвајања другог језика, како изгледа процес и утврдити који се све приступи могу употребити приликом решавања проблема. Током последњег месеца у семестру студенти су распоређивани према језичким групама, тако да је свакој групи исти матерњи језик, при чему су једни друге подучавали напреднијим вештинама из језика који им је заједнички. Као и на Универзитету у Стенфорду, све сесије су снимане у тзв. *microteaching* станицама опремљеним микрофонима и камерама.

Горген (2003) примећује вишеструки значај оваковог начина обуке. Поред тога што студенти развијају вештине предавања, они унапређују и вештине припремања часа, што ће касније њихове часове у правој учионици учинити квалитетнијим, вежбају обављање више задатака истовремено (енг. multitasking) који укључује обраду градива, али и фокус на то чиме се ученици баве у датом тренутку као и одржавање њихове пажње кроз различите активности, говор пред већим бројем људи, управљање временом, итд. Он сматра да сам чин снимања и дискусије пружа студентима конструктивну критику (енг. constructive feedback) и од стране вршњака, и од стране професора.

Евалуација оваких вежби на Факултету за стране језике показала је да оне позитивно утичу на развој самопоуздања код студената. Сви студенти су се

сложили да су им ове сесије представљале вредно искуство и оценили их као најважнији део методичких курса. На основу добијених резултата Клифорд, Јорстад и Ланг (Clifford, Jorstad, Lange, 1977) закључују и да је дошло до промене у степену заинтересованости, зависно од врсте групе у којој су студенти изводили наставу, па је већина истакла да су били најкреативнији у групи са вршњацима са којима им је био заједнички матерњи језик, те да им је од једнаког значаја било држање наставе и учествовање у настави својих колега. Ово потврђују и новија истраживања према којим *microteaching* сесије побољшавају вештине опсервације будућих наставника и „постоји корелација између учинка на *microteaching* сесијама и каснијем раду у настави“ (Scriven, 2009; Brookhart, 2010; Hosp, 2010; Voltz et al., 2010; Goetz, 2011; Ingersoll and Strong, 2011; Milanowski, 2011 у: Ping, 2003: 4)

***Microteaching* у настави – Филолошки факултет**

Пракса *microteaching* сесија се на Филолошком факултету одвија се дужи низ година у различитим облицима. Увођењем Болоње 2009. године постаје део предиспитних обавеза из једносеместралних предмета *Примењена лингвистика и настава енглеског језика 1 и 2* (у даљем тексту: *ПЛИНЕЈ 1* и *ПЛИНЕЈ 2*) обавезних за студенте друге године, *Примењена лингвистика и настава енглеског језика 3 и 4* (*ПЛИНЕЈ 3* и *4*) за студенте треће и *Примењена лингвистика и настава енглеског језика 5* за студенте четврте године англистике.

Ове вежбе предвиђене су студијским програмом тек од треће године. У другој години студенти се кроз теоријске и практичне задатке на предметима *ПЛИНЕЈ 3* и *4* упознају са карактеристикама ученика и наставника, појмом микровештина, наставним материјалима и начинима на које се подучавају и оцењују рецептивне и продуктивне вештине. У практичном смислу студенти добијају задатке рефлексивне природе, као што је описивање омиљеног наставника, чији је циљ да уоче које особине треба да усвоје. Сличан је и задатак на тему искуства у усвајању другог језика у коме студенти треба да се подсети свог односа према учењу језика, како би што боље разумели ученике којима то знање преносе. Предиспитне обавезе, такође, подразумевају конципирање часа и његово образлагање.

Након савладавања основа, предмет *ПЛИНЕЈ 3* је на трећој години у потпуности посвећен примени знања о начинима интеграције граматике у наставу кроз представљање и увежбавање граматичких структура, тестирање знања ученика и исправљање грешака, о чему ћемо говорити у следећем поглављу. После теоретске обраде могућих начина да се представи нека граматичка јединица, студенти самостално формирају групе за симулацију часа.

Свака група састоји се од 5 студената који се смењују током полчасовне сесије, тако да се у сваком тренутку један студент налази у улози наставника, 3 студента представљају ученике различитих нивоа знања (ниже, средње, више), а један је посматрач који прави видео запис или бележи битне аспекте

предавања које посматра. Током 5 минута, колико студент има на располагању, професор такође посматра и бележи коментаре, а по завршетку сесије сваки студент добија повратни коментар од колега и од професора. На испиту, пре усменог одговарања, студенти предају предиспитну обавезу, свој портфолио сачињен од материјала коришћених током симулације часа, плана часа и есеја у ком истичу своја запажања и утиске о целом поступку (енг. reflection paper).

Друга *microteaching* сесија обавља се у другом семестру треће године на предмету *ПЛИНЕЈ 4* током ког се обрађују различите теме, па и студенти имају право да изаберу област коју желе да предају, изузев граматике, као и да самостално одлуче ког узраста и нивоа знања ће бити њихови ученици. На четвртој години, предмет *ПЛИНЕЈ 5* бави се најмлађим ученицима и припрема студенте за рад са децом основношколског узраста. Стога, практични део базира се на припреми интерактивних активности као што су песме и приче (енг. songs, storytelling) кроз које деца најефикасније усвајају језик и да их на исти начин, кроз *microteaching* сесију, представе.

Методe истраживања

У истраживању квантитативног типа учествовало је 28 студената четврте године основних студија англистике Филолошког факултета у Београду и 25 студената мастер студија англистике са истог факултета. Свих 53 студената прошло је споменуте три обуке кроз *microteaching* сесије, при чему су мастер студенти имали и искуство из праве учионице кроз праксу која се обавља у другом семестру четврте године и на мастер студијама. Учесници истраживања попунили су анкету затвореног типа која обухвата њихово радно искуство, употребу методичких уџбеника приликом планирања и припремања часа и методе које су користили у настави за различите вештине, а који су обухваћени планом и програмом за *ПЛИНЕЈ 3, 4 и 5*. За потребе овог рада издвојили смо граматичко-преводиљачку (grammar-translation), аудио-лингвалну (audio-lingual), комуникативну (communicative language teaching) (Harmer, 1987, Thornbury, 1999; Ur, 1996) или комбинацију понуђених, будући да су ове најчешће коришћене методе у школама и да их је могуће спровести у временски ограничеим условима (5 минута). Након сесије, студенти су такође имали прилику да оцене квалитет коментара од стране колега и предметног професора и утицај коментара на побољшање својих вештина, као и да процене да ли предвиђени број сесија задовољава њихове потребе практичне наставе.

Резултати истраживања

На питање да ли поседују радно искуство је позитивно одговорило свих 25 студената мастер студија. Када је реч о студентима основних студија, чак 17 од укупно 28 испитаника тврди да поседује радно искуство, односно да су стекли искуство у настави и пре симулације часа.

	IV година	Мастер
ДА	17 (60,7%)	25 (100%)
НЕ	11 (39,9%)	/

Табела 1 Да ли имате искуства у настави?

Већина студената основних студија сматра да је имала довољно сесија и по том питању слажу се студенти и са и без радног искуства. Испитаници на мастер студијама имали су нешто другачије ставове, па већина студената сматра да је требало организовати још практичне наставе.

	IV година	Мастер
ДА	21 (75%)	7 (28%)
НЕ	4 (25%)	18 (72%)

Табела 2 Да ли мислите да сте имали довољно *microteaching* сесија?

Више од половине учесника истраживања са основних студија која је имала радно искуство наводи да није користила методичке уџбенике (9 од 17 студената), док се њиме служила већина студената који нису имали прилике да се опробају у настави (6 од 11), као и већина мастер студената.

	IV година	Мастер
ДА	14 (50%)	13 (52%)
НЕ	14 (50%)	12 (48%)

Табела 3 Да ли сте консултовали методичке уџбенике приликом припремања часа?

	IV година	Мастер
Комуникативна	25 (89,3%)	24 (96%)
Преводилачка	11 (39,9%)	5 (20%)
Аудио-лингвална	12 (42,9%)	17 (68%)

Табела 4 Које сте методе користили за представљање градива из граматике?

У погледу начина интегрисања граматике у наставу, 17 студената из обе категоријестудената четврте године користило је више од једне методе, при чему је конверзацијска била присутна код свих 17, а чак по 4 студента из сваке групе успешно је обавило задатак само конверзацијом. Један студент навео је да је користио само превођење, односно поредио матерњи и циљни језик. Исти број студената определио се за илустровање аудио-визуелним средствима, док се у 5 случајева јавља превођење у комбинацији са још неком методом. Остали испитаници изјаснили су се да методу превођења нису узимали у обзир.

Осврћући се на своје прве кораке у настави, мастер студенти су се изјаснили да су и вокабулар и граматiku објашњавали употребом више метода, док је само преводилачка присутна код 5 од 25 студената и код граматике и код вокабулара.

Као најефикаснију методу за усвајање вокабулара, 7 од 11 студената основних студија који нису до тада били у прилици да држе наставу одабрало је комуникативну методу. На питање о начинима обраде вокабулара само је један студент који је навео да има искуства у настави представио нове речи кроз комуникацију, док су углавном комбиновали комуникацију или аудио-лингвални принцип са превођењем, осим 4 студента која нису користила преводне еквиваленте приликом објашњавања.

	IV година	Мастер
Комуникативна	23 (82,1%)	22 (88%)
Преводилачка	21 (75%)	11 (44%)
Аудио-лингвална	16 (57,1%)	20 (80%)

Табела 5 Које сте методе користили за представљање вокабулара?

У симулацији са циљном групом узраста основне школе, већина студената користила је и аудио-лингвалну и комуникативну методу, док се само повезивањем појма са звуком служило 9 студената. Студенти који су први пут овакве активности припремали претежно су објашњавали појмове кроз разговор о њима. Дрastiчне разлике између студената основних и мастер студија видљиве су у приступу према млађим ученицима, где је код студената основних студија изражено коришћење речи из матерњег језика заједно са изговарањем речи на енглеском (46,4%), док студенти мастер студија изворни језик уопште нису користили.

	IV година	Мастер
Комуникативна	13 (46,4%)	15 (60%)
Преводилачка	13 (46,4%)	9 (36%)
Аудио-лингвална	27 (96,4%)	23 (92%)

Табела 6 Које сте методе користили у раду са децом?

Веће разлике у одговорима присутне су на пољу осмишљавања материјала за симулацију наставе. Студенти основних студија са искуством у настави користили су различите изворе за припремање часа. Половина је укључивала и материјал преузет са интернета, док се друга половина определила за креативност у прављењу својих материјала, тражећи повремено инспирацију у различитим публикацијама. Чак 10 од 11 студената без искуства у учионици ослонило се на уџбенике, користећи одатле материјал уз адаптације или без њих. Четири од 11 учесника је било инспирисано да у неким сегментима самостално осмисли приступ проблематици, док је само 1 студент преузимао материјал

са сајтова за учење енглеског језика. Истраживање је показало да су студенти мастер студија експериментисали различитим ресурсима. Тако се не може издвојити ни један испитаник који је користио само један извор, већ су углавном узимали готов садржај из уџбеника или вршили измене сходно потребама часа.

	IV година	Мастер
Прикупљани из уџбеника	17 (60,7%)	14 (56%)
Преузимани са сајтова	16 (57,1%)	21 (84%)
Правили сами	21 (75%)	21 (84%)
Адаптирали	23 (82,1%)	19 (76%)

Табела 7 Одакле сте прикупљали материјал?

Занимљиво је да су се сви студенти основних студија изјаснили да су само вокабулар и граматика са лакоћом предавали, односно да ни један студент није заокружио читање или писање. Код мастер студената јавља се диверзитет у одабиру најлакших вештина, па осим граматике и вокабулара студенти бирају и читање и писање.

	IV година	Мастер
Вокабулар	22 (78,6%)	13 (52%)
Граматика	6 (24,1%)	6 (24%)
Читање	/	4 (16%)
Писање	/	1 (4%)

Табела 8 Који сегмент вам је био најлакши за обраду?

С друге стране, у погледу сегмента најизазовнијег за обраду 9 од 17 студената основних студија који кажу да им је вокабулар био најмање захтеван сматра да им је припрема граматике била накомпликованија, док се, уопштено говорећи, 50% студената определило за писање. По питању граматике слажу се и мастер студенти. Писање се у овом контексту јавља као друга вештина по тежини, док је највећи број студената навео вокабулар као најлакши и најтежи аспект наставе као и разумевања прочитаног текста.

	IV година	Мастер
Вокабулар	2 (7,1%)	2
Граматика	9 (32,1%)	9
Читање	3 (10,7%)	1
Писање	14 (50%)	6

Табела 9 Који сегмент вам је био најтежи за обраду?

Дискрепанца постоји и у домену дисциплине на часовима *microteaching* сесија. Од укупно 25 студената мастер студија, мањи број је имао проблеме ове врсте (11), што је скоро три пута више у поређењу са студентима основних студија.

	IV година	Мастер
ДА	3 (10,7%)	11 (44%)
НЕ	25 (89,3%)	14 (56%)

Табела 10 Да ли сте имали проблема са дисциплином на часу?

Упитани да оцене конструктивност коментара које су им професори упутили на описној скали од 1 до 5, при чему 1 означава потпуно неслагање, а 5 потпуно слагање, студенти основних студија су оценили да су им критике биле од изузетног значаја, па су у највећем броју заокруживали 4 и 5. Шесторо студената не сматра да су та запажања знатно утицала на њихов професионални напредак, док се два студента уопште не слажу. Сличан је резултат код студената мастер студија од којих је 17 дало највише оцене и само по 2 студента најниже.

	IV година	Мастер
1	2 (7,1%)	2 (8%)
2	6 (21,4%)	2 (8%)
3	4 (14,3%)	4 (16%)
4	5 (17,9%)	11 (44%)
5	11 (39,3%)	6 (24%)

Табела 11 У којој мери вам је користио коментар професора?

Слични су ставови и према коментарима колега које нико није оценио негативном оценом, али се дупло више студената скоро у потпуности слаже да су коментари били од помоћи (оцена 4), 8 студената није изразило изузетно позитивне или негативне ставове (оцена 3), а 7 се у потпуности сложило. Већина мастер студената се сложила да су предлози наставника за побољшање квалитета наставе били конструктивни, дајући оцене од 3 до 5, док су оцене 4 и 5 преовлађивале у процени објективности колега код 15 од 25 студената.

	IV година	Мастер
1	/	2 (8%)
2	1 (3,6%)	2 (8%)
3	8 (28,6%)	6 (24%)
4	12 (42,9%)	7 (28%)
5	7 (25%)	8 (32%)

Табела 12 У којој мери вам је користио коментар колега?

Студенти мастер студија су, поред ових питања имали и једно додатно питање које се односило на упоређивање симулиране и стварне учионице. На питање да ли *microteaching* сесије верно осликавају ситуације до којих може доћи у настави, највећи број студената се није сложио са овим становиштем, док је само по један студент сматрао да је та констатација тачна.

Мастер	
1	3 (12%)
2	16 (64%)
3	4 (16%)
4	1 (4%)
5	1 (4%)

Табела 13 *Microteaching* сесије верно осликавају ситуације у настави из стварног живота

Дискусија

Генерално гледано, методичке уџбенике користиле су обе генерације независно од степена радног искуства, што указује на то да је одређена доза несигурности присутна у погледу на то која метода је најадекватнија за различите језичке сегменте. Граматичко-преводиљачка била је актуелна на самом почетку наставе језика и заснива се на учењу страног језика кроз поређење и контрастирање са матерњим. Осамдесетих година, када су почела прве назнаке осавремењивања уџбеника, прагматика добија на значају подједнако као и граматичке конструкције (Allwright, 1981), те већина институција почиње да напушта традиционални преводиљачки метод рада. Ипак, до данас је тај метод присутан у основним и средњим школама, па би се то могло довести у везу са чињеницом да су студенти са радним искуством примењивали у сесијама методе које су користили са ученицима у школама.

Анализирајући градиво из *ПЛИНЕЈ*-а, долазимо до закључка да се углавном говори о начинима подучавања, али не и о начину бирања ресурса, односно о различитим врстама материјала који постоје, као ни о критеријумима које треба узети у обзир приликом њиховог одабира. Поред тога, ученици не стичу ни теоријско знање ни практично искуство када је реч о адаптацији материјала за различите узрасте и нивое знања, што објашњава због чега се студенти без искуства у настави сигурније осећају када користе уџбенике који се посматрају као параметри постигнућа ученика (Allwright, 1981). Тек су они студенти који су већ имали прилике да држе наставу били слободни да прилагоде материјал користећи идеје са сајтова за учење језика, или убацивањем својих вежби по моделу постојећих. Како студенти нису били ограничеми по питању материјала, ослањање на уџбенике код студената без искуства у настави може бити индикатор недостатка аутономије у даљем раду приликом бирања или креирања додатног материјала.

Што се тиче напора уложеног у предавање различитих области, граматике је, очекивано, било најтеже конципирати тако да се не пређе задати оквир од пет минута. Један од разлога је што граматика не спада ни у једну од вештина, па уколико желимо да је испредајемо индуктивно, односно без превођења реченица, већ да покажемо њену употребу у дискурсу, неопходно је пружити аутентични контекст у коме је одређена граматичка појава проминентна. Како граматика у свакој вештини има велику улогу, јасно је да интеграцијом граматике у неку о вештина добијамо два задатка уместо једног, која треба испунити у истом временском периоду. Потенцијално решење овог проблема било би у одабиру једноставних граматичких појава које се могу објаснити сликом или пантомимом, као на пример садашње време имитирањем радњи и гестикацијама које означавају да се нешто дешава у датом тренутку (Живановић, 2017), а затим комуникативним дриловима којима се увежбава форма.

Међутим, доводи се у питање на који начин обрадити и проверити разумевање неке апстрактније граматичке категорије која се не може објаснити говором тела, већ изискује шири контекст, детаљније објашњење и више вежбања који превазилазе ограничење од пет минута. Из тих разлога предлаже се повећање броја *microteaching* сесија по семестру уз постепено померање временског ограничења, као што је то био случај на Универзитету у Минесоти.

Закључак

У овом раду описали смо *microteaching* као својеврсну експерименталну учионицу која има за циљ да припреми студенте енглеског језика за позив наставника. Указали смо на корелације које постоје између оваквог вида практичне наставе и теоријских предавања, али и на мишљења студената о значају сесија за стицање самопоуздања и развијањевештина предавача. С обзиром на то да су у иситивању учествовале две генерације студената, при чему је једна генерација попуњавала упитник непосредно након обављања симулације, док је друга одговарала на питања са временске дистанце од годину дана. Упоредивши две генерације студената – студенте основних и мастер студија, утврдили смо да се њихови ставови у погледу квантитета и квалитета вежби разликују, утолико што студенти мастер студија, који су стекли радно искуство по завршетку студија, имају објективнију слику о атмосфери праве учионице.

Полазећи од претпоставке да су садашња искуства мастер студената испреплитана са утисцима о обављеној пракси, закључили смо да се *microteaching* као припрема за улазак у учионицу показује врло корисним за искуство, будући да већина тврди да је избегавала превођење у настави, односно да су имали довољно самопоуздања да самостално осмишљају садржај. С друге стране, уколико одбацимо могућност измењене перцепције зависно од искуства, закључујемо да је претходна генерација била доста смелија по питању да се упусти у изазове, како прављења материјала тако и испробавања различитих метода, док генерација студената основних студија указује на тен-

денције ка враћању на традиционалне методе подучавања. Стога, ови налази имплицирају да би током *microteaching* вежби требало усмерити ученике на постепено осамостаљивање кроз повећавање фонда часова који ће се бавити адаптацијом материјала и увођење задатака чији циљ ће бити повећање креативности и иновативности у настави.

Литература

- Allwright, L.R. (1981). What do we want teaching materials for?, *ELT Journal Volume 36/1*
- Berliner, D. E. (1969). Microteaching and the technical skills approach to teacher training Technical Report No 8 Stanford, California Center for Research and Development in Teaching
- Brent, R. & Thomson, W.S. (1996). Videotaped microteaching: Bridging the gap between the university to the classroom. *The Teacher Educator, 31*, 238-247.
- Brookhart, S., 2010. How to assess higher-order thinking skills in your classroom. Alexandria, VA: Association of Supervision and Curriculum Development.
- Cunningsworth, A. (1998). *Choosing your coursebook*. MacMillan Publishers Limited.
- De Cecco, J. P.(1968). *The psychology of learning and instruction. Educational psychology*. Englewood Cliffs, New Jersey Prentice-Hall
- Gage, N. L.(1963). Paradigms for research on teaching. U: Gage, N. L. (Ed) (1963). Handbook of research on teaching. Chicago R. and McNally
- Goetz, T. (2011). The feedback loop: how technology has turned an age-old concept into an exciting new strategy for changing human behavior. *Wired, 3*(19), 126-162.
- Görgeç, İ. (2003). Mikroöğretim uygulamasının öğretmen adaylarının sınıfta ders anlatımına ilişkin görüşleri üzerine etkisi [The effect of microteaching practises on student teachers' views of giving lessons in the classroom]. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 24*, 56-63.
- Harmer, J. (1987). *Teaching and Learning Grammar*. Harlow: Longman.
- Hosp, J. L. (2010). Linking assessment and instruction: teacher preparation and professional development. Prepared for the National Comprehensive Center for Teacher Quality. http://www.tqsource.org/pdfs/TQ_IssuePaper_AssesInstruct.pdf.
- Ingersoll, R., and Strong, M. (2011). The impact of induction and mentoring programs for beginning teachers: a critical review of the research. *Review of Education Research*.
- Milanowski, A. (2011). Strategic measures of teacher performance. *Phi Delta Kappan 92*(7), 19-25.
- Ping, W. (2013). Micro-teaching: a powerful tool to embedding the English teacher certification testing in the development of english teaching methodologies. *International Journal of English Language and Literature Studies, 2*(3):163–175.
- Ray T. Clifford, Helen L. Jorstad, & Dale L. Lange. (1977). Student Evaluation of Peer-Group Microteaching as Preparation for Student Teaching. *The Modern Language Journal, 61*(5/6), 229-236. doi:10.2307/325692

- Scriven, M. (2009). The evaluation of training. Retrieved from <http://www.docstoc.com/docs/6603785/Evaluation-of-Training>
- Spelman J. B & St John-Brooks, C. (1972.) Microteaching and teacher education: A critical reappraisal. *Irish Journal of Education*,vi, 2, pp 73-93
- Thornbury, S. (1999). *How to Teach Grammar*. Harlow: Pearson Education.
- Ur, P.(1996). *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Cambridge: Cambridge University Press
- Voltz, D. L., Sims, M. J., and Nelson, B., 2010. *Connecting teachers, students and standards: strategies for success in diverse and inclusive classrooms*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Živanović J. (2017). Dramski aspekti u nastavi jezika u mešovitoj grupi odraslih učenika, Zbornik radova sa 9. Naučno-stručne konferencije Studenti u susret nauci, "Nauka današnjice je tehnologija budućnosti", Banja Luka, Republika Srpska, 557-565.

BECOMING A TEACHER – A CRITICAL REVIEW OF MICROTEACHING EXERCISES

Abstract

The aim of this research is to examine students' attitudes towards *microteaching* exercises which make a part of pre-exam requirements within the subject *Applied linguistics and English language teaching*. These exercises are intended for testing students' creativity and ability to teach a unit of their own choice in time-limited conditions. In the first part of this paper we will describe in detail how these exercises function and we will explain their correlation with theoretical aspects of the mentioned subject. The answers of the examinees, who are undergraduate and postgraduate students, will help us show positive and negative aspects of this type of preparation for future teachers in the second part of the paper, where we will specifically focus on the development of creativity, preciseness, didactic teaching tools available, classroom atmosphere and the rapport between students and teachers. Besides, we will examine if teaching practice is performed frequently enough and what the techniques that students had the opportunity to apply are. Finally, as our examinees consist of students both with and without first-hand experience in teaching, we will make a comparison between the undergraduate students' expectations with the real-life experience of postgraduate students.

Key words: applied linguistics, microteaching, students, teaching

ДОДАТАК – УПИТНИК

Наставник у настајању – критички осврт на *microteaching vežbe*

1. Година студија: IV година мастер
2. Да ли имате искуства у настави? Да Не
3. Да ли сматрате да сте имали довољно *microteaching* сесија? Да Не
4. Да ли сте током припреме за мт консултовали методичке уџбенике? Да Не
5. Које сте методе користили за представљање градива из граматике? (могуће је заокружити више одговора) комуникативну аудио-лингвалну преводачку
6. Које сте методе користили за представљање вокабулара? (могуће је заокружити више одговора) комуникативну аудио-лингвалну преводачку
7. Које сте методе користили за представљање градива за децу? (могуће је заокружити више одговора) комуникативну аудио-лингвалну преводачку
8. Материјале сте (могуће је заокружити више одговора) Прикупљали из уџбеника преузимали са сајтова правили сами адаптирали из уџбеника
9. Који језички сегмент вам је било најлакше да обрадите: Граматика вокабулар слушање писање читање
10. Који језички сегмент вам је било најтеже да обрадите: Граматика вокабулар слушање писање читање
11. Да ли сте имали проблем са дисциплином на часу *microteaching* сесије? Да Не
12. У којој мери вам је користио повратни коментар од наставника? (1 – у потпуности; 5 ни мало) 1 2 3 4 5
13. У којој мери вам је користио повратни коментар од наставника? (1 – у потпуности; 5 ни мало) 1 2 3 4 5
14. Да ли сматрате да *microteaching* сесије верно осликавају ситуације у настави из стварног живота? (1 – у потпуности; 5 ни мало) 1 2 3 4 5

ROLS, NOZIK I ŠABLONSKI PRINCIP PRAVDE: VILT ČEMBERLEN ARGUMENT KAO INTUITIVNA PUMPA

Apstarkt

Kada Nozik govori o svojoj političkoj teoriji, navodi da nije moguće raditi u toj sferi ukoliko se ne radi unutar sistema koji je formirao Džon Rols. Upravo u tom sistemu Nozik i kritikuje Rolsa; međutim, ono što je od izuzetnog značaja za ovaj rad jeste čuveni argument protiv distributivne pravde koji Nozik upućuje na račun Rolsove teorije. Glavna tema ovog rada je prikazati koncepcije Rolsove i Nozikove distributivne pravde, ispitati sam argument; da li je argument opravdan, na čemu se on zasniva, kako je on prihvaćen...? Takođe, zanimljivo je videti sam primer koji Nozik daje i kako se on može sagledati iz ugla današnjice.

Ključne reči: šablonski princip pravde, Nozik, Rols, argument Vilt Čemberlen

Uvod

Teorija pravde je moćno, duboko, suptilno, široko i sistematsko delo unutar političke i moralne filozofije koje nije viđeno još od spisa Džona Stjuarta Mila. Ono je izvor prosvetljujućih ideja koje su integrisane u divnu celinu. Politički filozofi današnjice mogu ili da rade unutar Rolsove teorije, ili da objasne zbog čega to ne čine. (Nozick, 1974)

Ističući značaj dela svog kolege iz susedne kancelarije¹, Nozik takođe preuzima na sebe teret odgovora na delo koje je vratilo političku filozofiju na velika vrata u 20. veku, te uživalo veliki ugled kao najvažnije delo iz političke filozofije još od Drugog svetskog rata. (Beri, 2007) Odgovor je došao tri godine nakon *Teorije pravde*, i to u obliku *Anarhije, države i utopije*. Nevezano za to da li se mi slagali ili ne sa implikacijama Nozikovog dela, moramo priznati da je ono pravo "osveženje" nakon čitanja *Teorije pravde* koju odlikuje suvi akademski stil pisanja. No, najbitnije je istaći samu činjenicu da je Nozиково delo jedan od najcelovitijih i najsistematičnijih odgovora Rolsu sa suprotne pozicije. Ukoliko okarakterišemo Rolsa kao *levičarskog liberala*, Noziku možemo pripisati etiketu *desničarskog liberala*, odnosno, *libertarijanca*. (Swift, 2008)

Ono što je suštinski bitno za ovaj rad jeste razmatranje jednog od argumenata koji Nozik koristi kao odgovor Rolsovoj teoriji, da budem precizniji, Rolsovoj tezi

¹ Rols i Nozik su zajedno predavali na Harvardu, Rols od 1962, Nozik od 1969. godine.

o distributivnoj pravdi koju je Nozik okarakterisao kao *šablonsku*. Naravno, to sa sobom povlači razna pitanja. Da li je zapravo ona takva? Da li je Nozikova kritika opravdana? Koje su kritike Nozikovog argumenta? Zbog čega Nozik uzima primer koji uzima? O ovim i drugim pitanjima će biti reči u nastavku teksta.

Rols i distributivna pravda

Pre no što se krene ka samom argumentu koji Nozik daje, smatram da je nužno da se prvo iznese Rolsova teza o distributivnoj pravdi. Kako bi se ona najbolje razumela, valjano je krenuti od samih principa pravde. Šta je to pravda? Rols pravdu definiše kao vrlinu društvenih ustanova (Rawls, 1999), te kao osnovni subjekat pravde biva određena sama struktura društva. Strukturu društva čine, sa jedne strane, institucije poput sudova, ministarstava, skupština..., a sa druge, regulatorna pravila podele u društvu. Dalje, Rols ističe da principi pravde koji se ondose na ovu strukturu društva moraju izazvati saglasnost u svim racionalnim i slobodnim ljudima koji teže ka sopstvenom interesu (Rawls, 1999); ti principi su nužni i neophodni kako bi društvo postojalo, te se oni odnose na prava, dužnosti, učešće u distribuciji društvene koristi... Pitanje kako se dolazi do tih principa jeste jednako pitanju kako dolazimo do distribucije prava, pozicija i resursa u društvu u kome živimo.

Rols predlaže jedan misaoni eksperiment koji nosi njegov lični pečat. Naime, jusnaturalističko fundiranje nije ništa novo u političkoj filozofiji; setimo se samo Loka, Hobsa, Rusoa, Kanta... (štaviše, čak i Nozik smatra da je jedna takva teza jako bitna u političkoj misli, čak da je ona i njena polazna tačka (Nozick, 1974)), njihove filozofije prava i politike sa sobom uključuju i društveni ugovor; međutim, Rols podiže kontraktualizam na viši, apstraktni nivo. Rols predlaže da krenemo od jednog hipotetičkog stanja² kako bi ljudi unutar njega formirali, ne društvo ili zakon, kao što se tvrdilo u klasičnim teorijama ugovora, već principe koje predstavljaju osnov samog društva.

Ovaj način dolaženja do principa je verovatno jedan od najvećih doprinosa savremenoj političkoj teoriji. (Dinić, 2017) *Veo neznanja* je ispred racionalno obdarenih pojedinaca koji se nalaze u tom stanju; on ih sprečava da znaju kakav će ih život čekati sa druge strane. Rols tvrdi da niko od tih ljudi ne zna svoje mesto u takvom društvu, kao ni klasnu poziciju, bogatstvo koje stiže u distribuciji prirodnih dobara, sposobnosti koje ih odlikuju... (Rawls, 1999) Uzmimo za primer "imaginarno" društvo u kome 8 ljudi poseduje 50% ukupnog bogatstva. Uzevši u obzir broj stanovnika na planeti, to bi bio jako mali procenat ljudi kada bi se upoređilo sa 389 000 000 ljudi koji žive sa 1.90\$ dnevno. Sada, osobe iza *vela neznanja* mogu se odlučiti da prihvate to društvo i da oprobaju šanse da, ili budu jedan od tih 8 ljudi, ili da ne budu jedan od 389 000 000 ljudi; međutim, složićemo se da će se jako, jako

² Kako ne bi došlo do zabune kao što je bilo u prethodnim slučajevima kada se raspravljalo oko istorijskog trenutka takvog stanja (možda I najbolje se to može videti kod Loka koji odvajava celo jedno poglavlje kako bi obrazložio sam taj problem), Rols tvrdi da je ovo sasvim hipotetičko, racionalno, neistorijsko stanje.

mali broj njih odlučiti na tako nešto. Ovde dolazimo do same suštine ovog misaonog eksperimenta. Jednom kada *veo neznanja* više nije ispred nas, naći ćemo se u društvu koje smo mi krojili nepristrasno, bez ikakvih naklonosti ka određenoj društvenoj grupi, talentima, klasi... (Dinić, 2017)

Ovde dolazimo do konstruisanja principa pravde, onih principa za koje bi se osobe iza *vela neznanja* odlučile. Prateći izlaganje Vila Kimlike (Kymlicka, 2002), krenuću od Rolsove osnovne koncepcije pravde koja glasi: *Sve društvene vrednosti – sloboda i mogućnost, prihod i bogatstvo, kao i društvene osnove samopoštovanja – moraju biti jednako raspoređene osim u slučaju nejednake distribucije nekih, ili svih ovih vrednosti u korist svih.* (Rawls, 1999) Kao što se može uočiti, ova ideja pravi zanimljivi okret od uobičajene teze jednake raspodele; u društvu smo svi jednaki ne time što odbacujemo sve nejednakosti, već time što odbacujemo samo one koje štete nekome. Naime, određene nejednakosti imaju ulogu da poboljšavaju celokupno društvo, a manje koriste samom pojedincu. Upravo je nejednakost koja podstiče pojedinca da ide ka društveno korisnijem poslu, no ka onom koji pruža više zadovoljstva samom pojedincu. Da li bi u slučaju kada bi svi neurohirurzi i preduzetnici prešli u pesnike društvo bilo bolje? Odgovor je očigledan. Dodatne zarade upravo navode te ljude da se drže svog posla, a ne nekog drugog. (Swift, 2008) Dalje, Rols uviđa kako ova koncepcija pravde nije potpuna, naime, može stvoriti nejednakost u mogućnostima koja šteti onima koji su na najnižem položaju. Kako bi prevazišao taj problem, Rols deli osnovnu koncepciju pravde na dva (tri) principa koja odlikuje redosled prema *leksičkom prioritetu*³ (Kymlicka, 2002):

Prvi princip podrazumeva da svaki čovek mora imati jednako pravo na *najširi ukupni sistem osnovnih sloboda, kompatibilan sa sličnim sistemima slobode za sve.* (Rawls, 1999)

1. Drugi princip se tiče ekonomskih nejednakosti i teži da ih uspostavi tako da one:

a) Donesu najveću korist ljudima na najnižem položaju (princip razlike).

b) Podrazumevaju jednake mogućnosti za sve (princip jednakih mogućnosti).

Ono što je bitno za ovaj rad jeste sam princip razlike koji može najbolje da se prikaže na sledećoj šemi:

Tabela 1.⁴

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
152	212	350	410	720	860	934	1000	1553	21000
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
285	294	301	312	322	341	358	361	370	375
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
389	514	550	665	667	712	716	1205	1335	1400

³ Pod leksičkim prioritetom se podrazumeva da su stavovi izloženi kao u rečniku – A je uvek ispred B.

⁴ Tabela koja prikazuje tri društvena uređenja u kojoj svaki činilac označava društvenu poziciju određene grupe po njihovoj ekonomskoj imućnosti.

Pretpostavimo sada da su ove tri tabele zapravo tri društvena uređenja. U njemu smo izdvojili različite društvene sisteme bazirane na ekonomskim resursima i njihovoj raspodeli. Hajdemo sada uzeti u obzir dva gledišta koja su suprotna Rolsovom. Velferizam i egalitarizam. Velferisti bi tvrdili da je prvo društvo najbolje zbog akumuliranog agregata dobara u društvu, nevezano kako su oni podeljeni. Vratio bih se na malopredašnji primer koji sam naveo kada sam govorio o Rolsovom *velu neznanja*; naime, čini se da bi velferisti opravdali društveni sistem koji sam naveo u tom primeru. Egalitaristi (izuzimajući radikalne egalitariste) bi tvrdili nešto sasvim suprotno. Drugo društvo je, po njima, najpravednije. Naime, ono sadrži najmanje nejednakosti i razlike u resursima, stoga je bolje nego ostala dva. Na kraju, princip razlike tvrdi kako je treće društvo najbolje. Sagledajmo resurse kojima se služe ljudi na poziciji A, odnosno, najnižoj poziciji. U trećem slučaju je položaj A najbolji, stoga je to društvo bolje od ostala dva. Sada, to ne znači da je osobama koje pripadaju poziciji A unutar trećeg društva idealno i fer; Rols tvrdi kako bismo pripadnicima tog društva morali pomoći koliko je god to moguće.

Nozik i šablonizovanje Rolsove distributivne pravde

Nakon izlaganja Rolsove koncepcije pravde i obrazlaganja principa razlike, smatram da je sada prirodno mesto za prelaz ka Nozikovoj kritici. Nozik je, kao i Rols, smatrao da pravda dolazi od određenih procesa (McCabe, 2012), no, on nije bio previše ubeđen, kako ih je on nazivao, *šablonskim* principima distributivne pravde. Da li u tu grupu spada Rolsova koncepcija? Nozik je smatrao da spada, međutim, hajde da sagledamo da li je Nozik bio u pravu i da li Rolsova koncepcija ispunjava njegov kriterij *šablonske* distribucije pravde? Kako bi odgovorili na ova pitanja, mislim da je potrebno, kao i u slučaju Rolsa u prethodnom poglavlju, dati osnove Nozikovog viđenja pravde.

Nozik kritikuje Rolsa kako je ovaj žrtvovao individualnost čoveka zarad društva. Svi ljudi su pojedinačna bića koja imaju posebna svojstva, obdarenosti, vrline... koje ne pripadaju nikom drugom do nama samima, stoga se ne mogu upotrebiti u tuđu korist; barem ne bez naše saglasnosti. Dakle, jedino dobrovoljnom odlukom možemo plodove našeg rada dati na korist drugima. Iz ovoga sledi sledeća konsekvencija – Nozik se protivio svakoj vrsti redistributivnog oporezivanja (Swift, 2008). Dalje, šta to zapravo može biti samo čovekova, zasebna imovina? Nozik navodi tri stvari koje mogu biti samo njegovo i ničije više:

1. Sopstveno biće (um i telo).
2. Prirodni svet koji je u posedu pojedinca (zemlja, rude...).
3. Stvari koje ljudi prave korišćenjem prirodnog sveta (računar, hrana, kuća...).

Doduše, za ovaj rad nije bitna prva grupa, zbog toga, fokusiraću se sa razmatranjem kako Nozik smatra da prirodni svet može doći u vlasništvo ljudi. Zapravo, i sam Nozik započinje poglavlje o svojoj teoriji ovlašćenja ovom podelom. Ljudi svoje vlasništvo stižu na tri načina (Nozick, 1974):

1. Prvobitno prisvajanje.
2. Dobrovoljan prenos vlasništva.
3. Ispravljanje nepravde.

Prvobitno prisvajanje se odnosi na trenutak kada neko prisvaja neposedovani deo sveta. Kada ljudi naseljavaju nenaseljeni deo kontinenta, oni za sebe određuju vlasništvo koje ne pripada nikome, te je to prisvajanje opravdano. (Ovde Nozik zastupa lokeansku tezu o prvobitnom prisvajanju svojine koju možemo naći u drugom delu knjige *Dve rasprave o vladi* (Locke, 1824).) Dobrovoljan prenos vlasništva se vezuje za dobrovoljno prenošenje sopstvenog vlasništva na nekog drugog pojedinca ili grupu (osnova za tržište). Na kraju, Nozik je svestan da celokupna istorija ljudskog roda nije delovala po ovim principima, naprotiv, dešava se često da se nepravdano domognemo tuđe imovine. Treći princip služi za ispravljanje upravo te nepravde.

Najzad, dolazimo do trenutka kada Nozik postavlja tezu o vrstama distribucija dobara. On svoju koncepciju ubraja u *istorijske* (Nozick, 1974) i bez ugovora. Dakle, Nozik tvrdi da, ukoliko želimo da vidimo da li je neka distribucija dobara pravedna ili ne, moramo pogledati njenu istoriju. Ukoliko nije, trećim principom se služimo kako bismo ispravili nepravdu. Nasuprot njegovoj *istorijskoj* koncepciji stoje principi *konačnog-stanja* i *šablonski* principi koje on shvata kao principe koji prepisuju određeno stanje koje treba biti ostvareno ili zahtevaju raspodelu baziranu na određenom šablonu. Ovde je ključni momenat Nozikove kritike Rolsa. Nozik tvrdi da je princip razlike zapravo *šablonski* princip uzimajući u obzir da se on zasniva na distribuciji dobara koji nije povezan sa istorijskim pretpostavkama, te ne uspeva da u sebe uključi prava koja su se razvila tokom istorije (Kaufman, 2004). Takođe, ovde nailazimo na nešto jaču tvrdnju; *šablonski* principi koji diktiraju raspodelu baziranu na *prirodnoj* dimenziji. Prirodne dimenzije uključuju kvalitete poput potrebe, talenta, ambicije. Dakle, *šablonski* princip uzima ove kvalitete kao relevantne u distribuciji dobara. Neke od koncepcija *šablonskog* principa možemo susresti u formulacijama kao što su *podela po potrebi*, *podela po zasluži*, *podela bazirana na trudu*... Svaki od ovih principa bi Nozik okarakterisao kao *šablonski* (Kaufman, 2004). Zbog čega ovi principi nisu ubedljivi Noziku? Pre svega, oni nisu dosledni kada uzmemo u obzir ovlašćenja; stoga, *šablonski* principi moraju konstantno biti umešani u život pojedinca (Nozick, 1974). Nakon ovog obrazlaganja sledi čuveni Vilt Čemberlen argument.

Vilt Čemberlen argument – argument protiv *šablonskih* principa

Argument se odvija na sledeći način: hajdemo uzeti D1 kao pravednu distribuciju. Sada, zamislite da Vilt Čemberlen traži 25 centi preko normalne cene ulaznice da ide direktno njega. Sada, ova brojka je jako mala za ljubitelje košarke, Vilt Čemberlen jeste veliki igrač, stoga platiti 25 centi kako bi ga gledali je sasvim prihvatljivo. Na kraju sezone, Čemberlen izlazi sa 250.000\$ samo od skupa 25 centi koje su ljudi plaćali preko normalne cene karte. Da li je ovo nepravdano? Naime,

svi smo se složili da damo određenu svotu novca kako bismo gledali Viltu Čemberlenu bez ikakve zavere ili prevare. Nozik zapravo pojačava tvrdnju kada navodi da bi nepravda bila baš u tome da se vrši redistribucija novca koji je Vilt već zaradio konsenzusom među onima koji su mu ga dali.

Takođe, valjano je navesti skiciranu (i skraćenu) verziju ovog argumenta koju nudi Fabijan Vent (Wendt, 2011) radi preciznije logičke analize:

P1. Društvo je pravedno AKKO distribucija dobara unutar društva ima određenu egalitarističku distributivnu strukturu D1 (princip jednakosti).

P2. Kada ljudi svojevolumno vrše raspodelu sopstvene svojine unutar društva D1, D1 postaje drugčija distributivna struktura.

P3. Nije nepravdano da ljudi međusobno vrše raspodelu dobara (princip slobode).

P4. Koja god distributivna struktura usledi nakon raspodele unutar prve, pravedne distributivne strukture D1, takođe je pravedna.

C1. Ukoliko ljudi iz distributivne strukture D1 svojevolumno prenesu svoju imovinu Viltu Čemberlenu, onda se distributivna struktura D1 pretvorila u distributivnu strukturu D2 (iz P2).

C2. Ukoliko ljudi kreću transfer novca Viltu Čemberlenu iz pravedne distributivne strukture D1, onda će distributivna struktura D2 takođe biti pravedna (iz P3, P4).

C3. D2 je pravedna (iz C1, C2).

C4. D1 nije pravedna (Iz P1, C1).

C5. P1 je neistinita (redukcija).

Da li je Rolsova distribucija šablonska?

Da li princip razlike ispunjava Nozиков kriterij *šablonskog* principa pravde? Ovo je pitanje koje će biti razmatrano u ovom poglavlju. Osloniću se na Kaufmanov ubedljiv prikaz koji dokazuje da je Nozik zapravo pogrešno protumačio Rolsa. Uzmimo ponovo u obzir princip razlike i čemu on služi (Kaufman, 2004). Da li relacija između nedostatka i prava na kompenzaciju vuku sa sobom *šablonizovanje*? Kaufman kreće sa tim da Rolsova koncepcija principa razlike ne podrazumeva da se distribucija dobra može, kao što je napomenuto ranije, ticati nečije sposobnosti, talenta, upravo suprotno. Kada Nozik navodi da *šablonska* raspodela zapoveda podelu dobara prema određenom prirodnom svojstvu, on greši kada Rolsovu tezu ubraja u takve. Štaviše, Rols se zalaže da njegova teorija zapravo umanjuje uticaj prirodne dimenzije na raspodelu dobara (vratimo se na Rolsov veo neznanja. Unutar tog hipotetičkog stanja stranke koje kreiraju samu proceduru raspodele su već eliminisale tu prirodnu dimenziju preraspodele). Zaključuje se da ljudi koji su na najnižem položaju nisu tu zbog određenog prirodnog svojstva kao što Nozik tvrdi da jesu. Dalje, princip razlike ne definiše specifičnu distribuciju dobara, on nije alokativan. Ovde je bitno napomenuti da Rols svoju teoriju smatra teorijom *čiste proceduralne pravde*. Šta to zapravo znači? Rols deli tri vrste proceduralnih pravdi – čistu, savršenu

i nesavršenu (Rawls, 1999). Savršena proceduralna pravda podrazumeva da postoji nezavisni kriterij koji prepisuje pošten ili pravedan rezultat procedure. Nesavršena proceduralna pravda je slična savršenoj u tome što ona takođe ima kriterij koji je nezavisan od procedure; međutim, za razliku od savršene, ona ne garantuje pravedni ili fer rezultat. Na kraju, čista proceduralna pravda podrazumeva situacije u kojoj ne postoji nikakav kriterijum koji garantuje fer ili pravedni rezultat osim same procedure. Rols ovo objašnjava na primeru klađenja. Ukoliko više osoba učestvuje u klađenju, distribucija novca nakon pravedne opklade će biti pravedna. Dakle, kada Nozik kritikuje Rolsa da njegova teorija podrazumeva kriterijum o tome ko će dobiti dobra, on zanemaruje činjenicu da to Rolsova teorija ne pretenduje, uzimajući u obzir da Rols zastupa čistu proceduralnu pravdu, a ne alokativnu pravdu koja već ima određen deo i određenu ciljnu grupu (Kaufman, 2004). Takođe, Kaufman navodi da Nozik zanemaruje još jednu činjenicu. Rolsova teorija u sebe uključuje i pitanje „šta su individue učinile“ kako bi generisala ovlašćenja za dobra. Time Rolsova teorija takođe dobija istorijsku konotaciju koju je Nozik potencirao. Štaviše, uzevši to u obzir, Rols daje širu dimenziju svojoj teoriji no Nozik. Nozik govori o kršenju prava ljudi preraspodelom, međutim, ostao je dužan odgovor na pitanje – koja prava? Sigurno Nozik ne može odrediti prava ljudi samo putem istorije i tradicije, već mu je potrebno ono što Rols radi, a što sam napomenuo. Potreban mu je odgovor na pitanje „Šta bi individue učinile?“ Tek onda kada se utvrdi šta je pravedno možemo govoriti o pravima. Time zaključujemo da Rolsova teorija nije *šablonska* u smislu u kakvom je Nozik smatra.

Zbog čega je primer Vilt Čemberlena ubedljiv? Argument kao *intuitivna pumpa*

2011. godine Metkalf objavljuje članak koji je imao jak odjek na internetu, pogotovo među pristalicama libertarijanizma. Naime, članak pod imenom *The Liberty Scam* (Metkalf, 2011) vuče sa sobom jak stav koji se može prevesti na sledeći način – otac libertarijanizma je odustao od njega, zašto niste i vi? Sam taj stav izazvao gnev mnogih libertarijanaca, ili pak ljubitelja filozofije Roberta Nozika koji su nazivali taj članak „lenjim i neiskrenim“ (Cowen, 2011), „neprovokantnim i neinteligentnim“ (Salam, 2011). Međutim, ono što je izuzetno zanimljivo jeste njegovo tumačenje Vilt Čemberlen argumenta. Naime, Metkalf postavlja pitanje – zbog čega igrač košarke, a ne neki preduzetnik, direktor, vlasnik industrije... Zbog čega su u argumentu Vilt Čemberlen i oni koji ga plaćaju? Na početku, Metkalf ima jako validnu poentu. Nozik, naime, ne govori o plaćanju da se vidi određeni tim, već sam Vilt Čemberlen. Čak i dan-danas kada idemo da posmatramo utakmice, retko ko od nas plaća da gleda Ronalda ili Mesija, već Real Madrid ili Barcelonu. Dalje, Metkalf navodi sledeće, da ovaj primer sadrži nešto što je sakriveno; naime, on nudi jednu vrstu scenarija u kome beli posmatrači plaćaju afričko-američkog čoveka za performans; ukoliko to ne učinimo, očekujemo od jednog takvog čoveka da zabavlja belu publiku bez adekvatne kompenzacije. Kuznicki je u jednom od svojih članaka

odgovorio da to ako proširimo na bilo koga, ne samo na Vilt Čemberlena, dobijamo isti slučaj (Kuznicki, 2011).

Međutim, to i jeste Metkalfova poenta – ako je isti slučaj ukoliko stavimo bilo kog, zašto nije stavljen bilo koji X, već Vilt Čemberlen? Zbog čega ne igrači kao što su Pit Maravič, Kevin Mekhejl ili drugi igrači koji nisu Afroamerikanci? Pa, čak i kada bi bio uzet pojedinac, opet bi primer bio neadekvatan. Kao što je i malopre napomenuto, kada idemo na neku (u ovom slučaju, kako ne bi bilo odstupanja od Nozikovog primera) sportsku manifestaciju, mi ne plaćamo samim igračima, već klubu za koji taj igrač igra. No, Noziku to ne bi bilo pogodno uzevši u obzir da je sam argument dosta slab, te je primer onaj koji ovaj argument čini dosta ubedljivijim no što on sam jeste. Ukoliko se prihvati ovo što je do sada rečeno, može se bez problema Nozikov argument okarakterisati kao *intuitivna pumpa*, pojam koji Danijel Denet koristi kako bi opisao zloupotrebu misaonog eksperimenta u kojem filozof koristi svoju intuiciju kao sam argument, te isključuje alternativne mogućnosti slušaocu. Denet ovaj pojam definiše na sledeći način – *Intuitivne pumpe su vešto dizajnirane da privuku pažnju čitaoca na "bitne" detalje i da odbiju čitaoca da zastane na one detalje koje je teško pratiti. Ne postoji ništa loše sa ovim principom. Doista, jedan od najviših ciljeva filozofije jeste pronalaženje načina da se pomogne ljudima da vide šumu, a ne samo drveće. Ali, intuitivne pumpe su često zloupotrebljene, često i namerno* (Denett, 2014). Zbog čega tvrdim da Nozikov argument spada u grupu argumenata koju ovaj pojam uključuje? Ukoliko se vratimo na sve ono što je iznešeno tokom ovog poglavlja; da Nozik koristi Vilt Čemberlena kako bi pogodio intuiciju čitalaca da je nepravdano oduzeti stečen novac Afroamerikancu koji ga je stekao mukotrpnim radom više no samim argumentom čije ću konsekvence analizirati u sledećem poglavlju, dolazimo do toga da je on zloupotrebio princip *intuitivne pumpe* kako bi bio dosta ubedljiviji no što zaista jeste. Štaviše, korak dalje uzima Barbara Frid koja tvrdi da je jedan od ključnih razloga zbog čega je Nozik toliko imao uspeha na polju političke filozofije upravo njegov stil pisanja (Fried, 2012). Nozik je izuzetno zanimljiv pisac, ukoliko ste pre njegove knjige čitali Rolsovu *Teoriju pravde*, videćete koliko je samo zabavniji no sam Rols. Takođe, ukoliko se setimo da je Rols uživao u velikom ugledu tokom 20. veka zbog njegove *Teorije pravde*, čitaoci koji su pronalazili odgovor upravo u Nozikovoj knjizi i to velikim delom zbog njegovog retoričkog umeća putem kojeg je ne toliko ubedljive argumente činio dosta ubedljivijim.

Naslede Nozikovog argumenta: Odjek u savremenoj političkoj teoriji

Na prvi pogled, kao što smo i videli, argument deluje jako ubedljivo, međutim, on ostaje samo na terenu intuitivne ubedljivosti. Ali to ga nije zaustavilo da napravi pravi odjek u savremenoj političkoj teoriji. Njegove konsekvence tvrde su egalitarnistički principi, kao i svaka vrsta *šablonskog* principa zapravo nepravedni. Naravno, ne očekuje se od egalitarista, kao ni od socijalista, liberala... da sede skrštenih ruku i

da prihvate argument ne davajući nikakve kritike istom. U ovom poglavlju ću nastojati da istaknem neke od najpoznatijih kritika konsekvenci Nozikovog Vilt Čemberlen argumenta kako bih pokazao zbog čega on, kada se ogoli od svoje ubedljivosti na terenu intuicije, ne može funkcionisati.

Prvi intuitivni protiv-argument egalitariste bi se formulisao na sledeći način – *Da li je ikada istinski postojao takav princip kao što Nozik definiše šablonski princip distribucije?* (Scanlon, 1976). Egalitariste zapravo ne zanima, kako tvrdi ovaj pogled, pogled koji se vezuje za one koji su u gorem položaju zbog transfera svojih dobara, već velika razlika u početnim resursima baziranim na socijalnim pozicijama u kojima se rađaju. Međutim, čini se da ovaj prigovor nije dovoljno jak kako bi se suprostavio Nozikovoj tezi; naime, Nozik ima ovo u vidu i navodi da, iako možda distributivni princip neće biti uvek fer, biće uvek pravedan. Osobe koje su rođene u nižem staležu imaju, po Noziku, lošu sreću koja rezultira prethodnim transakcijama njegovih predaka (Nozick, 1974).

Druga egalitaristička pozicija uzima *šablonske* principe u obzir i prepisuje im čisto instrumentalno značenje (Scanlon, 1976). Zastupnika *šablonskih* principa na ovaj način je fokusiran na neprihvatljivu razliku između bogatih i siromašnih u društvu (nešto kao moj raniji primer u ovom tekstu). Kada uvidimo da bogati raspolažu tolikim materijalnim sredstvima da imaju neprihvatljivu kontrolu nad poslovima, političkom scenom, proizvodnjom... U ovom slučaju, pravedne⁵ i prihvatljive institucije bi postale neprihvatljive. Složiću se sa Scanlonom da je ovo jaka teza ukoliko izuzmemo radikalne egalitariste koji se zalažu za "gušenje" nejednakosti i u institucijama baziranih na prihvatljivim nejednakostima. Čini se da ovde Nozik teže može izbeći prigovor kao u prvom slučaju, tako da bi bilo zanimljivo videti njegovu tezu protiv ovog argumenta.

Dalje, razmotriću par tačaka u kojima Koen, koji je okarakterisan kao filozof socijalizma, kritikuje Nozikov distributivni princip. Razmotriću najpre njegovu ilustraciju dece i milionera (Cohen, 1995) jer smatram da je pogodna za prelaz sa kritike druge egalitarističke pozicije. Naime, po Noziku, ne možemo odrediti porez bogatim ljudima koji od toga ne mogu imati koristi. Ukoliko iskoristimo porez kako bi bogatima uzeli određeni deo novca kako bi nahranili siromašnu decu, po Noziku bi ugrožavali osnovna prava bogatih. Međutim, Koen uviđa da je ovo jako kontraintuitivno. Kako mogu deca koja umiru od gladi narušavati osnovna prava bogataša?

Vratimo se na sam početak Koenovog dela u kome napada sam Vilt Čemberlen argument. Njegova teza je sledeća (Cohen, 1995): Hajdemo opet sagledati Nozikovu četvrtu premisu⁶ koja navodi da šta god proizađe iz pravednih situacija koje prati pravedni način je samo pravedno. Koenovo parafraziranje ove premise glasi – *šta god proizađe iz pravedne situacije kao rezultat potpuno dobrovoljnih transakcija kod svih agenata koji u njoj učestvuju jeste pravedno*. Ovo jeste, po Koenu, jača tvrdnja no za koju Nozik nudi objašnjenje. Umesto nje, Koen predlaže plauzibilniji princip – *šta god proizađe iz pravedne situacije kao rezultat potpuno dobrovoljnih*

⁵ Pretpostavimo da su do toga došle pravednim transakcijama kako bi se uklopile u Nozikovu šemu.

⁶ Podrazumevam Ventovu šemu.

transakcija kod svih agenata koji u njoj učestvuju i koji znaju da će rezultat nje biti i sam pravedan. Šta ovo sa sobom povlači? Prvenstveno, svi akteri transakcije ulaze u nju sa određenim razlogom koji se pre svega vezuje za njihovu sopstvenu dobit. Akteri te transakcije ne uzimaju u obzir i nisu svesni da će njihove transakcije proizvesti izvesne nejednakosti u distribuciji dobara, kao i nejednakosti u moći.

Zaključak

Dakle, da sumiramo sve što je rečeno do sada. Nozik koristi izuzetno primamljiv argument protiv Rolsove (kao i raznih egalitarističkih teorija) distributivne pravde koji je zasnovan na izuzetno intuitivnom primeru. Ukoliko se Nozиков argument preformuliše i kolokvijalno kaže, on bi uzeo sledeći oblik – da li zaista želite *šablonsku* distribuciju u kojoj bi jedan Afroamerikanac koji je stekao svoj novac tako što je zabavljao belu publiku ispaštao? Složićemo se, argument nas tera da intuitivno kažemo kategorički *ne*. Upravo ta zloupotreba svrstava Nozиков argument u one koji se služe *intuition pump* principom. Međutim, ukoliko pređemo preko toga, videćemo da je Nozikova kritika Rolsa promašena jer sam Rols želi da izbegne "etikete" koje mu Nozik pridodaje. Rolsova teorija nije niti alokativna, niti bazirana na određenoj prirodnoj dimenziji, niti krši prava na svojinu koja Nozik ne obrazlaže zbog čega su tu. I, na kraju, konsekvence Nozиковog argumenta su neodrživi kao što je prikazano u poslednjem poglavlju ovog rada. Da li birali egalitarističku, da li socijalističku ili liberalističku kritiku Nozиковog argumenta, dolazimo do već utvrđenog. Bez ubedljivosti intuitivnog primera, Nozиков argument sam postaje neubedljiv.

Korišćeni izvori

- Beri. (2007). *Uvod u modernu političku teoriju*. Beograd: Službeni glasnik.
- Cohen. (1995). *Self-ownership, freedom and equality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cowen. (2011). *It took me a while to realize this is not satire*. Preuzeto sa Marginal Revolution: <http://marginalrevolution.com/marginalrevolution/2011/06/it-took-me-a-while-to-realize-this-is-not-satire.html>
- Denett. (2014). *Intuition Pump and other tools for thinking*. Michigan: Brilliance Publishing, Inc.
- Dinić. (2017). *Ka dijaloškom perfekcionizmu: politička filozofija Stenlija Kavela*. Beograd: Filozofski fakultet Beograd.
- Fried. (2012). *Begging the Question with Style: Anarchy, State and Utopia at Thirty Years*. California: Stanford Law School.
- Kaufman. (2004). *The myth of the patterned principle: Rawls, Nozick and the entitlements*. Palgrave Macmillan Journals.
- Kuznicki. (2011). *Capitalist Acts between Consenting Adults*. Preuzeto sa Cato At Liberty: <https://www.cato.org/blog/capitalist-acts-between-consenting-adults>

- Kymlicka. (2002). *Contemporary political philosophy*. Oxford: Oxford university press.
- Locke. (1824). *Two treatises of government*. London: New Bridge Street.
- McCabe. (2012). *John Rawls & Justice*. Preuzeto sa https://philosophynow.org/issues/92/John_Rawls_and_Justice
- Metcalf. (2011). *The Liberty Scam*. Preuzeto sa Slate: http://www.slate.com/articles/arts/the_dilettante/2011/06/the_liberty_scam.html
- Nozick. (1974). *Anarchy State Utopia*. Oxford: Blackwell.
- Rawls. (1999). *Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Salam. (2011). *The Agenda*. Preuzeto sa National Review: <http://www.nationalreview.com/agenda/270081/julian-sanchezs-2001-interview-robert-nozick-reihan-salam>
- Scanlon. (1976). *Philosophy and public affairs vol. 6*. Princeton.
- Svift. (2008). *Politička filozofija*. Beograd: Clio.
- Wendt. (2011). *Nozick's Wilt Chamberlain Argument*. Preuzeto sa Fabianwendt: http://www.fabianwendt.com/uploads/5/0/1/4/50143983/wendt_nozick%27s_wilt_chamberlain_argument.pdf

RAWLS, NOZICK AND PATTERNED PRINCIPLE OF DISTRIBUTIVE JUSTICE: WILT CHAMBERLAIN ARGUMENT AS AN INTUITION PUMP

Abstract

When Nozick is referring to his political theory, he argues that it is not possible to write in that sphere without a reference to Rawls. It is exactly in that very system that Nozick is criticizing Rawls; however, that what is essential to this paper is the argument Nozick gives against the distributive justice principle offered by Rawls. Having said that, the main goal of this paper is to describe distributive justice views offered by both Nozick and Rawls, investigate the argument; more precisely, is the argument on point, what is it based upon, how is it accepted...? Moreover, it is quite interesting to see the way in which this argument corresponds with the today's views.

Key Words: patterned principle of justice, Nozick, Rawls, Wilt Chamberlain

Madelaine Grigorieva Angelova
Sofia University
Faculty of Philosophy

UDK 165.5.

THE MEANING OF TRUTH: ARGUMENTS AGAINST DEFLATIONARY THEORIES OF TRUTH

Abstract

In this paper, I argue against the adoption of the deflationary theory of truth. After the linguistic turn in philosophy, and especially after the semantic concept of Alfred Tarski, deflationism gains a lot of influence. The main claim of every deflationary theory can be presented as: “p is True” = “p”. In other words, according to deflationary theories truth is insignificant. The predicate “is true” is overrated and has “value-added” by epistemology. I propose a counterargument based on the premises adopted by deflationism. My main claim is that truth ascriptions have an informational value so long as the ascription changes the meaning of the sentence. Further to that, the ascription of truth goes beyond language. It usually entails at least an admission of actual state of affairs. Thus, the value of the predicate “is true” becomes par excellence obvious when one attempts to analyze statements that are supposed to denote facts. I conclude that the ascription of truth has both a linguistic and non-linguistically meaning.

Key words: deflationary theories, truth, meaning, truthmaker, cognitive value.

Throughout the last decades it seems to me that there is a trend in philosophy of language to neglect the epistemic value of truth by claiming that “is true” is a redundant predicate. On the other hand, truth has always meant a great deal in epistemology. As a philosopher, I have held a strong belief that one has to understand the meaning of language before applying it to their particular branch of research. Therefore, as a person who studies epistemology, I decided to explore if deflationary theories have merit and if the predicate “is true” is actually meaningless. This is a question of great importance, because if deflationists are right, the heretofore analyses of knowledge, and many of the debates surrounding it, would actually suffer from a huge flaw as they recognize “truth” as a significant condition for knowledge ascriptions.

After the linguistic turn in philosophy, and especially after the semantic conception of Alfred Tarski, deflationism gains a lot of influence. In the following paper, I will argue against the adoption of a deflationary theory of truth. First, I will present the broad view sustained by deflationists and the main claims held by most of (if not all) deflationary theories. Further, I am going to examine some significant arguments against deflationary theories, including the argument proposed by Alfred Tarski himself. My target is to analyze some of the key problems regarding the meaning of truth and to present different ways in which the inclusion of the

predicate “is true” can alter the meaning of a sentence. The main claim is that truth ascriptions have informational value so long as the ascription changes the meaning of the sentence. I also propose a counterargument based on the premises adopted by deflationism. Thus, I am trying to show that the meaning of truth goes beyond semantics and that the ascription of the predicate “is true” entails an admission of a particular fact or state of affairs. Finally, I reach a general conclusion based on all of the presented arguments, which holds that truth has an additional cognitive value expressed both in its linguistic and non-linguistic meaning.

What is a deflationary theory of truth?

One should acknowledge that there are many different kinds of deflationism. In this paper, I am only concerned with one particular premise, which can be ascribed to all of the above. The reason to choose precisely this approach is very simple. The system of knowledge presented by deflationary theories is consistent with the “the pyramid metaphor” referring to foundationalism as described by Ernest Sosa (Sosa 1980: 4–5). There is a proposition P namely, “To say that a statement “p” is true is the same as to assent to “p”” (Stoljar & Damnjanović 2010), which serves as a base that entails all other propositions constituting the theory. Thus, notwithstanding that the nodes or branches of each deflationary theory may vary, every deflationary theory starts with the recognition that P. If the base proves to be false, the whole pyramid is falls apart whatever its other constituents may be. It seems to me that the first task, which an argument against deflationism faces, is to unravel the content of P and to present its necessary implications. Further to that, I think that if a general argument against P proves to be valid, there is no need to argue against different variations of deflationism precisely because they are all based on a wrong premise¹.

Another way to state P is to adopt the claim that if “p is true” = “p”², then “is true” is a redundant predicate and all attempts for analysis of this predicate are simply meaningless. Based on this premise one necessarily implies that “truth” creates an inflation in language (Ivanov 2015: 105–106). Therefore, it seems that the laps of every theory of truth presented heretofore is to suggest that truth has a value added by philosophy. To analyze the meaning of truth appears to be a waste of time due to there is no such meaning.

Now, let’s see what other implications may be hiding behind the deflationary approach. If one denies truth its place in the world and suggests that to analyze truth is futile because “it simply is not there” (Kirkham 1998) it follows that truth has nothing to do with reality. Such a conclusion is explicitly presented in the works of Soames and Horwich, as Gupta notes (Gupta 2011: 11–12). However, the same conclusion

---

¹ However, I find many of the available critics against deflationism (See for example Gupta 2011, Ketland 1999, and Yablo 1985) highly productive and useful as a weapon against the trend of relativity and anti-objectiveness in contemporary philosophy.

² By following Tarski’s formulation of the T-schema (Tarski 1944)

is applicable to all other subspecies of the deflationary class, because it is entailed from P as a general premise. Another interesting implication regarding epistemology is that if one accepts P, then truth is not a necessary condition for knowledge. It is probably possible to argue this by using Popović's formula "S1 knows that p even though p is false" regarding knowledge of the past (Popović2015: 398 - 399). However, such an approach requires adopting the distinction between propositions that are true and those that are not, which does not apply for deflationary theories. Thus, deflationism has hard time when knowledge analysis is considered. Finally yet importantly, a sufficient condition to argue against the adoption of P would be simply to show that the predicate "is true" is not meaningless. In this paper, I am going to analyze how the implications of P stated above can be used against the adoption of P itself. I am going to address its linguistic and extra linguistic meaning separately in order to demonstrate that truth has a cognitive value. Both parts of my analysis will finally serve as key points to build the argument against P.

In the following paper, I will use the notions of *meaning* and *denotation* as follows:

- *The meaning of a sentence* refers to the proposition expressed by the sentence.
- *The meaning of a predicate* refers to the intension of the predicate.
- *The denotation of a sentence* refers to the state of affairs affirmed by the sentence.
- *The denotation of a predicate* refers to its extension – the general class of objects to which the predicate can be successfully ascribed.

The additional value of truth regarding semantics

Against the basic assumption P, held by any deflationary theory, there is a very simple and elegant counterargument. As pointed out, one can refute deflationism merely via denying its key premise by showing that a meaningful ascription of the predicate "is true" is possible. An efficient way to do this is to show how when included in sentence, the predicate "is true" can change the meaning of the sentence. Such an approach is plausible even if one treats "the truth" as an "incomplete symbol" by following Russell's theory³ (Russell 1905). Thus, even if truth is meaningless (which, I will later argue, is not the case) its addition to or elimination from sentences can change the meaning of the corresponding sentence. In suchlike cases, it would not be the same to claim that 'p is true' and to assent to "p".

Every deflationist faces three major challenges in their attempt to argue in favor of the basic premise P. First, it is highly problematic to construct a realist theory of meaning without the notion of truth (and by saying this I am obliged to return to Horwich's remark that truth has nothing to do with realism). Thus, the

³ That is even if the word "truth" does not have any meaning "in isolation" or "in itself" and one treats it akin to expressions like "the present king of France".

question ‘How would one describe reality without using the predicate “is true”?’ arises. The second challenge in front of deflationism is somewhat trivial, but still necessary to examine. When one claims that *truth is redundant* she or he already claims that *truth is*. Finally, deflationary theories are incompatible to universal statements. I want to address all these problems not only because they show that P is an erroneous premise, but because I am about to analyze how they would imply that any successful deflationary theory should be a form of antirealism applied to an ideal language without universal statements, where the theory’s metalanguage does not include the word “truth”. Even if such theory is conceivable, it should also be capable to demonstrate why it is better for the purposes of a discipline like philosophy i.e. how philosophy can take advantage of such a theory. I remain skeptical that any suchlike theory is applicable to philosophy. To illustrate this further I am going to address each problem mentioned above shortly.

The first problem arises from the obstacle that deflationary theories are incompatible with any theory of meaning, which includes truth conditions as a way to explicate meaning. Consequently, this means that deflationism is incompatible with realism. That is if one follows the widespread definition of realism introduced by Dummett (Dummett 1996: 55–57)⁴. Nevertheless deflationary theories claim to provide a realistic account where with assenting to “p” one assents to a fact. An example will probably serve well to demonstrate this conundrum. Let’s take the following statements and examine if they are alike in regard to the facts:

(S1) “The cat is in the room.”

(S2) “It is true that the cat is in the room.”

It is reasonable to suggest that the meaning of a sentence is bound to the conditions, which require its utterance (Dummett 2013 [1956]). If one adopts a realistic account, then they have to know that “S2” in order to claim that “S1” has a meaning. They can imply that “S1” represents a fact only based on “S2”. To elaborate on this, how would it be possible for one to explain reality without the notion of truth? Horwich suggests, regarding realism that “the definitions usually proposed are of completely the wrong sort” (Horwich 1990: 54). He proposes to treat the matter as “clash of opinions”, where to adopt a realistic stance would simply mean to deny that there is any tension between “the metaphysical autonomy of the world” and “its epistemological accessibility” (Horwich 1990: 55). Let’s assume that this definition is correct. Then it is quite possible to refute it with a simple argument from hallucination. If one is under the influence of specific substances and for them it is in every manner epistemologically accessible that (S1), the fact can still stand that there is no cat in the room. Moreover, if our epistemological accessibility dictates what reality is, we go back to square one where we need to explain how this is different from the antirealist formula suggested by Horwich in (2) “Deny that we have the capacity to know such (some – M.A.) facts” (Horwich 1990: 55). Furthermore, can we claim that a person under the influence of a certain substance actually has knowledge

⁴ According to Dummett’s definition of realism a statement is either true or false irrespectively of one’s ability to test it or verify it.

for (S1) if (S2) is not fulfilled? It turns out that it is beyond one's chicanery and casuistry to be able to explain reality without undependable facts and the concept of truth. If (S2) is what gives us the conditions to assent to (S1), then truth can add meaning to sentences.

Even if one suggests that the meaning of a sentence is bound to another type of conditions, which does not involve reality in any particular way, deflationism still has to deal with the second challenge⁵. When one ascribes any predicate to truth, they already claim that *truth is* and by doing this – adds meaning to the notion of truth. One does not bother to state that “Gurdubu” (for example) is meaningless, nor that philosophers waste their time by talking about “Gurdubu”. Moreover, when deflationists claim that ‘Truth is redundant’ is a statement which gives us some kind of information, they imply that the predicate ‘is true’ does not apply to an empty class of propositions or statements. One has to explain what is the role of the word ‘truth’ in a statement such as ‘Truth is redundant’ if they insist to fight this argument. They can answer that the predicate ‘is true’ simply refers to the misguided attempts in philosophy to find a difference between ‘p is true’ and ‘p’. Then, another adversity is thrown in their face – one can argue that minimalism and every other form of deflationism are incompatible with referentialism. As it was already stated, the facts themselves present one of the biggest problems before “the deflationary camp” (Blackburn 2001: 17). Further to that, if to say that ‘p is true’ is the same as to assent to ‘p’ a deflationist must explain how it is possible for a group of people to assent to a false statement – conspiracy theories for example⁶. However, I would like to leave this particular question for a later discussion.

When the value of truth regarding semantics is concerned, the argument against deflationism proposed by Tarski himself can come in very handy. His argument is aimed directly against eliminativism, but it is also applicable to any other form of the deflationary theory. Shortly put – they are all inapplicable to universal statements. Let's consider the following example:

(S3) “All consequences of true sentences are true” (Tarski 1944: 358 - 359).

The problem is that (S3) would be meaningless if we eliminate truth from it. In Tarski's theory the word “true” denotes the class of meaningful sentences. To be meaningful, a sentence is supposed to be able to participate in certain relations – to denote, to satisfy, or to define (Tarski 1944: 345). A reformulation of cases like (S3) in the deflationary theory does not permit the sentence to participate in such relations, because it's schema would be incomplete.

An attempt to deal with this problem is made by Arvid Båve who suggests that by prefixing a universal propositional quantifier to the (T) schema one obtains the (Q) formula: $(\forall p)(\langle p \rangle \text{ is true iff } p)$ (Båve 2013: 3297). Båve's account also provides an explanation regarding how one should treat the meaning of truth by using a theory of knowledge. According to him, the meaning of “true” simply requires “a theory about our

⁵ That is obvious from the fact that if a theory does not claim that the predicate “is true” creates an inflation in language it would not be able to assent to P and thus, it would not be a deflationary theory at all.

⁶ Many people still assent to the statement “The Earth is flat”, would such an act imply that the Earth is actually flat?

competence with ‘true’” (Båve 2013: 3304). Nevertheless, such competence once again requires knowledge to be defined without the notion of truth. It also suggests that “p” is a fact and so ‘<p> is true iff p’ does not go very far from the classic correspondence theory of truth. In other words, it seems to me that Båve’s account presents simply an attempt to avoid the inevitable viz. to admit that deflationism has a lot of flaws. Examples as (S1) and (S3) clearly show not only that truth can add meaning to sentences, but also that its elimination can lead to lack of meaning. Therefore, one can conclude that truth has an additional cognitive value regarding its linguistic meaning in semantics.

The non-linguistic meaning of truth

In ordinary language one can easily notice that there are many cases where one just assents to ‘p’ and this action can be reviewed as exactly the same like if she or he utters ‘p is true’. Hence, deflationism seems very luring and plausible. I do not claim that there is no such practice regarding the speakers of ordinary language because this is obviously a quite common phenomenon. What I am interested in is completely different. I ask if there is any difference between the hard facts, referred by ‘p’ and those which ‘p is true’ implies. It is important to examine if the statements ‘p’ and ‘p is true’ have the same truthmaker. I would also like to confront the concept of “factual defectiveness” proposed by Hartry Field (Field 2001).

Let us go back to the problem discussed above in (S1) regarding the facts. As it turns out, deflationary theories do not require that (S1) is a fact, because truth is irrelevant or redundant. However if (S1) is not a fact and its utterance depends on another criterion like “competence”, it would probably have the same meaning as the following statement:

(S4) Santa is in the room.

It seems easy to acknowledge that this would be highly problematic. Let’s suppose that Maya and Christopher are both experiencing the same hallucination and they are inclined to assent both to (S1) and (S4). Further, let’s imagine that there *is* actually a cat in the room. Thus, (S1) would represent an actual state of affairs. Nevertheless, Maya and Christopher are equally competent to assent to (S1) and (S4) in *t*. Therefore, (S4) has to suggest that Santa *is* in the room. The argument from factual defectiveness would not be applicable to such an example because neither (S1) nor (S4) satisfies Field’s conditions for a factually defective statement⁷ (Field 2001: vi). Nevertheless, (S4) *is* factually defective, because it simply *is not true*. Thus, the cognitive value of truth goes beyond language for it suggests an admission of actual state of affairs.

An argument from imaginary objects can also do well on other occasions. To demonstrate this let us take Frege’s example⁸:

⁷ Neither (S1) nor (S4) constitutes as an evaluative statement. The inclination of Maya and Christopher to assent both to (S1) and (S4) is not due to the vagueness or indeterminacy of neither statement. Yet “there is no domain of facts” to which (S4) corresponds (Field 2001: vi).

⁸ Frege himself is considered a proponent of the deflationary theory.

(S5) “Odysseus was set ashore at Ithaca while sound asleep.” (Frege 2003: 36)

If the predicate ‘is true’ is added to (S5) it would look like this:

(S6) “It is true that Odysseus was set ashore at Ithaca while sound asleep.”

According to deflationism if one assents to (S5) this suggests that they would also assent to (S6). Nevertheless, the utterance of (S6) would suppose that there is an actual state of affairs referred by the statement. Thus, by assenting to (S6) one is committed to declare a false sentence true. Moreover, if (S5) is the same as (S6) and (S5) is true while (S6) is false, this leads to a contradiction due to the fact that those two statements have different truthmakers. While (S5) requires an imaginary object and its description as a truthmaker, (S6) requires that there is an actual object namely “Odysseus” who was set ashore at Ithaca. Therefore, *the addition of the predicate ‘is true’ can render a sentence false by changing the supposed truthmaker*. One can argue that (S6) would not be the same sentence since it has a different truthmaker. This is exactly my point – ‘truth’ is not just a word that we use to declare a sentence meaningful; ‘truth’ is also a word that we use to say that a sentence denotes. Sentences, which do not denote could not be true.

Finally, I would like to rest my case by examining a case where a group of people assent to a statement and see if there would be any difference if the same group of people pronounce the same statement true. A very nice way to test the endurance of the deflationary claim is to challenge it via an example of jurisprudence. Let us take the following statement:

(S7) ‘The defendant is not guilty’.

When a jury concludes that, a particular defendant is not guilty, each of its members assents to (S7). Is this the same as to claim that:

(S8) ‘It is true that the defendant is not guilty’?

It seems to me that this is not the case. The jurors may assent to (S7) simply because the prosecution has failed to prove its case beyond a reasonable doubt. In fact, even if some of the jurors may hold a strong belief that (S7) is false, they can still assent to it, because they find the evidence in the particular case insufficient. The jury can also assent to (S7) even when each member knows for a fact that (S7) is false—a phenomenon called ‘jury nullification’⁹. Neither of these examples suggests that (S7) has the same extra-linguistic meaning as (S8) regarding its truthmaker since in order for (S8) to be true, the defendant has to be innocent, i.e. she or he must not have committed the crime in question. At any rate, the utterance of (S7) provides completely different information than (S8) and so it is clear that truth has an additional cognitive value regarding the facts stated by a sentence.

I would like to make the following general conclusions:

1. Truth can clearly add meaning to sentences (like in (S1));
2. The elimination of the predicate ‘is true’ can render a sentence meaningless (like in (S3));
3. The addition of the predicate ‘is true’ changes the meaning of the sentence by requiring that the sentence denotes (like in (S4) or (S6));

⁹ There are many examples of such a phenomenon where the jury decision is entirely based on emotional bias (See Horowitz 2006).

4. A statement of the form 'p' may refer to a different state of affairs than a statement of the form 'p is true' (like in (S7) and (S8));
5. From 1,2,3, and 4 follows that truth has an additional cognitive value;
6. From 5 follows that all deflationary theories are simply wrong.

There is no point in fighting against the truth. If truth was actually redundant, we could just accept all propositions constituting the system of deflationism and assent to them. The strongest evidence against the claim that truth is meaningless can be found in the constant attempts of the deflationary camp to avoid it and still each member of the camp mentions truth in every single paper theywrite. One can even say that deflationism is all about the concept of truth.

Bibliography

- Ivanov, D.G. (2015) *Teorija za istinata*. Sofia: St. Kliment Ohridski University press.
- Frege, G. (2003) Varhu smisala I znachenieto. In: Polimenov, T., Latinov, E., Beshkova, A., Mollov, B. (Eds.) *Filosofiya na logikata: Ranna analitichna filosofiya* (30-52). Sofia: Iztok-Zapad
- Båve, A. (2013) Formulating deflationism, *Synthese*, 190 (15), 3287-3305
- Blackburn, S. (2001) *Pragmatism, minimalism and the space of reasons*. Retrieved January 20, 2018 from <http://www.nyu.edu/gsas/dept/philo/courses/content/papers/blackburn.pdf>
- Dummett, M.A. (1959) Truth, *Proceedings of the Aristotelian society*, 59 (1), 141-162
- Dummett, M.A. (1996) *The seas of language*. Oxford: Clarendon Press
- Field, H. H. (2001) *Truth and the absence of fact*. Oxford: Clarendon Press
- Horowitz, I.A., Kerr, N.L., Park, E.S. & Gockel, C. (2006) Chaos in the courtroom reconsidered: emotional bias and juror nullification, *Law and human behavior*, 30 (2), 163-181
- Horwich, P.G. (1995) Meaning, use and truth, *Mind*, 104 (414), 355-368
- Horwich, P.G. (1998) *Truth. Second edition*. Oxford: Clarendon Press
- Gupta, A.K. (2011) *Truth, meaning, experience*. Oxford: Oxford University Press
- Ketland, J. (1999) Deflationism and Tarski's paradise, *Mind*, 108 (429), 69-94
- Popović, N. (2015) Why truth is not a necessary condition for knowledge, *The philosophical forum*, 46 (4), 397-401
- Russell, B. A. (1905) On denoting, *Mind. New series*, 14 (56), 479-493
- Sosa, E. (1980) The raft and the pyramid: Coherence versus foundations in the theory of knowledge, *Midwest Studies in Philosophy*, 5 (1), 3-26
- Stoljar, D., Damnjanović N. (2010) The Deflationary theory of truth. In: Zalta, E.N. (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2010 Edition), Retrieved February 17, 2018 from <https://plato.stanford.edu/entries/truth-deflationary/>
- Tarski, A. (1944) The semantic conception of truth and the foundation of semantics, *Philosophy and Phenomenological research*, 4 (3), 341-376
- Yablo, S. (1985) Truth and reflection, *Journal of philosophical logic*, 14 (3), 297-349.

ЗНАЧЕНИЕТО НА ИСТИНАТА. АРГУМЕНТИ СРЕЩУ ДЕФЛАЦИОННАТА ТЕОРИЯ ЗА ИСТИНАТА

Абстракт

Настоящият текст предлага аргументи срещу валидността на дефлационните теории за истината. След лингвистичния обрат, и особено след семантичната концепция на Алфред Тарски, дефлационизмът става все по-влиятелна позиция. Основната теза на всяка дефлационна теория може да бъде представена така: „ p “ е истина = „ p “. Според този тип теории истината е ирелевантна, а самото приписване на предиката „е истина“ разчита на „добавена стойност“ от епистемологията. Предлагам контрааргумент, който се базира на самите предпоставки на дефлационизма. Основната ми теза е, че предикатът „е истина“ има информативна стойност, доколкото приписването му променя смисъла на изречението, в което той участва. Допълнително, приписването на истинност има извънезиковка стойност. То предполага признаване на независимо от съзнанието състояние на нещата.

Ключови думи: дефлационна теория, истина, значение, референт, когнитивна стойност.

Алекса Поповић¹
 Филозофски факултет
 Универзитет у Нишу

УДК: 94(497.11):050“17“

ТЕМА СРПСКИХ ПРИВИЛЕГИЈА У ДОМАЋОЈ ПЕРИОДИЦИ

Апстракт

Српске привилегије у Хабзбуршкој монархији представљају темељ за проучавање српске историје XVIII века на подручју које је обухватало царство Хабзбурга. Стога, овај рад има за циљ да представи најзначајније резултате истраживања теме српских привилегија у домаћој историографији, почетно са годином објављивања критичког издања привилегија, 1954, закључно са 2017. годином. Обимна литература је условила да се на овом месту пажња задржи на периодичним публикацијама, тј. репрезентативним часописима и осталим серијским издањима домаћих универзитета, факултета и научноистраживачких установа, чиме се чини бар скромни корак ка олакшавању даљњег истраживања и кретања кроз литературу. Поред аналитичких чланака и расправа, у раду је указано и на важнија критичка издања извора (у периодици) везаних за ову тему, као и на релевантну монографску и синтетичку литературу.

Кључне речи: Српске привилегије, Хабзбуршка монархија, Карловачка митрополија (XVIII век), историографија, периодика.

Истраживање историје Срба у Хабзбуршкој монархији условљено је сложеним управно-административним системом монархије, што даје могућност отварања и великог броја истраживачких тема.² Стога је и литература о историји српског народа у Хабзбуршкој монархији је обимна, методолошки и структурно разноврсна. Како због бројности литературе, тако и због природе оваквог рада, овде није могуће изнети преглед читаве историографије која се на овај или онај начин бавила привилегијама српског народа под хабзбуршком влашћу³. На овом месту ће бити дат преглед значајнијих радова новије домаће

¹ Ментор: др Милош Ђорђевић, доцент.

² Срби су на подручју Хабзбуршке монархије живели у више територијално-управних целина: у Војној Граници, Угарској, Хрватској, Славонији, Ердељу, Краљевству Србији, Темишварском Банату, на коморским и племићким имањима, у самоуправним дистриктима, градовима, општинама и трговиштима. О уређењу Хабзбуршке монархије и успостави апсолутистичке власти у њој погледати: Џ. Ingraо, *Habsburška monarhija 1618–1815*, Beograd 2015.

³ Српској историографији предстоји задатак да синтетички прикаже историју Срба под туђинском влашћу, са новом концепцијом места и улоге српског народа у историји царстава која су над њиме владала и места и улоге те епохе у историји српског народа. Корак је већ учињен монографијом Д. Микавица и др., *Срби у Хабзбуршкој монархији, I, Од Мохачке битке до Благовештењског*

периодике који се тичу привилегија и њихове одбране, тј. положаја српског народа под хабзбуршком влашћу током периода 1690–1792. године, насталих између 1954. и 2017. године, уз поглед и на релевантну монографску литературу.

На почетку можемо приметити да већина дела која истражују положај српског народа у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку, као предмет конкретног интересовања нема српске привилегије. Међутим, како је историја Срба под хабзбуршком влашћу у XVIII веку историја одбране привилегија, готово сви радови о српском XVIII веку се посредно дотичу и теме привилегија или њихове одбране. Целокупан живот српског народа у царству Хабзбурга је нераскидиво повезан са привилегијама које му је хабзбуршки двор издао од 1690. до 1695. године и сваки покушај научног приказивања историје Срба у XVIII веку, мора узети у обзир чињеницу постојања привилегијалног статуса и борбе за његово очување. Истраживања привилегија у правноисторијском смислу нису честа као истраживања положаја српске цркве, привреде или школства Срба у Хабзбуршкој монархији.

Значај ових дела, првенствено се односи на одбрану српских привилегија током XVIII века, док о природи, суштини ових аката има јако мало речи. О правноисторијској страни привилегија, највише је речено код Стевана Симеоновића Чокића у зборнику *Војводина II* из 1939. године, поново објављеног у репринт издању новосадске *Издавачке куће Прометеј* 2008. године (Симеоновић Чокић, 2008,² 48–85). Ова расправа до данас није превазиђена као правно схватање и тумачење српских привилегија. Симеоновић Чокић је сагледао суштину привилегија као правних аката и дао правничко објашњење појединих важних њихових делова, уз коришћење бројних извора и литературе. *Српске привилегије* су због тог тумачења обавезна литература за разумевање привилегијалног доба српског народа. Код старијих аутора је и у делима историографског карактера често цитирање, па и потпуно преношење текста изворне архивске грађе, у неким случајевима уништене или пропале током времена. Због тога су нам, на пример, Грујићева (Грујић, 2013,² Исти, 2008,² 376–432), Грбићева (Грбић, 1891–1893) или Ивићева (Ивић, 1926) дела од изузетног значаја, те су често навођена код српских историчара.

Од краћих историографских форми (расправа, чланака, прилога...), требало би као најзначајније издвојити *Од Сеобе до Сабора* у Крушедолу Јована Радонића (Радонић 2008,² 1–48), *О пореклу и значењу Инвитаторије* Мите Костића (Костић, 1951, 144–156), *Срби у XVIII веку* Владана Гавриловића (Гавриловић, Нинковић, 2014, 69–82), *Програми патријарха Арсенија Јовановића и О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за територијалну аутономију* Славка Гавриловића (Гавриловић, С., 1991, 7–24; Исти, 1992, 39–48). Поред тога, треба указати и на истраживања из области османистике (Катић, С., 2008, 73–78; Катић, Т., 2009, 209–229; Крстић, 2014, 55–86; Фотић, 2005, 225–257), као значајне за схватање историјског контекста напуштања проосманске политике и прихватања коначног отпора Османлијама, што је постало и окосница српске

сабора (1526–1861), Нови Сад 2016.

националне мисли током читавог каснијег времена. Није на одмет скренути пажњу на то да су прописи који су важили у Османском царству суштински утицали на обликовање садржаја привилегија.

Изузев мањег броја радова посвећених Темишварском сабору 1790. године, у којима је обрађена политичка делатност Саве Текелије, став племства о политичком положају српског народа није озбиљније обрађиван. У науци је прихваћен став да је гроф Текелија имао специфичан однос према привилегијама као политичким актима, јер је истовремено иступао и као један од највиђенијих представника српског народа и као племић круне св. Стефана. Наиме, он се залагао за то да се српске привилегије инартикулишу у угарско земаљско законодавство, а да се на подручју *Србије*, тј. јужно од Саве и Дунава, кад буде било ослобођено, на темељу привилегија уреди аутономна српска област под врховним хабзбуршким суверенитетом (Гавриловић, В., 2011, 37–48; Кркљуш, 2010.б, 7–23).

Уочава се више ужих тематских кругова у које се може сврстати историјска литература о српском народу током XVIII века. Најпре, овде спадају прилози који обрађују политички живот Срба у Хабзбуршкој монархији, на који су, поред привилегија, чини се чешће утицали земаљски прописи, тј. краљевски и жупанијски угарски закони, привилегије дистриката, граничарски регуламенти, повеље градова и тргова, царски патенти, рескрипти и бројна друга акта (Форишковић, 1980, 7–16). Положај српског народа у државном систему је уско повезан и са унутрашњим животом српске народно-црквене аутономије, оличене у Карловачкој митрополији, преко које је био видљив дворској администрацији. Међтим, статуту слободних градова и прописи за границе су предвиђали непосредну власт владара, у чије име слободни градови спроводе власт на својој територији. На тај начин је долазило до тога да централна власт има непосредан уплив у српске народне послове, заобилазећи Карловачку митрополију, без обзира на чињеницу да је она била јавноправна институција Монархије задужена за организацију живота „илирско-расцијанске нације грчкога обреда“ (Гавриловић, С., 1973, 119–123; Исти, 2006, 22–24).

Разлози цара Леополда I да српском патријарху и народу најпре упути позивно писмо којим обећава, а потом и званично изда привилегије, свакако су прагматични и тичу се значаја српских одреда у хабзбуршкој војсци у ширењу на османске територије. Српске тежње за обновом сопствене државе, Леополд није уважио, чак их је успешно сузбио. У корпус привилегија се, по класификацији Мите Костића и Јована Радонића, сврстава пет аката: Инвитуторија, три привилегије (1690, 1691, 1695) и подврда Друге привилегије на Угарској дворској канцеларији (Радонић, Костић, 1954, 2, Симеоновић Чокић, 2008,² 50). Првобитни текст привилегије је био важећи само за балканске територије, док је на интервенцију Исаије (Ђаковића) проширен и на Угарску и Хрватску, односно све оне земље где Срби живе. Ова одредба се односи првенствено на народ, а у другом плану су прецизиране територије под хабзбуршком влашћу на којима он живи (Гавриловић, С., 2006, 10; Радонић, Костић, 1954, 21, 92). Међу савременицима, као и у историографији, присутно је питање да ли привилегије

важе за све, или само за Србе досељене током Велике сеобе 1690. године (Швицер, 1998, 21–22, 25, 31, 39).

Привилегијом од 21. августа 1691. српски првојерарх је признат за духовног и народног поглавара, са слободом унутрашње управе. Једини виши ниво власти био је цар (Веселиновић, 1976, 37). То је, међутим, ограничено већ трећом привилегијом, 5. марта 1695, када је Леополд I у одговору на молбу патријарха Арсенија III потврдио владике српске цркве у Хабзбуршкој монархији, чиме је ограничено право хиротоније, што се одржало до краја Хабзбуршке монархије. Овде треба скренути пажњу да су привилегије добијене по узору на положај Пећке патријаршије, у којој је, такође, султан потврђивао владике (Мирковић, 1965, 90–95). Домаћа историографија се није, осим у основним цртама, бавила питањем повезаности статуса српског народа и цркве у Османском Царству и Хабзбуршкој монархији.

Привилегије су морале бити потврђене сваком сменом на престолу, што су цареви невољно радили, јер је званична политика Монархије била да заступа интересе Римокатоличке цркве, супротне одржању привилегија (Гавриловић, В., 2013, 932–934). Зато је са сваком потврдом привилегија (1706, 1713, 1744) долазило до њиховог сужавања убацивањем ограничавајућих клаузула у текст, што је произилазило из чињенице да су привилегије биле персонална и привремена (провизорна) царска акта. Последња потврда привилегија из 1743. праћена је и издањем привилегија на латинском 1743 (у државном издању) и на рускословенском језику 1744 (у издању Христифора Жефаровића). Будућа истраживања би требало усмерити, између осталог, и на поређење текста ова два издања (Давидов, 1994, 60–64) Чести захтеви за инартикулацијом, односно признањем на Дијети нису наилазили на разумевање, јер је прихватање привилегија као законских чланака онаквих какве су биле, било супротно теорији о угарском државном праву (Кркљуш, 2010а, 14–16). Најчешће је било ограничење да се привилегије могу поштовати само ако не задиру у права других.

По феудалном праву, архиепископ је и властелин, те је Арсеније III настојао да обезбеди свој земљишни посед. Најпре је добио замак Сирач, потом Сечуј и пустаре око њега, да би се, на крају митрополитски посед успоставио на подручју Даља, Белог Брда и тзв. Митрополијског рита. Са митрополијског имања су покривани црквени трошкови, трошкови сремске епархије, на чијем је челу био српски архиепископ и школски трошкови, с обзиром на то да су архиепископи српске цркве у Хабзбуршкој монархији тежили да развију школство и издавачку делатност, у чему су упорно и учинковито спречавани са двора (Гавриловић, С., 1997, 51–56; Кркљуш, 2010б, 9–13).

Целокупан унутрашњи живот Карловачке митрополије и народа на чијем је челу био је посвећен спречавању уније⁴ и очувању привилегијалног статуса,

⁴ Спречавање уније је било крупно питање од самог припајања територија освојених од Османског Царства Хабзбуршкој монархији. Савети, препоруке или притисци да Срби пређу на Унију стизале су и до патријарха Арсенија III лично. Он се, међутим, у обраћању властима позивао на гарантовану верску слободу, коју је српски народ стекао рагујући на хабзбуршкој страни и жртвом коју је поднео „за ослобођење и привођење свѣтломоу царю“. Уз то је тражио

са тежњом да се српске привилегије и званично признају на Дијети и да се обезбеди српска аутономна територија, на подручју Границе и јужне Угарске, додуше, не увек прецизно одређена (Гавриловић, С., 1991, 11–14). Уређење црквеног живота било је од највеће важности високом клиру и првојерарсима, узимајући у обзир статус српске цркве као етнархије, где је црквена администрација имала велики утицај на народну самоуправу.⁵ То је посебно долазило до изражаја приликом сазивања народно-црквених Сабора, јер су *депутирти* били бирани по епархијама, протопопијама и парохијама, без обзира на то који су сталеж заступали (Точанац, 2014, 135–138).⁶ На другој страни, световни представници су на Саборима учествовали у доношењу и црквених одлука, попут избора митрополита и владика, решавања школских питања, питања црквених финансија и сл. У том циљу, на Сабору 1726. донета је одлука о организовању посебне установе општенародних татора, који би се старали о митрополијским финансијама и чували привилегије и друга важна акта. У њихов састав су изабрана по тројица представника из сваког сталежа, са доживотним мандатом. Избор нових татора се вршио на Сабору, кад се укаже потреба (Точанац, 2007а, 7–10).

Привилегијално питање на хабзбуршким подручјима стеченим Пожаревачким миром 1718. године, веома је занимљиво и представља низ противуречности. На територији Краљевства Србије и Тамишког Баната, привилегије нису проширене, већ је њима двор управљао преко посебних патената, рескрипата и регуламената.⁷ Парадокс који је овде уочен је у томе што је угарско племство упорно одбијало да прихвати привилегије, тврдећи да оне важе за Србију, не и за Угарску, да би након 1718, управо угарско племство тражило инкорпорацију новоосвојених области у састав угарске краљевине, одлучно се противећи проширењу привилегија (Гавриловић, Нинковић, 2014, 73–75; Точанац, 2007с, 173–185; Микавица, 2010, 220–236, Швикер, 1998, 53, 59). Литература посвећена политичкој историји између Пожаревачког и Београдског мира (1718–1739)

слободу канонске визитације за свог викара и помоћ која му је потребна на путу. Поред изјаве лојалности двору и држави, оградно се да „на долнтвах вашнх свѣтнх застаѣмо“, тј. да не прихвата латинску догму и обред. А. Младеновић, *О писму патријарха Арсенија III загребачком бискупу Игњацију 1691*, Патријарх Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690. године. Зборник радова о тристагодишњици Велике сеобе Срба (ур. Њ. преос. еп. шумадијски Сава), Београд 1997, 61–65.

⁵ У промеморији упућеној Дворском ратном савету 1736. године стоји да Србима треба дати пуну верску аутономију, а поповима десетак, као и то да треба истражити и отклонити злоупотребе које се Србима чине. На овај начин, они би били чврсто везани за двор и представљали стабилан чинилац са којим држава може да рачуна, а у који не мора много да улаже. С. Гавриловић, *Промеморија из 1736. о Србима у аустријској царевини*, Зборник Матице српске за историју 69–70 (2004), 237, 239–241, 246.

⁶ Видети и: И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори од 1718. до 1735. године*, Београд 2008.

⁷ Патентима од 23. октобра 1718. и 16. новембра 1720. године, привилегије су проширене и на Краљевство Србију и Темишварски Банат. С. Симеоновић Чокић, *Српске привилегије*, Војводина II, Нови Сад 1940, 64.

најчешће обрађује теме управе у *Неоаквистици*, проблем уједињења српских митрополија, као и положај новоосвојених земаља у Хабзбуршкој држави.

На *Неоаквистици* су основане посебне земаљске администрације у Темишвару, Београду и Северину. Узак појас уз Саву који је припао Хабзбуршкој монархији, додељен је Осечкој генералкоманди, о чему у домаћој периодици нема озбиљнијег аналитичког рада. За разлику од Краљевства Србије, које је било организовано као крајина, са главном стратешком сврхом обезбеђења тока Дунава и даљег продора ка Османском Царству, са споредном економском улогом; Банат је био организован као житница царства, огледно добро Монархије, о чему говоре радови радови Милоша Ђорђевића (Ђорђевић, Васић, 2013, 269–274; Ђорђевић, Миљковић Бојанић, 2013, 343–354; Ђорђевић, 2014, 137–147), Исидоре Точанац (Точанац, 2007.с, 173–185; Иста, 2011, 243–254) Јелене Илић (Илић, Исаиловић, 2008, 81–95; Илић, 2015, 9–18) и Мирослава Свирчевића (Свирчевић, 2003, 183–196; Исти, 2011, 30–33). Корисну грађу објавио је Мирко Митровић, у којој се налазе подаци о етничким, верским и друштвеним односима становништва Краљевства Србије и улога и утицај органа врховне власти. (Митровић, 1988).

Како су биле организоване у посебне управне јединице, на подручју Краљевства Србије и Темишварског Баната је призната и посебна црквена управа, на челу са београдским и сервијским митрополитом Мојсијем (Петровићем) на челу. Такво стање није одговарало прописима из привилегија, којима је предвиђен један архиепископ који ће бити старешина српском духовном и световном сталежу (Радонић, Костић, 1954, 21–22, 77, 91–93), а ни тежњама српске јерархије и народа, што је јасно изнето на Сабору у Даљу 1718. године, где се народ одлучио за јединствену српску митрополију. До тог циља, који је на крају био остварен, прошло је дванаест година. На Сабору 1726. након смрти карловачког митрополита Вићентија (Поповића) изабран је Мојсије (Петровић). На двору је, међутим потврђен за карловачког митрополита, али и за администратора Београдске митрополије, која је његовим избором остала упражњена. Тек након Мојсијеве смрти, на сабору 1731, за митрополита београдско-карловачког је изабран Вићентије (Јовановић), али са потврдом која је важила само за његове јурисдикције (Точанац, 2007.б, 211–214).

Рат 1737–1739. је донео Хабзбуршкој монархији губитак територија јужно од Саве и Дунава. У исто време, на њену територију је прешао и српски патријарх Арсеније IV, који је прихватио старање Београдско-карловачком митрополијом након Вићентијеве смрти. Питање уједињене митрополије више није постављано иако су две епархије Београдске мирополције (вршачка и темишварска) остале у саставу Хабзбуршке монархије. Тек је на Сабору 1749. године комесар Христијан Хелфрајх тражио враћање броја епархија на седам, како стоји у Трећој привилегији, али је прихваћен одговор Сабора да је број епархија већи јер је и територија Монархије проширена у међувремену (Нинковић, 2012; 278) Убрзо потом, већ 19. августа 1751. године, митрополит Павле је послао Тужбу Марији Терезији где су побројани случајеви кршења Привилегија и дата образложења и цитати привилегија на која се Павле позивао

у одбрану положаја српског народа у Монархији. Мотив за веће ангажовање митрополита Павла на одбрани привилегија долазило је и из страха да ће рескрипти Карла VI за Краљевство Србију и Темишварски Банат бити проширени на читаву територију Карловачке митрополије. (Нинковић, 2013а, 911–913, Симеоновић Чокић, 2008,² 78–80).

Спровођење централизације државе од половине XVIII века погодило је и српску народно-црквену аутономију, која је убрзано ограничавана и, Илирским регуламентима од 1770. и 1777. године и Деклараторијом 1779. укинута и сведена на црквено-школску аутономију (Радонић, Костић, 1954, 97–125, 125–150). У школским питањима су, такође, све већу улогу имале државне институције, имајући у виду лаицизацију школства на трагу просветитељских идеја (Нинковић, 2011b, 1–5). Народноцрквени Сабор, најзначајнија институција српског народа у привилегијалном периоду је ограничен на избор митрополита, са забраном да расправља о политичким питањима. Дневни ред Сабора је морао да буде унапред утврђен и комесар упознат са њим. Без обзира на то, на сваком Сабору су састављане Жалбе и молбе (*Gravamina et postulata*), у облику представке двору (Точанац, 2014, 127–138).

По захтеву Сабора 1744, током 1745. је основана дикастерија која се бавила српским стварима – Илирска дворска комисија. Преко ње су управо и спроведене терезијанске реформе којима је сужен положај српског народа⁸. Од 1747. Комисија носи назив Илирска дворска депутација. Илирска дворска депутација је спровела низ школских и политичких реформи, које су се огледале у Регулацијама 1770. и 1777. године, чиме је прописан сваки део јавног живота српског народа, од броја епархија и свештеничких чинова, преко градње цркава и школа, до календара. Због жалби на Регулације, Илирска дворска депутација је укинута 1777, а донета је Деклараторија 1779, створена састављањем текстова двају регуламената, без систематизације чланова (Микавица, Гавриловић, 2013, 267–275).

Коришћење изворне грађе олакшано је трудом бројних научника, који су критички објавили поједине документе или читаве збирке архивских докумената, што по часописима, што као посебна, чак серијска издања⁹. Оно на шта треба указати пажњу, то је да су старија дела често заснована на архивским документима који су у међувремену, до данас (2017) објављени, чиме је омогућено поређење и провера, након чега се потврђује њихова веродостојност. Од објављених извора, треба истаћи изворе који се објављују у тематском часопису *Мешовита грађа*, посвећеном искључиво критичком издавању изворне

⁸ Треба имати на уму да у развијеном апсолутистичком систему, политичка аутономија може бити једино територијална, док је персонална аутономија, каква је српском народу дала привилегијама, само црквено-школска, што је регуламентима, деклараторијом и конзисторијалном системом и учињено (С. Симеоновић Чокић, нав. дело, 84–85).

⁹ Видети: *Извори о Србима у Угарској XVIII века*, I–V, (прир. С. Гавриловић, В. Крестић, И. Јакшић), Београд 1987–2005; *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, I–VI, (прир. С. Гавриловић, И. Јакшић, В. Крестић), Београд, 1987–2011; *Грађа за историју Београда од 1717. до 1739. године*, (прир. Д. Ј. Поповић, М. Богдановић), Београд 1958.

грађе; у интегралном делу или посебној рубрици *Зборника Матице српске за историју*, *Историјском часопису* и *Споменици Историјског архива Срем*, где се извори такође срећу у посебној рубрици или у саставу других одељака. Зарад поређења и извлачења могућих паралела, корисни су и османски извори (Миљковић, 1992, 43–77; Иста, 1998, 87–97; Шулетић, 2011, 97–105). Њихову вредност овде треба истаћи јер је управо на основу њиховог поређења са прописима хабзбуршких власти изведен закључак да је положај српског народа под османском влашћу био један од услова и узора за изградњу и граничарског и привилегијалног положаја српског народа у Хабзбуршкој монархији.¹⁰

Међу објављеном грађом истичу се писма и дипломе српске јерархије¹¹, из којих се сазнаје однос Карловачке митрополије (и потврђеног јереја лично) према двору. На основу објављених писама се може пратити борба за очување и потврду привилегија (Точанац, 2005, 26; Иста, 2010, 141, 143), као и организовање народне аутономије засноване на привилегијама (Гавриловић, С., 2005, 117–138; Точанац, 2011, 243–254). Старешине српске цркве и народа су тежиле очувању саборности, односно доношењу најважнијих одлука на саборима (Гавриловић, Нинковић, 2015, 95–96; Нинковић, 2012, 257–258). У опхођењу са централном влашћу, примећује се висока оданост, односно лојалност владарском двору и држави (Нинковић, 2011а, 122). Са друге стране, у циљу очувања привилегијалног статуса, митрополити карловачки нису презали од утицаја преко личних веза, па ни од мита (Точанац, 2005, 22, 27).

У писмима које су органи Карловачке митрополије слали земаљским властима, уочава се инсистирање на спровођењу аутономног положаја српског народа¹², те се тако пакрачки владика Нићифор (Стефановић), 2. септембра 1721, жалио коморском „*gospodinu provisoru*“ на кршење права кадуцитета, јер је имовина покојнице без наследника прешла на Комору, уместо, како је по привилегијама, на Митрополију. Такође су карактеристичне и жалбе на то да се од попова и у Граници и на коморским имањима узима контрибуција, које су привилегијама ослобођени (Гавриловић, С., 2007, 170, 175–176). Посебну пажњу заслужује то да се поменута писма односе на злоупотребе које чине органи подложни Двору.

¹⁰ Преглед издања привилегија, од првог познатог из 1732. до 1954. године, дат је у предговору Радоњићевог и Костићевог издања и код Динка Давидова. Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954, 9–18; Д. Давидов, *Српске привилегије царског дома хабзбуршког*, Нови Сад – Београд 1994, 65–75.

¹¹ Поред диплома се и у архијерејским посланицама наглашава божанско порекло власти и оданост двору. Н. Нинковић, *Потврдна диплома Јована Георгијевића за епископа вршачко-карансебешког и митрополита карловачког*, Споменица Историјског архива Срем 10 (2011), 113–128; Исти, *Пастирске посланице карловачких митрополита од 1749. до 1790. године као пример беседе код Срба*, Антика и савремени свет: научници, истраживачи и тумачи, (ур. К. Марицки Гађански), Београд 2013, 307.

¹² Швикер тврди да је аутономија српског народа неускладива са државно-историјским правом Угарске и да су српске привилегије препрека усклађивању односа Двора и угарског племства. Ј. Х. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Београд – Нови Сад 1998, 53.

Закључак који произлази из сагледавања литературе о привилегијалном добу упућује на то да су привилегије као акта обрађене у малом делу литературе, односно да су правноисторијска и политичкоисторијска тумачења привилегија у мањини у односу на истраживања црквене, културне, привредне или просветне историје српског народа у овом периоду, која се привилегија дотичу посредно, у оној мери у којој оне чине оквир за српску историју XVIII века, а да се, осим тога, новим веком уопште, тз. *Добом туђинске власти над српским народом* (Samardžić, 1974, 457–476), бави се релативно мали број историчара. Такође, иако је у науци познат и признат став да је XVII век означио прелаз српског народа из средњег у нови век у духовном, културном и друштвеном погледу (Самарџић, 1986, 179–190, Зиројевић, 1989, 124–126, Медаковић, 2001, 44–78), мало је радова који наглашавају ову везу.

Објављени извори

- Гавриловић, В., Нинковић, Н., (2015). Записник Синода Карловачке митрополије из 1760. године, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 36, 95–112.
- Гавриловић, С., (1973). Привилегија за Потиски диштрикт из 1751. године, *Зборник Матице српске за историју* 7, 119–123.
- Гавриловић, С., (2004). Промеморија из 1736. о Србима у аустријској царевини, *Зборник Матице српске за историју* 69–70, 335–348.
- Гавриловић, С., (2005). Десет списа из 1790–1791 о српском питању у Угарској, *Зборник Матице српске за историју* 71–72, 117–139.
- Гавриловић, С., (2007). Писма о Србима Славоније из прве половине XVIII века, *Зборник о Србима у Хрватској* 6, 167–185.
- Грађа за историју Београда од 1717. до 1739. године*, (прир. Д. Ј. Поповић, М. Богдановић), Београд: Историјски архив Београда, 1958.
- Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, I–VI, (прир. С. Гавриловић, И. Јакшић, В. Крестић), Београд: Српска академија наука и уметности, 1987–2011.
- Извори о Србима у Угарској XVIII века*, I–V, (прир. С. Гавриловић, В. Крестић, И. Јакшић), Београд: Српска академија наука и уметности, 1987–2005.
- Илић, Ј., Исаиловић, Н., (2008). Два надгробна натписа из Грабовице на Руднику из 1739. године, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 29, 81–95.
- Миљковић, Е., (1992). Опширни попис Смедеревског санцака из 1476. године, *Историјски часопис* 38, 43–77.
- Митровић, М., (1988), *Подаци о Србији у протоколима Дворског ратног савета у Бечу 1717–1739*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Младеновић, А., (1997). О писму патријарха Арсенија III загребачком бискупу Игњацију 1691, *Патријарх Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690. године. Зборник радова о тристагодишњици Велике сеобе Срба* (ур. Њ. преос. еп. шумадијски Сава), 61–65.
- Нинковић, Н., (2011). Потврдна диплома Јована Георгијевића за епископа вршачко-карансебешког и митрополита карловачког, *Споменица Историјског архива Срем* 10, 113–128.

- Радонић, Ј., Костић, М., (1954). *Српске привилегије од 1690. до 1792. године*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Точанац, И., (2005). Пет писама карловачког митрополита Вићентија Поповића из 1719. године, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 24, 19–30.
- Точанац, И., (2007). Општенародни тутори, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 28, 2–20.
- Точанац, И., (2010). Писма карловачког митрополита Мојсија Петровића из Беча (1719-1720), *Мешовита грађа (Miscellanea)* 31, 137–148.
- Точанац, И., (2011). Резолуција цара Карла VI из 1720. године, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 32, 243–254.
- Шулетих, Н., (2011). Брат патријарха Калиника I, *Зборник Матице српске за историју* 83, 97–105.

Литература

- Веселиновић, Р., (1976). Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI и XVII столећа, Симпозијум *Ослободилачки покрети југословенских дарода од XVI века до почетка Првог светског рата*, (ур. Д. Милић), Београд: Историјски институт, 34–56.
- Гавриловић, В., (2012). Делатност Саве Текелије на Темишварском сабору, *Државотворна идеја тројице српских великана: грофа Ђорђа Бранковића, Доситеја Обрадовића и Саве Текелије. Зборник радова са међународног скупа – Темишвар 11–12 новембра 2011*, (прир. С Бугарски, Љ. Степанов), 37–48.
- Гавриловић, В., (2013). Правно-политички положај Срба у Хабзбуршкој монархији од краја XVII до поткрај XVIII века, *Међународни интердисциплинарни симпозијум Сусрети култура* 6, књ. 2, (ур. И. Живановић Секеруш), 931–939.
- Гавриловић, В., Нинковић, Н., (2014). Срби у Хабзбуршкој монархији током XVIII века – између Бечког двора и угарских власти, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXIX, 69–82.
- Гавриловић, С., (1991). О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију (1690–1850), *Зборник Матице српске за историју* 43, 7–24.
- Гавриловић, С., (1992). Српски национални програм патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте из 1736/1737 године, *Зборник Матице српске за историју* 44, 39–48.
- Гавриловић, С., (1997). Настојања патријарха Арсенија III Чарнојевића око права на десетину и земљишни посед, *Сентандрејски зборник* 3, 51–56.
- Гавриловић, С., (2006). Исаија Ђаковић. Архимандрит гретешки, епископ јенопољски и митрополит крушедолски, *Зборник Матице српске за историју* 74, 22–24.
- Грбић, М., (1891-1893), *Карловачко владичанство. Прилог к историји Српске православне цркве*, Карловац: Штампарија Карла Хаунтфелда.
- Грујић, Р. М., (2013)² *Српске школе (1718–1739. г.). Прилог културној историји српскога народа*, Нови Сад – Београд: Матица српска.

- Грујић, Р. М., (2008)², *Духовни живот, Војводина II*, Нови Сад, 367–432.
- Давидов, Д., (1994). *Српске привилегије царског дома хабзбуршког*, Нови Сад – Београд: Галерија Матице српске.
- Борђевић, М., (2014). *Становништво „Краљевства Србије“: Демографска кретања, Зборник радова са научног скупа Српски народ на Балканском полуострву од VI до XX века (поводом јубилеја-90 година живота академика Владимира Стојанчевића)*, (ур. С. Недељковић), 137–147.
- Борђевић, М., Васић, А., (2013). *Патенти као законски акти хабзбуршких царева и њихов утицај у Краљевству Србији на примеру Привилеговане оријенталне компаније, Пешчаник 11*, 269–274;
- Борђевић, М., Миљковић Бојанић, Е., (2013). *Краљевство Србија у историографији, Хуманизација универзитета – тематски зборник радова* (ур. Б. Димитријевић), 343–354;
- Зиројевић, О., (1989), *У сусрет најтежим искушењима: XVII век*. У: Самарџић, Р., Ћирковић, С. М., Зиројевић, О., Тричковић, Р., Батаковић, Д., Ђуретић, В., Чавошки, К., Јевтић, А., *Косово и Метохија у српској историји*, Београд: Српска књижевна задруга, 115–127.
- Ивић, А., (1926), *Миграције Срба у Славонију током 16., 17. и 18. столећа*, Београд – Суботица: Српска краљевска академија, Суботичка градска штампарија.
- Илић, Ј., (2015). *Последице рата и куге у Панчевачком дистрикту (1737–1739)*, *Зборник Матице српске за историју* 92, 9–18.
- Катић, С., (2008). *Стварање мартолоских одреда у копаоничким рудницима Плана, Заплана и Беласица*, *Крушевачки зборник* 13, 73–78.
- Катић, Т., (2009). *Сироте кудељнице и баштиннице. Два типа хришћанских удовичких домаћинстава у Османском царству – на примеру Призренског санџака у 16. веку*, *Историјски часопис* 58, 209–229.
- Костић, М., (1951). *О постанку и значењу тзв. „Инвитуторије“ Леополда I балканским народима од 6. априла 1690*, *Историјски часопис* 2, 144–156.
- Кркљуш, Љ., (2010). *Аутономија Војводине до 1918. године – да ли је постојала, када и каква?*, *Анали Правног факултета у Београду* LVIII 2, 5–35.
- Кркљуш, Љ., (2010). *О програму Саве Текелије за обнову српске државе*, *Зборник Матице српске за историју* 81, 7–23.
- Крстић, А., (2014). *Бачка под османском влашћу, Бачка кроз векове: слојеви културе Бачке*, 55–86.
- Медаковић, Д., (2001), *Државотворна идеја код Срба у XVI, XVII и XVIII веку*, *Глас СССХС Српске академије наука и уметности* 11, 44–78.
- Микавица Д., Лемајић, Н., Васин, Г., Нинковић, Н., (2016), *Срби у Хабзбуршкој монархији, I, Од Мохачке битке до Благовештењског сабора (1526–1861)*, Нови Сад: Прометеј.
- Микавица, Д., (2010). *Равноправност и дискриминација на Угарској дијети 1690–1848*, *Истраживања* 21, 220–236.
- Микавица, Д., Гавриловић, В., (2013). *Друштвено-политички статус Срба у Хабзбуршкој монархији од Леополдових привилегија до Деклараторије*, *Зборник*

- Матице српске за друштвене науке* 143, 267–275.
- Миљковић, Е., (1998). Кнежинска самоуправа у Смедеревском санџаку у другој половини XV и првој половини XVI века, *Зборник Матице српске за историју* 57, 87–97.
- Мирковић, М., (1965). *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1557–1766)*, Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.
- Нинковић, Н., (2011). Реформа српског школства у Хабзбуршкој монархији 1769–1777, *Истраживања* 22, 167–183.
- Нинковић, Н., (2012). Црквенонародни сабор и Архијерејски синод из 1749. године, *Истраживања* 23, 259–282.
- Нинковић, Н., (2013). Митрополит Павле Ненадовић и одбрана Привилегија 1751. године, *Међународни интердисциплинарни симпозијум Сусрети култура* 6, књ. 2, (ур. И Живановић Секеруш), 909–919.
- Нинковић, Н., (2013). Пастирске посланице карловачких митрополита од 1749. до 1790. године као пример беседе код Срба, *Антика и савремени свет: научници, истраживачи и тумачи*, (ур. К. Марицки Гађански), 297–308.
- Радонић, Ј., (2008)², Од Сеобе до Сабора у Крушедолу, *Војводина II*, Нови Сад, 1–48.
- Самарић, Р., (1986), Кандијски рат у српској историји, *Глас СССХЛ Српске академије наука и уметности* 5, 179–190.
- Свирчевић, М., (2003). Кнежинска и сеоска самоуправа у Србији 1739–1788. Делокруг и идентитет локалне самоуправе у Србији од Београдског мира (1739) до Аустријско-турског рата (1788) и Кочине крајине, *Vlascanica XXXII–XXXIII, Annuaire de l'Inarirur des etudes Balkaniques* (rédacteur Lj. Radenković), 183–196;
- Свирчевић, М., (2011). *Локална управа и развој модерне српске државе. Од кнежинске до општинске самоуправе*, Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Симеоновић-Чокић, С., (2008)². Српске привилегије, *Војводина*, II, Нови Сад, 48–85.
- Точанац, И., (2007). Београдска и Карловачка митрополија. Процес уједињења (1722–1731), *Историјски часопис* 55, 201–217.
- Точанац, И., (2007). Проблем привилегија у Краљевини Србији, *XVIII столеће* 6, 173–185.
- Точанац, И., (2008). *Српски народно-црквени сабори од 1718. до 1735. године*, Београд: Историјски институт.
- Точанац, И., (2014). Настанак и развој институције Српског народно-црквеног сабора у Карловачкој митрополији у 18. веку, *Три века Карловачке митрополије 1713–2013*, 127–144.
- Форишковић, А., (1980). *Привилегије Срба у Угарској 1740–1790*, *Зборник Матице српске за историју* 22, 7–16.
- Фотић, А., (2005). Институција амана и примање подаништва у Османском Царству. Пример сремских манастира 1693–1696, *Историјски часопис* 52, 225–257.
- Швикер, Х. Ј., (1998), *Политичка историја Срба у Угарској*, Београд – Нови Сад: Гутенбергова галаксија – Матица српска.
- Ingrao, Џ., (2015), *Habsburška Monarhija 1618–1815*, Beograd: MostArt.

Samardžić, R., (1974). Jugoslovenski narodi pod tuđinskom vlašću (XVI–XVIII vek), *Opšta enciklopedija Larousse* 3, Beograd, 457–476.

THE TOPIC OF THE SERBS' PRIVILEGES IN THE INTERIOR PERIODICAL PUBLICATION

Summary

The Serbs' Privileges in Habsburg Monarchy represents base for researching of Serbs' history in 18th century in the realm of the Habsburg Empire. Therefore, aim of this paper is to represent the most important results of interior periodical about topic of Serbs' Privileges, from 1954. (the year when was published the critical issue of Serbs' Privileges), and concluding with 2017. Retention on the periodical in the paper, i.e. on representative magazines and other serial publications which are published by interior Universities, Faculties and scientific-research-institutions, was conditioned by extensive literature, so it seems at least a modest step in facilitating further research and movement through literature on Privileges. Except analytical articles and discussions, in the paper is indicated to significant sources published in the periodical literature and remarkable monographers and synthesis too.

Key words: Serbs' Privileges, Habsburg Monarchy, Metropolitanate of Karlovci (18th century), historiography, Periodical Publication.

КРВНА ОСВЕТА У СРПСКОМ СРЕДЊЕВЕКОВНОМ ПРАВУ¹

Сажетак

Циљ овог рада је да објасни улогу крвне освете у српском средњовековном праву и да прати њен развој након доласка Турака. С обзиром на њену дефиницију – одмазда према лицу које је извршило кривично дело, у тексту се указује на чињеницу да кривично право води од ње своје порекло. Она сама представља најстарији начин решавања спорова.

Корени су јој у анимизму, тј. у веровању да душа не може да нађе мир ако се не изврши. Примањем хришћанства мења се религиозна свест и ствара основ за њено превазилажење. Тај утицај је био јачи у Рашкој (Србији) него у Босни.

У периоду од X до XII века у Рашкој долази до укидања крвне освете. Суђење за убиство прелази у надлежност владара и за њу се плаћа вражда. Обичај босански (*more et consuetudine Bosnensium*) детаљно описује начин извршења ове појаве. Она се у Босни одржала до краја средњег века и дозвољена је најдуже за убиство. Након доласка под турску власт она поново оживљава нарочито у Црној Гори, али и суседним областима. У раду је дат осврт на улогу жене у крвној освети.

Кључне речи: крвна освета, обичајно право, обичај босански.

О настајању и раним облицима крвне освете

Обичајно право је извор најстаријег људског права. Један од главних извора римског, старог германског и словенског права уопште. Под појмом обичајно право подразумева се „скуп обичаја и правила друштвеног понашања“, а сам обичај је одређен као устаљена норма, „правило понашања одређене групе“ (Leksikon srpskog srednjeg veka, 1999: 455–457). У друштвима са државном организацијом, обичајно право је координирано са писаним правом и за његово важење и примену није потребно признање од стране законског права државе (Pavković, 2014: 15). Дакле, обичаји су морали да се поштују и као други извори права, ту није било изузетка. Поштовање обичаја, као и поштовање закона, се истиче као добра врлина владара (Ђекић, 2013: 856).

Крвна освета јесте легитимно понашање на нивоу племена. Она је извандржавни образац, односно самосуд, како се обично називала. Јавља се као

¹ Ментор на раду био је доцент др Ђорђе Ђекић.

опомена нападачу да иза нападнутог стоји његово племе. По принципу „сви за једног, један за све“ она представља израз солидарности раног друштва. Њени корени крвне освете леже у анимизму, тј. веровању да душа убијеног тражи освету и да не може да се смири док се не изврши.

Први помен освете код Словена налазимо код Псеудо-Маврикија. У његовом „Стратегикону“ записано је: „Пријатни су према онима који им долазе као странци, и пријатељски их проводе од места до места, кудгод затраже, тако да, ако се небрижљивошћу домаћина догоди да странац настрада, против њега (домаћина) покреће рат онај који му га је поверио, јер освету странца сматра светом“ (Vizantijski izvori za Istoriju naroda Jugoslavije, tom I 1955: 130–131). Сличне податке налазимо и код цара Лава VI Мудрог (886–912) у његовом спису о ратној вештини, тзв. „Тактика“. Ту се о Словенима каже: „Према онима који им долазе у госте бежаху пријазни и благи, пријатељски их примајући и чувајући и пратећи их на смену од места до места, и чуваху их неповређене, предајући једни другима непрекидно храну. Тако да ако се деси да због непажње примаоца странац претрпи штету, против њега покреће рат онај који му га је поверио, према веровању сматрајући освету странаца светом“ (Vizantijski izvori za Istoriju naroda Jugoslavije, tom I 1955: 260).

Крвна освета у Рашкој

О крвној освети код Срба у раном средњем веку не постоје сачувани подаци. Она се практиковала у Босни до краја средњег века, па сматрамо да подаци који сведоче о крвној освети у каснијем периоду, указују да је она морала постојати и раније.

Првобитна Србија, која је у себи укључивала и Босну распала се крајем Хили у првој половини XI века.

Вршење крвне освете везано је за култ умрлог. Одлука породице да се свети саставни је део погребног ритуала.² На гробу се том приликом окупља цела породица, отац или син убијеног или глава породице над отвореним гробом позивају све чланове породице да за проливену крв врате истом мером. Осветник облачи кошуљу убијеног, не брије се, узима крв убијенога заједно са земљом, ставља их у земљани лонац и закопава испод огњишта. Оружје убијеног издваја и веша наопако на видном месту како би стално подсећало да освета није извршена (Pavković, 2014: 200).

Убица мења свој социјални статус самим чином убиства. Он се просторно и временски издваја из друштвеног живота, најчешће се затвара у кућу. Његов злочин је тежак прекршај важећих норми понашања који га аутоматски искључује из друштва (Pavković, 2014: 199). Освета је увек јавна, може се извршити било где и у било које време. Извршавала се и после смрти непосредног почиоца. Ако освета успе, тај чин се јавно оглашавао да сви виде да је извршена.

² Термин који се користио је да једна породица „дугује крв“ другој.

Место обнародовања успешне освете било је обично у центру села. Осветник тада брије браду, прима честитке, одлази на гроб убијеног где пева неку радосну песму и саопштава му да је свој дуг према њему извршио (Pavković, 2014: 201).

Временом друштвена заједница преузима улогу обезбеђења јавног мира и бива заинтересована да изађе из круга крвне освете. Мења се религиозна свест. Почиње да се верује да је могуће да душа нађе свој мир и без освете. Само решење нађено је у три начина превазилажења крвне освете. То су: талион,³ систем композиције⁴ и умир.⁵

Талион је подразумевао да се за проливену крв врати истом мером, дакле да се убијени освети убиством. У Хамурабијевом законнику, у 196. члану, каже се: „Ако је неко избио око слободном човеку, избиће му се око“ (Hamurabiјev zakonik, 2005: 47). Овај навод јасно указује да су људи из Месопотамије познавали крвну освету. На наведеном принципу су изграђене телесне казне сакаћења које нису посведочене код Срба до краја владавине краља Стефана Дечанског.

Систем композиције, од латинске речи *componere* – сложити, измирити – састојао се од материјалне надокнаде и опроштаја. Б. Петрановић објашњава ову појаву речима: „За убиство, за проливену крв стари обичаји србски не познаваше друге казни до откупа новцем, такозвану вражду“ (Petranović, 1869: 9). Вражда стога представља новчану глобу за убиство. Материјалне казне код Срба, које су посведочене у Жичкој повељи и Старом српском закону, који је забележен у Грачаничкој повељи, сведоче да су Срби познавали систем композиције.

Код трећег решења, умира, суштина није одмазда, ни материјална надокнада, већ тежња за враћање на пређашње стање. Умир има два слоја, први је супституција убијеног живим човеком, и ту постоје две варијанте:

- 1) непосредна замена убијеног убицом;
- 2) посредна замена убијеног живим човеком, када оштећени род узима жену из рода повредиоца која тек треба да роди дете у замену за изгубљеног члана.

Други слој подразумева сложени систем композиције, где се након убиства мир успостављао помоћу вештачког облика средства, кумства или побратимства (Pavković, 1977: 627–635). Он је посведочен у међународном праву, нпр. када се Стефан Првовенчани жени Евдокијом.

За време Немањине Србије држава јача, ојачао је и друштвени поредак, држава даје предност новчаним казнама насупрот старом обичају освете. Стари српски закон настао 80-тих година XII века у држави Стефана Немање, спомиње вражду, као резерват владаревог суда, која се плаћала за убиство. Висину њеног износа одређивао је владар. (Ђекић, 2012: 45). Дакле, вражда је монопол

³ Талион – систем равне одмазде.

⁴ Тражење опроштаја и материјална надокнада.

⁵ Непосредна замена убијеног убицом или женском особом и склапање кумства/побратимства.

владаревог суда. Како је убиство остало последње кривично дело за које је била дозвољена освета то значи да је освета у међувремену нестала као дозвољени начин решавања спорова (Taranovski, 2002: 262–267).

Душанов законик нигде изричито не забрањује освету. То доводи до закључка да је освета у периоду када је он донет толико изашла из употребе да није било ни разлога да се спомиње (Taranovski, 2002: 264–266).

Крвна освета у Босни

Постојање крвне освете у средњовековној Босни забележио је и Мавро Орбини у својој књизи „Краљевство Словена“ (Orbini, 1968: 177–180). Колики значај има у Босни довољно сведочи податак да се обичаји који су везани за њу зову обичај босански, тј. *more et consuetudine Bosnensium*.

Према обичају босанском, убиство се сматра искључиво приватно-правним деликтом за који не постоји јавна казна, па је породица једина овлашћена да одлучи да ли ће се освета извршити или ће се тог права одрећи.

Извори који сведоче о постојању ове појаве у Босни су и стећци и дубровачка архивска грађа. Остало је забележено да су Косаче биле жртве крвне освете.⁶ Занимљив је догађај евидентиран у дубровачким архивским документима из 1473. године, где породица из Затона прети крвном осветом властелину Марину Цицеровићу (Čučković, 1971: 258–259). Наиме, Перко Теркулић је као дужник властелина Марина, због неизмирених дугова, био затворен у дубровачку тамницу. Он се тамо разболео и умро, па његова породица окривљује властелина за смрт и тражи да се према обичају босанском изврши освета. На Перковом гробу Ивко Теркулић, вероватно Перков син, позвао је на освету сву браћу и осталу Перкову родбину. Стога је дубровачка власт одлучила да пружи заштиту Марину, али и целој његовој породици због тога што породична освета повлачи одговорност не само за непоредног починиоца него и за његову породицу.

На надгробним споменицима саопштавали су се основни подаци о умрлом, важни догађаји из његовог живота и околности везане за смрт. Занимљив је садржај натписа на стећку Радована Прибиловића који говори како га је убио Радмило Божинић. Записано је: „Учинише на мене крв незајмиту, нека вје ко је мој мили“ (Čučković 1971: 257). Садржај натписа стоји као опомена породици да изврши освету. Поред оваквог, постоје и примери када се на стећцима бележи да је освета завршена. Остао је натпис на стећку Вукше Митровића: „Сије лежи Вукша Митровић. Убише ме на служби господина мога, ма освети ме Раде Прибисалић“ (Čučković 1971: 257).

Први пример супротстављања крвној освети везан је за владавину бана Стјепана II (1322–1353), а забележен је у уговору закљученом с Дубровником 1332. године (Čučković, 1971, 263–264). У самом уговору стоји: „Ако Дубров-

⁶ Један од њих, Вук Храпа смртно је ранио Бранка Расисалића, па је неко од Расисалића убио Вук (Čučković 1971: 256).

чанина убије али посече у Босни или Бошњанин Дубровчанина, та правда да је пред господином баном“ (Stojanović, 1929, 43). Дакле, уговором странци Дубровчани потпадају под непосредну заштиту владара. Сама крвна освета настоји да се укине у односима са Дубровником, да би се трговци правно заштитили и да страх од освете не би спречавао њихов долазак у Босну.

Треба рећи да временом и у Босни долази до покушаја укидања крвне освете. У повељи краља Дабише (1391–1395) из 1395. године наводи се да је краљ Твртко (1353–1391) прогнао становнике села Коло у Дувну јер се, како се у самој повељи каже, становници „избише и учинише седам мртвих крви на вери господској“. Владар је тада прогласио присилан умир (Čučković, 1971, 264). Ово је веома важан пример да владари настоје да ограниче освету да би обезбедили јавни ред и мир.

Оживљавање крвне освете

Након пропасти српске средњовековне државе и доласка Турака, нестаје судства и долази до обнављања крвне освете, пре свега у Црној Гори и северној Албанији. И у правном погледу српско друштво бива уназађено под Турцима. Све време турске владавине на Балкану може се сматрати периодом културног назадовања.

За време владавине Петра I (1784–1830), владике црногорског, донет је Законик у Црној Гори. У 2. члану тог Закона казана је се крвна освета под претњом да ће убица, ако се ухвати „да буде објешен или камењем убијен или огњем из пушака разнијет“. У 39. члану Закона књаза Данила (1852–1860) пише да ако би крвник био убијен истог дана, осветници нису одговарали, а ако би то учинили сутрадан били би кажњени. Васојевићки закон, донет 1829. године, садржавао је 12 тачака. Он у првом параграфу прве тачке каже да се беспоговорно умире сва „братства васојевићка и србијачка“⁷ (Karan, 1985, 16–17).

Албанско обичајно право везује се за Леку Дукађинија.⁸ Његов Законик преносио се, у овом народу, с колена на колена, усменим путем, генерацијама. Јован Лазовић је правила преношена обичајем средио („кодификовао“) у 75 тачака и насловио као „Закон Леке Дукађинија“. По њему се, освета тумачи не само као право, већ као и дужност. Онај ко се не освети, сматран је грађанином другог реда. Законик каже да одговорност за убиство не застарева. На основу овог Закона формулисана су и нека правила по којима се вршила освета. Што се тиче начина извршења, освета се увек вршила јавно и осветник је био дужан да свој поступак јавно огласи. Што се места тиче, могла се извршити на било ком месту где се сретну крвник и осветник. Изузетак су била црква и место где се окупљају верници, као и сама кућа крвника.

⁷ Реч је о присилном умиру од стране заједнице.

⁸ Савременик Скендер-бега, правични судија и зналац обичаја свога народа, живео од 1410. до 1481. године.

Карактеристична за крвну освету у северној Албанији јесте појава бесе.⁹ Беса је дата реч да оштећени одређено време неће гонити крвника. Законик одређује тражење бесе. Крвник је преко мирника дужан да од породице убијеног тражи бесу – јемство да га за одређено време неће прогонити. Ако се не добије беса или истекне њено време, долази обавеза добровољног затварања са мушким члановима породице, што онемогућује освету, а уједно и исказује крвников страх од освете. Беса је дакле примирје које се може завршити умиром или осветом. По правилу у освети не учествују жене (осим виргина), свештеници, деца, старци и умоболни (Karan, 1985, 18–40).

Жена у крвној освети

Крвна освета је могла да се изврши само над мушкарцем. Жене су биле ње поштеђене. Међутим, то не значи да жене нису имале утицај на крвну освету.

Треба напоменути да патријархату претходи матријархат. У египатској митологији очувано је предање да је првобитни носилац освете била жена. Код Илира жене су биле представници световне власти, носиле су мушка одела. Египатска богиња Изис, уз помоћ сина Оруса, осветила се Тифону за убиство свог мужа Озириса (Jelić, 1927: 72). Називане су посебним именима *quas virgines ibi appellant* (Jireček, Radonić, 1922: 13). Код Словена и Срба у средњем веку, жена се не јавља у крвној освети. Тек у каснијем периоду, за време Турака, долази до укључивања жена у крвну освету. То сведочи колико је у правном погледу српско друштво уназађено под Турцима. Пример женске освете забележио је Вук С. Караџић: „Жене оружје не носе, али ипак су ми испричали да је једна девојка у Пиперима осветила свога брата и од тада није оставила оружје“ (St. Karadžić, 1953: 83).

Жена у крвној освети има три улоге:

- 1) подстрекач је освете – чува предмете убијеног, повремено их показује, удаје се за човека који на себе прима освету,¹⁰
- 2) непосредни је учесник – у крајњој нужди, када освету није имао да изврши нико други;
- 3) помирителъ – иде са дететом на рукама и као „кума“ посредује да се завађени помире (Влаховић, Данчетовић 1960: 98).

Чести су примери када сестра свети брата.¹¹ Остала је забележена албанска народна песма „Издаја Бејта Суље и освета његове жене“, која говори о жени која свети своју браћу, тако што убија мужа, који је издао њену браћу, али и своју децу, јер како се у песми каже „да од зла рода не остане порода“. У самој песми се каже:

*Кад ударих ножем мужа,
Као да су ми оживела браћа,*

⁹ Од албанске речи бесој – веровати.

¹⁰ О томе говори народна песма из Вучитрна „Хасима“.

¹¹ Култ брата истакнут је и у Његошевом „Горском вијенцу“, где се сестра из жалости за братом убија.

*Кад ударих ножем сина,
Ко да вадим очи своје,
Кад ударим ножем свекрву,
Ко да ми браћа долазе у кућу,
Можда је срамота, можда човечно,
Али, ја сам на страни својих рођака.*
(Vlahović, Dančetović, 1960, 106)

Предање о овом догађају забележио је и Томо Ораовац у својој књизи „Знамените Црногорке“. Он наводи како је освету извршила Туша Кастратовић. Она је убила свог мужа Бејту који је издао њеног брата Халила. Поред мужа она убија и свог трогодишњег сина јер је он, како се у песми наводи „крв Бејтове издајничке крви“ (Ораovac, 1940, 48–51).

Жена као помириатељ у крвној освети иде са дететом на рукама и као „кума“ посредује да се завађени помире. Приликом завршног чина крвног умира, долазе четири куме са четири колевке и четири детета. Затим прилази један умирник првој колевци на којој је 10 уговорених цекина „за вјеру од мира“. Он узима новац и ставља га себи у недра, а један свој цекин ставља кумчету у недра. На исти начин поступају и остала три кума (Pavković, 2014, 73). Тиме настаје окупљивање.

Закључак

Иако се крвна освета као начин решавања спорова јавља још пре Христа, она се одржала доста дуго и у каснијим временима. Потиче из непосредног инстинкта самоодржања. У њеном основу лежи природни рефлекс, који, може се рећи, на ударац одговара ударцем. Можемо закључити и да слаба држава, тј. низак ниво организованости државе и христијанизације погодују освети.

У Србији је нестала до краја XII века. Као обичај босански одржала се у Босни до XV века. Доласком под Турску власт, створили су се услови, да због ниског присуства државе, долази до њеног обнављања. Обнављање племенског живота, географски положај довео је до тога да се на тлу данашње Албаније, али и у Црној Гори, она дуго одржи. У Црној Гори се она очувала до краја XIX века.

Жена, иако се над њом није могла извршити крвна освета, јавља се као њен подстрекач, извршитељ и као страна која врши или учествује у помирењу.

Извори и литература

- Византијски извори за историју народа Југославије*, том I, (1955), Београд, 130–131.
Влаховић, П., Данчетовић, В. (1961), *Прилог проучавању жена у крвној освети*, Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности IX–X (1960–1961), Београд, 95–111.

- Бекић, Ђ., (2012), *Српско средњовековно право: од освете до резервата судских*, Зборник Матице српске за друштвене науке 138 (1/2012), Нови Сад, 39–46.
- Ђекић, Ђ., (2013), *Shvatanje porekla zakona i obiçaja u pisanim izvorima Srba u srednjem веку*, Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, Међународни научни skup “1700” година Milanskog edikta, Niš 16–17.maj 2013, Pravni fakultet u Nišu 2013, 845–856.
- Лиречек, К., Радонић, Ј. (1922), *Историја Срба*, I, Београд.
- Јелић, И. (1927), *Крвна освета и умир код старих културних народа*, Гл. етнографског музеја у Београду II, Београд, 72–81.
- Карап, М. (1985), *Крвна освета*, Београд.
- Лексикон српског средњег века: обичај, обичајно право*, (1999), Београд, 455–457.
- Михаљчић, Р. (1990), *Стари српски закон*, Историјски часопис XXXVII, Београд, 21–25.
- Ораовац, Т. (1940), *Знамените Црногорке*, Земун, 48–51.
- Орбини, М. (1968), *Краљевство Словена*, Београд, 177–180.
- Павковић, Н. (1977), *Питање првобитног умира крвне освете*, *Balkanica VIII*, Београд, 627–637.
- Павковић, Н. (2014), *Студије и огледи из правне етнологије*, Београд.
- Петрановић, Б. (1869), *О освети, мирењу и врајед по негдашњему србско-хрватском обичају*, Југословенска академија знаности и умјетности, радна књ. VI, Загреб, 9.
- Ст. Караџић, В. (1953), *Црна Гора и Бока Которска*, Београд, 83.
- Стојановић, Љ. (1929), *Старе српске повеље и писма*, Београд-Сремски Карловци, 43.
- Тарановски, Т., (2002), *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд.
- Хамурабијев законик* (2005), Београд, 47.
- Ћуџковић, В. (1971), *Крвна освета у средњејевковном босанском праву*, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu XIX*, Sarajevo, 255–274.

BLOOD REVENGE IN SERBIAN MEDIEVAL LAW

Abstract

The aim of the paper is to explain the nature of blood revenge in Serbian medieval law and its development after the Turkish arrival. Blood revenge can be defined as a retaliation against a person who had committed a crime. The criminal law has its roots in this practice. This custom is the fiercest way of resolving feuds. It is rooted in animism, that is, in the belief that a soul cannot find its peace unless the blood vengeance is carried out.

Upon accepting Christianity the religious attitudes changed, the practice of blood revenge was gradually overcome. This influence was much stronger in Raška (Serbia) than Bosnia. Eventually, this vengeance was allowed only in case of a murder.

In the period between 10th and 12th century, blood vengeance was abolished in Raška.

Murder trials were under the ruler's jurisdiction and a special "murder fine" ("vražda") had to be paid. The Bosnian customs (more et consuetudine Bosnensium) explain this practice in more details. Blood revenge was still a common thing in Bosnia until the end of the Middle Ages.

After the Turkish arrival the aforementioned tradition was revived, especially in Montenegro and neighbouring areas. The paper also reflects on the role of women in blood revenge.

Keywords: blood revenge, customary law, Bosnian customs

Кристина Јоргић
 Филозофски факултет
 Универзитет у Новом Саду

УДК: 321.74:305-055.2(497.1)

ПИТАЊЕ ЖЕНСКЕ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ МАРКСИЗМА-ЛЕЊИНИЗМА И ПРАКСЕ КПЈ

Апстракт

Питање друштвеног и правног положаја жена у Југославији експлицитно је постављено тек 1945. године, након успоставе новог, комунистичког режима. На основама марксизма, а потом и социјализма био је дефинисан однос према *женском питању* у Југославији. У раду се анализира однос марксистичке теорије и *женског питања*, Лењинови и Стаљинови ставови према еманципацији жена, премда резултати истраживања показују да *женско питање* није решавано посебно, издвојено: еманципација жена требало је бити уклопљена у питања радничке класе. Са друге стране, КПЈ умногоме ће копирати моделе совјетског руководства тако да ни питање женске еманципације неће представљати изузетак. Премда је овај приступ у пракси довео до губљења посебности *женског питања*, за једну дубоко патријархалну и претежно пољопривредну земљу каква је Југославија била, однос коју је власт, односно КПЈ, имала према положају жена свакако је представљала новину која је донела значајне промене. Предмет рада представља анализа јавних (комунистичких) дискурса у СССР-у и Југославији у циљу уочавања сличности и одступања.

Кључне речи: марксизам, женско питање, КПЈ, АФЖ, Женотдел

Марксистичка теорија и женско питање

За теоретичаре марксизма, посебно у периоду када марксизам настаје, тема потлаченог женског пола¹ није представљала посебно подручје научноистраживачког интереса. Међутим, Маркова реченица по којој „*друштвени напредак може бити вреднован у односу на друштвени положај жена*“ (Магх, 1868) марксизам приближава феминизму као идеологији. Премда уочавање сличности и разлика између марксизма и феминизма, када је у питању положај жена, није од пресудног значаја за овај рад, важно је истаћи да је заједничка карактеристика поменутих идеологија садржана у становишту да обе настају у истом друштвено-историјском контексту, односно под утицајем капитализма који се све више шири, убрзане урбанизације и промена у структури породице (Eliot i Mendel, 1998). Будући да је на основама марксизма и, касније, социјализма, био дефинисан однос према женском питању у Југославији након 1945. г., управо је ово разлог због кога је неопходно детаљно проучити марксистичку теорију у поменутом контексту.

¹ Концепт рода у 19. веку и првој половини 20. века не постоји.

Методолошку основу за бављење женским питањем Марксу и Енгелсу су представљали: (1) историзам – постојећа подела послова између полова није одувек постојала већ представља историјски продукт који се константно мења (породица се такође схвата као историјска категорија), (2) прогресивизам – теоретичари марксизма сматрају да се развој човека одвија постепено, односно прогресивно, (3) принцип центризма – у средишту марксистичког концепта је класа, касније пролетаријат, (4) парадигма конфликта – класна борба, која представља есенцијалну тачку људског прогреса, настала је као конфликт између продуктивних снага и индустрије и (5) универзализам – типичан за теорије тог времена, уверење да је могуће достићи јединствену слику света (Eliot i Mendel, 1998). Прва три принципа својствена су и феминизму, само што је у средишту пажње феминизма жена, не пролетаријат.

Маркс и Енгелс се још у „Манифесту комунистичке партије“ 1847. г. баве проблемом буржоаског брака и породице: „На чему почива сувремена, грађанска обитељ? На капиталу, на приватној заради. У потпуно развијеном облику она постоји само за буржоазију; али она налази своју допуну у чињеници да је пролетер присилно лишен своје обитељи као и у јавној проституцији“ (Marx i Engels, 1847). Марксисте закључују да „буржуј види у својој жени пуки инструмент производње“ (Marx i Engels, 1847). За разлику од „утопијских социјалиста“ (Шарл Фурије и Роберт Овен), марксисте су обезбедили научну базу процесу ослобађања жена: корене угњетавања жена доводе у тесну везу са системом производње заснованом на приватној својини и класном друштву. Са друге стране, Август Бебел написао је 1879. г. своје капитално дело „Жена и социјализам“ које је доживело огроман број издања и постало „незванична Библија евопског буђења“ (Stites, 1978). У његовој интерпретацији, до женског ослобођења неће доћи уз помоћ промена правних регулатива већ стварањем економски независне жене. То је и разлог због чега се жене морају прикључити борби радника за побољшење свог положаја. „Жена новог друштва у друштвеним и економским односима (...) сама је господар своје судбине, она бира за своју делатност области које одговарају њеним жељама, способностима и циљевима и у једнаким условима она дела исто као и мушкарац“ (Bebel, 1959). Међутим, Бебел не узима у обзир могућност формирања женских организација радница (пролетерки): конкретизација програма и имплементирање марксистичких идеја, односно њихово адаптирање у пракси западне Европе, везује се за Клару Цеткин.²

За предмет овог рада није од великог значаја праћење развоја женског питања у оквиру Немачке социјалдемократске партије (настала уједињењем две фракције 1875. г.) или америчке Социјалистичке партије (основана 1901. г.) колико је важно уочити како су болшевици након Октобарске револуције 1917. г. гледали на проблем женског друштвеног положаја. Разлог је једноставан:

² Први пут је Цеткин свој програм изнела на конгресу Друге интернационале 1889. г. у тексту „За ослобођење жена!“. Истакла се тврдњом да жене треба прикључити револуционарном покрету, укључити их у процес производње и утицати на законодавство да препозна питање женског рада.

КПЈ умногоме ће копирати моделе совјетског руководства тако да ни питање женске еманципације неће представљати изузетак. На овом месту треба истаћи становиште већине историчара и истраживача који су се бавили овом темом да ни Лењин ни други истакнути чланови Партије нису имали оригиналан допринос теорији женског питања већ су, са минималним изменама, теорије Маркса, Енгелса, Бебела и Кларе Цеткин адаптирали руској, касније совјетској, свакодневници (Alferova, 2011).

Лењинове погледе на жене, брак и сексуалне односе забележила је Клара Цеткин у делу „Сећања на Лењина“ (Zetkin, 2011). Неретко наводећи да око друштвене једнакости жена међу комунистима није било спора, Лењин је истицао „нераскидљиву везу између женских права и друштвеног положаја (са једне стране) и приватне својине и средства за производњу (са друге стране)“. Био је против оснивања посебних организација које би се бавиле женским питањем, већ се залагао да се у оквиру Партије (у виду комисија, радних група и сл.) оформе органи који би се бавили овом проблематиком. Заседање Коминтерне 1921. г. потврдило је ово становиште. Међутим, Лењин је категорички против појаве коју запажа у Немачкој: критику положаја жене са аспекта брачних односа, промена које је донео Први светски рат и сл. По њему, ово је „немарксистички однос према питању“: питање (женског) пола и брака мора се уклопити у ширу слику друштвених питања, односно револуције пролетаријата (Zetkin, 2011). Осим што је на овај начин женско питање губило на особености, Лењин је сматрао да оно ипак није горуће: „Да ли је сада време да забављамо пролетерке дискусијом како неко воли и како је вољен, како се неко жени и како се неко удаје? (...) Сада све жене радног народа морају бити усмерене ка револуцији пролетаријата“ (Zetkin, 2011).

Клара Цеткин и Лењин сложили су се да је Први светски рат са револуцијама које су уследиле утицао да многе *старе* вредности избледе или потпуно ишчезну. Односи између људи, посебно мушкарца и жене, мењали су се, постављале су се нове границе између права и обавеза појединца, тако да су ови односи у датом тренутку оцењени као *хаотични*. За Лењина је посебно забрињавајуће деловао став младих према сексуалном питању. „Многи од њих своје понашање зову „револуционарним“ или „комунистичким“, искрено верујући да је оно такво. (...) Овај тзв. нови сексуални живот младих – а понекада и старијих – више ме подсећа на чисту буржоазију, као ширење буржоаских бордела. Оно нема ништа заједничко са слободном љубављу, онаквом како је ми комунисти схватамо. Морате бити опрезни због познате теорије да ће у комунистичком друштву задовољење сексуалних жеља и љубави бити једноставно и тривијално као испијање чаше воде.“ Оцењујући да је ова „теорија чаше воде слудела младе људе“, сматра да се она већ показала кобном за многе младиће и девојке. Идеја „слободне љубави“ није ни нова нити припада само комунистима. Лењин је везује за питање „еманципације срца“ које се појавило у књижевности романтизма. За љубав и интимне односе неопходни су самоконтрола и самодисциплина (Zetkin, 2011).

Резимирајући ову тему, евидентно је да су комунистичке партије тежиле укључивању жена у процес сопственог ослобађања и, уопштено говорећи, бор-

бу за стварање бескласног друштва. Женско питање није решавано посебно, издвојено: жене су, на првом месту, виђене као жртве капитализма и њихова еманципација требало је бити уклопљена у питања радничке класе. Питање „слободне љубави“, односно комунистичког виђења исте, остало је прилично контроверзно и данас. Међутим, истраживачи који су се бавили овом проблематиком закључили су да су у комунистичким земљама у јавном дискурсу љубав и сексуални односи увек били у тесној вези. Величали су се хетеросексуални, моногамни односи пуни љубави док су сексуални односи без љубави виђени као испразне, бесмислене радње, које делују деструктивно по саму личност (Mc Lellan, 2011). Према се јавни дискурс никако не може и не сме поистоветити са приватним понашањем, због саме природе истраживања важно је испитати колико је званичан став *против слободне љубави* имао упоришта у пракси.

Марксов и Енгелсов теоријски став према љубави и сексуалним односима изражавао се кроз истицање идеалног идејно-моралног стања друштва које је основна претпоставка да људско биће оствари све своје потребе и жеље. Са тог аспекта они су се више бавили питањем када и под којим условима сексуални односи постају израз богатства људске личности а љубав њихов врховни израз. Важно је истаћи да марксистичка теорија не дефинише љубав као јавни већ као приватни домен, као сферу у коју друштво неће имати никакве могућности да се уплиће.

Женотдел – организација жена при Руској социјалдемократској радничкој партији

Женско питање у Русији након 1917. године, односно потоњем СССР-у, дефинише се као скуп друштвених проблема који се тиче жена, укључујући положај жене у друштву и породици, питање мајчинства и неге детета као и путеве ослобађања жена од угњетавања. Према марксистичко-лењинистичком становишту, решавање женског питања део је општих предуслова који се морају испунити како би дошло до настанка комунистичког друштва (Bolshaya Sovetskaya Enciklopediya, 2017).

Александра Колонтај³ већ је током Револуције 1905. г. указивала петербуршком комитету Партије да у свом програму мора посветити више пажње тешком животу руских радница. Међутим, не само што је одбијено да „ослобођење жена“ уђе у програм и циљ Партије, већ је одбачена и њена идеја о формирању посебног огранка који би се најпре бавио питањем масовнијег прикључења жена Партији (Kollontai, 1971). Присећајући се колико је слаба заинтересованост за ослобађање жена била, Колонтај је навела да је Вера Засулич⁴ по повратку у Русију након 1905. г. одбила да јој помогне да привуче што

³ Александра Колонтај била је револуционарна феминисткиња, коју историја памти као прву припадницу женског пола која је била члан неке владе.

⁴ Чувена руска револуционарка и чланица Руске социјалдемократске радничке партије. У Европи

већи број жена Партији (Kollontai, 1921). Приступивши у редове бољшевика 1915. године, Колонтај истиче да женско питање не треба посматрати са аспекта политичког ослобођења или друштвених реформи већ симболично, као борбу за *парче хлеба*, чврсто верујући да ће жене бити истински слободне онда када буду економски независне (Kollontai, 2017).

Женотдел је формиран 1919. г. као огранак при Руској комунистичкој партији⁵ у циљу едуковања жена у комунистичком духу и привлачења истих идеји о изградњу социјалистичког друштва у жеку Грађанског рата (1917–1922). Један од истакнутијих циљева било је описмењавање неписмених, с тим да је у периоду Грађанског рата требало радити на формирању одбора за помоћ болеснима и рањенима, организовати волонтерски рад, борити се против глади и разарања и сл. Одржавање посебних женских скупова, конференција и митинга и доношење уредби и предлога закона из области породично-правног, брачног и привредног живота који су се тицали статуса жене, а који би били упућени у Савет народних комесара, био је посебан задатак Женотдела (Stites¹⁹⁷⁸).

У процесу формирања Женотдела уочене су три фазе:

а) Током 1917. г. основан је Женски огранак при Партији, у коме су се истакле Александра Колонтај и Варвара Моирова;

б) Уз помоћ Свердлова основана је Комисија за агитацију и пропаганду међу радним женама 1918. г.;

в) Огранци ове комисије реорганизовани су у Женотдел 1919. године (Brodsky Farnsworth¹⁹⁷⁶).

Већ се из наведених фаза може закључити да Женотдел не би био формално основан без подршке (мушког дела) Партије, с тим да је Колонтај у овој борби за своје јаке савезнике имала Лењина и Јакова Свердлова.⁶ Први је више пута изјавио да жене морају да подржавају Револуцију како би она успела те, иако му можда интимно *женско питање* није било приоритетно, њему блиске жене узеле су такође учешћа у периоду формирању Женотдела – најпре супруга Крупскаја а потом и сестра Ана, која је поздравила оснивање посебног женског листа, *Работницу*, 1917. године (Krupskaya¹⁹⁷⁰). Не треба занемарити ни запажање Лењинове супруге Надежде, која је сматрала да је Колонтај по овом питању извршила велики утицај на Лењина, одвајајући га од уског гледишта Партије (Brodsky Farnsworth¹⁹⁷⁶). Са друге стране, када је Свердлов преминуо

је постала позната захваљујући судском процесу у којем је била главни актер, будући да је пуцала и ранила гувернера Петербурга, Фјодора Треповог, 1878. г. За време Револуције 1917. г. подршку је дала мењшевицима.

⁵ Руска социјалдемократска радничка партија, основана 1898. г. у Минску, поделила се у две фракције 1912. г. Већина (бољшевици) придодали су називу партије „бољшевици“ те је од ове фракције настала Руска комунистичка партија (бољшевика) 1918. г., која већ 1925. г. мења назив у Свесавезна комунистичка партија (бољшевика). Овај назив ће задржати до 1952. г., када добија коначан облик: Комунистичка партија Совјетског Савеза.

⁶ Јаков Свердлов – истакнути руски револуционар и бољшевик, председавајући сверуског ЦК-а (новембар 1917 – март 1919). И данас у историографији постоје спорови око његовог личног учешћа у ликвидирању царске породице Романов 1918. г.

1919. г., Колонтај је у свом емотивном говору радницама Русије изјавила да су заувек изгубиле пријатеља који је истински разумео потребу за политичким радом међу женама те да његова смрт представља велики губитак за жене Русије (Kollontai, 1972). Говорећи о разлозима формирања Женотдела, мора се истаћи да постоје извесна неслагања, с тим да се до данас искристалисало неколико ставова: Женотдел настаје као резултат „усмереног притиска мале група жена унутар Партије“ те се женама-чланицама Партије признаје највећа заслуга за формирање ове организације док насупрот овом ставу стоји тврдња да су женске секције основане као средство којим се обезбеђивала женска радна снага (Goldman, 2002).

Године НЕП-а представљале су велики изазов за рад Женотдела: политичка елита, разилазила се око рада активисткиња након 1921. г. Предност је требало дати питањима економије, не питањима домаћинства, друштвених односа и сл, која су само могла да изазову раслојавање унутар класе (Sandle, 1998). Премда је Резолуцију Осмог конгреса Партије (1919) која је истакла потребу Партије да још конкретније ради међу женама и да их политички ангажује Колонтај видела као личну победу, већ две године касније увидела је да жена готово да није било на руководећим местима у Партији (Kollontai, 1972). Већ 1921. г. Партија је писала о „феминистичким девијацијама“ Женотдела. Овај моменат поклапа се са повлачењем Александре Колонтај из ове организације: на њено место дошла је фебруара 1922. г. конзервативнија Софија Смидович. Да ли се добровољно повукла или не, питање је на које још увек није дат коначан одговор, али је чињеница да је предлог њене резолуције о *Радничкој опозицији* одбачен на XI конгресу Партије 1922. г. Исте године Колонтај постаје совјетска амбасадорка у Норвешкој.

Колонтај у међувремену провоцира руководство Партије констатујући да осећа страх да ће жене бити искључене са тржишта рада и враћене у приватну сферу, у оквир домаћинства (Smith, 2008). Значајно је поменути да за 1924. г. готово да нема документације Женотдела – она је одстрањена из Партијске архиве. У ово време јавља се тзв. Лева опозиција (1923–1927), настала у оквиру Партије услед Лењинове болести и смрти. Клавдија Николаева, која се после Смидович нашла на челу организације, била је део ове опозиције тако да се њено лично деловање у овом периоду може довести у везу са уништавањем комплетне документације Женотдела за 1924. године (Smith, 2008).

Николаева се јесте задржала на челу организације три године, до 1925. г., али је својој наследници, Александри Артјухиној (1925–1929), оставила бригу о константном ограђивању од Лево опозиције, будући да је Артјухина најчешће изјављивала да Женотдел „нема задатке одвојене од Партије“. Тако је прва политичка организација жена у Русији, односно СССР-у преживљавала до јануара 1930. г., када је одлуком Централног комитета дефинитивно угашена у склопу опште реорганизације Партије. Часопис *Комунистка* је такође угашен. Лазар Каганович, политичар кога је Стаљин овластио за решавање овог питања изјавио је да су женски одбори „затворили круг свог развоја“ и да више нису неопходни. Историјско *женско питање* тиме је било „решено“ (Goldman, 2002).

Антифашистички фронт жена

Жене у Краљевини Србији и потом Краљевини Југославији нису уживале равноправност са мушкарцима, што не значи да акција које су имале за циљ побољшавање положаја жена на простору бившег југословенског простора није било. Оне се јављају већ у 19. веку Жене Србије су на друштвену позорницу ступиле у другој половини 19. века: на иницијативу Надежде Петровић основано је *Коло српских сестара* 1903. године, а убрзо и друштво *Српска мајка*. Међутим, до формирања првобитне масовне организације жена долази тек 1942. г., када је основан Антифашистички фронт жена. Значајно је идентификовати моменат у коме долази до *препознавања* жена од стране комуниста. У тренуцима када се поново назирао сукоб великих размера, жене су препознате као значајни фактор борбе против непријатеља 1935. г., на Седмом конгресу Коминтерне, одржаном у Москви. Овај конгрес одиграо је велику улогу за шире укључивање жена у „револуционарну и антифашистичку борбу“. У платформи Конгреса стајало је: „Настојећи да увучемо радне жене у револуционарни покрет, ми се не смемо бојати да у том циљу стварамо поједине женске организације где је то потребно... Ми треба да постигнемо по сваку цену, да се раднице и радне жене боре раме уз раме са својом класном браћом (...)“ (Кестан, 1978). Са друге стране, питање равноправности жена у почетку НОБ-а није истицано као један од примарних циљева исте. Заправо, значење самог појма *равноправности* ни у једној прилици није експлицитно одређено: анализа докумената овог периода показала је да се под равноправношћу најчешће подразумевало право на једнако учешће у НОБ-у и органима народне власти без обзира на пол (Sklevicky, 1966). Митра Митровић је, у свом реферату на оснивачкој конференцији АФЖ-а у Босанском Петровцу, већ у првој реченици нагласила да неће говорити о самој организацији АФЖ-а већ о „антифашистичком покрету жена у Југославији у оквиру народно-ослободилачке борбе“ (Mitrović, 1942). Реферат Спасеније Цане Бабовић са Прве земаљске конференције АФЖ-а, презентован 8. децембра 1942. г., изузетно је вредан показатељ како су водеће представнице АФЖ-а виделе сопствено ангажовање у овој организацији, али и саме природе АФЖ-а. Цана Бабовић је истакла да се АФЖ не ослања ни на какве традиције женских покрета из ранијег периода чиме је негирано постојање било каквог феминистичког наслеђа које је могло утицати на рад АФЖ-а. У организацији се налазе „напредне жене“ које су устале против рата и фашизма те стога не чуди што жене прилазе нароодноослободилачким одредима најпре као боркиње и болничарке – Цана Бабовић извела је закључак да се АФЖ „темељи на проливној крви коју су жене до сада дале у народно-ослободилачкој борби“. Истакнуто је да жене морају остварити потпуно јединство, без обзира на националну и верску припадност (Babović, 1942). Основна улога АФЖ-а била је да постане масовна организација, тј. да оствари пуно јединство жена Југославије и да учествује активно у народној власти. Жене су први пут јасно иступиле са тврдњом да су оне те које треба да

бирају и да буду биране и да стварају власт коју ће у земљи имати (Tito, 1945). Да је обједињавање ове организације било под непосредним руководством највишег партијског тела видљиво је из Директивног писма ЦК КПЈ о задацима АФЖ-а, од 2. новембра 1942, којим се свим партијским организацијама појаснила улога АФЖ-а (Nešović i Petranović, 1983). Ово директивно писмо дошло је након сазнања да у многим партијским организацијама није у потпуности схваћен значај АФЖ-а у смислу потпоре партизанским јединицама; било је потребно нагласити битну улогу жене у рату, те да оне не смеју у својој делатности остати ограничене само на АФЖ, већ да у борби за своја права морају бити заступљене и у народноослободилачким одборима, чиме би узеле учешће у „изградњи народне демократије“.

Проблем проучавања АФЖ-а лежи у чињеници да комплетна архивска грађа из ратног периода, дакле 1942–1945. г., недостаје. Уз регионалну недоступност грађе ово су највећи проблеми самог бављења темом. Према до сада доступним подацима у архивима у Србији има 802 фонда ДПО, од којих су најбројнији фондови КПС/СКС-око 55%, док на друге фондове (УРОЈ, УРОП, АФЖ и др.) одлази око 5% (Predojević, 2017). Чињеница је да је партијска историографија сматрала да су жене ка НОБ-у и касније АФЖ-у водили висока самосвест, заједничка борба против фашистичког непријатеља и сл.,⁷ Барбара Визингер сматра да су жене у току рата представљале друштвени објекат, да су биле лишене иницијативе и да су њихове улоге и задатке по правилу дефинисали руководиоци-мушкарци (Pantelić, 2011). Говор Јосипа Броза Тита са Прве земаљске конференције АФЖ-а најбољи је показатељ да је питање женске еманципације било саставни део борбе против окупатора: „Жене се боре данас раме уз раме са мушкарцима за слободу народа Југославије, (...) оне се боре за слободу и независност својих народа, оне се боре против фашистичког система, система средњовековног ропства (...). Оне се боре за слободу независност својих народа, а то је саставни дио велике борбе за њихову равноправност (...).“ Тито у свом говору истиче да је АФЖ настао захваљујући упорности самих жена те да је то организација „поникла одоздо“⁸. Будући да су се жене укључиле у борбу против непријатеља, било на фронту или иза линије истог, да су дале жртве током рата, тиме се имплицира да су остварени сви предуслови да жене са територије окупиране земље постану равноправне са мушкарцима.

У сваком случају, за време рата, АФЖ је био усмерен на мобилисање што већег броја жена у НОБ, трудећи се да у исто време буде носилац различитих социјално-хуманих активности. Једну од њих свакако представљају алфаветски течајеви, који су почели плански и организовано, односно уз подршку народних одбора, да се спроводе од јесени 1945.г. Уз описмењавање жена из различитих (углавном заосталих) крајева, АФЖ је на себе преузео задатак социјалног збрињавања деце, разбијање верске заосталости (скидање зара и фереце) и друштвено-политичког освешћивања. Завршетком рата Централни

⁷ Јованка Кеџман један је од истраживача који се деценијама бавио женама и радничким покретом а заступа управо горе наведени став.

комитет КПЈ и даље је показивао велики интерес за Антифашистички фронт жена. Од 17. до 19. 6. 1945. године одржан је Конгрес АФЖ-а у Београду. Мада је имао манифестацијски карактер, овај Конгрес је јавно одбацио сумње уочене код извесног броја партијских кадрова о целисходности ове организације након рата. Комунистичка партија тражила је од свих партијских кадрова сузбијање секташтва према примању жена у Партију, даље исказивање интереса и разумевање за АФЖ како се он не би претворио у малобројну изоловану феминистичку организацију (Jovanović 2018). Програмски циљеви АФЖ-а били су садржани у Директиви Централног комитета Комунистичке партије Југославије о АФЖ, од 23. октобра 1945. г. Након Другог светског рата, у програмском смислу, Комунистичка партија представљала је жену у лику другарице, раднице, добре мајке и домаћице. Грађен је и стереотип о партизанкама-болничаркама које су и оружјем браниле своје рањенике. Међутим, у мирнодопским условима није било довољно неговати сећања, требало је ангажовати жене на новим задацима (Katz, 2011).

Ситуација у вези даљег рада АФЖ-а почела је да се мења током 1950. године. На трећем конгресу АФЖ-а, одржаном у октобру месецу, промењен је његов статус: иако остаје женска организација, АФЖ-е постаје секција унутар Народног Фронта. Питање о томе да ли је нужно да постоји аутономна женска организација све се чешће појављивало у јавности. Истраживања Гордане Стојаковић изнедрила су чињеницу да се почев од 1950. један број запослених жена вратио у куће. Стабилизација привредних прилика почев од 1950. учинила је да више није било потребе за тако обимним ангажовањем радне снаге као што је то био случај у првим послератним годинама, када су жене биле извор недостајуће и тако потребне радне снаге за обнову и изградњу земље (Stojaković 2012). У исто време, на саветовању градских организација АФЖ-а у јуну 1950. г. у Загребу, Вида Томшић је у дискусији о планираним активностима АФЖ-а као председница истог изјавила да „смо у извјесној мјери, ако се то може казати за цијелу земљу, један од наших задатака прилично извршили (...) у извјесном смислу у неким дјеловима наше земље а нарочито у градовима, већ постигли да је жена равноправна“ (Tomšič, 1950). Међутим, у истој прилици, Томшић је изнела идеју о трансформацији АФЖ-а тако што ће се укинути професионалне функције јер нису допринеле већој активности жена, већ су их, према њеним речима, кочиле. Уместо плаћених одборница и руковоткиња АФЖ-а Томшић је заговарала да се у организације и руководећа тела АФЖ-а бирају жене које ће, уз свој свакодневни рад, волонтерски радити у организацији.

Да је Титова Југославија ушла у нову фазу развоја друштвених односа, где се преиспитивао положај жена, а у том контексту и женски активизам у оквирима АФЖ-а, сведочи говор Виде Томшић одржан поводом 8. марта 1952.г. Томшић је јасно истакла да је свакој жени у Југославији дата могућност да се образује, запосли, професионално афирмише и да за исти рад буду исто плаћена као мушкарци. Међутим, питање искорака из породичног круга није нестало већ се заострило. Са једне стране, процес индустријализације земље захтевао је укључење жена у производњу, а са друге стране заостала домаћинства

захтвала су њихов огроман рад. Модернизација домаћинства, према Томшић, није била „приоритет социјалистичке изградње“, жена је због материнства често виђена као нерентабилна радна снага и притом су још увек била приметна „малограђанска схватања побеђених назадних снага“ које желе да жену врате у кућу и које су узрок „смањивања активног учешћа жене у политичком животу“ земље (Tomšič, 1952).

Разлози за укидање АФЖ-а такође још увек нису истражени у потпуности; зна се да се АФЖ-у у Војводини већ 1944.г. замерала „превелика самосталност“, док се АФЖ-у од стране ЦК КП Хрватске замерало, између осталог, због слабих веза са партијском организацијом (Pantelić, 2011b). На Четвртом конгресу АФЖ је укинута као посебна женска организација 1953. г. Извештаји, репортаже и вести о раду организација АФЖ-а објављени у АФЖ штампи су показали да захтеви за гашење организације нису били узроковани потребом коју је исказало чланство: напротив, гашење АФЖ-а био је последица политичке одлуке КПЈ и уласка ФНРЈ у нову фазу економског и друштвеног развоја (Stojaković, 2002). Заправо, у гласилима АФЖ-а није било скоро никаквих протеста поводом престанка рада организације. Да ли су комунисткиње-лидерке АФЖ-а сматрале да су дотадашњи резултати процеса еманципације прихватљиви и да је улазак недефинисаног броја жена у одборе Народног фронта сам по себи довољан за представљање аутентичних интереса жена или нису уопште ни биле консултоване већ су прихватиле одлуку (мушког) политичког руководства, још увек је нејасно. У сваком случају, потврдило се да су лидерке АФЖ-а, попут председница Спасеније Бабовић и Виде Томшић, заправо морале бити *одане* комунисткиње, оне које никада неће довести у питање одлуку која долази са врха. (Само)укидање АФЖ-а после свега 11 година од оснивања можда је најхрабрије прокоментарисала Неда Божиновић, премда са временском дистанцом: „Опет патријархат на делу. Сваки пут се нађе изговор да се жена врати назад. Овде се није радило о чистом патријархату, него о социјалистичкој идеологији... Било је тешко прихватити жену као равноправног човека...“ (Stojaković, 2002).

Закључак

Политичко руководство КПЈ при суочавању са *женским питањем* у потпуности је следило решења примењена у Совјетском Савезу неколико деценија раније. Женско питање није решавано издвојено: жене су, на првом месту, виђене као жртве капитализма и њихова еманципација требало је бити уклопљена у питања радничке класе. И Женотдел и АФЖ као масовне организације жена у земљама у којима су настале формиране су у ратним околностима, под јаком контролом комунистичких партија. Случајност или не, обе организације потрајале су свега 11 година. За време свог постојања, имале су готово идентичну област деловања: понајвише су биле усмерене на просвешћивање жена у виду њиховог описмењивања, с тим да су за време рата радиле на форми-

рању одбора за помоћ болеснима и рањенима, организовале волонтерски рад и уопште утицале на што масовније учешће жена у друштвено-политичком животу земље.

Проучавање формирања и рада Женотдела и АФЖ-а доводи до закључка да је подршка (мушког) партијског руководства била пресудна за настанак ових организација те се оправдано поставља питање да ли би ове организације уопште постојале у датом историјском тренутку да није било свесрдне подршке Лењина, Свердлова или Тита. Колико је овај вид подршке био важан сведочи чињеница да су организације запале у кризу увек када би ова подршка изостала, односно када би биле под сумњом врха партије. Помало је зачуђујућа још једна сличност: недостатак документације који би сведочио развоју и делатности ових организација.

Политичко руководство пронашло је готово савршен модус за елиминасање женских организација. Било је то „затварање развојног круга“, односно истицање да је *женско питање* добрим делом решено те да су организације тиме изгубиле сврху постојања. Изостанак реакција и непостојање негативних критика само је потврда под колико великом контролом и будним оком највиших партијских руководиоца су радиле прве масовне женске организације СССР-а и Југославије.

Референце

- Alferova, I. V. (2011). *Zhenskij vopros v teorii i praktike bol'shevizma: pervoe desjatiletie Sovetskoj vlasti, 1917–1927 gg.* Sankt-Peterburg: Sankt-peterburgskij gosudarstvennyj universitet.
- Babović, C. (1942). *Referat drugarice Cane Babović održan na I Zemaljskoj konferenciji AFŽ, 08.12.1942*, Retrived October 18, 2017 from the World Wide Web www.afzarhiv.org/items/show/231.
- Bebel', A. (1959). *Zhenshhina i socializm*. Moskva: Gospolitizdat.
- Brodsky Farnsworth, B. (1976). Bolshevism, The Woman Question, and Alexandra Kollontai, *The American Historical Review*, No.2, 292–316.
- Eliot, P., Mendel N. (1998). *Teorii feminizma, Gendernye issledovanija: feministskaja*
- Goldman, W. (2002). *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jovanović, A. (2016) Čije je žensko pitanje - Antifašistički Front Žena unutar i izvan socijalističke transformacije društva. Retrived September 30, 2017 from the World Wide Web <http://afzarhiv.org/items/show/442>.
- Katz, V. (2011). O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942–1953, *Prilozi*, br. 40, 135–155.
- Kecman, J. (1978). *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga.
- Kollontai, A. M. (1972). *Izbrannye stat'i i rechi*. Moskva: Politizdat.

- Kollontai, A. M. (1921). Avtobiografičeskij očerok, *Proletarskaja revoljucija*, 3, 214–275.
- Kollontai, A. M. (1971). *The Autobiography of a Sexually Emancipated Communist Woman*. New York: Herder and Herder.
- Kollontai, A. M. (1977). *The Social Basis of the Woman Question*. Retrived October 10, 2017 from the World Wide Web <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1909/social-basis.htm>.
- Krupskaya, N. K. (1970). *Reminiscences of Lenin*. New York: International Publishers.
- Marx, K. (1868). *Pis'mo L.Kugel'manu*. Retrived May 24, 2017 from the World Wide Web <https://www.politforums.net/culture/1429965371.html>.
- Mc Lellan, J. (2011). *Love in the Time of Communism: Intimacy and Sexuality in the GDR*. Cambridge: Cambridge University Press.
- metodologija v social'nyh naukah*. Har'kov: HCGI.
- Mitrović, M. (1942). *Referat drugarice Mitre Mitrović na konferenciji AFŽ-a 7. decembra 1942*. Retrived October 18, 2017 from the World Wide Web <http://afzarhiv.org/files/original/893d7d215be542cb233148db58e70fc9.pdf>.
- Nešović, S. i Petranović, B. (1983). *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945*. Beograd: Narodna knjiga.
- Pantelić, I. (2011). Kako supartizanske postajale građanke, 9. I u raju KP – pakao, *Dnevnik*, br. 23203, 31.
- Predojević, N. (2017). *Problemi u arhivima sa građom DPO/postupak preuzimanja, liste kategorija i sređivanje*, Retrived October 22, 2017 from the World Wide Web <http://www.arhivns.rs/cyr/26nenad2.html>.
- Sandle, M. (1998). *A Short History of Soviet Socialism*. Abingdon: Routledge.
- Sklevicky, L. (1966). *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Druga-Ženska Infoteka.
- Smith, B. (ed.). (2008). *Oxford Encyclopedia of Women in World History*, Vol.1. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Stites, R. (1978). *The Women Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930*, Princeton: Princeton University Press.
- Stojaković G. (2012). *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Stojaković, G. (2002). *Neda - jedna biografija*. Novi Sad: Futura publikacije.
- Tito, J. B. (1945). *AFŽ u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Čačak: Okružni AFŽ.
- Tomšič, V. (1950). *Glas žena*, 1.
- Tomšič, V. (1952). *Žena danas*, бр. 93, 1–7.
- Zetkin, C. (2012). *Reminiscences of Lenin*. Retrived July 16, 2017 from the World Wide Web <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1924/reminiscences-of-lenin.htm>.

THE QUESTION OF EMANCIPATION OF WOMEN BETWEEN MARXISM-LENINISM AND THE PRACTICE OF CPY

Summary

The question of the social and legal position of women in Yugoslavia was explicitly established in 1945, after the establishment of a new, communist regime. On the basis of Marxism and then socialism, the attitude towards the women's issue in Yugoslavia was defined. The paper analyzes the relationship between Marxist theory and women's issues, Lenin's and Stalin's attitudes towards women's emancipation, although the women's issue has not been resolved separately: the emancipation of women had to be integrated into working-class issues. On the other hand, the Communist Party of Yugoslavia will in many cases copy the models of the Soviet leadership so that the issue of women's emancipation could not be an exception. Although this approach in practice has led to the loss of the particularity of the woman's issue, for a deeply patriarchal and predominantly agricultural country like Yugoslavia, the attitude that the government, or the CPY, had towards the position of women was certainly a novelty that brought significant changes. The subject of this paper is the analysis of public (communist) discourses in the USSR and Yugoslavia in order to see similarities and differences.

Key words: Marxism, women question, Communist Party of Yugoslavia, AFZ, Zhenotdel

POGLEDI SAVREMENE ISTORIOGRAFIJE NA DOLAZAK FRANJEVACA U SREDNJOVEKOVNU BOSNU*

Rezime

Budući da o dolasku franjevačkog reda u srednjovekovnu Bosnu postoji mala izvorna podloga, savremena istoriografija razvila je teorije koje se bitno razlikuju. Ono što se uočava kod većine posmatranih radova je tendencioznost, te želja da u zavisnosti kojem religijskom/nacionalnom/ političkom taboru pripadaju pokažu unapred postavljene zaključke. Ovakav stav većine doveo je do zanemarivanja, ili namernog prećutkivanja određenih istorijskih izvora. Cilj rada je okupljanje svih mišljenja o ovoj temi, te njihovo suprostavljanje, ali i metodološko premišljanje o svakom pojedinačno. Krajnji rezultat rada jeste povratak izvornoj građi i izdvajanje izvornih podataka u hronološki niz, te njihovo suprostavljanje teoretisanju, koje u nekim od radova prerasta u činjenice.

Ključne reči: franjevci, srednjovekovna Bosna, istoriografija, metodologija, istorijski izvori.

Sagledavajući celokupnu istoriografiju Bosne autor Srećko Džaja zaključuje da se razne istoriografske škole mogu složiti jedino po pitanju periodizacije bosanske istorije na: bosansko srednjovekovlje, osmansko razdoblje, austrougarsko razdoblje i jugoslovensko razdoblje sa cenzurom Drugog svetskog rata (Džaja 2002). Vreme anacionalne bosanskohercegovačke istoriografije koje on predviđa da će doći posle 1992. godine (Džaja 1992) i danas nažalost čekamo. Međutim, dosadašnje iskustvo pokazalo je da se za to doba moramo boriti, te da ono neće samo doći. Velike promene događaju se upravo zbog velikog broja sitnih pomaka, te se ovde nećemo baviti sveukupnim pregledima bosanske istorije, nego ćemo ih sagledati parcijalno, događaj po događaj.

Nedostatak izvora stvorio je prostora za maliciozne ispune praznina. Najčešće, došlo je do toga da se i oni malobrojni istorijski izvori prećutkuju nauštrb neke teorije. Ovakve teorije, nacionalistički zavodljive olako se preuzimaju i postaju delovi većih sinteza i dela koja pretenduju da budu monumentalna. U ovom radu, obradićemo jedan trenutak o kome je dosadašnja istoriografija stvorila različite vizure.

Pitanje dolaska franjevačkog reda u srednjovekovnu Bosnu, tačnije u zemlju Usoru i Soli predstavlja kontraverznu temu. Ta tema sadržinski povezuje povijest, historiju i istoriju, kako bismo ukratko mogli zvati hrvatsku, bošnjačku i srpsku is-

toriografiju. Ipak, njome se ove istorije bave delimično, ili indirektno. Povjesničari se bave temama vezanim za franjevce, historičari istorijom područja na koju su oni došli, a istoričari se bave ovom temom najvećma u sklopu vladavine kralja Stefana Dragutina. Ta parcijalnost i odsustvo dijaloga među njima dovelo je do inklinacije ka glavnoj temi njihovih istraživanja, te u skladu sa tim dolazi do namernog ili nenamernog prećutkivanja izvornih podataka.

Nada Klaić u svom delu *Srednjovjekovna Bosna*, ne spominje pismo papskog legata o postojanju šizmatičkog episkopa u Beogradu. U ovom slučaju to se može opravdati odstupanjem od teme. Ona spominje kralja Dragutina kome se papa obratio kada su mu bili potrebni saveznici. Istovremeno, ona pretpostavlja da je i Dragutinu bio potreban saveznik kako bi seo na šurakov presto. Ipak, Dragutin je ovu priliku iskoristio da pozove franjevce u delove Bosne kojima je vladao. Tamo, po njegovim rečima, ima jeretika. Papa je pak iskoristio poziv poslavši pismo provincijalu Slavonije u kome je rekao da dvojici franjevacu da inkvizitorsku vlast i pošalje ih u čitavu Bosnu. Ipak ona smatra da u Bosni nema jeretika i da je želja za unijom potakla papu da pošalje dvojicu franjevacu da rade na obraćanju „šizmatika“ na pravu rimsku veru (Klaić 1994). Kontra te teze govori činjenica da se pravoslavni episkop nalazi u Beogradu i da bi fratri, da su u tom svojstvu došli, bili pozvani u Mačvu i Beograd da rade na uniji (Kalić-Mijušković 1967).

Međutim, dublja istraživanja koja se bave hrišćanstvom u Bosni idu još dalje sa pretpostavkama u vezi religijskog opredeljenja kralja Dragutina. U delu Andrije Zirduma, *Povijest kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, iznosi se mišljenje da je kralj Dragutin prihvatio jedinstvo sa rimokatoličkom crkvom (Zirdum 2007). Ono je izneto u formi pretpostavke, dok se u delu Anđelka Baruna *Svjedoci i učitelji*, to tumačenje iznosi kao tvrdnja. Pa se navodi da se Dragutin, prihativši jedinstvo s Katoličkom crkvom, dao na suzbijanje krivoverja (Barun 2003). Sam Zirdum je svoje tvrdnje ublažio posle dugogodišnjeg bavljenja ovom tematikom. Naime, on je u svom ranijem delu *Franjevački samostan Skakave (Dubrava)* deceniju ranije tvrdio, kao i Anđelko Barun, da je kralj Dragutin prihvatio katoličku veru (Zirdum 1982). Ova tvrdnje baziraju se na činjenici da je na samom početku svog pontifikata, 1288. godine, papa Nikola IV poslao pismo kraljici Jeleni da utiče na svoje sinove kako bi prešli u jedinstvo vere, ali i pismo kralju Milutinu u kome mu posebno kazuje razloge zbog kojih je jedini pravi put pod okriljem rimokatoličke crkve (Theiner 1859). Većina istraživača pretpostavlja da je slično pismo, koje nije sačuvano, poslato i kralju Dragutinu. Ipak, to sa sigurnošću ne možemo tvrditi. Pretpostavku otežava činjenica da je ispod svakog pisma pisalo kome se još šalje pismo iste sadržine. U slučaju pisma koje je poslato kralju Milutinu, nije ništa pisalo. Dragutinu je stoga moralo biti poslato pismo drugačije sadržine koje je pritom izgubljeno. No, ne znamo da li je do toga došlo. Čak i da je pomenuto pismo poslato, to ništa ne govori da je kralj Dragutin prešao na katoličanstvo. S druge strane, imamo više dokaza koji govore suprotno. U životu kralja Dragutina navodi se da se on pred smrt zamonašio i umro kao monah Teoktist (Mak Danijel, Petrović 2008). Kada su posle smrti Andrije III Mlečića ponovo izbile borbe za ugarski presto, novi papa je kao pristalica Anžujaca rekao da se brak sa šizmatičkim kraljem ne računa kao zakonit (Rokai i sar.,

2002). To se odnosilo na pretenzije Dragutinovog sina Vladislava na ugarski tron. Da je kralj Dragutin prešao na katoličanstvo, papin argument ne bi bio valjan. Sem toga, Anonim koji je sačinio *Opis istočne Evrope* boravio je na dvoru kralja Dragutina te o njemu zapisao da se kralj u svojoj veri smatra pravim svecem (Rudić 2013). Kako su se današnji istraživači složili da je Anonim pripadnik dominikanskog reda (Rudić 2013), smatramo da je primarni izvor koji je o kralju Dragutinu ostavljen, merodavan da odredi religioznu pripadnost „sremskog” kralja.

Znatno ublaženije tvrdnje vezane za veroispovest kralja Stefana Dragutina iznosi Luka Markešić koji dolazak franjevaca u srednjovekovnu Usoru i Sol objašnjava *sklonošću srpskog eks-kralja ka katoličanstvu* (Markešić 1999). U ovoj raspravi izdatoj u glasilu Franjevačke teologije u Sarajevu historiografija biva najbliža nepristrasnosti. Pitanje titule kralja Dragutina posle Deževa je sporno te se titulom eks-kralja nećemo baviti u ovom radu. Pristalice smo mišljenja da je Stefan Dragutin zadržao titulu kralja posle Deževa, o čemu govori i arhiepiskop Danilo (Mak Danijel, Petrović, 2008), te da je titulu kralja izgubio posle rata sa bratom kraljem Milutinom (Dimitrijević 1977). Međutim, takvo mišljenje ne dele svi, te se suprotno mišljenje može naći u brojnim raspavama Mihaila Dinića (Dinić 1955). Iz tih razloga smatramo Markešićeve navode o eks-kralju suprotnim mišljenjem koje kao takvo nema nacionalističke konotacije niti je u tu svrhu navedeno. Takođe, mišljenje Markešića da je papa Nikola IV poslao franjevce u Bosnu kako bi postali integrativni faktor bosanske države nije nacionalističko, nego predstavlja anahronizam. On je pod uticajem kasnije delatnosti franjevaca iz vremena bana Stjepana II Kotromanića doneo zaključak da su i u doba kralja Dragutina oni vršili jednaku funkciju. O tome, međutim, nemamo nikakvu potvrdu u izvorima. S druge strane, franjevci nisu mogli biti integrativni faktor bosanske države jer su poslani na teritoriju kralja Dragutina koji nije vladao čitavom srednjovekovnom bosanskom državom, nego jednim njenim delom, banovinom Usorom i Soli, koja u tom trenutku nije pripadala bosanskoj državi nego Ugarskoj. Stoga su fratri tada mogli da budu jedino integrativni faktor kraljevine Ugarske. Istina, papa Nikola IV je u pismu provincijalu Sklavonije proširio ingerencije poslatih franjevaca na celokupnu teritoriju bosanske države (Theiner 1859). Mogao je to biti delić vizije o kojoj govori Markešić, ali smatramo da je pre posredi potpuno iskorišćavanje prilike koja se pružila, te slanje franjevaca i u zemlje Dragutinovog zeta bana Stjepana I Kotromanića.

Pristalica dolaska franjevaca kao isključive političke delatnosti kralja Dragutina je autorka Jelena Mrgić koja se u svojoj istorijsko-geografskoj monografiji detaljno bavi prostorom Usore i Soli (Mrgić 2008). Ona poziv kralja Dragutina tumači kao politički, te negira mogućnost da su prvi franjevački misionari zapravo došli u Bosnu na poziv kralja Dragutina, te da je franjevačka delatnost otpočela 1291. godine. Dalje se ne raspravlja o drugom mogućem trenutku u kome su franjevci došli u Bosnu budući da se glavnina njene studije ne bavi religijskim aspektom Usore i Soli. Oko karaktera poziva kralja Dragutina bi se dalo raspravljati. Ipak, ne može se negirati činjenica da je poziv da pošalje dvojicu misionara upućen provincijalu Slavonije, te da je taj poziv čak teritorijalno proširen, pa se inkvizitorsko delovanje odnosilo na čitavu Bosnu, a ne samo na delove, kako je u pismu kralju Dragutinu

naznačeno. Koliko su dvojica misionara mogla da urade u tom trenutku teško je reći. Posebno je zanimljivo da se mišljenja autorke Nade Klaić (Klaić 1994) i Jelene Mrgić (Mrgić 2008) podudaraju u tvrdnjama da 1291. godine nijedan franjevac nije kročio na tlo srednjovekovne bosanske države. I dok jedna (Klaić 1994) tvrdi da je to zato što kralj Dragutin zapravo nije ni vladao Usorom i Soli, druga (Mrgić 2008) tvrdi da je to jer je poziv bio politički potez koji je služio zbližavanju sa papom zbog prilika u Ugarskoj.

Među istoričarima sa objektivnijim pogledom nalazi se i Elmedina Kapidžija koja smatra da je kralj Dragutin poslao franjevce u Bosnu u sklopu vezivanja svoje teritorije za Ugarsku, a zaključuje da se njegova verska politika mora posmatrati odvojeno od religijske opredeljenosti (Kapidžija 2010). Diskurzivnom metodom (Džaja 2002) ona dolazi do zaključka da se Dragutin ponašao kao ugarski feudalac, te da u sklopu toga treba posmatrati njegovu versku politiku. Ona anacionalno obrađuje temu dolaska franjevaca u Bosnu, ali i celokupnu versku politiku kralja Dragutina. Međutim, baveći se isključivo verskom politikom, ona prenebegava politička previranja u Ugarskoj po smrti Ladislava IV, 1290. godine, koja su i te kako uticala na saradnju kralja Dragutina sa papstvom (Hardi 2013). Iako je u radu veoma izražena kritička metoda, te znatno korišćenje istorijskih izvora, dolazak poslanstva fratara Marina i Ciprijana iz 1288. uzima se za aksiom. Smatramo da ipak nema dovoljno potvrde u izvorima za takvu tvrdnju. U pismu kraljici Jeleni papa Nikola IV traži da ona utiče na svoje sinove, kralja Dragutina i Milutina, kako bi prihvatili uniju. Osim toga pisma, nemamo sačuvano direktno papsko obraćanje kralju Dragutinu sve do 1291. godine (Theiner 1859). Činjenica da su zemlje kralja Dragutina dosta severnije od onih kraljice Jelene i kralja Milutina, te iako je on imao titulu kralja, nije bio vrhovni kralj u zemlji. Pored toga, sačuvano je papsko pismo iz 1290. godine papskom legatu Eugubinu u kome se papa Nikola IV žali na postojanje pravoslavnog episkopa u Beogradu, koji tu gradi crkvu i preverava pastvu. Čak i da su fratri Marin i Ciprijan dolazili kod kralja Dragutina i bili u prilici da se uvere u postojanje pravoslavnog episkopa, oni nisu postigli uniju zbog koje su bili poslati. Stoga smatramo da se o poseti franjevaca 1288. mora opreznije govoriti i da ona kao takva zahteva posebnu raspravu.

Među objektivne istoričare koji govore o ovom pitanju ubrajamo i akademika Simu Ćirkovića koji smatra da je kralj Dragutin tražio od pape 1291. godine da mu pošalje iskusne franjevce koji znaju srpski jezik da iskorene jeres u njegovim zemljama (Ćirković 1999). Pri posmatranju ovog dela moramo uzeti u obzir kratku naučnu formu leksikografske odrednice, te iako je nastalo polovinom XX veka i ne spada u savremenu historiografiju, pogledamo Ćirkovićevu sintezu *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Suprotno sažetom izrazu u *Leksikonu srpskog srednjeg veka* na osnovu kojeg se može zaključiti da je kralj Dragutin isključivo tražio franjevce. Autor je u gorenavedenom delu objasnio da je papa zapravo odlučio da u Bosnu pošalje franjevce, te je preko svog ministra provincije Sklavonije poslao dvojicu iz tog reda (Ćirković 1964). Ovakva konstatacija poklapa se i sa papaskim pismom na osnovu kojeg saznajemo da je kralj Dragutin tražio *neke pogodne osobe* (Theiner 1859), a da je u drugom pismu papa tražio da se u Bosnu pošalju franjevci. Ono što je sporno i

nacionalistički naročito škakljivo u oba Ćirkovićeve dela je navod da je papa poslao franjevce koji znaju srpski jezik. Međutim, to se ni u pismu kralju Dragutinu, ni u pismu provincijalu Sklavonije ne spominje eksplicitno. Naime, pominje se jezik *toga kraja* kojim je potrebno da govore dvojica franjevac koji će provincijal poslati, ali se ne spominje kako se taj jezik zove (Theiner 1859). Sima Ćirković je to verovatno pretpostavio vodeći se činjenicom da se deo korespondencije obavljao sa srpskim kraljem, te da je u pitanju srpski jezik. Ipak, srpski kralj vladao je tada i ugarskim zemljama. Kapidžija pak navodi da je u pitanju *slavenski jezik* (Kapidžija 2010). To pitanje, međutim, nije ni u sadašnjosti rešeno među lingvistima, ono je delimično političko i uveliko kontraverzno. Iako je to nepravilno, moraćemo uzeti u obzir i današnje prilike prilikom konstatacije na koji je jezik papa mislio u pismu, te da skrenemo pažnju da je rešenje Elmedine Kapidžije politički neutralnije. Ostaje nam stoga da taj jezik nazovemo staroslovenskim do nekog revolucionarnog konsenzusa među istoričarima jezika i lingvistima.

Pitanje dolaska franjevačkog reda u Bosnu obrađivano je i u okviru drugih sinteza poput *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* grupe autora. U poglavlju koje je napisao Boris Nilević (Nilević, 1998) iznosi se sažeta beleška u kojoj se kaže da su franjevački redovnici došli u Bosnu na poziv srpskog ekskralja Dragutina 1291. godine. Takav šturi zapis sadrži samo čiste činjenice poznate iz izvora i kao takav, iako bez referenci, nije netačan. Međutim, druga sinteza *Istorija Bošnjaka*, čiji je autor pravnik Mustafa Imamović (Imamović 1998) u celini je nenaučnog tipa, napisana bez i jedne fusnote. Ipak, kao takva, ona predstavlja dobar prikaz iskrivljenih pogleda na dolazak franjevac u Bosnu. On navodi da je kralj Dragutin, neprestano zaokupljen pitanjem jeretika u Bosni, suočen sa poluvekovnom bezuspešnom misionarskom delatnošću dominikanaca, tražio od pape da se dominikanci zamene franjevcima u Bosni (Imamović 1998). Koliko je ova teza pogrešna govori u prilog činjenica da su dominikanci nastavili svoju delatnost u Bosni, te su se pola veka kasnije žestoko sporili sa franjevcima oko ingerencija nad Bosnom (Jalimam 2009). Sem pogreške u vezi dominikanaca, dovodi se u pitanje i „muka“ kralja Dragutina oko preveravanja bosanskih jeretika. U životu kralja Dragutina, arhiepiskop Danilo II navodi kako „mnoge od jeretika bosanske zemlje obrati u hrišćansku veru i krsti ih“ (Mak Danijel, Petrović 2008). Da su postojali napori prilikom ovog čina, Dragutin bi u duhu hrišćanstva bio pohvaljen za napore i stradanja za veru. *Argumentum ex silentio* nije dovoljan dokaz, te ostaje činjenica da se Dragutin obratio papi za pomoć u borbi protiv jeretika. Stoga, postoji mogućnost da bosanski/mačvanski episkop nije mogao da pokrsti jeretike, ili da je odluka o dolasku franjevac doneta u okviru šire političke podrške papstva. Kad smo kod takozvanog „argumenta iz tišine“ ne možemo a da se ne osvrnemo na upečatljivu tišinu u delu *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine* arheologa Envera Imamovića (Imamović 1998). Naime, on franjevce u srednjovekovnoj Bosni ne spominje. Pominjući pak navodno proterivanje pravoslavnog stanovništva iz srednjovekovnog Huma tokom vladavine Stjepana II Kotromanića, on ni jednom rečju ne spominje ulogu franjevačkog reda na čelu sa Peregrinom Saksoncem u vladavini ovog vladara. Ne spominje ni gradnju samostana koja se dešavala u tom periodu. Štaviše, franje-

vački red se ne spominje do 1871. godine kada ovaj red prema njegovom mišljenju staje u odbranu bošnjaštva (Imamović 1998). Ovakva tišina predstavlja namerno prećutkivanje, kako izvora, tako i brojne literature koja se bavi ovim pitanjem. Isto ćutanje nailazimo i kod filozofa Muhameda Filipovića koji pišući delo pod nazivom *Bosna i Hercegovina: najvažnije geografske, demografske, istorijske, kulturne i političke činjenice* govori isključivo o „manihejima“ o bogumilskoj tradiciji, istoriji i kulturi, te odatle vrši derivaciju današnje Bosne (Filipović 1997). Ono što je zajedničko obojici autora je unapred postavljeni cilj, kretanje od sadašnjosti ka prošlosti u kojoj se traži današnjica, sa unapred postavljenim stavovima. U tim stavovima nije se našlo mesta i za franjevce, te se stoga o njima ni ne govori. Radi se o *Eliminaciji Hrvata i Srba iz Bosne i Hercegovine na pseudoznanstveni način* kako je to u svom radu objasnio Ante Škegro (Škegro 1998).

Međutim, u radu smo videli da ni historiografije drugih dveju nacija nisu imune na generalizaciju, prećutkivanje, ili pak preuveličavanje. Stoga preostaje da se ovo pitanje ponovo postavi u uslovima međusobnog dijaloga i razumevanja, gde će se raspravljati o izvorima i srednjem veku, bez uticaja politike i današnjice.

Prilog 1: Pismo pape Nikole IV od 23. marta 1291.

Preuzeto i sa latinskog prevedeno iz: Theiner 1859, 377–378.

Stefanu Kralju Srbije da uzme dva brata fratarskog reda Male braće koju sam ja preporučio.

Nikola episkop pozdravlja najdražeg u Hristu Stefana kralja Srbije itd.

Pošto je među svim mojim željama mom srcu najdraža i u njega najdublje ukorenjena ona (želja) da katolička vera koju drži, propoveda i uči Sveta rimska crkva, majka i učiteljica svih vernika, da ona prihvati i ispuni zavet koji je milošću Božijom od njega primila, a taj zavet je danas još veći i važniji, u ogromnoj me meri raduje kada čujem da ovozemaljski kraljevi i prvaci Večitog kralja, na koje se taj zadatak posebno odnosi, kada se oni navedenom zadatku priključe i kada se žrtvuju i trude, kada se svim silama upregnu da šire kult Prave vere i kada se podstaknuti vrlinom, uzvišeno, blagovremeno, brižno i samopregorno suprostave onima koji su u tome (u veri) zastranili. Svakako da si ti, najdraži sine, podstaknut pravom verom i posvećenosti smatrao da moje apostolstvo treba ponizno zamoliti, i to si učinio preko poslanika tvoje preuzvišenosti, voljenog sina barskog arhiepiskopa Marina da, budući da u delovima Bosne pod tvojom vlašću postoje mnogi koji su zaraženi jeretičkom bolešću odlutali sa puta istine u pogubnu laž, a na prezir Večitog kralja i da oni višestruko deluju šteteći katoličkoj veri i dovodeći sopstvene duše u opasnost kroz svoje pogubne (pošasne) težnje, dakle, da se ja udostojim da u te krajeve pošaljem neke pogodne osobe kojima tamošnje prilike nisu strane i čije su propovedanje i spasonosno učenje u skladu sa njihovim čestitim životom i stoga su primer čistote, da uklonivši tu opasnost svojim propovedima i službom vrate žar prave vere tamošnjem življu zahvaljujući svetlosti svevišnjeg, i da pritom ti u tome nudiš svoj savet i pomoć kako bi pomenuto zastranjivanje bilo iz korena iščupano iz ovih krajeva. Ja koji sam večiti dužnik Isusu Hristu večitom kralju, onome koji je iskupio ljudski rod, i pošto sam njegov predstavnik na zemlji, svim srcem želim spas svakog čoveka i

težim širenju kulta katoličke vere svim silama, ma kakve prepreke tome bile, dobro sam i temeljno promislio o tvom spasonosnom predlogu koji je za svaku pohvalu i stoga sam zahvaljujući se u molitvama Kralju kraljeva odlučio da treba odobriti tvoju molbu nastalu iz žarke posvećenosti i želje za očuvanjem vere, stoga sam voljenom sinu poglavaru fratarskog reda Male braće u provinciji Sklavoniji, koji odlično poznaje ljude iz svog reda, u jednom mom drugom pismu, naložio da u moje ime izabere dvojicu pogodnih fratara iz narečenoga reda, koji su se dokazali rečju i delom, koji su dobro obrazovani i dobro poznaju tamošnje prilike i da ih uputi u pomenute krajeve zarad istrebljenja jeresi odatle i uz Božiju milost zarad širenja spasonosne katoličke vere. Stoga molim tvoje veličanstvo, opominjem i svim silama bodrim, u ime Isusa Hrista našeg tvorca i spasitelja, u čije ime se ovaj zadatak obavlja, da pomenutu braću izabranu zarad izvršenja narečenog posla od strane pomenutog poglavara, ali u moje ime, kako je gore rečeno, da kada kod tebe budu došli, imajući u vidu svevišnjeg Boga i zbog poštovanja prema Apostolskoj stolici i meni, koji te iskreno volim, kao najdražeg sina u Gospodu, da tu dvojicu primiš kako dolikuje kraljevskoj preuzvišenosti i da im pružiš podršku, savet i pomoć u izvršenju pomenutog zadatka kako bi potpomognuti desnicom tvoje preuzvišenosti, taj posao spasonosno i uspešno obavili na hvalu Boga, slavu katoličkoj veri i na čast tvom imenu, a ti ćeš od Darovatelja svih darova na ovom svetu koji za najmanja dobra dela uzvraća velikim nagradama, zaslužiti nagradu večite blaženosti.

Izdato u Orvijeku, 23. marta, četvrte godine mog pontifikata.

Korišćeni izvori

- Mak Danijel, G., Petrović, D. (prir.) (2008). *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih: Službe*. Beograd: Prosveta.
- Rudić, S. (prir.) (2013). *Anonymi Descriptio Europae Orientalis/ Anonimov Opis istočne Evrope*. Beograd: Istorijski institut.
- Theiner, A. (Ed.) (1859). *Vetera monumenta Slavorum meridionalium: Historiam illustrantia: Maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis: Depromta et collecta. Tomus 1. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium*.

Korišćena literatura

- Barun, A. (2003). *Svjedoci i učitelji : povijest franjevac Bosne Srebrene*. Sarajevo: Svjetlo riječi.
- Ćirković, S. (1964). *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Ćirković, S. (1999). *Franjevci*. U: Ćirković, S., Mihaljčić, R.(prir.). *Leksikon srpskog srednjeg veka (769–771)*. Beograd: Knowledge.
- Dimitrijević, S. (1977). *Novčane emisije kralja Dragutina, Vladislava II i kralja Milutina*. *Starinar*, 27, 125–150.

- Dinić, M. (1955). Odnos između kralja Milutina i Dragutina. Zbornik radova SAN, 3, 49—82.
- Džaja, S. (1992). Svijet politike i franjevaštvo u Europi 14. stoljeća. *Croatica Christiana periodica*, 16, 33-41.
- Džaja, S. (2002). Tri kulturno-političke sastavnice Bosne i Hercegovine i moderna historiografija. *Forum Bosnae : kultura-znanost-društvo-politika* 18 (2002), 48-59.
- Filipović, M., (1997). *Bosna i Hercegovina – najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*. Sarajevo: Compact
- Hardi, Đ. (2013). Petrovaradin „prestonica“ jednog Anžujca. U: Hardi, Đ. (prir.) *Srednjovjekovna naselja na tlu Vojvodine: Istorijski događaji i procesi*. (243—278). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Imamović, E. (1998). *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Art7.
- Imamović, M. (1998). *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture Preporod.
- Kalić-Mijušković, J. (1967). *Beograd u srednjem veku*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Kapidžija E. (2010) Vjerska politika “sremskog kralja” Dragutina, *Historijska traganja*, 5, 187—202.
- Klaić, N. (1994). *Srednjovjekovna Bosna: Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*. Zagreb: Eminex.
- Markešić L. (1999). Hrvati i katolici u Bosni i Hercegovini, *Bosna franciscana*, 11, 140—149.
- Mrgić, J. (2008). *Severna Bosna: 13–16. vek*. Beograd: Istorijski institut.
- Nilević, B. (1998). Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske države. U: Halilović S. (prir.) *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (57—81). Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Rokai P., Đere Z., Pal T., Kasaš A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd:Clio.
- Škegro, A. (1998), Eliminacija Hrvata (i Srba) iz Bosne i Hercegovine na pseudoznanstveni način. *Bosna franciscana*, 10, 216—236.
- Zirdum, A. (1982). Franjevački samostan Skakava (Dubrave). *Croatica Christiana periodica*, 6, 37—43.
- Zirdum, A. (2007). *Povijest kršćanstva u Bosni i Hercegovini*. Plehan: Slovoznak.
- Jalimam S. (2009). *Dominikanci u Bosni u srednjem vijeku*. Tuzla: Bosanska riječ.

DIFFERENT ASPECTS OF CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY AT ARRIVING FRIARS IN MIDDLE AGE BOSNIA

Summary

Because for arrival of the franciscan order in medieval Bosnia exists a few written sources, contemporary historiography has made some theories which are mostly different from each other. What could we conclude about most of these papers are

tendency. So there could be seen a huge wish to prove their conclusions that have made in advance. That conclusions depends from religious, national or politics views of the author. Making papers in this tehniqe leads to neglecting or reserving on purpose some historical sources. The goal of this paper is gathering all opinions about this subject, and juxtapositioning them, so that we could reconsider methodology of these papers. The final result of this work is returning to historical sources and gathering information from them. Also we made a chronological order of information from documents. We will try to end some theories because some of them already has been represented as facts.

Key words: friars, medieval Bosnia, historiography, methodology, tendency, historical sources

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – МИСЛИЛАЦ И КРИТИЧАР УСТАВНОСТИ

Апстракт

Революционар, политичар, филозоф, публициста, идеолог, критичар књижевности и уставности, социјално-економски мислилац и визионар. О свестраној личности и идејама Светозара Марковића постоји велики број студија и научних чланака. Циљ овог рада је пре свега да да приказ чланка „Српске обмане“ који је је објављен у „Застави“ 1869. године, у коме је Светозар Марковић изнео критику Намесничког устава. Међу великим бројем идеја, од либералних, преко изворно социјалистичких и револуционарних до демократско-радикалних биће разматране оне које су најзначајније за државно-правни поредак, и каснију делатност Светозара Марковића која се састојала у борби за доношење новог слободоумног устава и борби против постојећег бирократског режима. Значај његове идеологије, такође се огледа у великом утицају на програме каснијих политичких странака и политичара; радикала, напредњака и самосталаца.

Кључне речи: Устав из 1838, Устав из 1869, корени радикализма код Срба, социјалистичке идеје, самоуправа, политичка права и слободе

1. Увод

Ликом и делом Светозара Марковића су се бавили како домаћи, тако и страни аутори. Најопсежније студије иза себе су оставили Слободан Јовановић, Јован Скерлић, Хенрик Писарек и Вудфорд Маклелан. Последњи је амерички историчар који се под утицајем Скерлићеве монографије трудио да систематизује савремено знање о питањима стваралаштва и делатности Светозара Марковића (Pisarek, 1974: 21). Својом оригиналношћу се поред ових истичу и радови Васе Чубриловића и Латнике Перовић (Svirčević, 2011: 207, fn. 1). И док је Скерлић као следбеник Светозара Марковића са одушевљењем писао о његовом животу и погледу на свет и друштво, Слободан Јовановић је оштро писао о њему и његовим донетима. Иако му није спорио интелигенцију и леп начин изражавања, професор Јовановић је Светозарове теоријске чланке сматрао изврским ђачким изводима, без ичега оригиналног (Gajić, 2011). Сматрао га је публицистом без оригиналних идеја и већих способности за теоретисање, те да се не може окарактерисати као самостални теоретичар (Jovanović, 1990: 43–167). Пољски филозоф Хенрик Писарек је узорк ове оштре критике, дегра-

дације и намере да се „негира вредност погледа и утицаја српског мислиоца“ видео у жељи за осветом и политичком сукобу између Владимира Јовановића и Светозара Марковића (Pisarek, 1974: 20). Сасвим је могуће да се Писарек огрешио о Слободана Јовановића оваквом тврдњом, будући да професор Јовановић није био усамљен у ставу да Светозар Марковић није успео да схвати вредност марксизма нити да дубље проучи друге социјалистичке системе. Сличног мишљења био је и наш познати историчар Владимир Ђоровић који је сматрао да је он био исувише млад да би изградио сопствени поглед на свет и правилно проценио шта се од туђих система може спровести у српском друштву. Вероватно је најиспарвнији став Јаше Продановића који је, поредећи га са Доситејем Обрадовићем и Вуком Караџићем, истакао да су то три највећа „реформаторска“ и „бунотвна духа“. Иако је у учењима Светозара Марковића било и заблуда и грешака, не треба заборавити да је он окончао свој живот јако млад и да није успео да се до краја развије и сазри као мислилац, наводећи као пример Маркса који је своје дело Капитал завршио са педесет година. Осим тога, Продановић је сматрао да оригиналност није битна за допринос и значај Светозара Марковића. Доситеј Обрадовић, такође није био оригиналан, па се ипак сматра великаном (Vuković, 2016: 12). Према мишљењу Васе Чубриловића његова величина се огледа у томе што је био највећи социјални реформатор Србије 19. века, како у теорији, тако и у пракси, али и оснивач модерне српске социологије (Čubrilović, 1982: 211–212). Академик Свирчевић је истакао да би се Марковић могао сматрати зачетником организованог политичког окупљања (Svirčević, 2011: 216). С друге стране, има и писаца који су га сматрали потпуно политички неважним. Тако га, нпр. Миодраг Пурковић, у својој Историји српске православне црквене општине у Трсту уопште није споменуо иако је он тамо провео дуже време и умро (Пурковић, 1960).

1.1. Живот и порекло мисли Светозара Марковића

Светозар Марковић је рођен је 9. септембра 1946. године, по старом календару, највероватније у Зајечару (Skerlić, 1910: 13). За време свог кратког живота, успео је да напише већи број дела у којима је сагледавао социјалне, политичке и економске проблеме српске државе. Умро је од туберкулозе у Трсту, 1875. године.

Светозар се школовао у крагујевачкој и београдској гимназији, и на Великој школи. Студије технике је наставио у Петровграду, а потом у Цириху. Међутим, како је био свестрана личност, још у Београду се заинтересовао за књижевност и политику. Најранији утицај на мисао Светозара Марковића потекао је од Вука Стефановића Караџића и либерално оријентисаног идеолога Владимира Јовановића. Осим тога, др Хенрик Писарек је истакао да је Марковић још у Београду имао прилике да дође у додир са неким радовима Чернишевског и Херцена, руских револуционарних демократа (Pisarek, 1974: 15).

Као стипендиста српске владе и кнеза, током боравка у Русији имао је прилике се боље упозна са социјалистичким идејама. Своје прве радове је штампао

у руским часописима. Објављујући потом и у српским гласилима, започиње борбу против идеологије либерано-грађанске странке и нарочито Владимира Јовановића, о чему ће бити више речи. Приморан да напусти Русију, отишао је у Швајцарску. Као револуционарни демократа и филозоф-материјалиста у Цириху је проучавао западноевропску политичку, економску и социјалистичку литературу. Упознајући се са радом Маркса и Енглеса оформљује се као филозоф-материјалиста, марксиста и револуционар (Pisarek, 1974: 15). Амерички историчар Маклелан закључио је да је Марковићев социјализам био пре аграрни, него утопијски (како сматра професор Јовановић). Аграрном социјализму с којим се срео у Русији захваљујући Николају Чернишевском, вратио се напустивши марксизам, када је увидео да се теорија западноевропског социјализма, не може применити на српско сељачко друштво (Svirčević, 2011: 218).

Светозар Марковић је писао критичке написе о апсолутистичком режиму Обреновића, међу којима је и чланак „Српске обмане“, предмет ближег разматрања овог излагања. Као и многе своје чланке штампао га је у листу „Застава“¹, чији је власник и уредник био Светозар Милетић (Militar, 1926: 80). Објавивши га, иако без навођења свог имена, о чему сведочи „Отворено писмо г. Матићу“ министру просвете и црквених дела (Marković, 1987c: 50–62) изгубио је стипендију, и био приморан да се врати у Србију. Вративши се у отаџбину, 1871. године започео је са издавањем и уређивањем првог српског социјалистичког листа „Раденик“, а 1873. године основао је и гласило „Јавност“ (Krkljuš i Šarkić, 1982: 158).

2. Светозар Марковић – мислилац, критичар српских устава и реформатор

Светозар Марковић је у својим писмима и чланцима писао о различитим друштвеним и политичким питањима. Његова мисао није систематизирана, те се његове идеје о држави и праву могу извући из његовог целокупног стваралаштва. Професор Мирослав Ђорђевић истиче да уколико се жели добити потпуна слика о динамици развоја његове мисли и његових погледа на државу и право, осим његових чланака, неопходно је пажњу поветити и његовој преписци, прилозима и напоменама (Ђорђевић, 1976: 8).

Право као идеална творевина има и своју реалну димензију, друштвену страну. Оно постоји у друштву, у одређеном времену и простору, у свести чланова друштвене заједнице. Стога се из свеукупне мисли Светозара Марковића о друштву и политици, који су уској узрочно-последичној вези са правом, односно са његовим стварањем, може говорити о Марковићевој оцени државноправног развоја Србије. Говорећи о српском друштву, тј. народу, крити-

¹ Растурање гласила „Застава“ у Србији је од 1861. године било забрањено јер је Светозар Милетић у њему објављивао чланке у којима је критиковао полицијски и апсолутистички режим у Србији кнеза Михаила. У тим написима се залагао за либералне реформе, уставност и парламентарност (Militar, 1926: 99).

кујући ондашњу апсолутистичку власт Милана Обреновића и политику владе, он слика околности у којима су усвајани закони и уставни Кнежевине Србије, и услове у којима се развијала национална државност и уставност. Из његове критике, у конкретном српском бирократском систему власти, државног поретка и уставности и предлога реформи, може се извући његова државноправна мисао. У основи његове идеологије јесте реална материјалистичка филозофија, чији је први представник у Кнежевини Србији био Живојин Жујовић. Жујовић, са којим је Марковић, по смрти кнеза Михаила желео да оформи нову политичку странку у Србији (Pešić, 2016: 95), повезивао је материјализам са револуционарним демократизмом и утопистички обојеним социјализмом (Pisarek, 1974: 14).

Аутори често апострофирају његов програм о организовању државе на начелу самоуправе као темељу народног благостања. „Марковић је тај програм политичког и друштвеног преображаја сукцесивно дорађивао према захтевима историјског тренутка и социјалних прилика тадашње Србије, а у оквирима једне шире правно-политичке и економске визије српског друштва, засноване на колективном народном привређивању, осећању алтруизма и солидарности мирних и задовољних људи у својим локалним срединама“ (Svirčević, 2010).

Политичка делатност Светозара Марковића имала је два циља. Радиклани преображај политичког и друштвеног стања у Србији и ослобођење српског народа. Услове за остварење првог циља видео је у одстрањивању бирократизма и широком учешћу народа у вршењу политичке власти – што је могуће непосреднија демократија у форми локалних самоуправа. Своје предлоге је изнео у чланцима које је у периоду од 1869. године до 1870. године објављивао у листовима *Застава* и *Панчевац* (Krkljuš i Šarkić, 1982: 158).

Поред „Српских обмана“ из 1869. године у којима је дао критику уставности Кнежевине Србије, Светозар Марковић се у свом спису „Србија на истоку“, критички осврнуо на државноправно уређење Србије до 1858. године (Marković, 1995b: 3–97). Професор Мирослав Ђорђевић је дао анализу његових погледа на државноправни развитак Србије изражених у овом делу, као и чланку „Шта треба да радимо“ (Marković, 1987a: 147–155). Ово дело је конципирано на анализи економско-друштвеног и државноправног развитка, потом оцени постојећих друштвено-политичких и државноправних односа и на крају указивању на потребу и правац њихових преображаја (Ђорђевић, 1976: 10). Упоредио је Светозара Марковића са Вуком Караџићем, који је тражио узрок српској револуцији и дошао до закључка да је за њен „прави свршетак“ неопходно остварити народну слободу и правичност. Марковић је следећи његов пример учинио нови покушај у откривању правога свршетка буне. Имајући у виду постојеће друштвено-политичко стање у земљи, написао је да Србија није кнез са министрима, начелницима, капетанима, судијама, кметовима, надлежатељствима и канцеларијама. Србија је српски народ, онај исти који је повео револуцију под турском влашћу, по чијој вољи, тј. трпљењу, постоји целокупни државноправни поредак и поменути вршиоци власти (Ђорђевић, 1976: 6–7). Односно, бар би то требало тако бити, будући да према оцени Светозара Марковића однос

народа и власти у Србији није ни приближно такав. У „Србији на истоку“ он је разматрао појмове и установе српског народа из времена турске власти и њиховом значају у процесу ослобођења. Истакао је да се положај српске раје није битно променио, јер се прво устројство српске државе није разликовало од турске управе. Уместо турских паша, ага, спахија и кадија власт су преузели кнезови и совјетници који су задржали самовољност и неодговорност турске администарције (Ђорђевић, 1976: 11). Ово је донекле и логичан след догађаја, будући да су на власт дошле вође које су својим искуством спознале само такав облик управе, док о другим формама нису имале никаквог сазнања.

За време прве владавине кнеза Милоша, српске породице које су се истакле у револуцији и задобиле старешинство у народу, желеле су да део добијене власти задрже, истовремено се богатећи. Овај период српске патријархалне монархије, обележен је бунама јер је богаћење било на уштрб народа, који је из борбе за ослобођење изашао материјално разорен. Касније су народни устанци у потпуности онемогућени, јер су државни поредак и бирократија победили. Чак и покушаји бивали су кажњавани и угушивани од стране државне силе. Ова жеља за влашћу и богатством међу старешинама изнедрила је прве „парталске борбе“ између кнежевих присталица и његове опозиције. Турским уставом је оваква ситуација само учвршћена. Хатишерифом из 1838. године Србија је, истакао је Светозар Марковић, добила седамнаест доживотних државних саветника, тј. неограничених господара. Саветници су се мењали, али је поредак остајао исти. Поред устава, критику је упутио и законима који су били пуки превод туђих. Страни закони могу послужити као образац, али је претходно потребно проучити потребе и особености Србије. Државни поредак у Србији уместо да иде за тим да гарантује и штити слободу народу и осигура човеку развитак, имао је за циљ да од народа створи поданика. Кнежевина Србија је постала полицијска држава, неограничена монархија у којој је требало одржати бирократски поредак (Ђорђевић, 1976: 12, 16).

Представници српске интелигенције су се надали да ће на Светоандрејској скупштини династичком променом издјествовати повраћај ранијих патријархалних односа између државе и народа. Сматрали су да ће патријархалну монархију преобразити у уставну, у којој ће власт бити у рукама народа, да ће се остварити самоуправа и слобода у раду и мишљењу. Међутим, таква очекивања су се убрзо показала илузорним јер се у Србији укоренило схватање о владару који народу дарује права као своју милост или се са њим склапа уговор о сопственим вишим правима. Будући да је била слаба, напредна опозиција је морала да прихвати парламентарни облик и призна владара као засебну равноправну силу која дели суверену власт са народом. Односи установљени Турским уставом остали су неизмењени, осим што је укинута доживотност саветника. Саветници су постали највиши чиновници потчињени и одговорни за свој рад кнезу, који је у својим рукама држао неограничену власт. Кнежевина Србија је постала неограничена монархија, а власт је постала још централизованарија. Народна скупштина је била без икаквог утицаја. Према сведочењима Јована Мариновића које је Светозар Марковић истакао, адресе упућиване скупштини

као жеље народа, заправо су писали владини званичници. Начела законитости и једнакости су за време владе кнеза Михаила схватана извитоперено. „Закон је био највиша воља“ ма шта да је прописивао, следила се „сува законитост без правде, без слободе и морала, стављена као највиши идеал“, а једнакост пред законом огледала се дужности свих српских држављана да се покоравају закону. Србија је била апсолутна монархија, а намеснички устав није битно утицао на то да се такво стање ствари измени (Ђорђевић, 1976: 18–20).

2.1 Критика уставности и државности у чланку „Српске обмане“

Пре свега треба рећи пар речи о околностима у којима је донет Устав из 1869. године, будући да се мисли Светозара Марковића, како истиче професор Ђорђевић, не могу реконструисати без догађаја и ситуација који су им били повод.

Наиме, кнез Михаило иза себе није оставио законите потомке, те је након његовог убиства изабрано намесништво. Намесништво се постављало ради вршења власти до избора кнеза односно до стицања пунолетства. У овој ситуацији, намесништво не само да је владало до избора Милана Обреновића за владара, већ и након тога, будући да је био малолетан. Миливоје Петровић Блазнавац, министар војни, искористио је свој положај и моћ, те је са војском извикао малодобног Милана. Велика народна скупштина је сазвана 20. јуна 1868. године у Топчидеру, са циљем решавања питања упражњеног престола, које је фактички већ било решено. Чланови намесништва које су првобитно чинили Јован Мариновић, председник Државног савета, Рајко Лешјанин, министар правде и Ђорђе Петровић, председник Касационог суда, замењени су новим и то Блазнавцем као првим намесником, Јованом Ристићем и Јованом Гаврлиовићем, као другим и трећим (Randelović i Bartulović, 2009: 63–65). За време владе овог другог намесништва, донет је устав, чије су доношење захтевале околности још од доласка кнеза Михаила на власт. Припреме за промену устава извршене су још на Великој народној скупштини у Топчидеру, на чијем је крају заседања дата изјава народних посланика у којој су садржане народне жеље у 17 тачака, које су се односиле на редовне годишње скупштинске седнице, доношење закона о слободи штампе, поротно суђење министарској одговорности. Намесништво је формирало један одбор тзв. Никољски одбор у ком су вођене расправе о неопходности доношења устава и другим питањима. Насупрот законском правилу да се устав не може променити за време кнежевог мелолетства, одлучено је да се донесе нови устав, а ова препрека је превазиђена, тако што је утврђено да чл. 14 Закона о Народној скупштини може бити измењен редовном законском процедуром. Међутим, измени ове законске норме није се приступило, већ је довољна била констатација да је то могуће (Randelović i Bartulović, 2009: 67–68). До промене устава дошло је на Великој народној скупштини у Крагујевцу, сазваној за 10. јун 1869. године. Уставом осим либерала Јована Ристића, није била задовољна ниједна политичка струја. Најоштрије

критике су изразили конзервативци и социјалисти (односно рани радикали) окупљени око Светозара Марковића. Марковић, који је дао прву беспопштедну критику овог највишег правног акта, сматрао је да су монархија, бирократија и централизован систем државне управе основни узроци тешкоћа у којима се држава налазила (Sviščević, 2011: 183). Осим тога, на мети Светозаревих оштрих речи нашли су се и либерали, као присталице новог устава и државног уређења које је њиме узаконено. Марковићево разрачунавање са либералима путем публицистичких чланака, пре свега се односи на њега и Владимира Јовановића. Полемика између њих двојице објављивана је у домаћим часописима. У чланку „Последња реч г. В. Јовановићу“ који је у наставцима штампан у листу „Панчевац“ 1870. године, сам Светозар говори о њиховом односу, који се с годинама битно изменио. Од времена када је „гутао сваку реченицу“, и радио све што би му Владимир Јовановић казао, до тренутка када је Светозар одлучио да ће игнорисати сваку радњу свог првог „идеолошког и политичког оца“, прошло је неколико година (Marković, 1995a: 47–53, 53). У том периоду је донет овај устав који се сматра прекретницом у развоју демократије у Србији. Искристалисале су се две оријентације; социјалистичка и либерална, и два политичка опонента у том смислу. Заговорник народне, самоуправне демократије која се ослања на патријархалну демократију у српској задрузи и општини био је Светозар Марковић. На другој страни био је Владимир Јовановић који је у средиште својих схватања о демократији стављао људска индивидуална права. Марковић је либерализам сада већ сматрао утопијом и људска права су за њега била само средство за остваривање народног благостања, умног и материјалног, као и за спречавање сиромашења народа, експлоатације и развоја сталежа (Perović, 2006: 80–81). Тако нпр. Марковић сматра да су жене равноправне са мушкарцима, али признавање женама грађанских и политичких права види као средство за повећање производње. Да би жене биле еманциповане неопходно је да добију образовање. Што је више образованих жена, постаће неизбежно да дође до њиховог изједначења са људима (Marković, 1987d: 63–71, 68).

2.1.1 Опште идеје чланка „Српске обмане“

Прва мисао коју Марковић износи у „Српским обманама“ јесте да светом владају „партаје“ односно странке, те да су „народно суверенство, народна воља“ илузије, што представља извесну критику свих модерних демократских држава, па без обзира на облик владавине. Било да је реч о монархији, било о републици, већина људи у њима не мисли својом главом, већ слепо следи вође. Оваква једна примедба, није везана само за одређену епоху, већ се може ставити државама у различитим историјским раздобљима, али исто тако и данас. Чак и савремена наука истиче да је у српској политичкој култури дубоко укоренен култ личности, ауторитарни вођа, личност на власти, а не безличне институције које би требало да у служби народа врше суверена овлашћења државе. Илузија је, такође и „с народом за народ“ и „народ је непогрешив“, у коју се, међутим, тако чврсто верује. Губи се из вида чињеница да је грешност у људској природи,

да ниједан човек није непогрешив, те да је народ као скупина погрешив. О томе сведочи и историја, буне и револуције народа против партија и личности које су они сами изабрали. Да је народ био у праву дајући глас извесној странци, после извесног времена не би устајао против ње. Даље Светозар Марковић критикује и објашњење легитимитета власти вољом народа, те каже да када се говори о једној партији која је на власти „није довољно да се само каже да је изабрана вољом народа, па да је већ једино стога корисна по народ“. У наставку наводи да управо супротно, народ може гласати и дати власт оној партији која ће га одвести у пропаст. Корисност једне странке за становништво требало би проценити на основу начела која она заступа. На тај начин се избегава критика моралних својстава личности које припадају партији. Он даље напада патриотске тежње, племените намере, називајући их шупљим фразама које не доприносе просперитету државе и њених становника. Сматрајући да негативне друштвене појаве које се у друштву јављају, неће нестати захваљујући „племенитим намерама“ и „патриотским тежњама“, већ је потребно пронаћи узрок, и деловање странака усмерити на његово уклањање. Корисна за народ биће она партија која обезбеђује постојање оних установа које доприносе умном и материјалном развоју, и која се стара да оне постану део народне свести (Marković, 1987b: 27–29).

Негативна критика је упућена и представничком систему. Наиме, у државама у којима се народна воља манифестује преко представника у скупштини постоји посредна демократија. Како је тешко остварити непосредну демократију, Светозар Марковић истиче да је једини начин да се свакој индивидуи омогући да непосредно изрази своје мишљење, путем штампе. Слобода мишљења сваке личност је нужан услов како би једна држава и њен народ могао да напредује и да се развија. Једино уколико постоји слобода мишљења, и треба додати, слобода изражавања тог мишљења, могућа је поправка установа и закона, који треба и морају бити подложни критици (Marković, 1987b: 30).

Социјалистичке идеје Светозара Марковића долазе до изражаја када говори о европским земљама, које народ деле на две класе. Прва је владајућа и управљачка класа, која жели само да ужива у благу, насупрот оној којом се влада и управља, којој су наметнуте различите обавезе. Кад би се тежње оних људи од идеала оствариле, народ би постао слободан, и сам свој господар, могао би слободно да мисли и дошао би до закључка да му огроман чиновнички апарат није потребан. У монархијама, владар је марионета – дрвена лутка чије конце вуче бирократија. Ипак, слаже се са тврдњама либерала да је најјача она влада којој не прети опасност од буна и револуција, јер је народ којим влада слободан и живи у благостању, те нема потребу за устајањем против ње. Али да би један народ био слободан, објашњава Марковић, неопходно је да му та иста влада јемчи услове за умни и материјални развој. Слободно друштво врши самостално своје послове и одбацује све непотребне турске, па и оног на врху. Потпуна слобода би стога била немогућа у монархији, јер је у њој народ вечито „глуп“ и „непунолетан“ под туторством монарха (Marković, 1987b: 31–33).

Говори у прилог народне самоуправе, јер народ најбоље може подмирити своје потребе. За њега је народна самоуправа „прва и једина школа живота за

развитак политичне и грађанске свести народа“. Народ би се научио да својим умом обухвати и поред својих непосредних потреба и државне потребе, тј. потребе народа као целине. Народна самоуправа је учинковитија од разгаранатог чиновничког апарата, а што је такође од значаја, она је и економичнија. Јефтиноћа самоуправе, створила би вишак средстава. Тај суфицит представља материјално благостање, које води умном благостању, јер омогућује да се наведени вишак уложи у образовање. Све укупно постиже се најважнији циљ државе, који се не огледа у појединчаним и себичним интересима владајуће класе, већ у добробити народа. Јер шта је држава без становништва, без народа? Уколико власт не води рачуна о благостању оних над којима врши своја суверена овлашћења, она губи народну подршку и у бунама и револуцијама бива замењена. Квантитет извршне власти такође утиче на незадовољство у народу, али и на појаву криминалитета. Бројност државног персонала је у пропорционалној вези са смањењем материјалних средстава у привреди и образовању, и уопште се негативно одражава на умни развитак, доводи до парница, преступа, злочинства, буна и револуција. Строге или блаже казне, по мишљењу Светозара Марковића неће спречити, нити ће утицати на криминалитет, односно извршење преступа. Ради превенције криминалног понашања неопходно је деловати и то развијањем оних елемената као што су материјално благостање, степен развитка породичних и друштвених услова (Marković, 1987b: 43–45).

2.1.2 Критика државноправног поретка Кнежевине Србије

Дајући овако општу критику демократије и представничког система, Светозар Марковић се у наставку „Српских обамана“ осврнуо на политичко стање у српској држави од Светоандрејске скупштине 1858. године, па до тренутка писања чланка 1869. године. Наиме, ту скупштину су сачињавали занемарљив број присталица тадашње владе и династије Карађорђевић, знатно већи број њених личних противника, обреновићеваца, који су свој спас видели у повратку кнеза Милоша, а већину су чинили „представници једног измученог народа“, који је због свог неповољног положаја, у нади да ће се нешто променити, окренуо опозиционој династији. У скупштини је најмање било „људи од начела“ који су схватили не само патње народа, већ и њен узрок. Критика бирократског система који влада српском кнежевином, чија је самовоља и неодговорност гурала државу и народ назад, а коју Марковић потенцира у својим чланцима, ни овде није изостала. Циљ „људи од начела“ била је реформа система, а у Обреновићима су видели средство за испуњење те тежње и гаранцију слободе. Установили су девизу Светоандрејске скупштине „Народна династија и народна слобода“, коју је такође напао. „Народна династија“ за коју су гајили наде да ће нешто изменити, заправо је само још више учврстила постојећи бирократски систем. Фактичка власт била је у рукама бирократа, који државу виде не као друштво организовано ради постизања заједничких циљева, већ као „морално тело“ састављено од „владара, полиције, финансије, јурисдикције, жандармерије, шпијунства, итд.“, тј. од апарата којим се врши власт у деспотским државама Европе (Marković, 1987b: 31–32).

Према Светозаровом мишљењу закони донесени за време владавине кнеза Михаила иду за дерогирањем народног суверенитета и укоречавањем апсолутизма и аутократије монарха, који више није *primus inter partes*, како је то био за време Српске револуције. Друга владавина династије Обреновић уназадила је умни развитак народа, који представља најзначајнији услов за просперитет уопште. Систем је био тако утврђен да је само погодовао утврђивању власти бирократа. Сва млада снага је ишла у чиновнике, те је та непроизводна класа бивала све бројнија. Овакво стање негативно је утицало на економски развој Србије, будући да је држава улажући у образовање и формирање чиновничког кадра, запоставила производне гране, које су остале на истом ступњу развитка као на почетку 18. века, и то далеко испод степена до ког су се ове гране развиле у турским, неослобођеним провинцијама. Бирократе желе власт, долазећи на власт стварају се нове жеље, жеље за господством и луксузом. Оне рађају нове потребе које превазилазе производну моћ народа. Негативна последица овакве управе у Кнежевини Србији огледа се у осиромашењу народа. Светозар Марковић види узрочно-последичну везу између материјалне и морално-духовне сиротиње и непостојања благостања (Marković, 1987b: 33–35). О све већим потребама чиновника и последицама које изазивају писао је и у чланку „Шта треба да радимо“ (Marković, 1987a: 150).

У контексту критике државноправног поретка Кнежевине Србије, треба поменути његове програме реформи скупштинског система и друштвеног и државног уређења насталих након чланка „Српске обмане“. Програми реформи из 1873. године су утицали на радикалне програме уставних реформи. У Програму реформе друштвеног и државног уређења, Светозар Марковић је навео да је потребно укинути постојећи управни систем, који је централизован и спровести децентрализацију. Управну и извршну власт у економским, просветним и другим стварима који се тичу локалних самоуправа би у окружним вршили окружни одбори који извршавају закључке окружне скупштине. У сврху остварења самоуправе нужно је и полицијску власт предати у надлежност општина, а по питању фискалне децентрализације основати и окружне и средње банке. Постојећи судски систем треба укинути и увести изборне (поротне) судове. Светозар Марковић је просперитет државе доводио у зависност од благостања народа, пре свега земљорадничке класе. Зато је у овом програму истакао да треба отписати сав дуг који земљорадници имају према Управи фондова, а дуг према приватним повериоцима треба да преузме локална самоуправа. Она би постала власник задужене земље уз накнаду. Општина би је потом давала на уживање сваком члану локалне заједнице, који би порезом на имовину исплаћивао свој дуг. На крају требало би приватну својину преобразити у општинску, тако да само онај ко ради сам може бити власник земље (Stojičić, 2002: 210–211). Овај програм представља трећу фазу промишљања Светозара Марковића о државноправном уређењу.²

² У првој фази је држава у основи конфедерација општина, које у потпуности врше управну, судску и законодавну власт. На држави као конфедерацији је само војно-одбрамбена функција.

2.1.3 Критика појединих одредби Намесничког устава

Након ових општих места у чланку „Српске обмане“ који предсављају израз мисли и идеја Светозара Марковића иначе, али и конкретно у циљу критике политичке ситуације у Кнежевини Србији до доношења Намесничког устава, следи критика и појединих његових одредби према како он сам наводи „народним потребама“ (Marković, 1987b: 36).

Напао је установу Савета, коју је посланик Ристић Никољском одбору препоручио образложући га као институцију-орган који је у духу народа с обзиром на традицију. Дух народа према мишљењу Светозара Марковића јесу пре свега убеђења народа, од којих зависе „обичаји и установе и цео породилни и друштвени склоп“. Али, у духу народа може бити и оно што није увек најбоље за народ, и циљ реформи управо јесте да се то што је рђаво искорени. У овом процесу најзначајнију улогу треба да има наука, као „својина целог човечанства“ (Marković, 1987b: 36–37).

Према слову устава „Књаз врши законодавну власт са народном скупштином“ и „Књаз потврђује и проглашује законе. Никакав закон не може важити докле га књаз не прогласи“ (Randelović i Todorović-Krstić, 2009: 171–191: Ustav od 1869. godine čl. 4 i 5). Само на први поглед делује као да је у рукама народа суверена власт и да су „кнез и народ нераздвојна целост“. Уколико су владар и народ једно и уистину имају једну вољу, пита се Марковић, зар не би било најбоље и да не постоји скупштина „да се бар не троше паре народне узалуд“. Из друге цитиране одредбе, сасвим је јасно да не постоји једна воља, већ да је кнез једини овлашћен да потврђује и проглашава законе, и да је законодавна власт у суштини у рукама кнеза, зависна од његове воље. Скупштина заправо има само саветодавну улогу и може стављати предлоге за доношење нових и измену, допуну и тумачење већ постојећих закона. Према слову устава, без пристанка народног представништва закон не може бити „издат, укинут, измењен или протумачен“ (чл. 55). О правој подели власти у уставу који се назива либералним, још не може бити речи. Законодавна власт је готово у потпуности у рукама шефа државе јер сви „формални пројекти произилазе само од књаза“ (чл. 58), иако наведене предлоге могу стављати и скупштина и кнез. Његова личност је неприкосновена и неодговорна и има сва права државне власти

У другој фази држава би била уређена као атипична федерација која би имала учешћа у законодавној власти, док би судска и управна функција, као и већи део законодавне био у надлежности округа. Примена закона које би донела савезна држава, зависила би од пристанка народа на њихово извршење, односно од њиховог етичког убеђења у погледу његове примене. Иако у трећој фази он предвиђа да народна скупштина има законодавну власт, Врховни управни савет, који је одговоран народу, извршну, и да паралелно постоје органи у окрузима, срезовима и општинама који су надлежни у питањима од значаја за локлану самоуправу, питање је колико би у пракси била могућа оваква држава. Ниједног тренутка он не говори о контроли и надзору централних власти, јер би то у суштини значило негирање начела слободе, једнакости и правде на којима је заснована његова држава. Ова држава је више етичког, него правног карактера. У бити, опет је реч о идеалној држави, која не би располагала правом употребе принуде, те би примена закона донетих од стране народне скупштине зависила од етичког убеђења народа (Svirčević, 2011: 226–231).

(чл. 3). Влада не мора усвојити предлоге представничког тела за допуну и измену пројекта закона и може захтевати да га скупштина потпуно усвоји или одбаци (чл. 61). И учешће у питањима буџета је ограничено народном представништву. Предлоге који би се кретали у правцу уштеде новца и умањење сума које Влада захтева, Влада може увојити осим ако на нађе да су противни државним потребама (чл. 63–65). Неусвајање предлога закона или буџета односно „непослушност скупштине“ могла је бити „санкционисана“ њеним распуштањем. Уставом се, подвлачи Светозар Марковић „узаконјава безаконје“ јер се у крајњој линији о буџету пита влада, те јој се на овај начин дозвољава да „располаже имањем грађана без њиховог одобрења“. Проблематичан је по мишљењу Светозара Марковића и сам састав представничког тела. Чак једну трећину народних посланика поставља кнез, из редова послушних чиновника или „својих“ интелегантних људи, што доприноси учвршћивању бирократије у којој Марковић види главну препреку државног и друштвеног просперитета. С једне стране, маса народних посланика остаје безгласна, док се с друге реч министара као представника извршне власти често чује и узима у обзир. Није изостала ни критика на рачун судова и унутрашње управе уз предлог усвајања руског модела који подразумева врло мали персонал, који неће „фабрицирати фасцикле“ (Marković, 1987b: 37–39, 41–42). У раније поменутом Програму реформе скупштинског система истакао је „Да би скупштина била народно представништво у правом смислу те речи... потребно је да скупштина буде потпуно независно законодавно тело“. У том циљу је неопходно узаконити да овај орган самостално бира председника и остале званичнике, одређује пословни ред и предмете који долазе на дневни ред. Она би требало да редовно заседа, да има законодавну иницијативу и да закони које донесе ступају на снагу и без кнежеве потврде. Као захтеви изнети су и прописивање посланичког имунитета за говор у скупштини и одобрења скупштине за судско процесуирање посланика у току трајања његовог мандата. И на крају, требало би установити скупштинску контролу над радом извршне власти: министара, које би она бирала и смењивала (Stojičić, 2002: 210–211).

Ни каталог грађанских права и дужности није заобиђен у „Српским обманама“. Најжешће примедбе су стављене у погледу неспособности устава да зајемчи права и слободе грађана, будући да уместо права предвиђа издавање посебих закона. „По српском, дакле, уставу у Србији се не јамчи слобода печатње, јер издати „закон о штампи“ и ујамчити слободну штампу, то су две сасвим различите ствари“. Слободне штампе не може бити, све и да законом није предвиђена цензура, уколико су законска овлашћења владе да спречи растурање већ објављених новина и књига. Закон који у бити намеће аутоцензуру у потпуности негира ову слободу и њен смисао. Светозар Марковић је предлагао уставно гарантовање економских и социјалних права у смислу слободе рада и удруживања за производне и научне цели, која су први пут зајемчена Вајмарским уставом из 1919. године. У „Српским обманама“ изразио је и потребу за уставним гарантовањем још једног политичког права, односно слободе, поред слобода мишљења и изражавања (Marković, 1987b: 40–41). Ово право, тј. сло-

бода јавних зборова, у основи представља један од израза слободе мишљења и изражавања мишљења.

Закључак

Иако о идејама Светозара Марковића постоји доста литературе, настале и у земљи и у иностранству, и даље његов лик и дело завређују доста пажње научне јавности.

Светозар Марковић је био социјалиста, како је сам себе називао. Стварао је у другој половини 19. века, и ради потпуног разумевања његове мисли, нарочито у делу, која се односи на критику државноправног, економског и друштвеног уређења Кнежевине Србије, неопходно је имати у виду историјске околности и услове који су постојали у тадашњој држави. Осим тога, приликом разматрања његове мисли, неопходан је интердисциплинарни приступ. Познавање историје филозофије, социолошке мисли и теорија, политике, права и економије, нужни су уколико бисмо желели да Светозара Марковића сагледамо као мислиоца. То није нимало лак задатак, нарочито уколико се постави питање оригиналности његових идеја, која није била предмет овог излагања. Светозар Марковић није се бавио само теоријом, већ је стремио ка остварењу својих реформаторских програма. Публицистичким радом деловао је на јавно мњење, коме је представио социјализам. Његови следбеници су формирали радикалану странку, сматрајући га својим идеолошким оцем, иако су се временом удаљавали од његових политичких програма реформи.

Његова државноправна мисао је расута, али је чини се неодвојива од његових економских, социолошких и филозофских идеја. Оно што се може закључити на основу чланка „Српске обмане“ и осталих поменутих списа у овом раду, јесте да постоји узрочно-последични циклус између друштва, економије, државе и права, као и да он ставља знак једнакости између државе и друштва. Државу сматра друштвом огранизованим ради постизања заједничких циљева. Народ као друштво је тај који је носилац свих процеса. Према мишљењу Светозара Марковића индивидуе ће најбоље опстати уколико делују кооперативно, у форми задруге. Задруга као израз колективизма стоји насупрот индивидуализму и приватној својини над непокретностима – земљом. **Земља треба да је у власништву општине у којој народ сам води рачуна о својим потребама. Учећи да подмирује сопствене потребе, народ учи да води рачуна о општем интересу.** Он је носилац суверености не само у локалним самоуправама; општинама, срезовима и окрузима, већ и у држави. Држава мора бити максимално децентрализована, а најбољи облик владавине није монархија. У монархији никад не може постојати народна самоуправа и народна сувереност, јер је народ увек под туторством владара као аутократе или олигарха који му пружају подршку. У таквој држави фактичку власт има бирократија, а скупштина која треба да заступа интересе народа слабо се чује. Бирократија као непроизводна класа тежи богатству и луксузу и има потребе које се не могу задовољити производима земљо-

радничке класе. То узрокује стварање једне нове непроизводне класе трговаца и доприноси општем осиромашењу народа. Непостојање материјалног и умног благостања, онемогућује напредак народа, а самим тим и државе. Народ постаје незадовољан и неповерљив према власти, тако да долази до буна и револуција против државног и правног поретка. Управо је то оно што је задесило Кнежевину Србију и што је Светозар Маровић истакао у „Српским обманама“. Како би се спречиле револуције и насилна промена државноправног поретка, неопходно је да владајућа партија сама спроведе реформе којима ће се омогућити напредак државе, односно народа. У ту сврху неопходно је да закони и установе буду подложни критици, односно да постоји слобода мисли и изражавања, слобода печатње. Да не би остали мртво слово на папиру, закони морају бити прилагођени друштву чије односе регулишу. Правац кретања тих реформи у Србији тицао се независности народног представништва, децентрализације у форми локалних самоуправа који су ближи остварењу идеала непосредне демократије, али и уставно гарантовање и заштита људских права, пре свега политичких.

Библиографија

- Gajić, D. (2011). Skerličeva apoteoza Svetozaru Markoviću. *Nova srpska politička misao- časopis za političku teoriju i društvena istraživanja*. <http://ftp.nspm.rs/prikazi/skerliceva-apoteoza-svetozaru-markovicu.html> . poslednji pristup: 19.02.2018. godine.
- Čubriović, V. (1982). *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*. Beograd: Narodna knjiga.
- Dorđević, M. (1976). Pogledi Svetozara Markovića na državnopravni razvitak Srbije. *Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu*. 5–24.
- Jovanović, S. (1990). Svetozar Marković. U: Samardžić, R. i Stojković, Ž. (prir.). *Političke i pravne rasprave- Sabrana dela, tom 2*. Beograd: BIGZ, SKZ.
- Krkljuš, Lj. i Šarkić, S. (1982). *Odabrani izvori iz državnopravne istorije Jugoslavije*. Beograd: Naučna knjiga.
- Marković, S. (1987a). Šta treba da radimo, Srbija br. 61, 62 i 64. U: Anđelić, T., Mitrović, Đ., Pisarek, H., Stojković, A. i Todorović, D. (prir.). *Svetozar Marković- Celokupna dela I- XVII- knjiga 1* (147–155). Beograd- Novi Sad- Priština: Naučna knjiga- Matica srpska- Jedinstvo.
- Marković, S. (1987b). Srpske obmane, Zastava br. 116–119. U: Mitrović, Đ., Pisarek, H., Stojković, A. i Todorović, D. (prir.). *Svetozar Marković- Celokupna dela I- XVII- knjiga 2* (27–49). Beograd- Novi Sad- Priština: Naučna knjiga- Matica srpska- Jedinstvo.
- Marković, S. (1987c). Otvoreno pismo g. Matiću, Zastava br. 8–9. U: Mitrović, Đ., Pisarek, H., Stojković, A. i Todorović, D. (prir.). *Svetozar Marković- Celokupna dela I- XVII- knjiga 2* (50–62). Beograd- Novi Sad- Priština: Naučna knjiga- Matica srpska- Jedinstvo.
- Marković, S. (1987d). Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom, Mlada Srbadija br. 1–2. U: Mitrović, Đ., Pisarek, H., Stojković, A. i Todorović, D. (prir.).

- Svetozar Marković- Celokupna dela I- XVII- knjiga 2* (63–71). Beograd- Novi Sad- Priština: Naučna knjiga- Matica srpska- Jedinstvo.
- Marković, S. (1995a). Poslednja reč g. V. Jovanoviću, Pančevac br. 80, 87 i 88. U: Ignjatović, Đ., Mitrović, Đ., Pejić, L., Stojković, A. i Todorović, D. (prir.). *Svetozar Marković- Celokupna dela I-IVII- knjiga 4* (47–53). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Marković, S. (1995b). Srbija na istoku, Srpska narodna zadružna štamparija. U: Ignjatović, Đ., Mikolajević Rudjakov, P., Mitrović, Đ., Pejić, L., Sabadoš, J., Stojković, A. i Todorović, D. (prir.). *Svetozar Marković- Celokupna dela I-IVII- knjiga 8* (3-97). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Militar, T. (1926). *Dr Svetozar Miletić i njegovo doba*. Novi Sad: Zastava.
- Perović, L. (2006). *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*. Beograd: Ogleđi br. 8, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Pešić, M. (2017). *Političke stranke i uvođenje parlamentarizma u Srbiji od 1881. do 1903. godine*. Niš: Filozofski fakultet.
- Pisarek, H. (1974). *Filozofija Svetozara Markovića (1845–1875)*. Novi Sad: Matica srpska.
- Purković, M. (1960). *Istorija srpske pravoslavne crkvene opštine u Trstu*. Trst: SPC Opština Trst.
- Randelović, N., Bartulović, Ž. (2009). *Osnovi ustavne istorije jugoslovenskih naroda*. Niš: Sven.
- Randelović, N., Todorović- Krstić, M. (2009). *Odabrani izvori iz državnopravne istorije južnoslovenskih naroda*. Beograd: Zavod za udžbenike: Ustav od 1869. godine, 171–191.
- Stojičić, S. (2002). *Državnopravna istorija srpskog naroda- istorijske sveske*. Niš: Spektar.
- Svirčević, M. (2010). Svetozar Marković- ideološki portret i pogled na srpsko nacionalno pitanje. *Nova srpska politička misao- časopis za političku teoriju i društvena istraživanja*. <http://www.nspm.rs/prikazi/svetozar-markovic-%E2%80%93-ideoloski-portret-i-pogled-na-srpsko-nacionalno-pitanje.html> , poslednji pristup: 19.02.2018. godine.
- Svirčević, M. (2011). *Lokalna uprava i razvoj moderne srpske države- od knežinske do opštinske samouprave*. Beograd: Balkanološki insitutu SANU.
- Vuković, Đ. (2016). Unutrašnjom slobodom do nezavisnosti – povodom 170 godina od rođenja Svetozara Markovića. *Politeia*, Banja Luka, 9–26.

Остали коришћени извори

- Prvanović, S. (1966). *Svetozar Marković- poreklo i mesto rođenja*. Zaječar: Biblioteka časopisa „Razvitak“, Novinska ustanova „Timok“.
- Pravda* br. 10 235 od 6. maja 1933. godine. Momčilo, M. Poreklo i mesto rođenja Svetozara Markovića.
- Skerlić, J. (1922). *Svetozar Marković – njegov život, rad i ideje*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Napredak.

SVETOZAR MARKOVIĆ – THE THINKER AND CRITIC OF SERBIAN CONSTITUTIONS

Abstract

Revolutionary, politician, philosopher, publicist, ideologist, critic of literature and constitutionality, socio-economic thinker and visionary. There is a large number of studies and scientific articles about the versatile personality and ideas of Svetozar Markovic. The aim of this paper is first of all to present the article “Serbian Deception” published in “Zastava” in 1869, which is used as an expression of Svetozar Marković’s critic on the Governors’ Constitution. Although there is a great number of ideas, from the liberal, through the original socialist and revolutionary to democratic-radical ones, the ideas which shall be considered are those ones which are the most important for the state-legal order, and the later activity of Svetozar Marković, which consisted of the struggle for the adoption of a new liberal constitution and the struggle against the existing bureaucratic regime. Also, the significance of his ideology is reflected in the great influence of the programs of later political parties and politicians; „radicals“, „progressives“ and „independents“.

Key words: Constitution 1838. Constitution 1869, the roots of radicalism in Serbs, socialist ideas, self-government, political rights and freedoms

Вукашин Вукмировић¹
 Универзитет у Новом Саду
 Филозофски Факултет

UDK 321.17:929
 Стефан Дечански, српски краљ

СТЕФАН ДЕЧАНСКИ У ВИЗАНТИЈСКОЈ ТАМНИЦИ

Сажетак: Стефан Дечански је најнесрећнији владар династије Немањић. Поражен од оца и сина, живот је скончао под нејасним околностима. У раду ће бити анализиран период његовог тамновања у Византији. На основу доступних српских извора покушаћемо да реконструишемо његов живот у константинопољској тамници. Покушаћемо да осветлимо његову свакодневицу, где је било место његовог боравка у Константинопољу, да ли је био близак са византијским самодршцем. Од изузетне важности за постављену тему су и аутобиографски делови из Дечанске хрисовуље. Намера нам је да расветлимо живот српског краљевића у грчкој средини.

Кључне речи: Стефан Дечански, Стефан Милутин, Византија, Србија.

Дугогодишњи спор између два брата Драгутина (1276–1282) и Милутина (1282–1321) завршен је 1312. године. Тиме није било решено питање наследника јер је остављена могућност да било који члан династије има право да тражи круну за себе. То је уједно и изазвало један нови сукоб у српској држави. Милутинов син Стефан (Стефан Урош III Дечански 1321–1331) више није био јасно именован као наследник већ само као један од могућих претендента на престо. Због тога, а и због подстицаја зетске властеле млади краљ Стефан одлучио је да дела против оца.

Побуна је избила 1314. године, а претпоставља се да је почела непосредно после сахране краљице Јелене која је умрла 8. фебруара те године. Питање које се поставља је да ли се прво Стефан побунио или су краљевска браћа издавањем Светостефанске хрисовуље повредила његов понос не означивши га као наследника престола, што је довело до сукоба (Marjanović-Dušanić, 2007, 235–239). О овом догађају записе су нам оставили архиепископ Данило II (1324–1337) и Григорије Цамблук. Њихова сведочанства се у одређеној мери разликују, а и Дечански у аренги Дечанске хрисовуље казује: „Док сам живео у љубави родитељској и док сам се увек веселио у земаљској слави, зли и бедни ђаво ... овде се уселио у злонаравне и зломислене људе, ... који оставивши Бога и заборавивши нашу велику љубав, почеше постепено сејати зли коров између мене и мога родитеља. Они који су се претварали да су нам на различите начине били верни, показаше се гори и беднији од неверних” (Grković, 2004, 87), и још додаје „они који поза-

¹ Ментор: проф. др Снежана Божанић

видеше моме добром животу, наведоше га злим и недоличним саветима на тако страшно и неподобно дело да је неугодно да се чује и тешко да ум људски схвати. Учинише са мношћом оно што учинише” (Grković, 2004, 87). Аутор за главног кривца свог удеса именује властелу која га је наговорила да дигне буну, као и што је Милутина наговорила да га ослепи. Више детаља о овоме налазимо код Данила који каже да је властела убеђивала младог краља да се дигне против оца обећавајући му своју помоћ, те се Стефан одлучио на побуну, а приђоше му и многи високо-родни те почеше ратне операције (Danilo II, 1935, 94). Највероватније, племство није благонаклоно гледало на измирење краљева Рашке и Срема, и Милутинова позиција није била сигурна због тога. Подршка коју је млади краљ Стефан имао у племству натерала је Милутина на акцију. Данило нам доноси опис краткотрајног сукоба оца и сина: „Видевши овај господин мој непромењену вољу његову, и сакупивши своје војнике, и са њима пође ка сину своме у државу његову, зетску земљу. А он видевши долазак свога родитеља, побеже на ону страну реке зване Бојане” (Danilo II, 1935, 94). Муњевито наступање Милутинове војске кроз Зету показало је да ипак стари краљ има много веће снаге за овај сукоб, па се Стефан повукао. Према расположивим изворима, Милутин је позивао свог сина да разговарају, на шта је он пристао и дошао оцу. „И многим таквим речима усаветова га да дође, и пошто је много говорио са родитељем својим од воде (Бојане), и после овога припаде ка ногама његовим говорећи: „Сагреших, оче, пред тобом” (Лук. 15,18). И овај благочестиви узевши га љубазно целова га” (Danilo II, 1935, 95). Краљ Стефан Урош II Милутин није имао намеру да опрости своме сину већ га „ухвативши свежу” и „одведоше га у славни град Скопље” (Danilo II, 1935, 95). То је био тек почетак намењене му казне. У складу са средњовековним схватањима, Милутин је сину наменио ослепљење како би га заувек елиминисао из борбе за престо (Danilo II, 1935, 95). И сам Дечански говори о томе: „Послушавши их ускоро лиши ме светлости очију мојих, не сачекваши, ни испитавши истину, нити расудивши пажљиво о пресуди, јер суд је божји” (Grković, 2004, 87). Али ни тиме се није задовољио краљ, па је прворођеног сина послао у Константинопољ своме тасту Андронику II (1282–1328). „А још поред тога предаде ме у заточење, предаде ме са мојом децом цару Андронику да ме држи у Константињу Граду, то јест да се после овога не спомене име моје, ни име деце моје и да не видим земљу моје отаџбине”, (Grković, 2004, 87), каже се у првој хрисовуљи манастира Дечани. А Данило пише да „овај благочестиви краљ Урош узевши свога сина таквога ослепљенога даде га у славни град Константинов ка тадашњем своме тасту, светом и васељенском цару кир Андронику” (Danilo II, 1935, 95). У овим изјавама сагласни су Дечански и Данило, приписујући и побуну и ослепљење лошим и злим саветницима. Сукоб оца и сина код Данила је приказан преко библијске сцене побуне Авесаломе против свог оца Давида, док је други животописац Дечанског – Григорије Цамблак – овај сукоб приказао кроз пад човеков, односно због лукавства ђавола Ева наговори Адама да куша од дрвета познања добра и зла, тако и царева жена лукавством наговори Милутина да ослепи сина свога Стефана. Цамблак пише: „Надвлада женска превара достојна жаљења и приче за сузе, победи се царева премудрост женским сплеткама, поклони се очинска

мудрост женској слабости, угаси се родитељска топлота женском бестидношћу! Праведни би ухваћен неправедно, незлобити љутом замком, милостиви немилостиво, и, о ружног дела, би лишен очију!” (Grigoriје Camblak, 1989, 51). Оваква интерпретација догађаја настала је под утицајем дешавања са краја XIV века када је настајао култ косовских мученика и кнеза Лазара. У том смислу она сугерише мученичко страдање Дечанског и образовање новог типа његовог култа које одскаче од династичког светитеља какав је био у почетку.

О животу српског краљевића на царском двору остало је неколико записа. Један је из пера Даниловог настављача, а други од Григорија Цамблака. Његов одлазак у прогонство догодио се 1314. године ако прихватимо један запис који каже да је седам година провео код Грка: „њгоже втѣць вслѣпи и посла вѣ ГрькѢ. И по седмих лѣтѣх изшед и прѣѣмь кралство” (Stojanović, 1902, 26). И Цамблак наводи да је седам година био у изгнанству датујући повратак вида и смрт детета у пету годину тамновања, а повратак у другу годину од ових догађаја (Grigoriје Camblak, 1989, 58, 60). Из тога се може закључити да се он вратио 1321. године непосредно пре Милутинове смрти. Те године су биле кључне како за њега, тако и за његовог малолетног сина Душана који је заједно са њим делио судбину у далеком граду на Босфору. Записи Даниловог настављача и Цамблака говоре нам о дешавањима око Стефана током његовог боравка у изгнанству и тамници. Настављач пише да га је отац послао у Константинопољ заједно са његова два сина Душаном (краљ 1331–1346, цар 1346–1355) и Душицом. Тамо га је примио цар Андроник II који му је одредио једну палату за боравак, као и све оно што му је било потребно (Danilo II, 1935, 123). За разлику од старијег животописца Цамблак говори да је био затворен у манастиру Христа Пантократора, заједно са синовима у „другом младосном узрасту”, забрањено је било да га ико посећује осим игумана и оног коме настојатељ дозволи (Grigoriје Camblak, 1989, 53). Њему је у заточеништву било ограничено и кретање, али и број људи са којима је могао да разговара. Настављач је оскуднији са описом живота у туђини, али Григорије Цамблак му приписује да је учествовао у исихастичким расправама које су четрдесетих година потресале Византију, а тад је Стефан већ био мртав. Настављач архиеписопа Данила пише: „И пошто је ту пребивао много са нешто мало слугу својих, удаљен од части и славе царске, коју је пре имао, и од љубави свога родитеља, и не чуван од бивших му својих, но да кажем, као да је са мртвима урачуван, и он сам волео је да има смрт, него такав живот. Но овај христољубиви муж, лишен толике славе, не само тога, но и светлости својих очију, не застења, нити похули, но све трпећи благодараше Бога за све што му се догодило, знајући да се њиме догодило” (Danilo II, 1935, 123). Овако укратко описује његово пребивање у Цариграду и још додаје како му је цар Андроник због хришћанске самилости много помагао како не би додавао бол на бол (Danilo II, 1935, 123–124). Даље казивање се односи на повратак у Србију, а о томе ће касније бити речи.

Други животописац нас много детаљније упознаје са животом Дечанског у заточеништву. Како Стефаново тамновање смешта у манастир, Цамблак описује његов ревностан подвижнички живот, као део припрема за задобијање мученичке

смрти зарад Христа. Попут монаха често се молио и то на коленима. Редовно је присуствовао свим богослужењима у манастиру и то је први долазио, а последњи одлазио, тако да су му се и игуман и братија дивили. Сви су га волели и веома пазили. Долазили су често да са њим разговарају, јер им је то крепило душу, а своје проблеме је стављао у други ред јер је хтео да помогне братији олакшавајући им испосништво (Grigoriје Camblak, 1989, 53–54). Ово се уклапа у слику праведника који због зависти других би прогоњен, а сам истрајаваше ревносим животом вршећи сва богоугодна дела на земљи спремајући се за даља страдања која му тек предстоје. Како то обично бива, за његове подвиге је чуо и сам цар, те га је често позивао у царски двор да са њим разговара, посаветује се и обедује, јер његова мудрост је цару била од користи у многим стварима (Grigoriје Camblak, 1989, 54; S. Mihailović Milošević, 2012, 25). Цамблак овде додаје и опис борбе исихаста и њихових противника која се одиграла много касније. Циљ овог анахронизма је свакако да се јунак житија прикаже и као бранилац вере, приписујући му највеће заслуге за победу православља (Grigoriје Camblak, 1989, 54–56; Ostrogorski, 1969, 476–479; S. Mihailović Milošević, 2012, 25). То је још једно у низу општих житијских места којима хоће да се да већи значај светом у православној васељени. У овом житију карактеристично је и описивање јављања светог Николе Стефану и чудесно враћање вида. „И када му даваше вид, подиже га и учини крсни знак на лицу, дотакавши се крајевима прстију очију, рече: „Господ наш Исус Христос, који је слепоме од рођења дао вид, дарива и твојим очима првашњи зрак.” И онај, дакле, постаде невидљив, а овај Стефан се престраши. И дошавши к себи, о изреченог ти милосрђа, Христe! гледаше као и раније” (Grigoriје Camblak, 1989, 58–59). Врхунац његовог заточеништва је смрт млађег сина коју он прима без роптања. По казивању Григорија Цамблака – не дуго после повратка вида разболео се његов млађи син Душица и узбрзо умре. А понашање Стефана тада је било достојно и за пример јер је он то са хришћанском смиреношћу поднео проливши само довољно суза (Grigoriје, Camblak, 1989, 59).

Данилов настављач и Григорије Цамблак дају и различито виђење Стефановог повратка у Србију. Старији приповедач говори о томе како Дечански шаље писмо Данилу у Хиландар у коме га моли да посредује код Милутина да га прими назад. То је било крајем 1320. године како сматра Мирјана Живојиновић (Živojinović, M. (1991) *Svetogorski dani Danila II* (75–82) 80; Danilo II, 1935, 124). Од њега је тражио да сазове сабор Свете Горе који би упутио захтев Стефану Урошу II да га врати у отаџбину. Данило је то и урадио и сабор је одредио да се напишу два писма, једно краљу, друго архиепископу Никодиму (1317–1324) како би се умолио да се и он заузме за исту ствар и одређена је делегација која ће ићи у Србију (Danilo II, 1935, 125–126). Архиепископ се, по Настављачевом казивању, радо одазвао да помогне око овог питања. Заједно су отишли краљу Милутину где су успели да га одобровоље „слатким и доброразумним речима” и краљевић Стефан је добио дозволу да се врати у своје отачаство (Danilo II, 1935, 126). Цамблак другачије описује ова дешавања. Он истиче да је у Србију дошло посланство из Цариграда у ком је био и игуман Пантократора. После званичног дела посете, Милутин је насамо остао са игуманом и после његових речи одлучи да

сина врати кући. Како нам хагиограф пише игуман је краљу Милутину говорио о многим добрим делима и непорочном животу Стефановом, уз то је споменуо да је он главни саветник царев био у прогону јеретика из Цариграда као и да треба да врати себи „онога који је виши од човечанске части”. А краљ кад је чуо ове речи у души својој осети милосрђе и одмах посла посланство цару молећи га да му врати сина (Grigoriје Camblak, 1989, 60–61).

Једна чињеница код Даниловог настављача је посебно занимљива. Он напомиње да је Андроник II знао да Стефан види: „јер имајући га још тамо у својим рукама, унапред је разумео да му није до краја био одузет вид очију његових по Божјој доброј вољи” (Danilo II, 1935, 127). Али он то, по казивању животописца није желео да јавно обзнани: „не објави никоме таква виђења да му се не дода опет која злоба“ (Danilo II, 1935, 127). Када је стигао у Србију Милутин „даде му неки мали део од државе жупе будимљанске“ (Danilo II, 1989, 128). То потврђује и Цамблак, мада он не каже тачно која је област у питању већ само да је отишао „да пребива у неком диоклитијском месту“ (Grigoriје Camblak, 1989, 62). По повратку он није виђен као кандидат за наследника. Отац је био неповерљив према њему, па је и његовог сина Душана оставио на свом двору како би га држао у послушности (Grigoriје Camblak, 1989, 62). Осим што је био без сина, нисмо у могућности да утврдимо како је текао живот Стефана Дечанског док је боравио у будимљанској жупи, чекајући очеву смрт.

У младости заточеник татарског хана ради сигурности српске државе, у зрелом добу политички изгнаник у Цариграду. Када се ово сабере Стефан Дечански је једини Немањић који је више од деценије провео ван отачаства. То га је научило опрезу, али и да буде лукав и по потреби немилосрдан. Пребивајући у палати недалеко од цара, имао је могућност да учествује у свим битним стварима везаним за вођење царства, што нам животописци говоре, а сигурно је да се и цар са њим саветовао сматрајући да ће ако буде милостив према овом изгнанику да имати савезника на српском престоу, пошто је свима било јасно да Симонида неће моћи да остави потомке и легитимне наследнике српске круне. Тако је претендент на српску круну у рукама византијског цара био добра потпора за будуће савезништво. Између цара и Стефана је изграђено поверење чим је василевс знао да му није скроз одузет вид, што је и сам чувао као тајну ради будућег уздизања на престо Дечанског. Да стари Андроник није погрешио показујући милост према слепом краљевићу, говоре нам догађаји који су уследили у трећој деценији XIV века када је у сукобу између деде Андроника и унука Андроника Урош III стао на страну првог. Вероватно да је и са благонаклоношћу гледао на његов повратак у Србију јер тиме је имао неког ко ће у будућности бити добар савезник. Краљ мученик је тако стекао савезника где се најмање надао. Иако је послат у изгнанство да буде заборављен и он и његови потомци, точак историје се окренуо у корист прогнаног краљевића. Скупивши искуство и битног савезника, по Милутиновој смрти он седа на престо Србије. Објављивањем да му је вид чудесно повраћен стиче савезнике широм отачаства, јер ко сме да се супротстави Божјем избору. Тиме је Стефан добио како симпатије цркве и народа, тако и властеле која му је у све већем броју прилазила. Константин је остао изолован и без подршке што је запечатило његову судбину.

Извори

- Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео: Лазар Мирковић, Београд 1935.
- Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, приредио: Дамњан Петровић, на савремени језик превели: Лазар Мирковић, Димитрије Богановић, Ђорђе Трифунковић и Дамњан Петровић, Београд 1989.
- М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд 2004.
- Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* књига I, Београд 1902.

Литература

- М. Живојиновић, *Светогорски дани Данила II*, Зборник Архиепископ Данило II и његово доба, 75–82, Београд 1991.
- Историја српског народа* том I, Београд 1981.
- К. Јиричек, *Историја Срба* књ. 1, превео: Јован Радонић, Београд, 1952.
- М. Јовановић, *Данило, бањски и хумски епископ*, Зборник Архиепископ Данило II и његово доба, 83–89, Београд 1991.
- С. Марјановић - Душанић, *Свети краљ*, Београд 2007.
- С. Михаиловић Милошевић, *Стефан Дечански у Цамблаковом житију и служби*, Баштина 33 (2012), 23–33.
- Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969.
- В. Станковић, *Краљ Милутин*, Београд 2012.
- С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995.

STEFAN OF DEČANI IN BYZANTINE DUNGEON

Abstract

Stefan of Dečani is the most unfortunate ruler of the Nemanjić dynasty. Defeated by both father and son, his life ended in unclear circumstances. This article will analyze the period of his life that he spent in Byzantine captivity. Based on available Serbian sources, we will try to reconstruct his life in the city of Constantinople. By analyzing the data we will attempt to further understand and answer the questions such as, where has been the place of his captivity in Constantinople and was he indeed in friendly relations with the Byzantine emperor? We must emphasize that the autobiographical parts from the Dečani chrysobulls are of critical importance for this article if we wish to adequately understand the life of the Serbian prince in his greek captivity.

Key words: Stefan of Dečani, Stefan Milutin, Byzantine, Serbia

Јелена Г. Лекић
 Филозофски факултет
 Универзитет у Београду

УДК: 94(495.02):930.2(497.11)

НИКЕЈА У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ИЗВОРИМА

Апстракт

Никеја (дан. Изник), град на источној обали језера Асканија у североисточном делу Мале Азије, био је један од важних упоришта Византијског царства. За овај град везују се два васељенска сабора – први и седми, а на значају добија и након крсташког заузећа Цариграда 1204. године, када постаје нова престоница Царства. У српским средњовековним изворима Никеја се помиње на неколико места (летописи, житија, спис Константина Михаиловића, санкције српских средњовековних повеља). Највише помињања односи се на први васељенски сабор (325) који представља један од кључних догађаја хришћанске цркве. Такође, помен Никеје доноси и вести везане за освајање града 1331. године, као и за борбе Мурата II са другим претендентима на османски престо крајем 1422. и почетком 1423. године.

Кључне речи: Никеја, српски извори, Византија, летописи, житија, први васељенски сабор, Османлије, Јаничарове усмене.

Име града Никеје (грчки Νίκαια) потиче од грчке речи „νικη“ што у преводу значи “победа”.¹ Под овим именом постојало је шест насеља, односно утврђења. Четири у Европи – једна у Француској на обали Средоземног мора, једна у Грчкој у области Локриди недалеко од Термопила, једна у Илирији и једна у Тракији; док су две у Азији – једна у Индији у области Пенџаба и најпознатија малоазијска Никеја.² Никеја (турски Iznik), антички град који се налази у покрајини Битинији, на источној обали језера Асканија (турски Iznik Gölü), на североистоку Мале Азије.³ Прве вести о Никеји потичу из хеленистичког периода. Након смрти Александра Великог, крајем IV века пре нове ере подигао ју

¹ *A Lexicon Abridged from Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*, New York 1878, 465.

² *Dictionary of Greek and Roman geography*, vol. II, ed. William Smith, Boston 1870, 422-424; Cf. *Westermann. Grosser Atlas zur Weltgeschichte*, herausgegeben H.-E. Stier, Braunschweig 1978, 11, 24; 22-23; 38-39, 50-51, 64-65 (где се налазе три Никеје, прва у југоисточној Француској, друга у области Пенџаб у Индији и трећа у Битинији у Малој Азији).

³ *Encyclopaedia Britannica Dict.A.S.L.G.I.*, vol. XIX, 11thEd.Chisholm, New York 1910-1911-1922, 640. (у даљем тексту: *Encyclopaedia Britannica*, vol. XIX); *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, vol. II, New York – Oxford 1991, 1463 (C. Foss) (у даљем тексту: *ODB*, II).

је Антигон, један од дијадоха, и дао јој је назив Антигонеја.⁴ Међутим, после Антигоновог пада, Лисимах је преименовао град и назвао га Никеја по имену своје супруге.⁵ У I веку пре нове ере, после Помпејеве победе над Митридатом, Битинија а самим тим и Никеја прелазе у руке Римљана.⁶ У византијској епоси Никеја постаје једно од важнијих насеља, чему доприноси и њен положај на војном путу који је водио источним суседима Царства.⁷

Највећи значај Никеја добија 325. године, када ју је цар Константин Велики одредио као место одржавања првог васељенског сабор који је сазвао поводом аријанства и уређења цркве.⁸ Након Четвртог крсташког рата и пада Цариграда у руке крсташа 1204. године, Никеја постаје престоница Византијског односно Никејског царства. У њој је по узору на ромејске претходнике, Теодор I Ласкарис (1204–1221) организовао административни државни апарат и црквену власт.⁹ Управо је у Никеји код тамошњег цара и патријарха, Сава Немањић издејствовао црквену самосталност 1219. године.¹⁰

Јован III Ватац (1221–1254), зет Теодора I Ласкариса учинио је Никејско царство моћном силом, да би 1261. године Михаило VIII Палеолог, припадник угледне племићке породице ушао у Цариград, освојио га и поново учинио престоницом поставши обновитељ Византијског царства.¹¹

Никеја, град који је у више наврата играо кључну улогу у историји Византије, пронашао је своје место у српским средњовековним изворима. У овом раду покушаћемо да представимо како је и у ком контексту приказана Никеја, шта је утицало на такав приказ, а такође циљ је и издвајање Никеје као једног од примера за анализу (не)прецизности извора у ширем контексту.

Код млађих српских летописа налазимо вести о догађајима из опште и византијске историје, а такође и битне догађаје из историје Срба и суседних народа.¹² Никеја је поменута у првој и другој групи млађих српских летописа,

⁴ А. В. Ranović, *Helenizam i njegova istorijska uloga*, Sarajevo 1962, 76.

⁵ *Encyclopaedia Britannica*, vol. XIX, 640.

⁶ Н. А. Машкин, *Историја Старог Рима*, Београд 2005, 256-258.

⁷ Ј. Кодер, *Византијски свет: увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, прев. В. Станковић, Београд 2011, 78–79 (у даљем тексту: Кодер, *Византијски свет*).

⁸ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 68 (у даљем тексту: Острогорски, *Историја*); Ч. М. Одал, *Константин и хришћанско царство*, Београд 2013, 270 (у даљем тексту: Одал, *Константин*).

⁹ Острогорски, *Историја*, 396-399; *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. E. Jeffreys, New York – Oxford 2008, 280-282 (A. Laiou) (у даљем тексту: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*).

¹⁰ Острогорски, *Историја*, 404; *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 317 (Д. Богдановић) (у даљем тексту: *ИСН*, I).

¹¹ *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, 282-283, (A. Laiou)

¹² *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ћирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, 367–368 (Р. Михаљчић) (у даљем тексту: *ЛССВ*).

и то искључиво као место где су одржани први и седми васељенски сабор.¹³ Најпре се у првој подгрупи млађих летописа (*Софијски први*, *Григоровићев*, *Хаџи-Јорданов*, *Хамартолов* и *Синодални*) укратко каже да је цар Константин сазвао сабор у Nikeји, где је 318 светих отаца проклело Арија и проповедало праву веру. Потом се Nikeја помиње и у другој подгрупи млађих летописа (*Кијевски*, *Студенички*, *Сарандапорски* и *Цетињски*), где је забележено да је у време цара Константина био први васељенски сабор, на ком је 318 отаца проклело Арија и прихватило једносуштност оца и сина.¹⁴ Такође, Nikeја се као место одржавања седмог васељенског сабора помиње и у *Кијевском* и *Студеничком* летопису: „Константин с православном мајком Ирином, при њима био је седми сабор у Nikeји, 367 светих отаца против иконобораца.“¹⁵ Да се седми васељенски сабор одржао у Nikeји такође је остало забележено и у *Руварчевом другом* летопису: „Лета 6295 (=786/787) био је седми сабор у Nikeји, против иконоборца Полинарија, при цару Константину и Ирини, матери његовој.“¹⁶

Може се закључити да једине податке које летописи доносе у вези са Nikeјом јесу они који се односе на поменуте васељенске саборе. Међутим, помињање Nikeје у контексту васељенских сабора налазимо и у санкцијама српских средњовековних повеља, где је најчешћи помен 318 никејских отаца.¹⁷

Вести о Nikeји налазимо и у српским средњовековним житијима.¹⁸ Важно је имати у виду да један од основних циљева житија јесте да укажу верницима на аскетске подвиге светаца и на религиозни пут, али свакако могу бити и важан историјски извор када говоре о историјским личностима и догађајима или када описују дејствовања свеца у одређеном времену и на одређеном месту.¹⁹

Српска средњовековна житија доносе вести и о Nikeји, најпре као граду који је био део Византијског царства, а од XIV века део Османског царства.

Nikeја се помиње у *Житију Светог Саве* које је написао Доментијан, а који је такође написао и житије великог жупана Стефана Немање, познато као *Житије светог Симеона*.²⁰ Приликом описивања сабора свештенства и наро-

¹³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци, 1927, 136, бр. 334; 148, бр. 341 (у даљем тексту: Стојановић, *Родослови и летописи*); Уп. Б. Бабић, *Византија у дјелима српских средњовековних писаца*, Бања Лука 2015, 313 – (докторска дисертација у рукопису) (у даљем тексту: Бабић, *Византија у дјелима српских писаца*).

¹⁴ Стојановић, *Родослови и летописи*, 136, бр. 334; опширније о помену првог васељенског сабора у Nikeји видети: Бабић, *Византија у дјелима српских писаца*, 325–331.

¹⁵ Стојановић, *Родослови и летописи*, 148, бр. 341; опширније о помену седмог васељенског сабора у Nikeји видети: Бабић, *Византија у дјелима српских писаца*, 351–354.

¹⁶ Стојановић, *Родослови и летописи*, 157, бр. 356.

¹⁷ Ђ. Трифуновић, *Повеља краља Милутина манастиру Бањска*, 2, Београд 2011, 127.

¹⁸ Д. Богдановић, *Речник књижевних термина*, Београд 1985, 895; Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990, 47–77; *ЛССВ*, 192–194 (Р. Михаљчић).

¹⁹ П. С. Протић, *Житија светаца као извор историјски*, Београд 1897, 8–10.

²⁰ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 152–177 (у даљем тексту:

да који је сазвао Сава Немањић, Доментијан је навео и васељенске саборе, од којих су као што је већ поменуто први и седми одржани у Nikeји: „Ово је, богољубиви, заповест правоверних отачаских предања; овоме и ми последујући тако верујемо и тако исповедамо, и све јеретике и сву јерес њихову проклињемо, примајући свих седам васељенских сабора, 318 никејских отаца који су били у Nikeји, 150 светих отаца у Константинову Граду, а трећи (прво) у Ефесу две стотине светих отаца, четврти у Халкидону 630 светих отаца, пети у Константинову Граду 170 светих отаца, и онај, мало после који је био у никејској митрополији, седми сабор 350 светих отаца против оних који се одричу часних икона и не сликају их и не клањају им се, нечастивим против хришћана.“²¹ Напоменућемо да независно од предложака које је користио Доментијан пишући *Житије Светог Саве*, а у вези са сабором у Nikeји, број учесника сабора није сасвим утврђен и извори доносе различите податке од 250 до 318 епископа.²² Узимајући у обзир да се број 318 среће у Библији – 318 Аврамових пратилаца (1. Мојсијева 14, 14), број од 318 епископа (никејских отаца) је постао општеприхваћен.

Иако се Nikeја у Доментијановом *Житију светог Саве* помиње као место одржавања једног од седам васељенских сабора, сагледавајући ширу слику Доментијановог казивања о сабору који је сазвао Сава Немањић може се наслутити нешто другачије повезивање Nikeје са овим догађајем. Наиме, један од основних циљева које је Доментијан имао пишући *Житије Светог Саве* јесте глорификовање првог српског архиепископа, при чему не доноси много података о његовом световном животу, већ је пажњу више усмерио на Савине верске подвиге.²³ Тако су за једну праву светачку биографију каква је ова, карактеристичне бројне библијске паралеле. Као пример навешћемо директно поређење Саве са Јованом Крститељем²⁴ на почетку житија или са Мојсијем²⁵ при крају истог. Међутим, из Доментијановог казивања о сабору народа и свештенства који је Сава одржао и на ком је проповедао о правој вери и против јеретика,²⁶

Кашанин, *Српска књижевност*); Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 156–159 (у даљем тексту: Богдановић, *Историја*).

²¹ *Живот Светога Симеона и Светога Саве*, написао Доментијан, изд. Ђ. Даничић, Београд, 1865, 1–117 (Свети Симеон), 118–345 (Свети Сава) (у даљем тексту: Доментијан, *Житије светог Саве*), 238. Уп. Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић, предг. В. Ћоровић, Београд, 1938, 130 (у даљем тексту: Мирковић, *Доментијан*); О васељенским саборима још вид. В. В. Болотов, *Предавања из историје древне цркве. Историја цркве у периоду васељенских сабора. Историја богословске мисли*, прев. Ђ. Лазаревић, Краљево 2006, 9–507; Р. Поповић, *Васељенски сабори: одабрана документа*, Београд 2007, 15–383; А. В. Карташов, *Васељенски сабори*, прев. М. Лалић, Београд 2009, 9–584.

²² Одал, *Константин*, 272 (вид. фусноту: 48).

²³ Кашанин, *Српска књижевност*, 152–155.

²⁴ Доментијан, *Житије светог Саве*, 123–124; Мирковић, *Доментијан*, 32.

²⁵ Доментијан, *Житије светог Саве*, 316–324; Мирковић, *Доментијан*, 193–200.

²⁶ Доментијан, *Житије светог Саве*, 233–243; Мирковић, *Доментијан*, 127–134.

може се наслутити индиректна паралела са царем Константином Великим који је сазвао први васељенски сабор у Никеји на ком се залагао за правоверје и на ком је пружио отпор аријанству. У намери да Саву прикаже као божијег изабраника, чудотворца, борца за хришћанску веру, Доментијан га ставља у ред старозаветних пророка и апостола, где је своје место много раније нашао и „равноапостолни“ цар Константин.

Унутрашњом анализом средњовековних српских житија посвећених Св. Сави, може се закључити да вести које се односе на личности и догађаје из ширег гео-политичког круга могу носити извесне недоумице. Такав је случај и са црквеним збивањима у Никеји, као и именом патријарха. Стога ћемо поменути две контроверзне чињенице у житијима везане за стицање аутокефалности српске православне цркве 1219. године, коју је Сава Немањић издејствовао у Никеји код цара Теодора I Ласкариса и патријарха Манојла Сарантина Харитопула.²⁷

Овај догађај описао је Доментијан у *Житију Светог Саве*, међутим, он не помиње Савин одлазак у Никеју, где је цар тада столовао, не помиње директно ни Цариград, али Теодора I Ласкариса назива ‘цариградским царем’,²⁸ док као тадашњег патријарха наводи Германа II.²⁹

Такође, о стицању независности српске православне цркве говори и Савин млађи животописац – Теодосије Хиландарац.³⁰ У свом делу он најпре каже: „После овога хтео је свети због манастирских потреба, или још боље – хтео је Бог због њега, а због познатог узрока, да иде у царствујући Константинов град у коме је тада царевао Теодор Ласкар.“³¹ Даље у вези са овим догађајем Теодосије записује: „И када је дошао благонарочити празник божанствени, руком пречаснога и свеосвећенога васељенскога патријарха, архиепископа Константинова града, Новог Рима, Германа, освећен је архиепископ све српске земље, а напред је стојао цар са свима вишима и нижима, и говорио ‘достојан’.“³² Потом наводи како је Сава имао у виду многе издатке када епископи одлазе у ‘царски Константинов град’ на посвећење, па је тражио да се то врши у српској земљи, затим каже како је Герман архиепископ ‘Константиновог града’ посве-

²⁷ К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 171–172 (у даљем тексту: Јиречек: *Историја*); С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995, 58; В. Ћоровић, *Историја Срба*, Ниш 1999, 147–148 (у даљем тексту: Ћоровић, *Историја*).

²⁸ Доментијан, *Житије светог Саве*, 217, 219; Мирковић, *Доментијан*, 113, 115.

²⁹ Доментијан, *Житије светог Саве*, 219–220; Мирковић, *Доментијан*, 114–116.

³⁰ Кашанин, *Српска књижевност*, 178–209; Богдановић, *Историја*, 168–175;

³¹ Теодосије Хиландарац, *Живот светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1860, 126 (у даљем тексту: Теодосије, *Живот светог Саве*); Уп. Теодосије, *Житије светог Саве*, прев. Л. Мирковић, Београд 1984, 122 (у даљем тексту: Мирковић, *Теодосије*); Уп. Теодосије, *Житија*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 5, св. 1, Београд 1988, 194 (у даљем тексту: Мирковић – Богдановић, *Теодосије*)

³² Теодосије, *Живот светог Саве*, 129; Мирковић, *Теодосије*, 124; Мирковић – Богдановић, *Теодосије*, 196.

тио Саву за српског архиепископа, и на крају у вези са овим наводи: „Тако се, дакле, ово од Бога догоди са светим у царствујућем Константиновом граду.“³³

Прва нејасноћа која се намеће у цитираним одељцима јесте име патријарха – навођење Германа уместо Манојла који је хиротонисао Саву Немањића за српског архиепископа. Што се тиче ове „грешке“ напоменућемо да је забуна вероватно настала касније при разликама у Доментијановим рукописима, с обзиром на то да цар Теодор I Ласкарис (1204–1221) и патријарх Герман II (1222–1240) нису истовремено били сваки на свом престолу. Наиме, Бечки рукопис наводи Германа, док се у Петроградском чије је исправке у односу на Бечки објавио Ватрослав Јагић налази исправка – у главном тексту прецртано је име Герман, а на маргини је дописано Манојло.³⁴ Пратећи нелогичности око имена патријарха у млађим рукописима ослоњеним на Доментијана, С. Ћирковић настојао је да покаже да је ова грешка учињена свесно, с обзиром на то да у већем броју текстова преовлађује име патријарха Манојла (1216–1222). Разлог оваквих омашки у житијима може се потражити у односима династија Ласкарис и Анђела, односно Nikeје и Епира који су се истакли у борби за обнову Византијског царства, а који су утицали и на црквене прилике – противљење епирске црквене хијерархије постављању архијереја од стране никејског патријарха у западном делу Царства. Ови сукоби који су се заострили у време патријарха Манојла, окончани су услед политичких прилика за време патријарха Германа II.³⁵ Савина мисија у Nikeју одиграла се управо у време ових немира, својом делатношћу у корист српске државе он је настојао да успостави равнотежу у односима са Епиром и Nikeјом током њиховог ривалства.³⁶

Стога се може закључити да је оваква ситуација – подржавање збивања у Nikeји са једне стране и регулисање односа са Епиром са друге, утицала не само на политичке већ и на друге прилике у српској држави, што се може наслутити и код преписивача Доментијановог дела у двоумљењу око имена патријарха.

Друга контроверза тиче се навођења Цариграда наместо Nikeје као места Савине мисије поводом стицања црквене аутокефалности 1219. године. Јасно је да Сава није могао ићи у Цариград код цара и патријарха, јер је тадашњи цар Теодор I Ласкарис (1204–1221) након латинског заузимања Цариграда 1204. године, столовао у Nikeји.³⁷

Поводом ове непрецизности која се јавља код Савиних хагиографа битно је истаћи неколико ставова заступљених у историографији:

³³ Теодосије, Живот светог Саве, 130–132; Мирковић, *Теодосије*, 126–128; Мирковић – Богдановић, *Теодосије*, 197–199.

³⁴ Љ. Јухас-Георгиевска, *Живот светог Саве од Доментијана. Историја текста*, Београд 2003, 111, 236–238.

³⁵ С. Ћирковић, *Доментијанова просопографија*, ЗРВИ XLV (2008), 141–155.

³⁶ Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епира и Nikeје*, у: Свети Сава у српској историји и традицији: међународни научни скуп, Београд 1998, 13–25.

³⁷ Острогорски, *Историја*, 399–407.

1. Ова Доментијанова „грешка“ не мора се тумачити као његово незнање, већ се може сматрати настојањем да истакне непрекидни континуитет између власти цара и патријарха у Никеји и Цариграду, сматрајући њихов боравак у Никеји привременим. Са друге стране, Теодосијево истицање Цариграда уместо Никеје може се довести у везу са временом настанка његовог дела, јер у време када он пише Савино житије Византинци су поново успоставили власт у Цариграду и протерали Латине.³⁸
2. Узимајући у обзир да је Доментијан знатан део живота провео на Светој Гори, његово називање Теодра I Ласкариса „цариградским царем“ може се објаснити и ставом који су имали светогорски монаси о првенству никејског цара као василевса Ромеја приликом борбе са претендентима око византијског наслеђа након пада Цариграда. Што се тиче Теодосијеве наводне грешке, може се рећи да је она проистекла у жељи за указивањем да Сава овај црквени чин није добио безакоњем. Тако се наслућује да су вероватно тада и даље биле присутне оптужбе из времена Димитрија Хоматијана, охридског архиепископа – да је Сава преваром стекао независност. Стога је могуће да је Теодосије имао потребу да још једном оправда легитимност Савиног чина, а наглашавање да се то десило у Цариграду само је додатни разлог који иде у прилог наведеном.³⁹
3. Независно од времена када је Теодосије писао своје дело – да ли крајем XIII и почетком XIV века⁴⁰ или нешто раније у односу на прелазни период XIII–XIV век,⁴¹ извесно је да је *Житије* настало у периоду када је у односу на вишевековно Византијско царство, а које је 1261. године обновљено, сећање на краткотрајно Латинско царство почело да бледи. Теодосијева публика коју је засигурно узимао у обзир пишући *Житије* можда је заборавила да су Латини држали Цариград, па би би помињање Никеје за коју у односу на Цариград многи нису чули, било додатно збуњујуће. Такође, могуће је да је по среди било и то, да тако важно дешавање за српску цркву треба сместити управо у Цариград чији се значај, допушта се рећи, не може мерити са значајем Никеје.⁴²

³⁸ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве: од покрштавања Срба до краја XVIII века*, I, Београд 2002, 54.

³⁹ Б. Миљковић, *Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008, 141–143.

⁴⁰ *Предговор* за књигу: Мирковић – Богдановић, *Теодосије*.

⁴¹ И. Шпадијер, *Хронолошки оквир књижевног рада Теодосија Хиландарца*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 76, (2010), 3–16.

⁴² Р. Радић, *Цариград у српским средњовековним житијима*, Новопазарски зборник, бр. 33, Нови Пазар 2010, 33.

Анализом житија може се закључити да поменута грешка није направљена услед необавештености животописаца с обзиром на то да се из дела оба хагиографа види да су добро познавали тадашње прилике. Затим, важно је нагласити и да без обзира на то што су претходно наведени разлози који објашњавају поменуту грешку различити, јасно је да се сви слажу око једног – да је она направљена свесно.

Потребно је истаћи да ово није једини случај нелогичности у српским средњовековним житијима. Стога ћемо као сличан пример навести помињање византијског цара Андроника I Комнина у житијима светог Симеона од Стефана Првовенчаног⁴³ и Доментијана.⁴⁴ Наиме, оба животописца поменутог цара наводе у негативном контексту, оптужујући га да је „љути крвопролитник“ који је прекинуо мир који је претходни цар успоставио са Стефаном Немањом. Са друге стране познато је да је мир прекинуо Стефан Немања користећи смрт цара Манојла I Комнина и напавши византијску територију заједно за угарским краљем.⁴⁵ Овде нећемо улазити у то зашто је тако наведено житијима, да ли негативан став Симеонових животописаца потиче од Андроникове страховладе и терора који је спроводио у Цариграду или је разлог Андрониково поступање према Манојловом сину Алексију II Комнину са којим је у сродству био познији цар Алексије III Анђео, таст Стефана Првовенчаног. Намера је била издвојити случај Никеје као неке врсте „методолошког инструмента“ за анализу житија и посредством компарације са још једним сличним случајем указати како непомињање Никеје, тј. помињање Цариграда у Савиним житијима као места где је он путовао поводом аутокефалности може бити пример за анализу структуре и информативне (не)прецизности српских житија када се ради о општем историјском контексту.

Следећу вест о Никеји у српским средњовековним житијима налазимо у *Житију Стефана Дечанског* које је настало из пера Григорија Цамблака.⁴⁶ Овде је Никеја такође поменута у контексту првог васељенског сабора, а сама вест везана је за исихастичке распре. Наиме, наводи се извесни Варлаам из Калабрије који је дошао у Византију и својим учењем узнемирио тамошњу јавност и духовну средину. У току раздора који је владао, сазван је сабор који је потврдио једносустност као што је утврђено на првом васељенском сабору у Никеји и потврђено на сваком наредном. Стефан Дечански који је тада боравио у Цариграду у изгнанству, посаветовао је цара Андроника II Палеолога како да поступи са тим јеретичким учењем, након чега је цар наредио да се Варлаам ухвати, а његови истомишљеници протерају из Царства.⁴⁷

⁴³ *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, прир. В. Ђоровић, Светосавски зборник, књ. 2, Београд 1939, 30; М. Башић, *Старе српске биографије*, Београд 1924, 40–41.

⁴⁴ Доментијан, *Житије светог Симеона*, 22–23; Мирковић, *Доментијан*, 240.

⁴⁵ Жиречек, *Историја*, 154; ИСН, I, 251–253 (Ј. Калић); Ђоровић, *Историја*, 136.

⁴⁶ Кашанин, *Српска књижевност*, 332–348; Богдановић, *Историја*, 204–208.

⁴⁷ Ј. Шафарик, *Живот краља Стефана Дечанског*, Гласник Друштва српске словесности 11, 1859, 51–53; Уп. Старе српске биографије XV и XVII века: Цамблак, Константин, Пајсије, прев.

Познато је да се крајем четврте деценије XIV века у Византији јављају исихастичке распре које су озбиљно уздрмале цркву и монаштво.⁴⁸ Поводом тога, у сукобу у XIV веку, на супротстављеним странама стајали су Григорије Палама као бранилац исихазма и Варлаам, учени грчки монах из Калабрије који је био заступник западне схоластике. На сабору који је 1341. сазван поводом ових распри превагнуло је Паламино учење које разликује божанску суштину и божанску енергију, а такође је потврђена једносуштност Оца и Сина утврђена на првом васељенском сабору у Nikeји, док је коначно решење проблема уследило на саборима 1351. и 1352. године.⁴⁹

У наведеном одломку из *Житија Стефана Дечанског*, Nikeја је као место одржавања првог васељенског сабора поменута у оквиру исихастичких распри и с тим у вези обратићемо пажњу на једну хронолошку и чињеничну „грешку.“ Наиме, исихастичке распре у Византији уследиле су у годинама након одласка Стефана Дечанског из Цариграда, а познато је да је он Цариград напустио око 1320. године,⁵⁰ односно уследиле су након доласка Варлаама у Цариград око 1330. године.⁵¹ Што би значило да су сукоби избили након 1331. године кад је Стефан Дечански већ био мртав,⁵² тако да цара није могао посаветовати поводом питања исихазма. При разматрању овог проблема, тј. непрецизности, у обзир треба узети време настанка Цамблаковог дела, политичку и духовну ситуацију у Србији почетком XV века, као и разлог настанка овог житија.

Након Маричке битке 1371. године и услед све снажнијих турских надирања, групе монаха међу којима су били бројни исихасти склањају се из Бугарске и Византије у Моравску Србију, где подржани од стране кнеза Лазара насељавају бројне цркве и манастире. Веће невоље изазване немирима у политичкој и духовној структури у српској држави крајем XIV и почетком XV века (пропаст Царства, измирење византијске и српске цркве, смена српског патријарха, канонизација кнеза Лазара, завере властеле, итд.) избегнуте су не само вештим политичким маневрима кнеза Лазара и његовог сина деспота Стефана, већ и дејствима цркве која је била ојачана доласком исихаста.⁵³ Под њиховим утицајем српска држава доживела је духовни и културни процват, а до промена је дошло и у књижевности.⁵⁴

Л. Мирковић, пред. П. Поповић, Београд 1936, 9–11 (у даљем тексту: Мирковић-Поповић, *Старе српске биографије*).

⁴⁸ ODB, II, 923–924 (A. Papadakis).

⁴⁹ Г. Острогорски, *О веровањима и схватањима Византинца*, Београд 1970, 209–233; Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993, 103–112.

⁵⁰ ИСН, I, 496 (С. Ћирковић); Ћоровић, *Историја*, 178.

⁵¹ ODB, I, 257 (A. M. Talbot).

⁵² Јиречек, *Историја*, 209; ИСН, I, 510 (С. Ћирковић); Ћоровић, *Историја*, 189.

⁵³ М. Антоновић, *Српска црква и транзиција моћи од 1355. до 1402. године*, у: Власт и моћ властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, Крушевац 2014, 137–145.

⁵⁴ Вид. М. Лазивић, *Исихазам ресавских рукописа*, Археографски прилози 8, Београд 1986, 63–91;

У оваквим околностима Григорије Цамблук, припадник исихастичког покрета писао је *Житије Стефана Дечанског*. Данилов настављач, пре него што је Стефан проглашен за свеца саставио је његово владарско житије, док је Цамблук између 1402. и 1406. написао житије са маратиролошким карактером, житије владара-мученика, жртве људске злобе. Оно што чини ово житије другачијим од осталих јесте врло изражено глорификовање главног лика, али и православне цркве, док је сва пажња усмерена на унутрашњу психологију личности, а пре свега јунака дела.⁵⁵ Помињање Стефана Дечанског као битне личности у оквиру исихастичких распри у Византији иако је знао да су оне уследиле након његове смрти, може се тумачити као Цамблаков идеолошки поступак. Исто тако, може се претпоставити да је Цамблук поред свог главног циља да узвиси краља Стефана као владара-мученика који се залагао за праву веру, ово дело искористио да оснажи односно потврди исихастичко учење. Такође, требало би истаћи и Цамблакову нетрпељивост према цару Душану, с обзиром на то да као духовно лице није могао прихватити Душанов чин крунисања који је довео до раскола две цркве. Стога у настојању да му не пружи довољну важност, не помиње Душана као присталицу исихаста већ Стефана Дечанског, иако би први више одговарао овој „епизоди“ узимајући у обзир подршку исихаста која би била од значаја за учвршћивање Царства.

Следећи помен Никеје налазимо у *Житију деспота Стефана Лазаревића* чији је писац Константин Филозоф.⁵⁶ Константин је забележио: „А Грци опет помагаху млађег султановог сина, који се такође звао Мустафа, и (који) заузео неке земље на истоку. Мурат опет тамо уђе и посла војску испред себе; његов син (Мустафа) упусти се у борбу (са њим) (изашавши) из Никеје и ту би убијен.“⁵⁷

Догађај о ком говори Константин Филозоф десио се крајем 1422, односно почетком 1423. године. Након смрти султана Мехмеда I, 1421. године, на престо га је наследио син Мурат II који се убрзо вратио агресивној политици свог деде Бајазита I.⁵⁸ Византинци су стога ослободили из заробљеништва и про-

---

Митрополит Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, у: *Основи православног васпитања*, Врњачка Бања 1993.

⁵⁵ Ђ. Трифуновић, *Емоционални механизам Цамблакових личности*, Стара књижевност, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1965, 439–446.

⁵⁶ Кашанин, *Српска књижевност*, 394–423; Богдановић, *Историја*, 214–218.

⁵⁷ Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога, по двјема српско-словенским рукописима изновице издао В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 42, 1875 (репринт: Горњи Милановац 2004), 315 (у даљем тексту: Јагић, *Константин Филозоф*); Мирковић-Поповић, *Старе српске биографије*, 112; Константин Филозоф, Живот Стефана Лазаревића, деспота српскога, Библиотека „Извори српског богословља“, књ. 2, превод и напомене Г. Јовановић, Београд 2009, 91 (у даљем тексту: Јовановић, *Живот Стефана Лазаревића*). *Овде је најпре важно нагласити да Константин грешни у навођењу родбинских односа султана Мурата II и Мустафе. Наиме, Мустафа ког је он поменуо није био Муратов син већ млађи брат, познатији као „мали“ Мустафа (тур. Küçük Mustafa).

⁵⁸ Острогорски, *Историја*, 518.

тив њега подржли његовог наводног стрица извесног „лажног“ Мустафу (тур. *Düzme Mustafa*). Овај Мустафа који се издавао за Бајазитовог сина, односно брата покојног султана Мехмеда I, обећао је византијском цару Галипољ. Како је овај договор са Византијом пропао, Мустафа је након пораза од Мурата II побегао у Једрене где је у зиму 1422. погубљен.⁵⁹ Након сузбијања Мустафе, Мурат II покренуо је опсаду Цариграда, али се убрзо повукао јер се у Анадолији подржан од стране Византинаца и извесних емира, против њега дигао нови претендент на престо – његов млађи брат Мустафа. Сазнавши за то Мурат је са војском кренуо на Никеју (Изник), где је Мустафа био смештен, након чега га је заробио и заузео град.⁶⁰

Такође, важно је осврнути се на Константинову информативну подлогу дела, као и на садржинску и хронолошку непрецизност. Наиме, потребно је истаћи да је Константиново дело више историјско, а мање хагиографско, односно да више припада световној него светачкој биографији, о чему је и сам говорио у свом делу.⁶¹ Иако је писао изван српских граница након деспотове смрти, Константин је био савременик догађаја о којима пише, а у неким од њих и важан учесник јер је као деспотов човек од поверења одлазио у разне мисије. Мада се у животопису који је саставио може пронаћи свега неколико погрешних информација као што је већ поменута да је Мустафа био Муратов млађи брат а не син, да је Шах-Рух Темрланов син а не унук⁶² или да је Јан Хус путовао у Јерусалим,⁶³ може се рећи да је Константин поуздан извор у свом детаљном изношењу података, чија се потврда може наћи и у другим списима.⁶⁴

Ове догађаје у вези са сукобом султана Мурата и двојице Мустафа и дешавањима у Никеји, Константин помиње јер су се свакако тицале деспота Стефана и унутрашњих прилика у Србији. У борби око престола након Мехмедове смрти и „лажни“ Мустафа и „мали“ Мустафа који је касније настрадао код Никеје, преко својих посланика тражили су везе и савез са деспотом Стефаном, који је њихове понуде одбио подржавајући султана Мурата II.⁶⁵ У то време деспот Стефан био је заузет сређивањем прилика у сопственој земљи. Након што

⁵⁹ Х. Матанов, Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто: Балканите, Европа и Османското нашество 1354-1571*, Софија 1998, 178.

⁶⁰ И. Ђурић, *Сумрак Византије: Време Јована VIII Палеолога (1392-1448)*, Београд 2007, 208-209; Мантран, *Историја*, 77-78.

⁶¹ Јагић, *Константин Филозоф* 327; Мирковић-Поповић, *Старе српске биографије*, 124; Јовановић, *Живот Стефана Лазаревића*, 104.

⁶² Јагић, *Константин Филозоф* 278; Мирковић-Поповић, *Старе српске биографије*, 75; Јовановић, *Живот Стефана Лазаревића*, 49.

⁶³ Јагић, *Константин Филозоф* 313; Мирковић-Поповић, *Старе српске биографије*, 110; Јовановић, *Живот Стефана Лазаревића*, 89.

⁶⁴ П. Поповић, *Житије деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа*, Стара књижевност, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1965, 449-459.

⁶⁵ М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 127.

је пред своју смрт Балша III, син деспотове сестре Јелене и Ђурђа II Страцимировића својевољно пренео на деспота права на Зету, Србија долази у сукоб са Венецијом. Млечани су користећи Балшину смрт присвојили његове поседе што је Стефана приморало да се ангажује у Зети, тако да су му добри односи са султаном Муратом II били неопходни.⁶⁶

У том тренутку Стефанова одлука показала се као добра, с обзиром на то да је „лажни“ Мустафа убрзо задављен, а „мали“ Мустафа је убијен у току борбе код Никеје.

Вести о Никеји јављају се и у тринаестом поглављу списа *Јаничарове успомене* Константина Михаиловића из Островице.⁶⁷ Остало је забележено: „Султан син Муратов освојио је од Грка нека места и земље, а особито славни град Никеју.“⁶⁸

Наиме, овде се може приметити да је Константин Михаиловић навео нетачан податак. Познато је да није постојао турски владар који је имао име Султан и који је био четврти владар по реду. Уколико се првим османским владарем сматра оснивач династије Осман,⁶⁹ онда би четврти султан био Бајазит I,⁷⁰ син Мурата I.⁷¹ Догађај који је наведен односи се на Орханово освајање Никеје 1331. године.⁷² Након Османове смрти на престолу га је наследио син Орхан. Он је свој први већи успех постигао 1326. године освајањем Бурсе која убрзо постаје прва османска престоница. Наредне године земљотрес који је оштетио византијски град Улубад омогућио је Орхану заузимање истог. Након ових дешавања цар Андроник III послао је војску у Битинију где су у бици код Пелеканона, јуна 1329, византијске трупе поражене.⁷³ Уследио је и пад осталих градова – Никеја се предала 2. марта 1331. године, а убрзо је уследила и опсада Никомедије. Након постигнутог краткотрајног примирја, Никомедија је освојена 1337. године.⁷⁴

Када се ради о веродостојности Константиновог казивања, такође је потребно осврнути се и на изворну подлогу његовог дела. Читајући *Јаничарове*

⁶⁶ М. Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010, 84.

⁶⁷ Кашанин, *Српска књижевност*, 476–488; Богдановић, *Историја*, 237–240; *ODB*, II, 1147–1148 (S. C. Franklin).

⁶⁸ Ђ. Живановић, *Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове успомене или Турска хроника*, Споменик Српске академије наука 107, Одељење друштвених наука, Нова серија 9, Београд 1959, 15; *Константин Михаиловић из Островице, Јаничарове успомене или турска хроника*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 15, прир. Ђ. Живановић, Београд 1986, 93.

⁶⁹ *ODB*, III, 1539–1540 (S. W. Reinert).

⁷⁰ *ODB*, I, 273 (S. W. Reinert).

⁷¹ *ODB*, II, 1423 (S. W. Reinert).

⁷² Острогорски, *Историја*, 472.

⁷³ *The Cambridge History of Turkey: Byzantium to Turkey (1071–1453)*, vol 1, ed. K. Fleet, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi 2009, 120–121 (R.P. Lindner).

⁷⁴ Мантран, *Историја*, 20;

успомене може се доста сазнати о Константиновим погледима на оновремена збивања – дело обилује српским родољубљем и љубављу према хришћанима, али такође садржи и критике упућене хришћанима који су међусобно ратовали уместо да су удружени против Турака.⁷⁵ Јасно је да Константин Михаиловић није историчар, он заправо пише трактат о Турцима и турској управи, описујући њих, њихову веру, културу, државно уређење, војску, а пре свега начин ратовања. Настојао је да на тај начин подели своје знање и искуство, али и упуту хришћански свет у турску ратну тактику и оно против чега треба да се боре. Међутим, он је поуздан извор само када говори о догађајима свог времена, док о ликовима и догађајима из српске и турске прошлости говори у легендарном и фантастичном стилу.⁷⁶ Узимајући у обзир цело дело, грешка у навођењу Султановог освајања Никеје само је једна у низу грешака које се јављају код Константина приликом изношења података о догађајима којима није био савременик. Може се сматрати да је своје знање о збивањима из прошлости заснивао на причама и легендама које је чуо. Са друге стране називајући Никеју „славним градом“ допушта се претпоставити да је Константин пак познавао њену историју која се односи на први васељенски сабор и време док је била престоница Византијског царства.

Може се закључити да српски средњовековни извори доносе малобројне податке о Никеји углавном везане за први васељенски сабор, затим на освајање града 1331. године и на дешавања у оквиру османских сукоба око престола 1422–1423. године. У српским летописима Никеја се помиње искључиво као место одржавања првог и седмог васељенског сабора, као и у санкцијама српских средњовековних повеља – 318 никејских отаца. Хагиографски списи – *Житије светог Саве* од Доментијана, *Житије Стефана Дечанског* од Григорија Цамблака и *Житије деспота Стефана Лазаревића* од Константина Филозофа такође доносе податке о Никеји, с тим што је у прве две хагиографије поменута у вези са првим васељенским сабором, а у *Житију деспота Стефана Лазаревића* у вези са сукобом Мурата II и његовог млађег брата Мустафе. И, напослетку, Никеју помиње Константин Михаиловић из Островице у свом делу *Јаничарове успомене*, у вези са њеним падом у турске руке 1331. године.

Такође, може се уочити да је помен Никеје изостао чак и тамо где би се очекивао. Па тако, у Савиним житијима од Доментијана и Теодосија уместо Никеје налазимо помен Цариграда у контексту Савине мисије поводом стицања црквене самосталности. У раду су поменута најприхватљивија мишљења до којих је историографија дошла у вези са тим зашто је Никеја изостала у поменутиим житијима, и иако различита сва три става показују да узрок томе није незнање аутора већ шири историјски оквир времена у ком су стварали. Овај пример Никеје у делима Савиних животописаца, али и *Житију Стефана Дечанског* од Григорија Цамблака потврдио је да српска житија као извор чији је један од главних циљева глорифи-

⁷⁵ Ђ. Живановић, *Живот и дело Константина Михаиловића Островчанина*, Стара књижевност, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1965, 510–524.

⁷⁶ Н. Радојчић, *Хроника Константина Михаиловића Островчанина*, Стара књижевност, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1965, 525–529.

ковање династије Немањића, не морају истаћи биографске и хронолошке податке као и чињенице о неком догађају у први план и на прави начин.

Код српских средњовековних извора важно је имати у виду околности под којима су настала, дискурс времена о ком говоре – политичке, културне, духовне прилике у српској држави које су утицале на сам садржај текста, али и податке о аутору. Стога се закључак о начину помињања одређене личности, града или догађаја у неком извору, у овом случају Никеје, може извести уколико се посматрана појава стави у шири односно општи историјски оквир, као и компаративни контекст са неком сличном појавом, као што је помињање Андроника I у српским средњовековним житијима.

Извори

- Bašić, M. (1924). *Stare srpske biografije*, preveo i objasnio Milivoje Bašić, Beograd.
- Domentijan. (1938). Domentian, *Životi Svetoga Save i Svetoga Simeona*, prev. L. Mirković, predg. V. Ćorović, Beograd.
- Domentijan. (1865). *Život Svetoga Simeuna i Svetoga Save*, napisao Domentijan, izd. Đ. Daničić, Beograd, 1–117 (Sveti Simeon), 118–345 (Sveti Sava).
- Ivanov. (1963). Ѐ. Иванов, *Жития на св. Иван Рилски*, Годишник на Софийския университет. Историко-филологичевски факултет 32/13, 74–85.
- Konstantin Filozof. (1875). Konstantin Filozof i njegov Život Sefana Lazarevića despota srpskoga, po dvjema srpsko-slovenskim rkopisima iznovice izdao V. Jagić, Glasnik Srpskog učenog društva 42 (reprint: Gornji Milanovac 2004).
- Konstantin Filozof. (2009). Konstantin Filozof, *Život Sefana Lazarevića, despota srpskoga*, Biblioteka „Izvori srpskog bogoslovlja“, knj. 2, prevod i napomene G. Jovanović, Beograd
- Konstantin Mihailović. (1986). *Konstantin Mihailović iz Ostrovice, Janičarove uspomene ili turska hronika*, Stara srpska književnost u 24 knjige, knj. 15, prir. Đ. Živanović, Beograd.
- Stare srpske biografije XV i XVII veka: Camblak, Konstantin Pajsije, prev. L. Mirković, pred. P. Popović, Beograd 1936.
- Stefan Prvovenčani. (1939). *Žitije Simeona Nemanje od Stevana Prvovenčanog*, prir. V. Ćorović, Svetosavski zbornik, knj. 2, Beograd.
- Šafarik. (1859). J. Šafarik, *Život kralja Stefana Dečanskog*, Glasnik Društva srpske slovesnosti 11.
- Teodosije. (1988). Teodosije, *Žitija*, Stara srpska književnost u 24 knjige, knj. 5, sv. 1, Beograd.
- Teodosije. (1984). Teodosije, *Žitije svetog Save*, prev. L. Mirković, Beograd.
- Teodosije Hilandarac. (1860). *Život svetoga Save*, izd. Đ. Daničić, Beograd.
- Živanović, Đ. (1959). Đ. Živanović, *Konstantin Mihailović iz Ostrovice, Janičarove uspomene ili Turska hronika*, Spomenik Srpske akademije nauka 107, Odeljenje društvenih nauka Nova serija 9, Beograd.

Литература

- A Lexicon Abridged from Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*, New York 1878.
- Antonović, M. (2014). *Srpska crkva i tranzicija moći od 1355. do 1402. godine*, u: *Vlast i moć vlastela Moravske Srbije od 1365. do 1402. godine*, Kruševac.
- Babić, B. (2015). *Vizantija u djelima srpskih srednjovekovnih pisaca*, Banja Luka (doktorska disertacija u rukopisu).
- Bogdanović, D. (1980). *Istorija stare srpske književnosti*. Beograd.
- Bogdanović, D. (1985). *Rečnik književnih termina*. Beograd.
- Cf. *Westermann. Grosser Atlas zur Weltgeschichte*, herausgegeben H.-E. Stier, Braunschweig 1978.
- Ćirković, S. (2008). *Domentijanova prosopografija*, ZRVI XLV.
- Ćirković, S. (1995). *Srbi u srednjem veku*, Beograd.
- Ćorović, V. (1999). *Istorija Srba*. Niš.
- Dictionary of Greek and Roman geography*, vol. II, ed. William Smith, Boston 1870.
- Đurić, I. (2007). *Sumrak Vizantije: vreme Jovana VIII Paleologa (1392-1448)*, Beograd.
- Encyclopaedia Britannica Dict.A.S.L.G.I.*, vol. XIX, 11thEd.Chisholm, New York 1910-1911-1922.
- Ferjančić, B. - Maksimović, Lj. (1998). *Sveti Sava između Epira i Nikeje*, u: *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji: međunarodni naučni skup*, Beograd.
- Imber, C. (2002). *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, New York.
- Inaldžik, H. (2003). *Osmansko carstvo: Klasično doba 1300-1600*, Beograd.
- ISN (1981). *Istorija srpskog naroda*, I. Beograd.
- Jireček, K. (1952). *Istorija Srba*, I (Politička istorija). Beograd.
- Juhas-Georgijevska, Lj. (2003). *Život svetog Save od Domentijana. Istorija jednog teksta*. Beograd.
- Kašanin, M. (1975). *Srpska književnost u srednjem veku*. Beograd.
- Koder, J. (2011). *Vizantijski svet: uvod u istorijsku geografiju istočnog Mediterana tokom vizantijske epohe*, prev. V. Stanković, Beograd.
- Lazić, M. (1986). *Isihazam resavskih rukopisa*, Arheografski prilozi 8, Beograd.
- Leksikon srpskog srednjeg veka*, prir. S. Ćirković – R. Mihaljčić, Beograd 1999.
- Mantran, R. (2002). *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd.
- Matanov, H. - Minheva, R. (1998). X. Матанов, Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто: Балканите, Европа и Османското нашествие 1354-1571*, София..
- Maškin, N.A. (2005). *Istorija Starog Rima*, Beograd.
- Miljković, B. (2008). *Žitija svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti*. Beograd.
- Mitropolit Amfilohije. (1993). *Sinaiti i njihov značaj u životu Srbije XIV i XV veka*, u: *Osnovi pravoslavnog vaspitanja*, Vrnjačka Banja.
- Nikolić, M. (2010). *Vizantijski pisci o Srbiji (1402–1439)*. Beograd.

- ODB (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, vol. II, New York – Oxford 1991.
- Odal, Č. M. (2013). *Konstantin i hrišćansko carstvo*, Beograd.
- Ostrogorski, G. 1959. (1998). *Istorija Vizantije*. Beograd.
- Ostrogorski, G. (1970). *O verovanjima i shvatanjima Vizantinaca*, Beograd.
- Popović, P. (1965). *Žitije despota Stefana Lazarevića Konstantina Filozofa*, Stara književnost, prir. Đ. Trifunović, Beograd.
- Protić, P. S. (1897). *Žitija svetaca kao izvor istorijski*. Beograd.
- Purković, M. (1978). *Knez i despot Stefan Lazarević*, Beograd.
- Radić, R. (2010). *Carigrad u srpskim srednjovekovnim žitijima*, Novopazarski zbornik, br. 33, Novi Pazar.
- Radić, R. (1993). *Vreme Jovana V Paleologa (1332–1391)*, Beograd.
- Radojčić, N. (1907). *Dva poslednja Komnena na carigradskom prijestolu*. Zagreb.
- Radojčić, N. (1965). *Hronika Konstantina Mihailovića Ostrovčanina*, Stara književnost, prir. Đ. Trifunović, Beograd.
- Ranović, A. B. (1962). *Helenizam i njegova istorijska uloga*, Sarajevo.
- Slijepčević, Đ. (2002). *Istorija srpske pravoslavne crkve: od pokrštanja Srba do kraja XVIII veka*, I. Beograd.
- Stojanović, Lj. (1927). *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Sremski Karlovci.
- Šene, Ž. K. - Flizen, B. (2010). *Vizantija. Istorija i civilizacija*, prir. R. Radić, Beograd.
- Špadijer, I. (2010). *Hronološki okvir književnog rada Teodosija Hilandarca*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 76.
- The Cambridge History of Turkey: Byzantium to Turkey (1071–1453)*, vol 1, ed. K. Fleet, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi 2009.
- The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. E. Jeffreys, New York – Oxford 2008.
- The Ottoman Emirate (1300–1389)*, ed. E. Zachariadou, Rethymon 1993.
- Trifunović, Đ. (1990). *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova*, Beograd.
- Trifunović, Đ. (1965). *Emocionalni mehanizam Camblakovih ličnosti*, Stara književnost, prir. Đ. Trifunović, Beograd.
- Trifunović, Đ. (2011). *Povelja kralja Miltina manastir Banjska*, Beograd.
- Živanović, Đ. (1965). *Život i delo Konstantina Mihailovića Ostrovčanina*, Stara književnost, prir. Đ. Trifunović, Beograd.

NICAEA IN SERBIAN MEDIEVAL SOURCES

Summary

The subject of the research is the mention of Nicaea in medieval Serbian sources, whereas the aim of the research is representation and analysis of the aforementioned city for the sake of pointing out the discourse and context, as well as possible reasons

and ways of mentioning. The results have shown the mention of Nicaea in annals, three medieval Serbian hagiographies with certain factual illogicalities and in essay of Konstantin Mihailovic from Ostrovica - *Janissary's Memories*. Conclusion about the way in which certain historical cities (here Nicaea) were mentioned in sources can be drawn if the observed phenomenon is put in wider, i.e. general historical frame, in addition to the comparative context with a similar phenomenon.

Key words: Nicaea, medieval Serbian sources, Byzantine Empire, The First Council of Nicaea, Ottoman Empire

Vesna Mladenović
 Filozofski fakultet
 Univerzitet u Beogradu

UDK 929:321.61 Душан, српски цар;
 929:321.61 Јован VI Кантакузин

JOVAN KANTAKUZIN I STEFAN DUŠAN. ISTORIJA JEDNOG ODNOSA

Apstrakt

U radu se prikazuje ne samo istorija zajedničkih ili suprotstavljenih interesa, već i portreti dvojice značajnih vladara u prvoj polovini XIV veka. Sklopljeno prijateljstvo obećavalo je dugotrajnost, sve dok u jednom trenutku nisu pale maske i dogovor se preokrenuo. Najbolji prijatelji postali su najljući neprijatelji. Rezultat mojih istraživanja završava se na saznanju da je prijateljstvo dvojice istaknutih vladara počivalo na nezdravim osnovama, od trenutka sklapanja. Čitajući memoare koje je Jovan Kantakuzin pisao kao monah, može se uočiti koliko on nije priznavao Stefana Dušana za cara i da je jedino uzvisivao i hvalio sebe. S druge strane, Stefan Dušan nastavio je da vodi politiku svoga dede i oca, nastojeći da što više proširi svoju državu.

Ključne reči: Jovan Kantakuzin, Stefan Dušan, proglašenje za cara, sklapanje saveza, sukob interesa.

Stefan Dušan, bio je sin kralja Stefana Dečanskog i kraljice Teodore, rođen oko 1308. godine. Savremenici ga opisuju kao visoku ličnost, srazmerno razvijenu i snažnu, lepeg lica, strpljive naravi i velike lične hrabrosti. Kao mali svoje detinjstvo je proveo na dvoru vizantijskog cara Andronika II, zajedno sa porodicom. Njegov mlađi brat Dušica je preminuo, a kod Dušana je jačalo ogorčenje koje će kasnije prerasti u zlopamćenje (Ćirković i Ferjančić, 2005, 25; Jireček, 1981, 211). Dolaskom na vlast 1331. godine, Stefan Dušan je otvorio novo poglavlje u istoriji srpske srednjovekovne države. Srpska vlastela sa nestrpljenjem je očekivala nova osvajanja i sticanje bogatstva (Ćirković i Ferjančić, 2005, 51).

Jovan Kantakuzin je rođen u Carigradu 1295/6. godine kao jedino dete iz braka nepoznatog oca i majke Teodore. Podaci o njegovom ocu su veoma oskudni, iako se često ističe da je on iz plemenite porodice. Zna se da je bio upravnik Peloponeza i da je umro pre rođenja jedinoga svoga sina Jovana. Jovan Kantakuzin je provodio dane na carskoj palati, zajedno sa ostalim pripadnicima plemenitog porekla. Jedno vreme je živeo na dvoru Mihajla IX Paleologa i bio njegov pratilac. Nažalost Mihajlo IX je preminuo rano, 1320. godine, pa se Jovan Kantakuzin približio njegovom sinu Androniku III. Na njegovoj strani je učestvovao tokom građanskog rata koji je trajao do 1328. godine. Još pre smrti Mihajla IX Paleologa oženio se sa Irinom Asen (Ćirković i Ferjančić, 1986, 297).

Posle teritorijalnog proširenja ka jugu, Stefan Dušan morao je da zastane i sklopi primirje sa vizantijskim carem Andronikom III. Pozvao ga je da se sastanu

radi prijateljstva, čiji je poziv rado prihvaćen od strane vizantijskog cara. Trebalo je da se sastanu u makedonskom kraju Boimiji. Vizantijski car želeo je ili malo da uplaši ili da pruži dokaz vernosti srpskome kralju, jer se iznenada sa 300 vojnika pojavio u Radovištu, usred srpske zemlje. Srpski kralj je shvatio da nema razloga da strahuje, već ga je gostio sedam dana (Ćirković, 1991, 2018). Postojao je običaj da se sastanci održavaju u pograničnim oblastima, upravo iz razloga da nijedan vladar ne bi dolazio „pod noge“ drugome vladaru. Pretpostavlja se da je do sastanka došlo 1336. godine. Iako je ovo prvi sastanak Stefana Dušana i Jovana Kantakuzina, nema detaljnijeg opisa od strane Kantakuzina. Nemoguće je da su se dva vladara sastala samo radi zabave. Verovatno je sastanak imao viši cilj i odnosio se na pohod na Epir, koji bi predvodio car Andronik III i pohod na Albaniju, koji bi predvodio kralj Stefan Dušan (Ćirković i Ferjančić, 1989, 352–353).

Andronik III zauzeo je Epir i Tesaliju i njemu je pripala slava da je on poslednji vizantijski car koji je izašao na Jadran (Radić, 2013, 96–97). U daljim planovima prekinula ga je iznenadna smrt 1341. godine i za naslednika je određen maloletni sin Jovan. Pod uticajem carice Ane Savojske za regenta je određen vaseljski patrijarh Jovan Kalekas. Iznenaden ovakvom odlukom, Jovan Kantakuzin je krajem jula 1341. godine otišao u Trakiju. Tamo je izjavio „neće biti teško da se Srbima i ostalim varvarima vrati milo za drago za sva nasilja koja su Romejima učinili“. Ovakve planove Kantakuzin je imao za narednu godinu, za proleće 1342. godine. Vratio se opet u Carigrad sredinom septembra 1341. godine, gde su ga senatori pozdravili kao cara što je on odbio (Ćirković i Ferjančić, 2005, 358–361).

Kantakuzin je odlučio da se proglasi za cara u Didimotici 26. oktobra 1341. godine. I dalje je poštovao načelo legitimiteta i naredio je da se u svim svečanim aklamacijama prvo ističe ime Jovana V i njegove majke carice Ane Savojske, a potom za njima njegovo ime i ime njegove supruge Irine. On izričito naglašava da se ne bori protiv mladog naslednika, već protiv Aleksija Apokavka, koji nastoji da preuzme vlast (Ostrogorski, 1998, 475–476).

U osvajačkim pohodima Jovana Kantakuzina njegova moć slomljena je od Soluna do Carigrada. Svi njegovi saradnici, među njima i Sinadin odrekli su ga se, da bi spasili svoje živote i imovinu. Uvidevši sve to Jovan Kantakuzin je shvatio da jedini način da se spase jeste da zatraži pomoć od srpskog kralja Stefana Dušana, kome je politička situacija u Carigradu odgovarala i jedva je čekao da se upusti u osvajanje (Ostrogorski, 1998, 481). Sastanak između Kantakuzina i Stefana Dušana održao se na dvoru u Paunima, nedaleko od Prištine, jula 1342. godine. Kralju Dušanu je sastanak odgovarao, jer je nastojao teritorijalno da proširi svoju državu na račun Vizantije. Koristeći savez on je mogao sada da osvaja vizantijske teritorije pod vidom ispunjavanja vizantijskih obaveza. Zato je kralj Stefan Dušan dočekao Kantakuzina sa gozбом i brojnim poklonima. Međutim, pregovori nisu išli bez ikakvih problema. O pregovorima nam pružaju opise Nićifor Grigora i Jovan Kantakuzin (Ćirković, 1981, 517).

Jovan Kantakuzin kaže kako se Stefan Dušan veoma obradovao kada ga je video i kako ga je dočekao sa svim počastima. Isto tako na svaku ceremoniju na koju su išli, srpski kralj je tražio da prvo ide Jovan Kantakuzin, a za njim on. Kod Tribala

(Srba) je postojao običaj, kada neki plemić ili velmoža dolazi kod kralja, posle dužeg vremena, obojica silaze sa konja, pa potčinjeni ljubi vladara prvo u grudi, pa u usta. Pri drugom susretu pozdravljaju se, ne silazeći sa konja. Naređeno je da cara Jovana Kantakuzina svaki put moraju da pozdravljaju po romejskim običajima, tj. da sjašu sa konja i da mu celivaju kolena. A kada treba obojica da se pozdrave, onda je kralj silazio sa konja, a car je pozdravljao prolaznika, ne silazeći sa konja (Ćirković i Ferjančić, 1986, 387–389).

Svaki dan Jovan Kantakuzin je dolazio na razgovore kod Stefana Dušana, jer je kralj sve druge obaveze smanjivao, kako bi sa svojim gostom pričao. Plemići su ga čekali kod kapije kako bi ga dopratili, a u dvorištu velikodostojnici, a Stefan Dušan ga je čekao pred prvom kućom, a nekada je dolazio i do mesta gde je Kantakuzin ostavljao svoga konja. Kraljeva žena je veoma poštovala gosta, tako da je svakom razgovoru prisustvovala (Ćirković i Ferjančić, 1986, 389–391). Jelena je za razliku od prethodnih vladarki, imala jaku političku ulogu.

Posle nekoliko dana gozbe, konačno je kralj Dušan pitao Jovana Kantakuzina, koji je razlog njegove posete. Jovan Kantakuzin je odgovorio da je došao zbog iskrenog prijateljstva, jer zdravi ljudi ništa pametnije ne mogu da učine, osim da sklope prijateljstvo. Isto tako ako može da mu pomogne da se vrati u svoju zemlju. Takođe naglašava da kralj zna koliko je vođen rat među Romejima, i kako su ga prijatelji, bez razloga izdali i prešli na stranu neprijatelja. Ako ne želi da mu pomogne, može da mu kaže, ali isto tako naglašava Kantakuzin „ako može da pomogne“. Car nije rekao „ako može“ da mu pomogne, zato što smatra da je kralj nemoćan i da nema sredstva, već zato što ponekad i moćni ljudi ne mogu da pomognu iz nekih razloga. Nekad ih sputavaju i susedi zato što žele da zarate sa susednim narodima. Isto tako pominje da ne želi da ga uznemirava, već ga je samo zamolio za pomoć. Kasnije, Jovan Kantakuzin naglašava da mu je sve ove reči uputio zato da bi kralj shvatio da se njihovo prijateljstvo neće okončati ukoliko mu ne pomogne (Ćirković i Ferjančić, 1986, 391).

Kralj je kao nagradu za savezništvo, tražio da mu se daju svi gradovi potčinjeni Romejima na zapadu od Hristopolja. Ukoliko bi to bilo previše onda zapadno od Soluna. Srbi ne bi da rizikuju novac i vojsku za državu koja se nikad ranije nije upustila da vodi toliko veliki rat da dopru do Trakije, a možda i dalje. Za ovaj predlog kralj Dušan kaže da je najkorisniji za Kantakuzina. Ako se Kantakuzin odrekne gradova koji nisu u njegovoj vlasti, uništiće svoje neprijatelje i zagospodariti ostalim gradovima i da bi time trebalo da se zadovolji (Ćirković i Ferjančić, 1986, 392-393).

Car je odgovorio kako je kralj dobro proračunao koliko će da dobije za pomoć i da je to u redu, jer ne treba da zlopati svoj narod, a da za uzvrat ne dobije ništa. Izriče kako kralj ne želi iz ljubavi da mu pomogne, što je i bolje jer mu onda neće dugovati nikakvu zahvalnost. Onaj koji za novac nešto kupi, znači nije dobio na poklon i nikome ništa ne duguje. Isto tako govori Dušanu ako reši da mu pomogne iz ljubavi, on neće dobiti nikakvo teritorijalno proširenje, ali će zato učiniti ono što je dostojno jednog velikog vladara, kao što je on. Ratovao bi ne iz dobitka, već zbog časti i prijateljstva. To bi za njega bilo bolje, jer ako bi istinskog prijatelja stekao ne bi vladao samo zapadno od Hristopolja i Soluna, već bi vladao i ostrvima i Vizan-

tom i preostalom Trakijom. Ako je zaista rešio da ne pruži pomoć bez teritorijalnih naknada, onda to i treba da kaže, jer će oni da se okrenu na drugu stranu, da traže pomoć. Oni ne žele i ne mogu da napuste svojom voljom one gradove koje je kralj Dušan pomenuo (Ćirković i Ferjančić, 1986, 393–394).

Nićifor Grigora malo drugačije opisuje pregovore Stefana Dušana i Jovana Kantakuzina. Jovan Kantakuzin u leto se našao u Ginekokastru i očekivao vojsku Aleksija Apokavka. Videvši da mu je potrebna pomoć odlučio je da se obrati Srbima. Postoji nepisano pravilo da kada ljudi dođu da traže pomoć, jer im se sreća preokrenula, izazovu sažaljenje. Poslao je poslanstvo kralju, naglašavajući kakva ga je loša sudbina zadesila i koliko čak i oni srećni treba da se plaše neočekivanih strela nesrećne sudbine i koliko brzo sreća može da se preokrene u nesreću. Njegove izaslanike uhvatio je neki Tribal (Srbin) koji je boravio blizu granice i odmah ih je poslao Aleksiju Apokavku kao najlepši dar (Ćirković i Ferjančić, 1986a, 231–232).

Kantakuzin se setio svog prijatelja despota Jovana Olivera koji mu je pomogao da se sastane sa kraljem Stefanom Dušanom. Pri opisu njihovog susreta Nićifor Grigora takođe pominje gozbu. Piše kako su međusobno razmenili skupocene poklone (Ćirković i Ferjančić, 1986a, 231–238).

Posle razgovora sa kraljicom Jelenom, kralj Stefan Dušan se obratio Jovanu Kantakuzinu sa rečima da je on pobedio i da će biti kao što je tražio. Savez će se sklopiti ne zbog osvajanja i teritorijalnog proširenja, već zbog večnog prijateljstva. Jedino je car trebalo da položi zakletvu da će ostati zauvek prijatelji i da gradove koji su već osvojeni, neće tražiti da im se vrata. Car je izrazio veliku zahvalnost i prihvatio da položi zakletvu uz obećanje da će gradove koje su prethodno osvojili ostaviti Srbima, jer to nije njegova sramota, pošto su osvojeni dok su bili drugi romejski vladari (Ćirković i Ferjančić, 1986, 400).

Kada uporedimo ova dva izvora, vidimo da je delo Kantakuzina ispunjeno subjektivnošću, kao delo učesnika događaja, pa zato njegova slika ne može biti verodostojna. Nićifor Grigora pruža kratku sliku o sklapanju saveza, pri čemu čak ni ne pominje govor kraljice Jelene. Teško je poverovati da kralj Dušan, koji je nastojao da što više proširi svoju državu, tako lako pod uticajem supruge i velmoža pristane na sklapanje saveza radi časti. Savez se sklapa zbog obostrane koristi, a ne zbog moralnog uzdizanja. Realnije je prihvatiti iskaz Nićifora Grigore da je sporazumom o savezu određeno da gradovi Romeja mogu uvek da priđu onoj strani kojoj budu želeli, bilo sporazumom ili opsadom. Što znači da i Jovan Kantakuzin i Stefan Dušan imaju pravo da zadrže one gradove koje osvoje u zajedničkoj borbi protiv carice Ane Savojske.

Treba naglasiti da savez nije bio iskren. Kantakuzin je znao da će Dušan tražiti naplatu i da naplata može biti na račun grčkog područja. U tom trenutku njemu je tada bilo bitno da dobije saveznika i slomi protivnika. Kada se učvrsti na vlasti on će gledati da povрати sve ono što je izgubio i na šta je pristao u stešnjenom položaju (Ćorović, 1991, 197).

Prvi zajednički cilj za osvajanje bio je grad Ser. Napad je otpočeo krajem leta 1342. godine i završio se neuspešno. Pod bedemima Sera srpsku vojsku je snašla epidemija dizenterije od koje je stradalo 1.500 vojnika. Epidemija je nanela velike

gubitke, ali Jovan Kantakuzin navodi kako je umro veliki broj vojnika, jer su pili medovinu i jeli meso (Blagojević, 1989, 158). Potom se uputio ka Didimotici, ali zbog opasnosti od Aleksija Apokavka, ipak se zaputio ka Vodenu, koji je Stefan Dušan već bio osvojio mirnim putem – otkupom. Shvativši Kantakuzin da nema dovoljno vojnika odlučio je da Voden ostavi na čuvanje Stefanu Dušanu, a posle te odluke povukli su se zajedno u Srbiju (Ćirković i Ferjančić, 2005, 112).

U teškim danima za Jovana Kantakuzina pojavio se zračak svetlosti. Položaj Kantakuzina veoma se popravio, kada su mu došli izaslanici grčkih velikaša iz Tesalije, spremnih da ga priznaju za cara. On je time stekao uporište u Vizantiji, a saveznički odnosi između kralja Dušana i njega su poljuljani. Takav postupak tesalijskih velikaša veoma je odgovarao rasporedu snaga u građanskom ratu u Vizantiji. U toj dugoj borbi Kantakuzin je štitio interese krupne aristokratije kojoj je i sam pripadao. Izdao je hrisovulju, u kojoj je poštovao princip legitimnosti, naložio je da se u molitvi širom Tesalije prvo pominju imena Ane Savojske i Jovana V Paleologa. Upravo taj princip bila je idealna maska, kako bi pridobio što veći broj pristalica koji su bili na strani mladog cara. Kako god, podrška Tesalije, uzdigla je Jovana Kantakuzina i unela novu neizvesnost u građanski rat (Ćirković i Ferjančić, 2005, 115–116; Radić, 2013, 141).

Stefan Dušan i Jovan Kantakuzin proveli su zimu 1342–1343. godine u pripremanama za nove ratne pohode. Naravno bile su uperene prema Seru. U proleće 1343. vojska se našla pod zidinama Sera. Prvo se preko glasnika obratio Stefan Dušan, uveravajući žitelje da će se oni povući iz okoline ukoliko grad prepuste Kantakuzinu. Potom je Kantakuzin poslao svog glasnika sa porukom da nikoga ne puštaju u grad, već da slave ime carice Ane Savojske. Međutim, stanovnici Sera isekli su njegovog poslanika na četiri dela i okačili ga na četiri kule. Nićifor Grigora pominje samo da je bilo opsade, ne dajući nikakve detaljnije podatke (Ćirković i Ferjančić, 2005).

Posle nesrećnog slučaja sa poslanikom vojska je od cara tražila da dalje nastave svoj put prema Didimotici. Car naglašava da mu je kralj Dušan dao odred svoje vojske, ali da su ti vojnici bili umorni i da su strahovali da li će se vratiti u svoju zemlju. Krenuli su na put i dok su hodali, Kantakuzin ih je posmatrao. Uvideo je da se on sa ovakvom nemoćnom vojskom ne može suprostaviti neprijateljima i smatrao je da treba da se vrati kralju. Međutim, kada je izneo svoj predlog vizantijskoj vojsci, oni su odbili da se vraćaju. Po rečima Kantakuzina, izjavili su da ne žele da se vrate u zemlju Tribala, jer su sebe ubedili da idu u provaliju pakla. Uprkos tome što ih je car molio, nisu želeli nikako da se vraćaju, smatrajući da će sve strahote da budu blaže od povratka (Ćirković i Ferjančić, 1986, 428–429). U ovom odlomku kao da je želeo da istakne da Dušan nije bio pravi prijatelj i saveznik, čim ga je pustio da ode sa umornom vojskom. I da njegovi vojnici doživljavaju Srbiju kao nekakvo veliko zlo.

Dok je Kantakuzin provodio dane razmišljajući šta dalje da radi, u proleće 1343. godine dolazi do promene, grad Verija naći će se u njegovim rukama. Nićiofor Grigora kaže da je poslanstvo iz Verije došlo kod Stefana Dušana da uvidi šta on tačno želi. Kralj je želeo da mu se grad preda jer bi ga u suprotnom opustošio i zarobio žene i decu. Čuvši ovo, poslanici su odlučili i da tajno pregovaraju sa Jovanom Kantakuzinom. Cilj je bio da on što pre dođe i bez muke zauzme grad. Poslanici su

dali neka lažna obećanja kralju u žurno se uputili kući. Posle nekoliko dana, car je odlučio da ide u lov da se odmori i rasonodi. Međutim, posle tri dana, Jovan Kantakuzin je otišao u Veriju. Tamo su ga dočekali sa oduševljenjem. Kantakuzin se osetio slobodnim i živim, da može da diše bez pritiska, dok je kralja ovaj čin pogodio. Pokajao se što je verovao Jovanu Kantakuzinu (Ćirković i Ferjančić, 1986a, 252–253).

Jovan Kantakuzin se nalazio u Veriji, držao je neke obližnje tvrđave (Servija, Platamon), a u zaleđu je imao plodnu Tesaliju. Takođe, zatražio je pomoć i od Umur-bega, gospodara Smirne i njenih oblasti, uvodeći tako Turke u vizantijske unutrašnje sukobe. Sada je Stefan Dušan koji je bio njegov prijatelj postao njegov najgori neprijatelj. Međutim, ni jedan ni drugi saveznik nisu želeli da javno otkažu svoje obaveze iz ugovora i da raskinu savez. Kralj Dušan se povukao u Srbiju, gde je u maju 1343. godine počeo sa gradnjom svoje zadužbine, manastira Sv. Arhangelii kod Prizrena. Želeo je da raskine savez i da povede rat protiv Kantakuzina, ali je strahovao, ako to prvi učini da će „postati primer velike nesreće i odmah predmet ljudskog podsmeha; zadrža se na sadašnjem stanju, tajnim slutnjama moreći dušu“ (Ćirković, 2005, 130; Ćirković i Ferjančić, 1986, 450–451). Kantakuzin ističe da je kralj Dušan strahovao i da se plašio Božije kazne. Verovatno je želeo da istakne da je on jak vladar i da Dušan strahuje da će pretrpeti poraz od njegove vojske. Zašao je u godine pozne starosti, kada ljudi pokušavaju da svoju nemoć na papiru iskažu kao veliku moć.

Saveznici preduzimaju samostalne akcije. Jovan Kantakuzin sa svojim saveznicom i sa 6000 vojnika zaputio se u Trakiju u jesen 1343. godine. Stefan Dušan je uputio svoje trupe ka severnoj Albaniji. Zauzete su prostrane teritorije sa važnim gradovima: Kroja, Berat, Kanina. Teško je bilo utvrditi hronologiju osvajanja gradova. Ono što se pouzdano zna jeste da su Prilep, Ohrid i Strumica ostali Srbima posle sklapanja onog mira sa Andronikom III, 26. avgusta 1334. godine. Kao što je već rečeno, početkom 1343. godine zavladao i Melnikom. I čitava Albanija, izuzev Drača bila je pod njegovom vlašću, a Voden, Kostur i Hlerin pod trajnom vlašću (Dinić, 1956, 1–13; Ćirković, 1981, 519).

Stefan Dušan je zimu 1344/45. proveo u Srbiji pripremajući se za novi pohod u jugoistočnoj Makedoniji. Jovan Kantakuzin je do leta 1345. godine potčinio skoro celu Trakiju. Njegova protivnička strana doživela je jak udarac, jer je Aleksije Apokavk ubijen u Carigradu 11. juna 1345. godine. Likvidiranje tako jakog protivnika bila je izuzetna prilika za Kantakuzina, koji je odustao od ratova protiv kralja Dušana i krenuo ka prestonici. Međutim, Seldžuci su ga baš izdali i odlučili da se povuku u Malu Aziju, tako da je ova akcija ostala bez uspeha (Ostrogorski, 1998, 483).

Stefan Dušan oduzeo je Vizantiji bogate pokrajine sa jakim gradovima. Za kratkotrajno vreme udvostručio je teritoriju, bez veće bitke na otvorenom polju. Uglavnom se rat svodio na opsade i zaposedanje, savlađivanje vizantijskih gradova potplaćivanjem, smenjivanjem vizantijske uprave. Glavna snaga i glavni pokretač ovih osvajanja bila je vlastela, koja je nastojala da se domogne istaknutih položaja. Stojan Novaković iznosi „Sve je tu bilo lično i vezano za ličnost. Sama ideja velike države nije postojala kod naroda, ni čak među velikašima, već je poticala od samog Dušana i dinastije Nemanjića“ (Ostrogorski, 1951, 79–82). Ovo je upravo suprotno

kazivanje od Jovana Kantakuzina, koji je često isticao da srpska vlastela ima veliki uticaj na kralja i da se on pre donošenja odluke uvek konsultuje sa njima (Ferjančić, 1944, 187).

Zaposedanjem Sera, završila se jedna značajna etapa Dušanovih osvajanja. Stefan Dušan proglašen je za cara na Božić, 25. decembar 1345. godine u Seru. Postao je prvi vladar iz dinastije Nemanjića, koji je ne samo uspeo da proširi državu, već i da se suprostavi vizantijskom hijerarhijskom poretku. Srpski arhiepiskop Joanikije proglašen je za patrijarha i svečano je krunisao Dušana za cara 16. aprila 1346. godine na praznik Vaskrsa Gospodnjeg u Skoplju (Ćirković, 1981, 523; Marjanović-Dušanić 1997, 86–87).

U danima kada se Stefan Dušan krunisao za cara, rat u Vizaniji je polako ulazio u završnu fazu sa naznakom da će Jovan Kantakuzin odneti pobedu. Carica Ana Savojska je ostala bez glavnog člana regenstva, Aleksija Apokavka. Kao odgovor na Dušanovo krunisanje, jerusalimski patrijarh Lazar krunisao je Kantakuzina za cara 21. maja 1346. godine u Jedrenu (Ćirković i Ferjančić, 2005, 179). Ovde se može pretpostaviti i da je onaj strah koji je Kantakuzin osećao kod Dušana, sada postojao kod njega. Možda se plašio da će Dušan sa svojom carskom titulom zavladati Carigradom, pa je zbog toga želeo da učvrsti svoju carsku titulu.

Jovan Kantakuzin odlučio je da se ponovo kruniše, 21. maja 1347. godine. Stefan Dušan nastavio je osvajanje i zauzeo Epir i Tesaliju. Sada je sa pravom Stefan Dušan mogao da tvrdi da je osvojio pet šestina Vizantijskog carstva. Preostala šestina i najutvrđenija bio je Solun. Takođe, nastojao je da osvoji Carigrad, pa se za pomoć obratio Mlečanima. Međutim, od sklapanja saveza nije bilo ništa, jer je 9. septembra 1349. godine potpisan ugovor između Venecije i Vizantije. Iako nije dobio pomoć, mletački senat odlučio je 25. maja 1350. godine da caru Dušanu i njegovoj supruzi Jeleni, kao i njegovim naslednicima dodeli pravo građana Venecije (Radić, 2013, 202–203; Ćirković i Ferjančić 2005, 193).

Pred Solunom vodili su se pregovori između srpskog i vizantijskog cara. Car Dušan prvo je optužio Kantakuzina za pruženu nezahvalnost i iskorišćavanje prilike da povрати gradove, da istera srpsko stanovništvo i preuzme blago. Obojica su na dogovore došli sa naoružanom vojskom. Dušan se obratio caru, govoreći mu kako nepravdu čini ratovanjem, kako se loše ponaša, s obzirom da je kod njih našao utočište i kada su ga njegovi saplemenici tražili da im ih preda, on je mogao da ga zarobi, ali nije, poštujući njihov dogovor. Smatrao je da neće nikad napasti njegove gradove, a Kantakuzin je uzvratilo dobročinstvo, tako što je neke njegove gradove osvojio na juriš, neke prevarom i lukavstvom, a neki su se uplašeni predali. Ali iako je toliko nepravde preživeo, i dalje želi da bude njegov prijatelj i saveznik. Savetovao je Dušan cara Kantakuzina da prestane sa neprijateljstvom i da svako od njih zadrži ono što je imao. Car je počeo da se pravda pred kraljem kako čovek sam ne primećuje svoje greške, da drugom zna da sudi i za najsitnije počinjene. Ako bi sudio pravedno, kralj koji drži toliko romejskih gradova, suprotno sporazumu, ne bi onda optužio njega za pohlepu i nepravdu. Tačno je da ga je prihvatio, ali on je bez prisile odlučio da mu pomogne kao prijatelju bez ikakvih nadoknada, što ga veliča kao veoma velikodušnog i pravednog vladara. Razišli su se bez sklapanja sporazuma (Ćirković i

Ferjančić, 1986, 523–526). U ovom kazivanju Jovan Kantakuzin opravdava sebe, svaljujući svu krivicu na Dušana. On je najveći zlikovac koji je upravo svojim ponašanjem izazvao Kantakuzina, da okrene stranu i krene sa osvajanjima, inače on to nikad ne bi učinio. To se ne bi moglo tumačiti kao tačno, jer Kantakuzin nije bio nimalo naivan, čak je mnoge gradove osvojio lukavstvom i za razliku od Dušana, pozivao Turke da mu pomognu.

Posle kratkog ćutanja zamolio je Dušan cara, da ostanu malo nasamo. Tada mu je priznao da je prekršio zakletve i ugovore „time što drži gradove Romeja, ali nije hteo da ih preda, nego je zamolio cara da sećajući se onog dobrog što je učinio oda zahvalnost tako što će sklopiti ugovore da svako zadrži ono što ima“. Kantakuzin nije pristao i razišli su se sa dogovorom da se nađu opet sledećeg dana. Tada je car Dušan priznao da oseća veliki strah od njega i da se nikoga u životu nije plašio kao njega (Ćirković i Ferjančić, 1986, 264).

Sastali su se sledećeg dana, ali car nije hteo da popusti povodom osvojenih gradova, niti je kralj hteo da ih napusti. A naglašavao je da kada sanja cara, probudi se, koliko ga se plaši. Iako je bio toliko uplašen i nije ga bilo sramota da prizna, tražio je i dalje od Kantakuzina da pristupi sporazumu, zadržavajući samo Veriju, Voden i još neke gradiće. Međutim, car je napao Dušana da ne želi da čini ništa što je pravedno, da onda mora da ga napadne. Pošto ne želi da se povuče iz gradova koji pripadaju Romejima i drži ih potčinjene, on mora da učini sve u svojoj moći da im pomogne. Zato će preko zime da prikuplja vojsku i da će ukoliko treba sa Romejima da pogine, ili će uz oslobađanje Romeja, kralja i njegovu vojsku da uništi i potčini. Međutim, kralj je shvatio da car ozbiljno razmišlja o ratu, rekao mu je da prihvata uslove i da on uradi sa gradovima onako kako smatra da je najbolje za obojicu. Car je uvideo koliko je stalo kralju do gradova i odlučio je da izvrši podelu. Epir, Tesalija i makedonsko primorje ostalo je Kantakuzinu, a caru Dušanu trebalo je da pripadne unutrašnjost Makedonije sa Žihnom, Serom, Melnikom, Strumicom i Kosturom i pograničnim gradovima na jugu. I tako je postignut dogovor, koji je po rečima Kantakuzina proslavljen gozбом (Ćirović i Ferjančić, 1986, 534–537; Jireček, 1981, 230).

Jovan Kantakuzin svakako 1351/1352. godinu jeste se osećao i ugoženo zato što je došlo do sklapanja saveza Stefana Dušana sa Kantakuzinovim neprijateljem, a već 1352. godine, srpski i bugarski vladar je pristao uz mladog Jovana Paleologa. Međutim, islamski ratnici će 1352. godine zauzeti utvrđenje Cimpe, njihov prvi posed u Evropi (Radić, 1997, 11–16).

Kantakuzin često u svojim memoarima pominje kako se kralj Dušan, kako ga je on nazivao, plaši. Strah je ljudski fenomen, koji je sveprisutan i sasvim je moguće da je Dušan strahovao da neće uspeti da stvori ogromno carstvo kao što je želeo. Neko ko se zaista plašio i strahovao da li će uspeti da zauzme presto u Vizantiji, bio je upravo Kantakuzin. Samo Kantakuzin svoja dela piše u dubokoj starosti, kada je car Dušan već uveliko preminuo. Stariji ljudi često izostavljaju neke pojedinosti, jer zaboravljaju, a i sigurno tako star ne bi priznao da se plašio Dušana, već je napisao obrnuto – kako se Dušan u stvari plašio njega. Nićifor Grigora ne pominje to prisustvo straha i nema realnog objašnjenja da bi se Dušan koji je sam rukopoložio patrijarha i krunisao se za

cara, plašio Kantakuzina, koji čak nije ni bio pravi naslednik vizantijskog prestola. Ali kao što nam je poznato, Kantakuzin piše u dubokoj starosti, kada je sigurno i zaboravio neke pojedinosti, kada svoju napačenu sudbinu želi da uzdigne i da se postavi kao vizantijski car koji je iznad srpskog cara, a on to nikad nije bio. Ovi pregovori se nisu pokazali nimalo uspešni. Car Stefan se okrenuo Jovanu V Paleologu u cilju sklapanja saveza. Nićifor Grigora kaže da je car hteo da oslobodi Jovana V Paleologa od zavere-ničkih planova njegovog tasta Jovana Kantakuzina.

Uprkos svim nastojanjima da opstane na prestolu u Carigradu, vlast Kantakuzina bila je ozibljno poljuljana. Među stanovnicima je zavladao strah od Turaka koji su 2. marta 1354. godine zauzeli Galipolje. Jovan V uz pomoć Đenovljana preuzima vlast 22. novembra 1354. godine. Jovan Kantakuzin se zakaluderio 10. decembra 1354. godine i dobio ime Joasaf. Njegovog savremenika, saveznika, neprijatelja cara Stefana Dušana u daljim planovima prekinula je iznenadna smrt 20. decembra 1355. godine (Ćirković i Ferjančić, 2005, 203–205; Jireček, 1981, 235; Radić, 2013, 265–267).

Na osnovu ovog rada možemo zaključiti da su odnosi između srpskog i vizantijskog vladara bili promenljivi. Prvo su sklopili savez, koji bi kod čitalaca, izazvao divljenje i poštovanje, ali u stvari savez je bio maska. Počivao je na nezdravim osnovama, jer su oba vladara želela više da iskoriste, nego da daju. Car Dušan nastojao je da što više proširi svoju državu na račun Vizarije, dok je Jovan Kantakuzin nastojao da se učvrsti na vizantijskom prestolu. Ono što treba imati u vidu, jeste da je Kantakuzin pisao svoje memoare u starosti. U svakoj pročitanoj rečenici može se zaključiti koliko uzvisuje sebe i opravdava svoje postupke. Ispostaviće se da su svi Jovanovi naponi bili promašaj, jer će Vizarija postati turski vazal i nikakva politička i vojna rešenja nisu mogla da odgode tu tužnu sudbinu. Car Dušan nastavio je ono što su njegov otac i deda započeli. Teško je bilo odoleti da plen koji mu se praktično sam nudio pripoji matici. Nažalost od njegovih uspona ostala je samo uspomena na jednu epizodu slave i moći, koja će jačati moralnu snagu srpskog naroda tokom vremena robovanja.

Izvori

- Ђирковић, С., Ферјанчић, Б., *Јован Кантакузин, у: византијски извори за историју народа Југославије VI*, Београд 1986, 297–537.
- Ђирковић, С., Ферјанчић, Б., *Нићифор Григора, у: византијски извори за историју народа Југославије VI*, Београд 1986, 231–253

Literatura

- Благојевић, М. (1989). *Србија у доба немањића*. Београд: Вајат.
- Динић, М. (1956). *За хронологију Душанових освајања византијских градова*. Београд: Зборник радова Византолошког института IX, 1–13.
- Јиречек, К. (1981). *Историја Срба I*. Београд: Слово Љубве.
- Марјановић – Душанић, С. (1997). *Владарска идеологија Немањића*. Београд: СКЗ.

- Острогорски, Г. (1998). *Историја Византије*. Београд: Народна књига, АЛФА.
- Острогорски, Г. (1951). *Душан и његова властела у борби са Византијом*. Београд: Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, 79–87.
- Радић, Р. (2013). *Црно столеће: Време Јована V Палеолога (1332–1391)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Радић, Р. (1997). *О покушају Јована VI Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима*, Лесковачки зборник књига 37, 9–16.
- Ћирковић, С. (1981). *Историја српског народа I*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ћирковић, С. (1991). *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана*, Зборник радова Византолошког института XXIX–XXX, 205–211.
- Ћирковић, С. (2005). *Срби у средњем веку*. Београд: ИДЕА.
- Ћирковић, С., Ферјанчић, Б. (2005). *Стефан Душан краљ и цар: 1331–1355*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ћоровић, В. (1991). *Историја Срба*. Београд.
- Ферјанчић, Б., (1994), *Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина*, Зборник радова Византолошког института XXXI, 177–191.

JOVAN KANTAKUZIN I STEFAN DUŠAN. HISTORY OF A RELATIONSHIP.

Summary

This paper presents not only a history of joint cooperation or opposing interests, but also portraits of two important rulers in the first half of the XIV century. Folded friendship promised continuance, until at one point the masks did not fall and the deal reversed. The best friends have become the ultimate enemies.

The result of my research ends with the knowledge that the friendship of the two prominent rulers rested on unhealthy grounds from the moment of the conclusion. Reading the memoirs of written by Jovan Kantakuzin as a monk, I noticed how much he did not want to confess Stefan Dusan for the emperor and that he only exalted and praised only himself. On the other hand, Stefan Dushan continued to lead his grandfather's and his father's policy, trying to make the plunder he practically offered himself to his mother.

Key words: Jovan Kantakuzin, Stefan Dušan, proclamation of emperor, assembling an alliance, conflict of interest.

Анђела Ђорђевић*Филозофски факултет**Универзитет у Приштини са привременим
седиштем у Косовској Митровици*

UDK 316.774:305-055.2

**ПРЕДСТАВЉАЊЕ ЖЕНА У ДОМАЋИМ
ШТАМПАНИМ МЕДИЈИМА**
(осврт на писање дневних таблоидних
и полутаблоидних медија у августу 2017. године)

Апстракт

На основу начина на који медији извештавају о женама може се закључити колико је жена цењена у друштву, које јој се улоге приписују и шта друштвена средина од ње очекује. Полазна претпоставка је да се жене још увек дефинишу као супруге, мајке и сестре и да средина очекује да су интересовања жене првенствено резервисана за моду, кућне послове, здраву исхрану и физички изглед.

Како би се проверила постављена хипотеза спроведено је истраживање методом квантитативне и квалитативне анализе садржаја прелиставајући дневне новине Информер, Курир и Вечерње новости, сваког уторка и суботе у августу 2017. године. Резултати истраживања су потврдили полазну хипотезу и додатно показали да су у дневним новинама за жене у највећем броју резервисане тзв. „забавне стране” на којима се првенство даје певачицама фолк музике и ријалити учесницама, њиховим изјавама о приватном животу, љубави и односу са колегама. Од укупно 27 насловних страна, о женама које су на високим и одговорним позицијама у друштву се писало на седам, од тога је на три насловне стране о њима писано у негативном контексту.

Кључне речи: жене, медији, стереотипи, представљање, Србија.

Увод

Све су чешће расправе и писања о начину на који су жене представљене у медијима. Један од разлога свакако јесте тежња ка родној равноправности и политички коректном и нетрадиционалном представљању жена јавности. Традиционално представљање жена јавности подразумева да се о женама пише у духу традиционалних вредности и улога које им се вековима приписују, не увиђајући и не признајући њихово постигнуће у другим сферама живота.

Медији, у разним областима, али и када је представљање жена у питању, имају важну улогу у процесу преношења културних образаца јавности, учвршћивању већ постојећих, као и формирању нових стереотипа (чиме се баве,

у којим сферама друштвеног живота су заступљене, каква је њихова улога у друштву и слично). У складу са тим, Почуч (2015) наводи да су медији само једно од средстава производње, одржавања и репродуковања стереотипа. Истог мишљења су и Север и Андарковић (2013), те наводе да медији учествују у облику доминантних погледа на свет и вредносног обрасца, дефинишући шта је добро или лоше, позитивно или негативно, морално или неморално, итд. Зграбљић Ротар (2005) истиче како нема усаглашеног става научника о томе да ли медији позитивно или негативно утичу на људе и њихову свест, али је неоспорно да медији врше утицај на формирање мишљења код људи. Са наведеним се слаже и Матаушић (2004) и сматра да је функционисање модерног демократског друштва битно везано за медије.

Зграбљић Ротар (2005) наводи да се из медија учи, односно, да медији утичу на наше знање, као и то да медији стварају наше мишљење, обликују га и јачају. Медији су се наметнули као релевантна „друштвена институција“ у процесу социјализације (Мандарић, 2012), а са овим становиштем се слаже и Валковић који сматра да „дјеца и млади у највећој мјери своја искуства и слике живота прибављају полазећи од ‘медијског искуства’ при чему се не мисли само на садржај који медији нуде већ и на начин на који се садржај презентира“ (Valković, 2016, 104). С обзиром на то да се медији све више користе као извори сазнања (Lalić Vučetić, 2016), а да пуно научника и истраживача говори о њиховом изузетном утицају на људе, важно је детаљно проучити на који начин медији извештавају о женама. Комуникација између медија и публике, посебно у савременом свету, уско је повезана са производњом нових и учвршћивањем већ постојећих културних идентитета (Brkić Klimpak, Lubina, 2014), што значи да медији преносе одређене општеприхваћене културне обрасце. На тај начин се код публике додатно учвршћују ставови и мишљења, људи добијају потврду онога што већ мисле о одређеној теми и на тај начин долази до стварања ставова, који се неретко карактеришу као стереотипи и предрасуде. „Због осјећаја припадности свијету на стереотипе се ослањамо несвјесно, али снажно“ (Tuksar Radumilo, 2016, 179). Многи социјални психолози ставове дефинишу као вредновање људи, објеката или нечијег понашања и сматрају да се ставови изједначавају са вредновањем зато што се састоје из позитивних или негативних реакција на нешто. Некада нису резултат рационалног разматрања одређеног питања, тада њима не управља логика и често су повезани са вредностима, тако да се покушај њиховог мењања аутоматски дефинише као „удар“ на формирану вредносни систем, па се самим тим ставови веома тешко мењају (Aronson i sar., 2005).

У складу са наведеним, закључујемо да медији утичу на формирање ставова (који се веома тешко мењају), самим тим и на формирање ставова о женама, њиховој улози у друштву, способностима, могућностима и слично. Међутим, треба узети у обзир и то да „Хол истиче моћ мас-медија када је у питању обликовање и наметање идеологије, али сматра да су гледаоци или читаоци способни да се супротстављају хегемонској идеологији“ (Joković, 2013, 162). Да медији нису свемоћни сматра и Краговић (2011), те наводи да се њихова улога

првенствено огледа у утицају који имају на јавно мњење у фазама припреме, спровођења и оправдања одређених поступака.

Резултати досадашњих истраживања (из земље и региона)

О овом проблему су истраживали многи. Не само о томе да ли и у којој мери медији пишу о женама, већ и о томе на који начин медији пишу о проблемима у којима су жене жртве. Да ли се о тим темама пише озбиљно и у истраживачком духу, или сензационалистички и крајње непрофесионално?

Декић (2004) је истраживала на који начин медији извештавају о проблему трговине женама. Анализом садржаја текстова објављених у дневним новинама у Србији – Гласу јавности, Блицу, Политици, Вечерњим новостима и у листу Данас у периоду од 1998. до 2001. године дошло се до податка да се о овој теми писало сензационалистички. Писање је било дисконтинуирано и појачавало се након одређеног „бомбастичног” догађаја. У текстовима се огледа површност у писању, без сагледавања дубљих разлога, узрока и последица и они ретко када прелазе границе „црних хроника”. Све наведено нам говори да се о овој теми писало ради тиража, а не зато што се тежило решењу тог проблема или зато што постоји жеља да се наведени проблем приближи читаоцима како би они на тај начин схватили каквим су проблемима жене изложене. „Жене се описују као ‘проститутке’, преплашене, увозне, на аукцији, пријатељице ноћи, продавачице сексуалних услуга...” (Dečić, 2004, 33). Наведеном терминологијом су у медијима описане жртве трговине женама. Уз наведене термине, као и фотографије „... наге или полунаге девојке које се увијају уз шипку или голих груди бацају на шоферскајбне потенцијалних муштерија” (Dečić, 2004, 35) публици се шаље порука да су жене саме криве за оно што им се дешава и да им помоћ није потребна, нити је оне заслужују. Богетић (2015) сматра да медији утичу на перцепцију јавног мњења о узроцима, појавним облицима, карактеристикама, последицама насиља и могућностима реакције на њега, те је веома важно сазнати на који начин медији извештавају о насиљу над женама, или другим проблемима који их муче.

Беговић (2016) наводи да су резултати истраживања показали да је број текстова у којима су мушкарци у првом плану много већи, него број текстова у којима доминирају жене. Жене се спомињу веома ретко, а и када се спомињу оне нису протагонисткиње приче. Међутим, коришћење родно сензитивног језика у разматраним штампаним медијима (Блиц, Курир, Данас) је на „релативно задовољавајућем нивоу“.

Почуч (2015) наводи да анализа штампе у Србији и региону показује да је на фотографијама много мањи број жена него мушкараца, жене се појављују пет пута ређе. Жене су најчешће деперсонализоване и банализоване тако што им се у медијима истичу само поједини делови тела. Чест је случај и да фотографије жена нису у функционалној вези са текстом. Ситуација је знатно другачија у таблоидима и вечерњој штампи, у којима доминирају жене.

„Идеализацијом изгледа, његовањем култа тијела и наглашавањем сексуалности, што је данас постало једним од важнијих родних очекивања, друштво нам заправо сугерира како привлачан вањски изглед придонеси већем осјећају моћи, успјешности и бољем положају у друштву“ (Brkić Klmpak, Lubina, 2014, 216). Ауторке сматрају да медији додатно подупиру те друштвено доминантне конструкције и дефинишу их као пожељан идентитет. Посебно истичу како медији „подсећају” публику, а посебно жене, која је њихова улога у друштву, а као пример једне врсте „подсетника” наводе рекламу која приказује жену која са осмехом на лицу отвара кесицу супе и спрема ручак укућанима. Даље, наводе (Исто) да медији поспешују сексизам на тај начин што жене представљају као сексуалне објекте које служе за продају различитих производа, све пропраћено фотографијама експлицитног садржаја (фотографије нагих жена, истакнути одређени делови тела, експлицитни положаји који жене заузимају приликом фотографисања и слично). Све наведено доводи до тога да ће примаоци ових информација, након одређеног времена конзумирања наведеног садржаја, створити слику реалности онога што виде, па ће своја очекивања и понашања дефинисати тиме. То даље доводи до ситуације да ће се мушкарци према женама опходити у складу са створеним очекивањима која нису продукт рационалног и логичког размишљања. Поред тога што намећу идеал мајке, супруге и домаћице, медији женама намећу и идеал лепоте (Исто). Витка, мршава и негована жена је у предности за добијање посла, чешће се појављује на телевизији и у писаним медијима као водитељка, певачица и слично. На тај начин медијски садржаји делују погубно на младе девојке које су у процесу проналаска властитог идентитета, с обзиром на то да долази до сукобљавања традиционално родних улога мајке и домаћице и модерне, самоуверене и независне жене.

Север и Андраковић (2013) су својим истраживањем показали да се у Хрватској, и поред закона о обавези државне телевизије да промовише равноправност полова, предност ипак даје мушкарцима. Од укупно 191 особе које су биле позване као гошће емисије *In medias res* и *Отворено*, од априла до јуна 2012. године, само су 24 биле жене. Због малог броја жена као учесница поменутих емисија, веома је тешко закључити о којим су темама жене најчешће говориле, али су аутори дошли до закључка да су женски гласови ‘утишани’ и да веома ретко представљају глас стручности и ауторитета, држе се у позадини и пасивнији су од мушких гласова. Међутим, аутори су истакли и позитивне резултате до којих су истраживањем дошли, а то је да се у поменутих емисијама практикује коришћење родно сензитивног језика. Ипак, треба имати у виду да је истраживање спроведено на основу емисија које се емитују на државној телевизији која, за разлику од осталих телевизија, мора у много већој мери да спроводи одлуке регулисане законом (једна од њих свакако јесте и коришћење родно сензитивног језика).

Аутори (Исто) су истакли и истраживање спроведено 2006. године у Босни и Херцеговини, Србији и Хрватској, чији резултати показују да су мушкарци у медијима цитирани четири до пет пута чешће него жене, стручно мишљење у 89,2% случајева износи мушкарци. Поменуто истраживање је показало да

медији подржавају, одржавају, реконструишу и утврђују постојеће стереотипе, идентитете, улоге и односе моћи у друштву (у подручју рода). Женама се додељују сфере забаве и приватности, приписују им се зависност, породица, забава и сексуалност. Ауторитет, продуктивност и видљивост припадају мушкарцима.

Кухар (2005) се посебно интересовала за то како медији извештавају о телесном изгледу жена и мушкараца. Истраживање је показало да су медији строжи када женама „препоручују” како би требало да изгледају, колико времена дневно да посвете тренирању, које дијете да примењују, него када то исто чине када су у питању мушкарци. Као узоре женама приказују манекенке и моделе које имају телесну тежину која је испод просека и са медицинског аспекта је неприхватљива јер шкоди здрављу. „Наслови на насловницама често су навјештавали да губитак тјелесне тежине води у бољи живот, већу сполну привлачност и виши статус“ (Kuhar, 2005, 100). Женама се шаље порука да су вредне и потребне друштву само ако испуњавају ове строге критеријуме. Са друге стране, мушке ревије нису биле тако строге у захтевима и предлозима, већ су се најпре бавиле забавом, хобијима, новим знањима и различитим активностима. Проблем постаје још озбиљнији и теже решив јер „жене које су гледале слике врло витких модела у ревијама, непосредно након тога показивале су знакове депресије, срама и незадовољства својим тијелом“ (Stice & Shaw у: Kuhar, 2005, 101), што доказује колико је, заправо, негативан утицај који медији врше на већину жена. Истраживање које је спровела Кухар (2005) показало је да анкетирани (дечаци и девојчице) медије дефинишу као други фактор по важности када је у питању утицај на осећаје, мисли и идеале о властитом телу, одмах после утицаја вршњака. Чак 45% девојчица је истакло да витке и стасите жене које виђају у медијима уносе несигурност у вези са њиховим изгледом.

Да су у штампаним медијима жене приказане као секс симболи, жртве, као особе којима су намењене странице о лепоти, кувању и породици показује и истраживање које је спровела Даница Тодоров (2009). Чак и када се жене појављују у медијима, углавном се ради о певачицама или, због све веће популарности ријалити емисија, о ријалити учесницама. С обзиром на то да медији представљају готово искључиво жене сличног занимања, публици се шаље порука да су једино оне узори осталим женама, које су непознате јавности. „Такозване ‘reality shaw’ емисије само погоршавају ситуацију, након што је у њима приказан садржај који у најмању руку вређа људско достојанство, а пре свега промовише вредности супротне родној равноправности, а у неколико наврата и насиље” (Todorov, 2009, 1). Ауторка истиче да, када новинари/ке разговарају са женама које се истичу по професионаним постигнућима, неизоставно је питање како успевају да ускладе професионалне и породичне обавезе, док се мушкарцима такво питање углавном не поставља. То наводи на закључак да наше друштво жену и даље посматра као супругу, мајку и домаћицу и да сва њена професионална постигнућа „падају у воду” ако није остварена у тој друштвено очекиваној улози.

Миливојевић (2004) истиче да је карактеристика представљања жена у медијима то што се о њима пише тек у другом делу информативне штампе и то што

жене доминирају „шареним странама“ и ревијалним издањима. „Лице озбиљне штампе је мушко, тело ревијалне штампе је женско и та граница је тешко променљива” (Milivojević, 2004, 15). Овом реченицом ауторка истиче да су озбиљне теме резервисане за мушкарце, мушкарци су на фотографијама које медији објављују представљени као угледни и озбиљни људи, који су достојни да говоре о актуелној теми. Са друге стране, жене веома ретко говоре о озбиљним темама, у медијима се најчешће појављују певачице, манекенке, модели и младим девојкама се на тај начин шаље порука „да је најтежи испит који се у животу полаже кастинг за модну ревију...” (Milivojević, 2004, 18). Што је новина озбиљнија, то је мање страна посвећено женама, јер су озбиљне теме резервисане за мушкарце – закључак је ауторке овог истраживања. То што сличне поруке шаљу веома различити медији говори нам о постојању доминантне политике представљања, која је у складу са важећим културним обрасцима. На тај начин медији додатно учвршћују већ формиране културне обрасце, дају им легитимитет.

Што се тиче фотографија које се објављују у медијима, истраживање које је спроведено на узорку који су чиниле дневне новине Политика, Данас, Глас јавности, Вечерње новости, Блиц и Борба (Jovović, 2004) показало је да се фотографије жена у медијима појављују од два до шест пута ређе него фотографије мушкараца, у зависности од врсте дневних новина. Број фотографија идентификованих мушкараца већи је три и по пута од броја фотографија идентификованих жена. „Најчешће улоге жена на фотографијама су разне забављачке – манекенке, модели, ТВ личности, забављачице, певачице. Другу велику групу чине оне везане за приватни домен – мајке, домаћице, супруге“ (Jovović, 2004, 45). Фотографије жена се веома често приказују као новинска илустрација, односно, фотографије жена се појављују без посебног разлога или актуелног повода, већ само визуелно илуструју садржину текста (у 12% свих појављивања у дневним новинама приказани су само делови тела жена). Ауторка посебно истиче да је број фотографија мушкараца које су у функционалној вези са текстом скоро четири пута већи од броја женских фотографија исте категорије.

Током 2005. године Центар за женско и мировно образовање у Котору АНИМА је био укључен у прављење нацрта Националног акционог плана за област медија и културе. Истраживање које је изведено у склопу пројекта је показало да у медијима постоји (Feminoskop medija, 2006):

1. недовољна и неадекватна присутност програма намењених женама;
2. негативна презентација жена;
3. стереотипно приказивање жена;
4. недовољна заступљеност жена;
5. родно несензитивно и недоследно писање;
6. сексизам у текстовима, сликама, програмима и рекламама;
7. неедукованост новинара/ки о родној равноправности и недовољна информисаност о родном питању;
8. дискриминаторски однос према свему што је различито по полу/роду, класи и националности.

Осврт на резултате претходних истраживања је неизбежан како бисмо упоредили резултате истраживања из ранијих година са резултатима актуелних истраживања. На основу тога можемо закључити да ли је дошло до неких промена када је у питању медијско извештавање о женама, и ако јесте, у ком правцу теку те промене. Такође, важно је уочити на који начин медији земаља из нашег окружења пишу о женама, јер на тај начин можемо схватити да ли је Балкан још увек исти (без обзира на све разлике које постоје међу његовим становништвом) када је у питању опхођење према женама и разумевање њене улоге у друштву.

Резултати претходних истраживања показују да су медији из земље и региона стереотипно представљали жену и њену улогу у друштву. Приписује јој се улога мајке, домаћице и супруге и о женама се највише пише на „забавним“ и „шареним“ странама, на којима се може видети велики број фотографија нагих или полунагих жена, или фотографија жена које нису у функционалној вези са текстом. О насиљу над женама, или другим проблемима који их муче пише се углавном сензационалистички, површно и непрофесионално. Стичемо утисак да медији те проблеме не схватају озбиљно, да их, чак, извргавају руглу и подсмеху, те да им је циљ да скандализовањем одређених тема себи повећају тираж и зараду. Друго, таквим извештавањем се код читаоца формира изузетно негативна слика о женама, оне се представљају као кривци за своје проблеме, да су „добиле оно што су тражиле“, те да помоћ нису ни заслужиле. Уместо да медији допринесу подизању свести читавог друштва о проблемима са којима жене живе, попут: трговине женама, мобинга, сексуалног узнемиравања и силовања, дискриминације на радном месту, ниподаштавања и слично (а који су уједно и проблеми читавог друштва), они својим извештавањем у великој мери доприносе олаком схватању наведених проблема, а на неки начин и њиховој све већој заступљености. Као позитивна пракса појединих медија, истиче се тенденција коришћења родно сензитивног језика. Треба нагласити да овај закључак важи за све медије, без обзира о којој држави окружења је реч, што указује на то да је хомогеност и уједињеност Балкана могућа, али само онда када су у питању друштвена очекивања у вези са улогом жена у заједници и њиховим интересовањима.

Методологија истраживања

Истраживање је спроведено методом квантитативне и квалитативне анализе садржаја, на узорку који чине дневне новине Информер, Курир и Вечерње новости. Прегледан је новински садржај који је објављен сваког уторка и суботе у августу 2017. године (01. 08., 05. 08., 08. 08., 12. 08., 15. 08., 19. 08., 22. 08., 26. 08., 29. 08.). Намера је била да се одабере један радни дан и један дан током викенда, због евентуалне разлике у извештавању, а уторак и субота су одабрани насумично. Чињеница је да су Информер и Курир новине таблоидног карактера, а Вечерње новости полутаблоидног, међутим, за анализирање

новинског садржаја нису одабране новине које се декларишу као озбиљне зато што је њихов тираж много мањи него тираж новина обухваћених овим истраживањем. С обзиром на то да су поједини аутори (наведени у претходном поглављу) истраживањем доказали да се у озбиљним новинама веома мало пише о женама, ауторка је сматрала да ће се много више информација о начину на који се извештава о женама добити анализом таблоидних и полутаблоидних медија, што ће самим тим дати и реалнију слику о истраживаном проблему.

У истраживању се пошло од претпоставке:

1. да се у нашем друштву женама још увек првенствено приписује улога супруге, мајке и домаћице и да медији учествују у креирању такве друштвене стварности;
2. да се у штампаним медијима женама првенствено додељује место на тзв. шареним и забавним странама;
3. да се лик жене везује за моду, лепоту, савете о дијетама, рецептима и слично и
4. да фотографије жена неретко нису у функционалној вези са текстом и да су неретко у форми експлицитног садржаја.

Резултати истраживања

Резултати истраживања показују да се, од укупно 27 насловних страна, о женама пише на 24 насловне стране. О женама које су на одговорним и високим позицијама у друштву се пише на пет насловних страна, а од тог броја се на три насловне стране о њима пише у негативном контексту (о наводном учешћу у криминалним активностима). На седам насловних страна се пише о женама као жртвама насиља. На десет насловних страна се пише о женама као мајкама, а на тринаест насловних страна се пише о водитељкама и певачицама, дакле, медијски експонираним женама.

Забавне и тзв. шарене стране су резервисане за жене и оне на њима доминирају. Најчешће се пише о певачицама фолк музике, ријалити учесницама, манекенкама и водитељкама. Теме о којима оне говоре тичу се летовања, лепоте, љубави, дијета, физичке активности, рецепата, интимних питања и родитељства. На забавним странама у Информеру и Куриру (12. 08) писало се о насиљу над женама и претњама које су појединим женама упућене.

Од укупно 27 издања дневних новина које су обухваћене истраживањем, у свим издањима се писало о спортским дешавањима и спортистима уопште. Од тог броја, у 24 новинска издања на странама које су намењене спорту се, или пише о женама или наилази на фотографије жена. Међутим, од укупно 24 новинска издања у чак 18 се на спортским странама налазе фотографије жена експлицитног садржаја (потпуно наге жене на фотографијама, које се не баве спортом), а о спортисткињама нема ни речи.

На основу наведених резултата закључујемо да у писаним медијима у Србији још увек доминирају мушкарци, и квантитативно и квалитативно. Чиње-

ница је да су жене заступљене у медијима, међутим, у овом случају не треба поистовећивати квантитет и квалитет. Чак и када се пише о женама које се налазе на високим и одговорним позицијама у друштву, оне се често представљају у негативном контексту, самим тим се шаље порука да су оне неспособне и некомпетентне за обављање тако одговорног посла. На који начин писани медији у Србији извештавају о женама говори и податак да се о насиљу над женама пише и на забавним странама. Један тако озбиљан проблем (који је проблем друштва уопште, а не само жена лично) представљен је крајње неозбиљно и непрофесионално, представљен је као забава за читаоце. На тај начин се читаоцима шаље порука да проблем насиља над женама заправо и није проблем и да нема потребе губити време на разумевање и решавање истог. На спортским странама су мушкарци представљени као успешни, озбиљни, спремни на разна одрицања ради успеха, дат им је велики медијски простор и сваки њихов успех се велича. Са друге стране, поред свих тих текстова о озбиљним и успешним спортистима наилазимо на фотографије потпуно нагих жена које немају никакве везе са спортом, уз непримерене и вулгарне коментаре. Само на основу тога је могуће извести закључак да су жене приказане као пратња мушкарцима, као особе које заузимају инфериоран положај, које служе забави и разоноди и да оне нису способне за постизање онога што постижу мушкарци. У прилог томе иду и забавне стране на којима главну улогу имају певачице фолк музике, манекенке, ријалити учеснице и водитељке које, како је већ истакнуто, говоре о летовању, љубави, мушкарцима, препаратима за негу телу и слично. Интересантно је да чак ни оне не говоре о темама које се тичу њихове каријере (на пример, певачице да говоре о песмама, манекенке о модним ревијама), већ говоре о темама које се стереотипно представљају као женске, што значи да уопште није важно чиме се бави саговорница – она ће увек добити неизбежна „женска питања”. Уз то, на забавним странама обилују фотографije жена у купаћим костимима, као и фотографije на којима се акценат ставља на посебне делове женског тела. Фотографije жена се користе и у сврху рекламирања различитих производа, као што су препарати за сунчање и медицински производи.

Поред наведеног, велику пажњу привлачи и веома недостојно и вулгарно писање о женама, њиховом понашању и стилу живота, о најинтимнијим темама, као и експлицитне фотографije жена које прате непримерени коментари, а све то прати и порука како се таквим понашањем може постићи пуно тога у животу, односно, како се тиме може „купити“ удобан и лак живот. На готово свим „шареним“ и забавним странама наилазимо на фотографije нагих или полунагих, медијски експонираних жена, које говоре о животу „на високој нози“, скупим летовањима, ауомобилима, стамбеним објектима, али не и о начину на који су то стекле, па читаоци стичу утисак да је привлачан физички изглед довољан за успех. Осим тога што такав начин писања о било коме (не само о женама) вређа људско достојанство, тиме се врши крајње негативан утицај на младе девојке, посебно оне које су у „критичним“ развојним годинама, с обзиром на то да им таблоидни и полутаблоидни медији приказују поменути модел понашања и начина живота као једини избор на њиховом животном

путу, при чему им шаљу поруку да је свака друга опција узалудна, јер им неће омогућити брз и лак пут ка жељеном циљу. Са друге стране, у медијима можемо да прочитамо или чујемо о одличним ученицама и студенткињама, веома талентованим женама, које су без посла и које живе веома тешко, што младим девојкама додатно ствара слику да је учење и рад на себи чисто губљење времена. Не одбацујући чињеницу да у Србији има пуно таквих случајева, а због потенцијалне опасности да би пласирање само једне стране приче (у овом случају негативне) још више удаљило младе девојке од образовања и усавршавања, сматрамо да су управо из тог разлога медији у обавези да много чешће пишу о успешним, пословним женама, које су до свих благодети живота дошле напорним учењем, радом, тренирањем, посвећеношћу, дисциплином. Ако смо сагласни са тврдњом да медији у великој мери утичу на јавно мњење, онда би овај проблем требало дубоко да нас заинтересује, јер смо сведоци формирања и истицања у први план једног негативног и погубног вредносног система, који, с правом можемо рећи, води друштво у пропаст.

Оно што можемо учинити у циљу решавања овог проблема јесте да људе (а посебно младе) образујемо тако да они размишљају о ономе што читају и чују, да закључке доносе на основу садржинског и рационалног промишљања одређеног питања. На тај начин ћемо створити генерације људи којима поменути садржаји које приказују медији неће бити интересантни, зато што су површни. С обзиром на то да медији чине све ради што већег тиража, они ће морати да уведу одређене промене у своју уређивачку политику зато што ће читаоци захтевати другачије извештавање о актуелним проблемима, јер су се и њихови погледи на те проблеме променили. У складу са тим следи и мисао Ноама Чомског који каже да „моћници већ знају истину и немају потребе чути је од нас. Било би то губљење времена. Надаље, они су лоша публика. Ми морамо говорити људима који могу рескирати, срушити или сапети моћ“ (Čomski у: *Feminoskop medija*, 2006, 5). Они који могу рескирати, срушити или сапети моћ у овом случају јесу читаоци, у чијим рукама и јесте судбина свих медија.

Закључак

Резултати истраживања су потврдили полазне претпоставке и показали да наше друштво жене још увек доживљава као супруге, мајке и домаћице и да медији помажу у креирању такве друштвене стварности. У медијима се женама простор најчешће даје на забавним и „шареним странама”, женски лик се везује за теме о лепоти, љубави, мајчинству, кухињским умећима, моди и слично. Упоређујући резултате спроведеног истраживања са резултатима претходних истраживања закључујемо да нема битнијих промена у начину на који медији извештавају о женама, осим у квантитету. Данас се о женама пише у већој мери него раније, међутим, квалитет медијског извештавања је на истом нивоу.

Сматрамо да би од изузетног друштвеног значаја било да медији промене начин извештавања о женама, односно, да обрате пажњу и на оне сфере

друштvenog живота у којима су жене изузетне. Узмемо ли у обзир чињеницу да медији могу да утичу на формирање мишљења и ставова, препоручујемо да се више простора да женама које постижу изузетне резултате у спорту, науци, уметности, креативности, сопственом бизнису, или у обављању важних државних послова, јер би се на тај начин другим женама, посебно младим девојкама које су у фази проналажења сопственог идентитета, показао пут којим би оне могле да иду и остваре своје снове. У складу са тим, предлажемо да у свим новинама пар страна буде посвећено успешним женама, баш као што је у великом броју новина одређени број страна посвећен писању о спортистима. Уз то, користи би имало и читаво друштво, јер би на тај начин медији мотивисали младе девојке да уче и да се усавршавају, чиме бисмо добили много већи број школованих и успешних жена, које би допринеле развоју и прогресу заједнице у којој живе. Коначно, користи би имали и медији, јер је у напреднијем и бога тијем друштву много лакше радити и зарађивати (с обзиром да је медијима зарада итекако важна, сматрамо да није сувишно напоменути материјалну корист коју би медији имали од свега наведеног).

Имајући у виду да је веома тешко на овај начин „преусмерити“ фокус медија, за почетак би било изузетно значајно донети закон којим би се медији обавезали на професионалније, достојанственије и конструктивније извештавање о свим догађајима и личностима, па самим тим и о женама, док би свако непоштовање тог закона било строго кажњиво. Ако смо сагласни у томе да медији имају велики утицај на формирање и одржавање ставова у друштву, посебно када је реч о омладини, онда је јасно да је ова промена преко потребна. У супротном, друштво ће имати великих проблема, који ће се првенствено огледати у величању погрешних вредности, оних које не доводе до развоја и напретка.

Литература

- Aronson, E., Wilson, T., Akert, R. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate.
- Begović, B. (2015). Upotreba rodno osetljivog jezika u štampanim medijima u Srbiji, *CM – časopis za upravljanje komuniciranjem*, 10, 59–80.
- Bogetić, D. (2016). Zorica Mršević: Mediji u Srbiji o rodno zasnovanom nasilju 2014 – između stereotipa i zabave, Beograd, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (United Nations Development Program), 2015, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 15, 501–509.
- Centar za žensko i mirovno obrazovanje. (2006). *Feminoskop medija: žene u medijima, žene o medijima, mediji o ženama, žene o ženama u medijima*. Kotor: ANIMA.
- Dekić, S. (2004). Seks, roblje i politika: problem trgovine ženama u štampanim medijima u Srbiji, *Časopis za feminističku teoriju GENERO*, 3, 29–37.
- Joković, M. (2014). Stjuart Hol: Mediji i moć, Karpos, Loznica, 2013, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 8, 161–163.

- Jovović, K. (2004). Šta govore fotografije: Uputstvo za čitanje grafikona, *Časopis za feminističku teoriju GENERO*, 3, 39–47.
- Kuhar, M. (2005). Medijske reprezentacije tjelesnog izgleda i samopredodžba mladih, *Medijska istraživanja: znanstveno – stručni časopis za novinarstvo i medije*, 11, 97–112.
- Краговић, Б. (2011). *Друштвене промене: медију у глобалном добу*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини
- Lalić – Vucetić, N. (2016). Mogućnosti razvijanja motivacije za učenje – perspektiva nastavnika i učenika, *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu*, 29, 1–15.
- Lubina, T., Brkić Klimpak, I. (2014). Rodni stereotipi: objektivizacija ženskog lika u medijima, *Pravni vjesnik: časopis za pravne i društvene znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku*, 30, 213–232.
- Mandarić, V. (2012). Novi mediji i rizično ponašanje djece i mladih, *Bogoslovska smotra*, 82, 131–149.
- Mataušić, J., M. (2004). Mediji i zlo u društvu, *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 2, 119–126.
- Milivojević, S. (2004). Žene i mediji: strategije isključivanja, *Časopis za feminističku teoriju GENERO*, 3, 11–24.
- Počuč, V. (2015). Reprezentovanje žena u medijima, *Vojno delo*, 67, 279–287.
- Sever, I., Andraković, A. (2013). Žena na javnoj televiziji – Slučaj informativnih emisija In medias res i Otvoreno, *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 11, 5–21.
- Todorov, D. (2009). *Žene u medijima – mediji o ženama*. Pokrajinski ombudsman, Sloboda izražavanja i ljudska prava novinara u Vojvodini.
- Tuksar Radumilo, S. (2016). Edward Bernays – Psihologija masa i odnosi s javnošću, *Zbornik Sveučilišta u Dubrovniku*, 175–191.
- Valković, J. (2016). Utjecaj medija na socijalizaciju, *Riječki teološki časopis*, 47, 99–116.
- Zgrabljic Rotar, N. (2005). Medijska pismenost i civilno društvo. U: Zgrabljic Rotar N. (prir.). *Mediji – medijska pismenost, medijski sadržaji i medijski utjecaji* (1–15). Sarajevo: Media Centar.

REPRESENTATION OF WOMEN IN SERBIAN MEDIA (with special emphasis on the overview of print media in august 2017)

Summary

From the way that the media report on women, a lot can be deduced about how much they are appreciated in society, what is expected of them and which roles are assigned to them. The initial hypothesis of the research is that women are still defined as wives, mothers and sisters and that the environment expects that their interests be primarily related to fashion, housekeeping, nutrition and physical appearance.

In order to test this hypothesis, the content of daily newspapers Informer, Kurir and Vecernje novosti was examined every Tuesday and Saturday in August 2017, using the method of quantity and qualitative content analysis. The results of the research came to confirm the initial hypothesis and have also shown that reports on women were limited to the 'entertainment section' of the papers. Priority was given to folk singers, reality TV stars and their statements about their private lives and relationships with colleagues. Women who held responsible positions and positions of power were featured in 7 out of 27 front pages and were negatively portrayed in 3 of these.

Keywords: women, media, stereotypes, representation, Serbia

**НАУКА И СТУДЕНТИ
СТУДКОН 3**

Тематски зборник радова
са скупа одржаног 10. новембра 2017

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектор / коректор
Маја Д. Стојковић

Корице
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
CD

Тираж
100 примерака

Ниш 2020.

ISBN 978-86-7379-527-0

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

81(082)(0.034.2)
82.09(082)(0.034.2)
94(082)

СТУДЕНТСКА научна конференција СТУДКОН (3 ; 2017 ; Ниш)
Наука и студенти [Електронски извор] : тематски зборник
радова са скупа СТУДКОН 3 одржаног 10. новембра 2017
/ [уредник Гордана Ђигић]. - Ниш : Филозофски факултет
Универзитета, 2020 (Ниш : Филозофски факултет). - 1
електронски оптички диск (CD-ROM) ; 12 cm. - (Библиотека
Научни скупови / [Филозофски факултет, Ниш]) Системски
захтеви: Нису наведени. - Радови на више језика. - Текст ћир.
и лат. - Насл. са насловног екрана. - Електронска публикација
у формату пдф опсега 355 стр. - Тираж 100. - Напомене и
библиографске референце уз радове. - Библиографија уз сваки
рад. - Резимеи на више језика.
ISBN 978-86-7379-527-0
а) Лингвистика - Зборници б) Књижевност - Зборници
в) Историја - Зборници
COBISS.SR-ID 283926284